MUZEJ GRADA SARAJEVA

PRILOZI

ZA PROUČAVANJE ISTORIJE SARAJEVA

GODINA IV KNJIGA IV

SARAJEVO, 1974. GOD.

PRILOZI
ZA PROUČAVANJE
ISTORIJE SARAJEVA

MUZEJ GRADA SARAJEVA

Redakcioni odbor:
Dr Alojz Benac, Risto Besarović, Ahmet Grebo, Ljubica Mladenović

Lektor:
Ahmet Grebo

Glavni i odgovorni urednik:
Ljubica Mladenović

Prevod na francuski:
Prof. Ljiljana Bokonjić

MUZEJ GRADA SARAJEVA

Redakcioni odbor:
Dr Alojz Benac, Risto Besarović, Ahmet Grebo, Ljubica Mladenović

Lektor:
Ahmet Grebo

Glavni i odgovorni urednik:
Ljubica Mladenović

Prevod na francuski:
Prof. Ljiljana Bokonjić

MUZEJ GRADA SARAJEVA

PRILOZI
ZA PROUČAVANJE ISTORIJE SARAJEVA

GODINA IV KNJIGA IV

SARAJEVO, 1974. GOD.

SADRŽAJ

Strana

Ljubica Mladenović: Dvadeset pet godina Muzeja grada Sarajeva . . 7

Dr Borivoj Čović: Počeci naselja na Debelom brdu u Sarajevu . . . 33

Ivana Bajo: Karta arheoloških nalazišta u okolini Sarajeva 43

Muhamed Hadžijahić: Razvoj ekonomskih, političkih i kulturnih centara u općini Hadžići od 1879. god. 69

Zorica Černjavski-Janjić: Sarajevske bašče i avlije 91

Ljubica Mladenović: Portreti starih sarajevskih građana 115

Todor Kruševac: Zavisni politički listovi 135

Risto Besarović: Muzički život u Sarajevu 1878—1918. 163

Božo Madžar: Djelatnost mađarskog i austrijskog Trgovačkog muzeja u Sarajevu za vrijeme austrougarske uprave 195

Vasiljka Stojković: Radničko kulturno društvo »Proleter« do izbijanja I svjetskog rata 209

Tonči Grbelja: Prvomajske proslave u Sarajevu u vrijeme austrougarske uprave 237

Josip Lešić: Pozorišno Sarajevo (1918—1920) 269

Mira Miljanović: Oko pokretanja »Malih novina« za jugoslavensku decu 305

Dr Smail Tihić: Kataloški pregled spomen-obilježja na području grada Sarajeva od 1945. god. do danas 313

Vasiljka Stojković: In memoriam: *Derviš Korkut* 345

Juraj Najdhart: Arhitekt Dušan Grabrijan i njegov odnos prema gradu Sarajevu 349

Aleksandar Ljiljak: Jedno značajno ostvarenje 353

Mira Miljanović: Josip Lešić, Pozorišni život Sarajeva 363

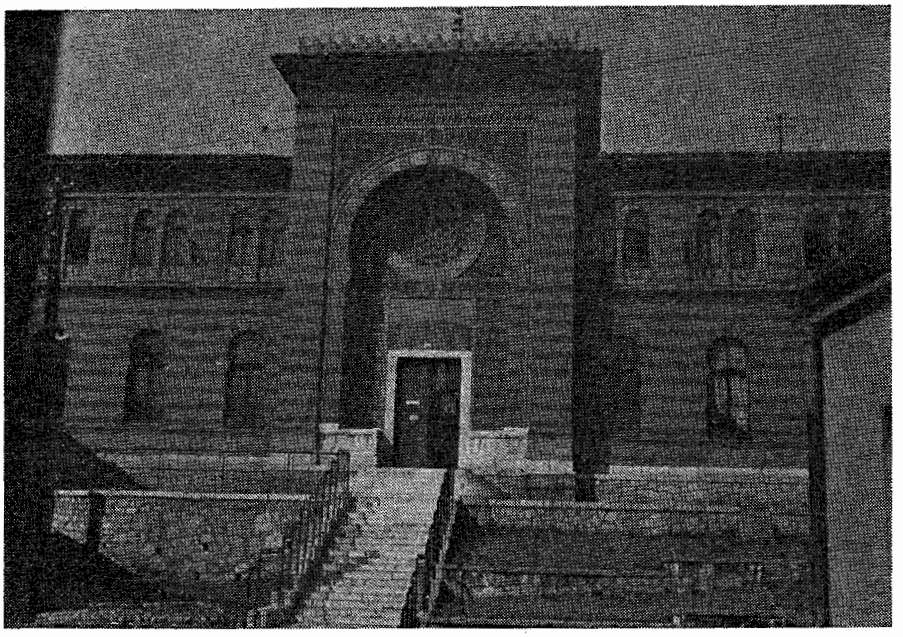

Muzej grada Sarajeva

DVADESET PET GODINA MUZEJA GRADA SARAJEVA

Poslije jednog svečanog sastanka javnih i kulturnih radnika Sarajeva, održanog u februaru mjesecu 1949. godine, na kome je donijeta odluka o osnivanju Muzeja grada, marta mjeseca je Muzej i zvanično formiran. U tom trenutku Muzej se nalazio u potkrovlju Vijećnice, tadanjeg Narodnog odbora grada i bio je samo jedno odjeljenje Povjereništva za kulturu i umjetnost.

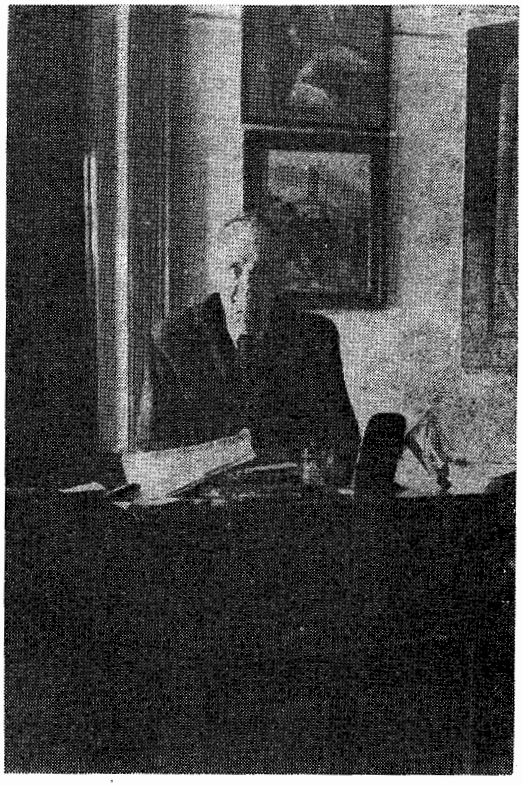

Prvi upravnik Muzeja grada Sarajeva prof. Vojislav Bogićević

U Muzeju su radila dva stručna lica: profesor Vojislav Bogićević, upravnik, i Ljubica Mladenović, asistent, a čitava imovina Muzeja bila su dva pisaća stola, od kojih je jedan bio pozajmljen, dvije stolice i jedan ormar za knjige. Do ove sobe bila je jedna tavanska sobica u kojoj su čuvani muzejski predmeti, najvećim dijelom dobijeni od RUND-a i GUND-a i oni koje je dotle sakupio prof. Bogićević.

Svoju prvu aktivnost novoosnovani Muzej je usredsredio na proučavanje istorije grada i prikupljanje predmeta, a istovremeno se i njegov kadar povećavao. U aprilu mjesecu Muzej je dobio i prvog administrativnog radnika Sabahetu Đuvić, a decembra mjeseca te godine za saradnika Muzeja postavljen je i književnik Hamid Dizdar, koji je iduće godine otišao na novu dužnost.

Početkom 1950. godine upravnik Muzeja prof. Bogićević otišao je na drugu dužnost a njegovu funkciju je preuzela Ljubica Mladenović

i vršila je sve do februara 1951. godine kada je za direktora postavljen profesor Ahmet Grebo, koji je tu dužnost vršio sve do svog penzionisanja 1970. godine.

U oktobru mjesecu 1950. godine Muzej je sa posljednjeg sprata Vijećnice sišao sprat niže i smjestio se u tri sobe. To mu je omogućilo da razmišlja o osnivanju preparatorske radionice. Januara 1951. godine Muzej je dobio preparatora Ivana Tometinovića, koji je organizovao radionicu, tako da su svi muzejski predmeti mogli biti očišćeni, konzervirani i smješteni u sanduke, jer prostora za sistematske zbirke nije bilo. Muzej je tada formirao i pet zbirki: arheološku, istorijsku, etnografsku, umjetničku i zbirku pomoćnih predmeta i ustanovio stručnu evidenciju, ulaznu i izlaznu knjigu, inventarne knjige za sve zbirke i biblioteku.

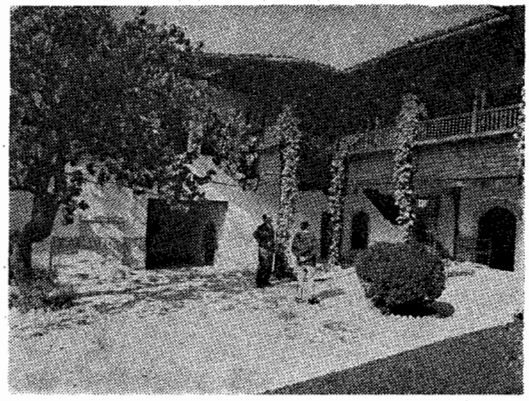

Svrzina kuća: žensko dvorište

Despića kuća

Pošto nije imao izgleda da uskoro dobije zgradu u kojoj bi smjestio svoju stalnu izložbu, Muzej se u to vrijeme orijentisao na otvaranje pojedinačnih odjeljenja.

1950. godine Muzej je u dućanu porodice Ćatića u Kazazima na Baščaršiji otvorio izložbu kazaskog zanata.

1952. godine Muzej je uredio jedini sačuvani muslimanski feudalni stambeni kompleks u Bosni, tzv. Svrzinu kuću, i otvorio je za publiku, a 6. aprila 1953. godine Muzej je kao svoje odjeljenje otvorio i staru srpsku trgovačku kuću — Despića kuću.

Dok je ovaj posao bio još u toku, pošto se bližila 40-ta godišnjica sarajevskog atentata, formiran je odbor za obilježavanje mjesta na kome je atentat izvršen. Odbor je, pod predsjedništvom druga Miloša Tolpe, odlučio da se u prizemlju kuće ispred koje je Princip pucao, otvori memorijalni muzej posvećen rodoljubivoj omladini okupljenoj oko pokreta »Mlada Bosna«. Projekte za adaptaciju kuće i arhitektonsko rješenje enterijera dao je prof. ing. Juraj Najdhart,

kustos izložbe bila je Ljubica Mladenović, a kao baza za eksponate poslužio je materijal iz zbirke Nikole Trišića koju je Muzej otkupio. Umjetničke radove izvodili su Radenko Mišević, Vojo Dimitrijević, Ante Kostović i Ismet Mujezinović. Muzej je otvoren govorom druga Dane Olbine, predsjednika Narodnog odbora grada, 28. juna 1953. godine, kao depandansa Muzeja grada Sarajeva.

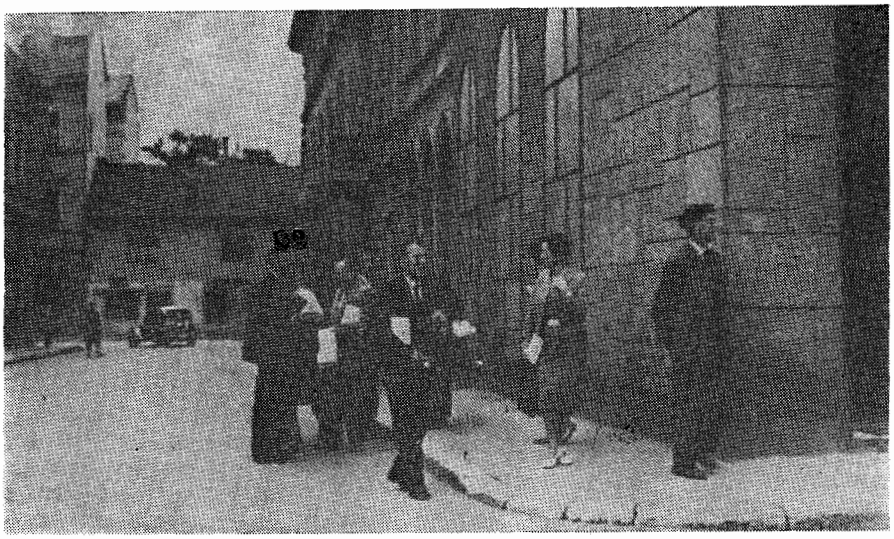

Muzej Mlade Bosne

U međuvremenu, avgusta 1952. godine, Muzej je uspio da dobije zgradu bivše šerijatske sudačke škole u ulici Sagrdžije, koju je podijelio sa Arhivom grada Sarajeva. Kako ova zgrada nije bila zidana

Otvaranje Muzeja grada Sarajeva: direktor Ahmet Grebo dočekuje goste

za Muzej već za sasvim druge svrhe, Muzej je odmah počeo da radi na izradi plana koji bi dao najbolje rješenje za adaptaciju zgrade za

potrebe stalne muzejske izložbe, jer je to u to vrijeme i bio najpreči zadatak Muzeja. Zbog nedostatka prostora odlučeno je da izložba obuhvati period od neolita do austro-ugarske okupacije, s tim da se izložba proširi kad Arhiv oslobodi predviđeni prostor. Projekat adaptacije zgrade i arhitektonsko rješenje enterijera dali su ing. arh. Andra Čičin Šain i arh. tehn. Mirjan Baldazar uz tehnički nadzor ing. arh. Evangelosa Dimitrijevića, koji je 1953. godine postao član muzejskog kolektiva.

Otvaranje Muzeja grada Sarajeva: govor predsjednika Gradskog narodnog odbora Dane Olbine

Koncepcija muzejske izložbe povjerena je Ljubici Mladenović, kustosu Muzeja. Dr Alojz Benac i prof. Marko Vego naučni saradnici Zemaljskog muzeja bili su dragocjeni savjetnici pri postavljanju arheološkog dijela Muzeja, a Zemaljski muzej je izvjestan dio arheološkog materijala i poklonio svom mlađem bratu. Muzej je svečano otvoren 19. juna 1954. godine govorom predsjednika Gradskog narodnog odbora druga Dane Olbine i direktora Muzeja prof. Ahmeta Grebe.

Ova svečanost je, međutim, označila izvršenje samo prvog od zadataka koje je Muzej postavio u formiranju svoje stalne izložbe.

Kolektiv Muzeja grada Sarajeva 1954. godine

Ubrzo je Muzej izradio plan cjelokupne postavke, kojim je trebalo da se obuhvati austrijski period, selo i period radničkog pokreta i narodnooslobodilačke borbe. Pošto je prostor predviđen za austrijski period i selo još uvijek zauzimao Arhiv, Muzej je bio primoran da odmah pređe na postavljanje izložbe Radničkog pokreta i NOB-e, jer je za nju mogao odmah da adaptira prostor na prvom spratu pročelja zgrade, gdje su dotle bile smještene sistematske zbirke. Ova izložba rađena je u saradnji sa jednim savjetodavnim odborom u kome su bili drugovi: Cvijetin Mijatović, Rato Dugonjić, Dane Olbina i drugarica Olga Marasović. Koncepciju izložbe dala je i materijal sakupila Ljubica Mladenović, adaptacija prostora i arhitektonsko rješenje enterijera povjereni su ing. arh. Andri Čičin-Šainu i tehn. arh. Mirjanu Baldazaru uz tehnički nadzor ing. arh. Evangelosa Dimitrijevića. Izložba je otvorena 27. jula 1956. godine govorom drugarice Olge Marasović i prof. Ahmeta Grebe.

Na žalost, ova izložba bila je posljednja u okviru stalne postavke Muzeja. Izložba austrijskog perioda i sela ni do danas nije postavljena. Arhiv grada Sarajeva se 1966. godine iselio iz zgrade Muzeja, ali u njegov prostor, umjesto izložbenih odjeljenja, Muzej je morao da smjesti svoje nabujale sistematske zbirke. U današnjoj zgradi Muzeja više prostora za nove muzejske postavke nema i jedini način da Muzej do kraja ispuni svoju dužnost i kompletira svoju izložbu od neolita do socijalističke izgradnje jeste da dobije drugu, mnogo veću zgradu.

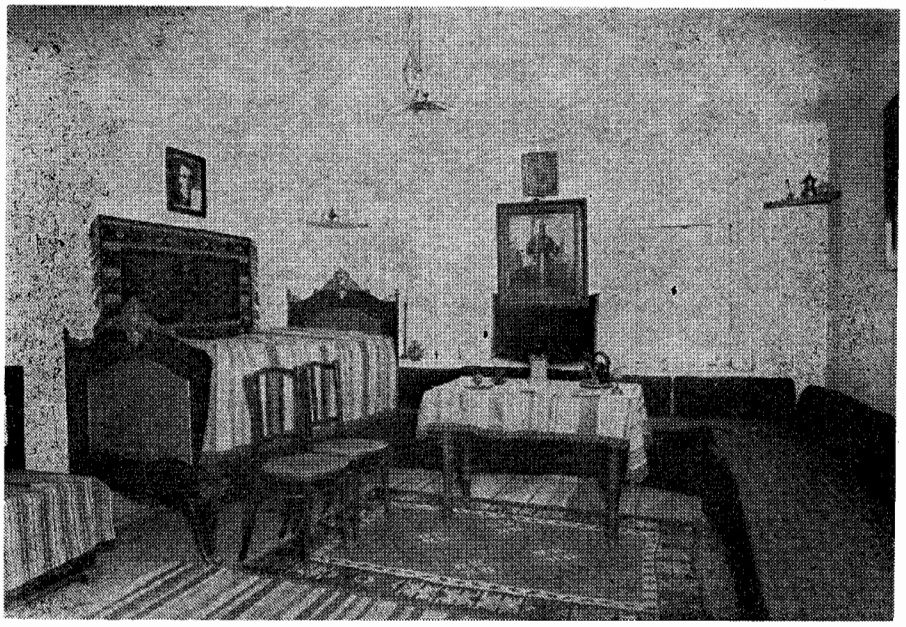

Soba Danila Ilića

Ali, iako je bio primoran da obustavi rad na daljem širenju stalne muzejske postavke, Muzej nije prestao sa radom na obnavljanju

i proširenju svojih odjeljenja. 1964. godine prilikom obilježavanja 50-te godišnjice sarajevskog atentata obnovljena je i dopunjena izložba Muzeja Mlade Bosne i Gavrila Principa. Ovaj rad je izvršila kustos-istoričar Vasiljka Prelević uz saradnju preparatora Ivana Tometinovića. Istovremeno je i kuća u kojoj je živio Danilo Ilić, jedan od obješenih organizatora sarajevskog atentata, restaurirana i namještena soba u kojoj je živjela njegova majka. Uspješnu rekonstrukciju ovog enterijera izvela je Zorica Janjić, kustos-etnolog, dok je ing. arh. Evangelos Dimitrijević izvršio restauratorske radove.

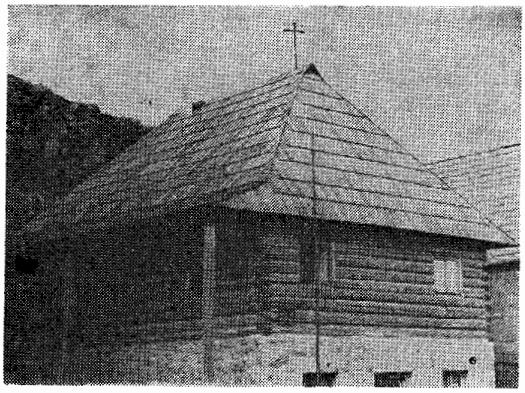

Rodna kuća Gavrila Principa u Obljaju

Tada je donijeta odluka, na koju se dugo čekalo, da se rekonstruiše kuća u Obljaju u kojoj se rodio Gavrilo Princip i pretvori u odjeljenje Muzeja »Mlade Bosne«. Odluka je odmah sprovedena u djelo i danas u Obljaju, zaslugom kustosa Vasiljke Prelević, ing. arh. Evangelosa Dimitrijevića i preparatora Ivana Tometinovića, postoji mali, lijepo uređeni Muzej, pod nazivom »Rodna kuća Gavrila Principa«.

Još 1963. godine Gradsko vijeće Sarajeva je odlučilo da u znak zahvalnosti za dar koji je učinila Jevrejska opština poklanjajući gradu

Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine

Otvaranje Muzeja Jevreja Bosne i Hercegovine 1966.

zgradu Nove sinagoge, tzv. Templa, restaurira zgradu najstarije sinagoge i u njoj smjesti Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine. Ovaj nimalo lak zadatak povjeren je Muzeju grada, a za njegove izvršioce određeni su

Otvaranje Muzeja Jevreja Bosne i Hercegovine 1966.

Ljubica Mladenović, kustos, i ing. arh. Evangelos Dimitrijević. Posao je bio utoliko teži što je zgrada za vrijeme rata bila demolirana, a nije bilo ni dovoljno materijala za izložbu. Zahvaljujući pomoći Jevrejske opštine, koja je Muzeju stavila na raspolaganje svoju bogatu fototeku i predmete kojima je raspolagala, olakšan je rad na prikupljanju materijala. Uz pomoć Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada, zgrada je izvrsno restaurirana. Arhitektonsko rješenje enterijera povjereno je ing. arh. Mirku Ovadiji i ing. arh. Zlatku Ugljenu, tako da je ova ekipa stručnjaka stvorila jedan od najljepših muzejskih objekata u našoj zemlji. Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine svečano je otvoren novembra mjeseca 1966. godine, prilikom proslave 400-te godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, govorima druga Salka Lagumdžije predsjednika Gradskog vijeća, i prof. Ahmeta Grebe; direktora Muzeja.

Ali ni izvršenjem ovog zadatka Muzej nije prestao da radi na uređenju svojih objekata. 1964. godine otkupljena je Svrzina kuća, koja je dotle bila privatno vlasništvo. Ovim je omogućeno Muzeju da postepeno iseli sve stanare i da počne sa generalnim restauratorskim radovima, kako bi se kuća dovela u ono stanje koje joj i daje status muzejskog objekta. Dosada su izvršeni svi radovi u ženskom dijelu kuće (osim rekonstrukcije stare kuhinje) i počelo se sa restauracijom muškog dijela kuće. Ovaj posao je počeo ing. arh. Evangelos Dimitrijević i vršio sve do svog penzionisanja 1968. godine, a nastavio Ivan Tometinović, preparator.

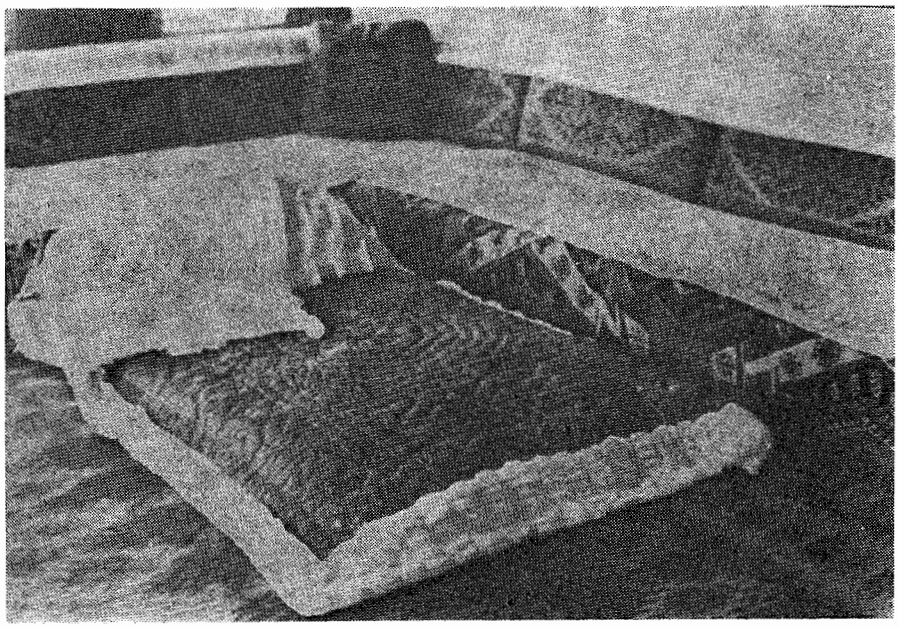

Svrzina kuća: detalj

Vlasnici Despića kuće, 1969. godine, poklonili su kuću gradu Sarajevu, s tim da kuća ostane muzejski objekat. Pošto je kuća ostala bez stanara, 1972. godine, počela je restauracija na objektu koji je prijetio da se sruši. Zgrada je dovedena u ispravno stanje i sad se radi na uređenju enterijera, koji treba da prikažu jedan aspekt naše kulture stanovanja u XIX vijeku.

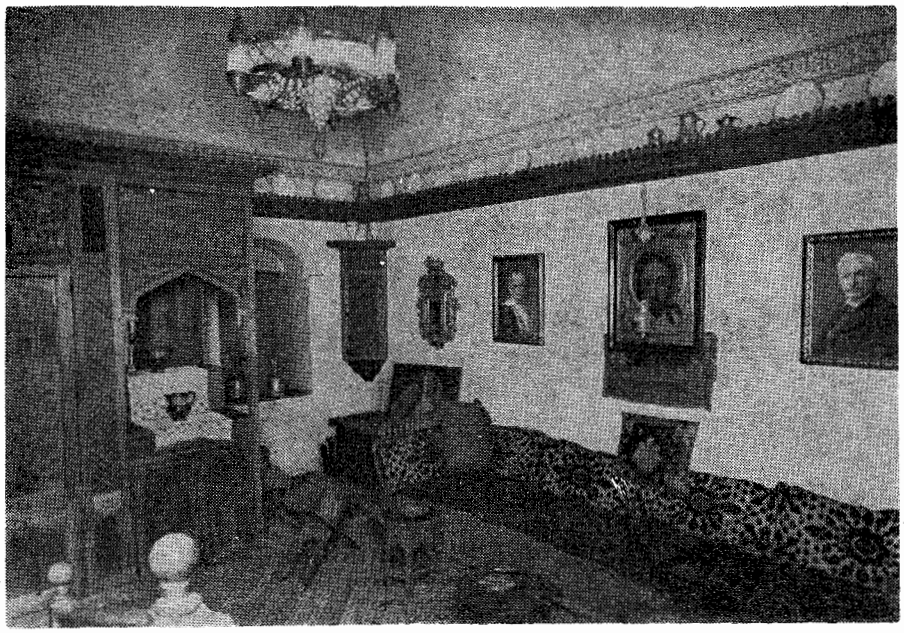

Despića kuća: Kubelija

Potpuno je jasno da sve ove muzejske izložbe ne bi mogle biti ostvarene da Muzej od početka nije svu svoju pažnju i najveći dio vremena posvetio prikupljanju predmeta, kao osnovnog sredstva za svoju djelatnost. Prikupljanje predmeta vršilo se na tri načina: arheološkim iskopavanjima, otkupom i poklonima.

Arheološka iskopavanja Muzeja najvećim dijelom se odnose na iskopavanja antičke Ilidže.

Prvi počeci iskopavanja antičke Ilidže počinju 1893. godine. Ta iskopavanja su vršena prilikom obimnih radova na izgradnji banjskih i ugostiteljskih objekata. Ozbiljnija arheološka iskopavanja nisu se tada obavljala, jer za taj rad nije bilo ni finansijskih sredstava niti je angažovano stručno osoblje. Tom prilikom ing. Kelner je slučajno otkrio, registrovao i opisao konstrukciju zidova i građevni materijal i to publikovao u Glasniku Zemaljskog muzeja 1894. godine.

Otada pa do 1949. godine na tom lokalitetu nije se radilo. 1949. godine dr Niko Andrijašević započeo je sistematsko iskopavanje na jednom objektu, istočno od sela Lužana. Tada je otkopan jedan dio

tog objekta i otkriven veliki mozaik (cca 60 m²). U tom amaterskom radu potpomogao ga je ing. Moravec, koji je otkopani dio objekta tehnički snimio.

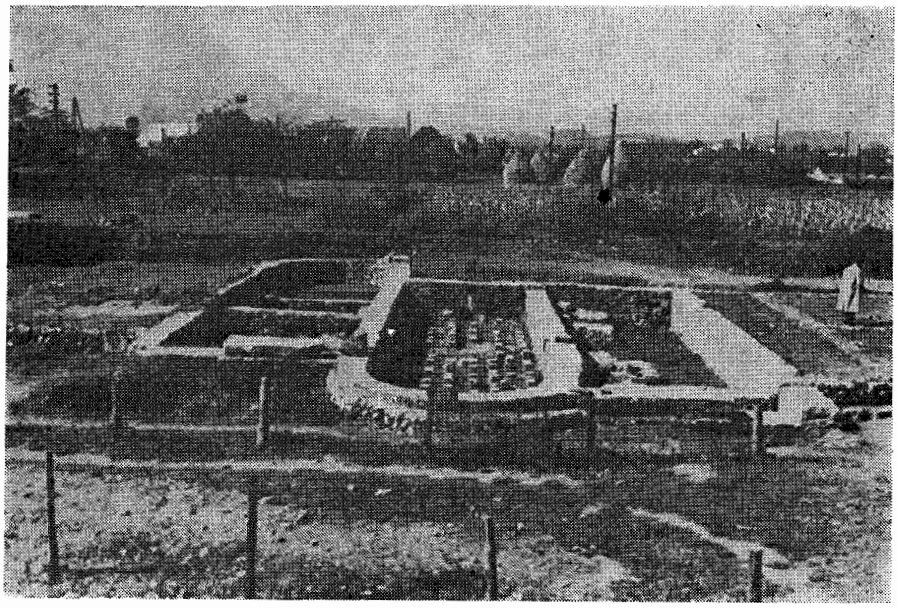

Iskopine na Ilidži

1950. godine dr Mihovil Abramić iz Splita vršio je ispitivanja na tom lokalitetu, ali o rezultatima njegova rada ništa nije poznato, jer o tome nije podnio nikakav izvještaj.

1952. godine raščišćen je prostor na kome je radio dr Niko Andrijašević, prošireno otkopavanje, otkriven još jedan mozaik i izvršena konzervacija otkrivenih zidova i mozaika. Te radove su obavili kustos i preparator Muzeja grada Sarajeva: Ljubica Mladenović i Ivan Tometinović.

Svi ovi radovi, vršeni u periodu od 1893, 1949, 1950. i 1952. godine, nisu imali naučni karakter.

Uviđajući naučni značaj iskopavanja antičke Ilidže, uprava Muzeja je odlučila da planski pristupi ovom radu.

Zahvaljujući obilnoj finansijskoj pomoći Narodnog odbora opštine Ilidža, nastavljeni su radovi u septembru 1955. godine, pod rukovodstvom dr Esada Pašalića, profesora Filozofskog fakulteta u Sarajevu, a uz saradnju konzervatora ing. Evangelosa Dimitrijevića i preparatora Ivana Tometinovića.

Otada, tj. od 1955. godine, pa do 1963, otkopano je oko 4440 m² površine. Iskopavanja su vršena po svim principima moderne arheologije, pri čemu je vođen dnevnik rada, inventar nalaza i inventar fotosnimaka. Po završetku svake kampanje izrađen je i tehnički snimak i nacrtani planovi iskopanog objekta, što je služilo za nastavak radova u narednim kampanjama.

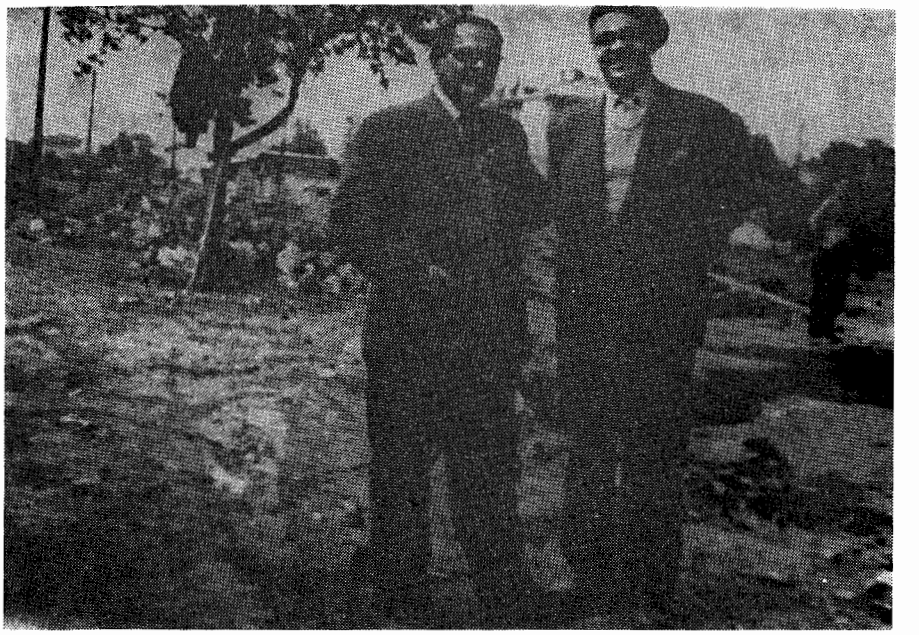

Direktor Ahmet Grebo i prof. Esad Pašalić na iskopinama na Ilidži

Svi nalazi poslije svake kampanje očišćeni su, konzervirani i smješteni u zbirku.

Nađeni mozaici su u toku radova također očišćeni, konzervirani i pokriveni zemljom.

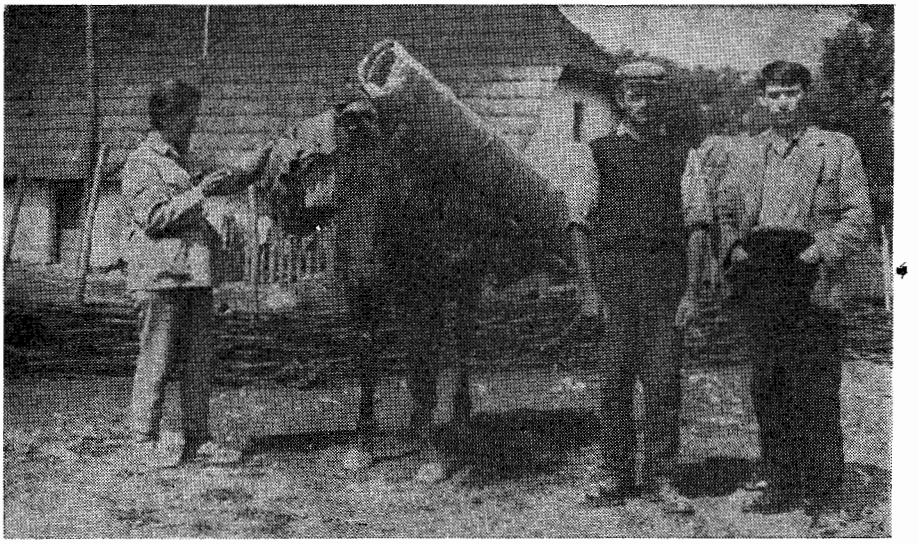

Sa terena

Definitivno otkrivanje tih mozaika uslijediće pri konačnom uređenju arheološkog parka, koji će se uključiti u cjeloparkovsko uređenje Ilidže.

Dosada otkriveni temelji dvaju objekata, oba nepotpuna, njihova veličina, nalazi, kao što su: razni fragmenti arhitekture, novci, fragmenti keramike i zidnog maltera, bronzani privjesci, olovne vodovodne cijevi, dijelovi hipokausta, mozaici i ostali materijal svjedoče o osobitoj važnosti tih ostataka rimske kulture, kao i postojanju jednog većeg rimskog centra na tom području.

Spremajući stalnu postavku izložbe, Muzej je uvidio da je neophodno izraditi i kartu srednjovjekovnih nekropola u okolini Sarajeva. Zato je ekipa Muzeja, u sastavu Ljubica Mladenović, kustos, i Ivan, Tometinović, preparator, krenula na teren 1952. godine i za dvije godine obišla i obilježila lokalitete sa stećcima. Radovi su nastavljeni sve do 1962. godine i za to vrijeme ukupno je obrađeno 106 lokaliteta sa 2402 vidljiva spomenika. Nekropole su tehnički snimljene, fotografisane i uzeti svi podaci iz okoline. Ovaj rad je prekinut zbog zauzetosti članova ekipe drugim poslovima.

Etnološka istraživanja Muzeja vezana su za užu okolinu grada. Etnolog Muzeja Zorica Janjić skupljala je na terenu uglavnom materijal vezan za postavku teme »s e l o« na stalnoj izložbi. Skupljani su najvećim dijelom predmeti materijalne kulture.

Za etnografsku zbirku Muzej je izradio i jedan dragocjen eksponat. To je maketa stare sarajevske čaršije, remek djelo maketarske vještine. Po istorijskim podacima prof. Hamdije Kreševljakovića i arhitektonsko-istorijskim podacima prof. ing. Juraja Najdharta maketar

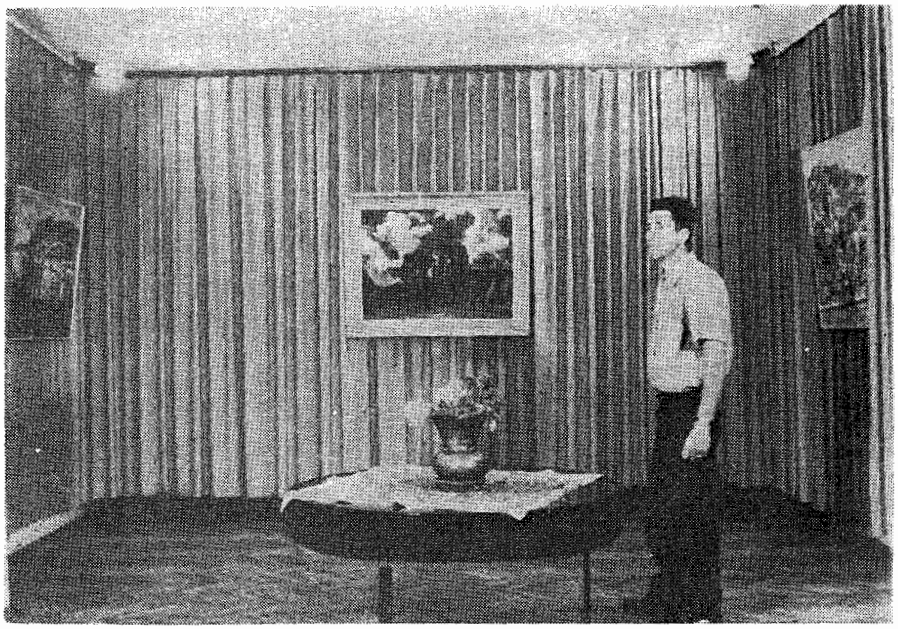

Izložba »Sarajevo kroz umjetnički pejzaž«

Husein Karišik i njegov pomoćnik Mesud Sarić, od 1950—1954. godine izradili su ovu maketu koja predstavlja jedan od najvrijednijih eksponata Muzeja.

Umjetnička zbirka ima nekoliko kolekcija: ikona, karikatura, portreta sarajevskih građana i portreta gradonačelnika, autoportreta sarajevskih slikara, pejzaža i veduta Sarajeva i kolekciju savremenog sarajevskog slikarstva i skulpture. Zbirka se popunjava otkupom iz budžeta, a posljednjih deset godina kolekcija savremenog sarajevskog slikarstva i skulpture alimentira se otkupima iz Fondova za otkup umjetničkih djela Skupštine grada i Skupštine opštine Centar, odnosno od 1973. godine Gradske zajednice za kulturu.

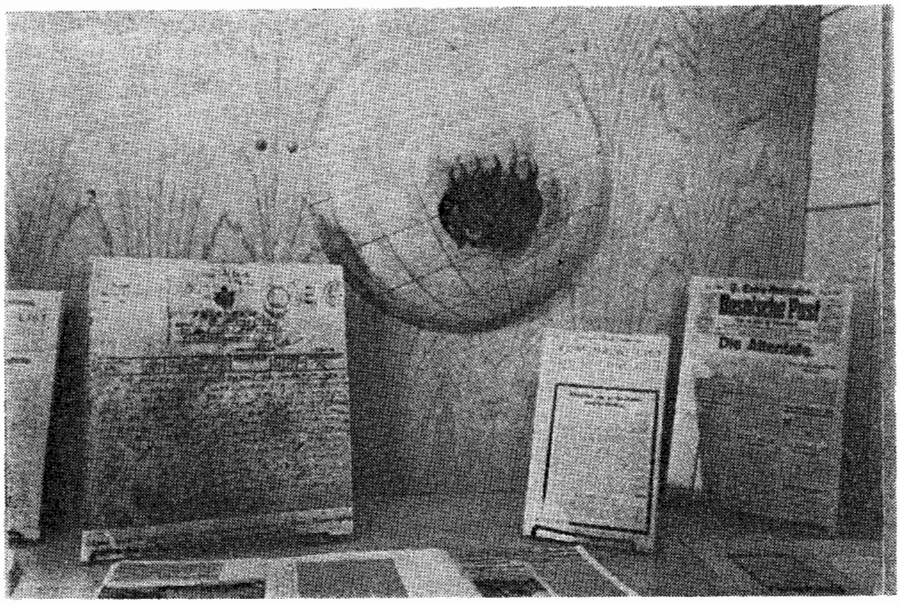

Muzej Mlade Bosne i Gavrila Principa: detalj

Prema perspektivnom planu razvoja umjetnička zbirka Muzeja treba da preraste u Gradsku galeriju slika.

Istorijska zbirka Muzeja ima dvije kolekcije: austrougarski period, koji je popunjen otkupom i jednim dijelom poklonima Izvršnog vijeća, i kolekciju sarajevskog atentata.

Zbirka sarajevskog atentata dobijena je otkupom tri velike i svjetski poznate kolekcije ovog materijala: zbirke Nikole Trišića, Sime Simića i Vladimira Lebedjeva, tako da Muzej »Mlade Bosne« danas raspolaže najvećim brojem dokumenata iz ove oblasti i prema perspektivnom planu razvoja Muzeja grada Sarajeva, Muzej »Mlade Bosne« treba da se ravije u dokumentacioni centar za proučavanje sarajevskog atentata.

Zbirka narodnooslobodilačke borbe obuhvata u stvari tri kolekcije: radnički pokret od kraja XIX vijeka do 1941. god., narodnooslo-

bodilačku borbu i ilegalni pokret u Sarajevu i period socijalističke izgradnje. Zbirka se popunjava otkupom, a jedan dio je dobijen na dar od učesnika borbe i društvenih organizacija.

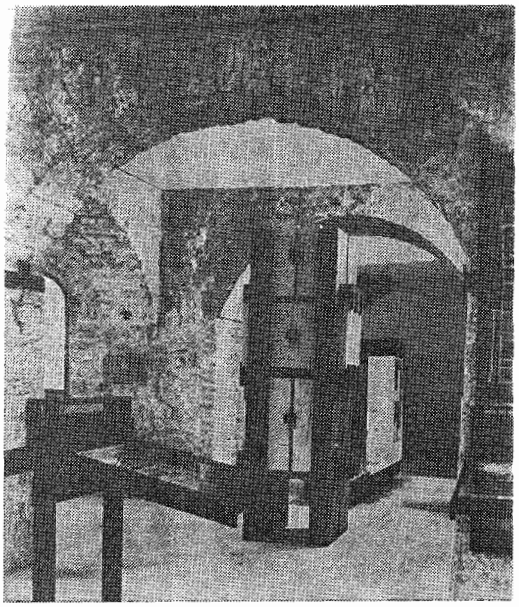

Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine: detalj

Orijentalna zbirka najvećim dijelom sadrži stare trgovačke deftere, pisma i rukopisne knjige pisane u Sarajevu ili one koje se odnose na Sarajevo.

Popunjavana je otkupom.

Zbirka Muzeja Jevreja je popunjena najvećim dijelom materijalom dobijenim od Jevrejske opštine i kupovinom.

Za zbirku književnosti, pored sobe S. S. Kranjčevića, koja je 1949. godine dobijena od Zemaljskog muzeja, otkupljena je soba i materijal Petra Kočića, a kasnije i materijal koji se odnosi na književnike Marka Markovića, Hamzu Humu, Ziju Dizdarevića i Zvonimira Šubića.

Ova zbirka je poslužila kao osnova za formiranje Muzeja književnosti BiH, koji je 1961. godine prerastao u samostalnu ustanovu.

U decembru mjesecu 1961. godine, ugovorom zaključenim sa kolekcionarom Stjepanom Mezeom, Muzej je, uz određenu novčanu naknadu, dobio vrlo interesantnu zbirku jelovnika, starih kuvara i još neke manje kolekcije ugostiteljskih predmeta. Zbirka jelovnika ima 4000 predmeta i predstavlja opštekulturnu vrijednost od koje bi se mogao stvoriti muzej kao turistička atrakcija grada.

Sav muzejski materijal je danas raspoređen u ove zbirke:

Zbirke	Predmeta
— arheološka	993
— etnografska	6.305
— istorijska	2.569
— NOB	3.167
— umjetnička	804
— orijentalna	180
— Stjepana Mezea	4.159
— Zbirka pomoćnih predmeta	214
— Muzej Jevreja	1.642
— biblioteka	1.880 i 1.000 br. časopisa
— foteteka	18.000 fotografija, negativa i klišeja

Kao i sve slične ustanove, Muzej grada Sarajeva prikuplja, štiti, čuva, proučava i izlaže materijal vezan za ekonomsku, političku i kulturnu istoriju grada, pa je prema tome i on ustanova koja u stvari ima dva lica: jednim je okrenuta prema unutrašnjem, za javnost malo poznatom ali mukotrpnom radu u zbirkama, tj. prikupljanju, održavanju i evidentiranju materijala, a drugim je okrenuta prema javnosti, kojoj se obraća preko svojih stalnih i povremenih izložbi i preko muzejskih edicija kojim saopštava rezultate svoga rada. Osim svojih stalnih postavki, o kojima je već bilo riječi, Muzej je za ovih dvadesetpet godina organizovao i niz povremenih izložbi. Sve izložbe, osim jedne, organizovao je u svojoj glavnoj zgradi, žrtvujući jedan dio svoje stalne izložbe, jer nema posebnih prostorija za ovaj način izlaganja.

Prof. Salko Nazečić otvara izložbu o o Silviju Strahimiru Kranjčeviću

Iako ovaj rad oko montiranja i demontiranja izložbe zahtijeva dosta vremena, napora i materijalnih izdataka, Muzej se odlučio za njega, jer ove izložbe uvijek privlače pažnju javnosti i nalaze odjeka u kulturnom životu grada.

Dosad je Muzej priredio ove izložbe:

1. *Život i djelo S. S. Kranjčevića.* Izložbu priredila kustos Ljubica Mladenović. Tehnička saradnja: ing. arh. Evengelos Dimitrijević i Ivan Tometinović. Izložba otvorena 1958. godine povodom 50-te godišnjice smrti Kranjčevića.

2. *Karakiture Sime Draškovića,* januar 1961. godine. Izložbu priredila i katalog napisala Ljubica Mladenović. Tehnička saradnja: ing. arh. Evangelos Dimitrijević i Ivan Tometinović.

3. *Akvareli starog Sarajeva, 1961.* Izložbu je priredila i katalog napisala Ljubica Mladenović. Tehnička saradnja: ing. arh. Evengelos Dimitrijević i Ivan Tometinović.

4. *Autoportreti sarajevskih slikara* (»Kako su se sami naslikali«). Izložbu je priredila i katalog napisala Ljubica Mladenović. Tehnička saradnja: ing. arh. Evangelos Dimitrijević i Ivan Tometinović. Izložba je otvorena 1963. godine.

5. *Izložba jelovnika iz zbirke Stjepana Mezea.* Izložbu priredila Ljubica Mladenović uz tehničku saradnju ing. arh. Evangelosa Dimitrijevića i Ivana Tometinovića. Izložba otvorena juna 1963. godine.

6. *Stara Sarajevska čaršija.* Izložbu priredila i katalog napisala Ljubica Mladenović. Tehnička saradnja: ing. arh. Evangelos Dimitri-

jević i Ivan Tometinović. Izložba je priređena povodom obilježavanja 50-te godišnjice sarajevskog atentata. Otvorena je u auli Vijećnice 28. juna 1964. godine.

7. *Ženski ručni radovi u Sarajevu.* Izložbu priredila i katalog napisala Zorica Janjić. Tehnička saradnja: ing. arh. Evangelos Dimitrijević i Ivan Tometinović. Izložba je otvorena mjeseca aprila 1964. godine.

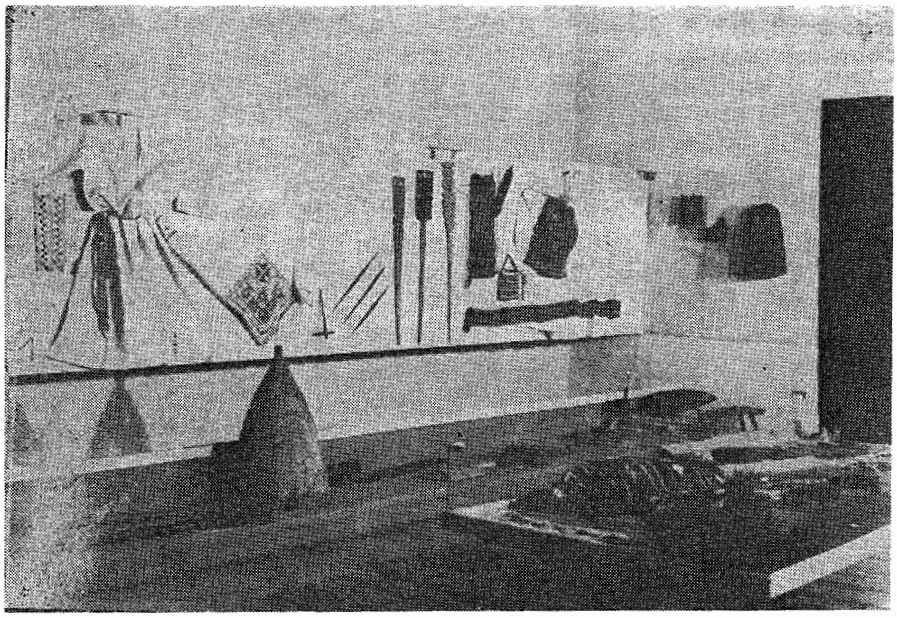

Izložba »Seoski ručni radovi iz okoline Sarajeva«

8. *Sarajevo 1945.—65.* Koncepcija izložbe Ljubica Mladenović. Materijal prikupila Zlata Radić. Tehnička saradnja: ing. arh. Evangelos Dimitrijević i Ivan Tometinović. Izložba je otvorena 5. aprila 1965. godine povodom 20-te godišnjice oslobođenja Sarajeva, u atrijumu Muzeja. U istom prostoru, poslije ove izložbe, izlagao je svoje skulpture Arfan Hozić, vajar.

9. *Seoski ručni radovi.* Izložbu priredila i katalog napisala Zorica Janjić. Tehnička saradnja: ing. arh. Evangelos Dimitrijević i Ivan Tometinović. Izložba je otvorena novembra 1965. godine.

10. *Slike otkupljene u toku 1965. i 1966. godine.* Priredila Ljubica Mladenović uz tehničku saradnju ing. arh. Evangelosa Dimitrijevića i Ivana Tometinovića.

11. *Portreti starih sarajevskih građana.* Izložbu priredila i katalog napisala Ljubica Mladenović. Tehnička oprema: Ivan Tometinović. Izložba je otvorena maja 1968. godine.

12. *Otpor Sarajeva 1878. godine.* Izložbu priredila Ljubica Mlanedović uz tehničku saradnju Ivana Tometinovića. Izložba je otvorena povodom 90-te godišnjice od okupacije Sarajeva od strane Austro-Ugarske, mjeseca avgusta 1968. godine.

13. *Sarajevo kroz umjetnički pejzaž.* Izložbu priredila i katalog napisala Ljubica Mladenović. Tehnička oprema: Ivan Tometinović. Izložba je otvorena 24. jula 1969. godine.

14. *Dječije igračke u Sarajevu i okolini.* Izložbu priredila i katalog napisala Zorica Janjić-Černjavski uz tehničku saradnju Ivana Tometinovića i Ejuba Dizdarevića. Izložba je otvorena u čast 20-te godišnjice Muzeja grada Sarajeva, 1969. godine.

15. *Kultura Sarajeva — danas.* Koncepcija izložbe: Ljubica Mladenović, materijal prikupila i obradila Zlata Radić. Tehnička saradnja Ivan Tometinović i Ejub Dizdarević. Izložba je otvorena jula 1970. godine u čast 25-te godišnjice oslobođenja Sarajeva.

16. *Satovi u prošlosti Sarajeva.* Izložbu je priredila i katalog napisala Zorica Janjić-Černjavski uz tehničku saradnju Ivana Tometinovića i Ejuba Dizdarevića. Izložba otvorena decembra 1970. godine.

Muzej grada Sarajeva je dužnu pažnju posvetio i slikarstvu likovih amatera našeg grada i priredio:

1. Izložbu slika Branimira Čičića, pravnika, slikara — amatera. Izložbu je organizovala i katalog napisala Ljubica Mladenović uz tehničku pomoć Ivana Tometinovića i Ejuba Dizdarevića. Izložba je otvorena 2. VI 1971. godine.

2. Izložba slikara-amatera Sarajeva otvorena je 24. XII 1971. godine uz učešće 48 slikara, koji su se predstavili sa 62 rada. Radove je odabrao žiri u sastavu: Ibrahim Ljubović, slikar, Borislav Mihačević, prof. istorije umjetnosti i Ljubica Mladenović.

Katalog je uredila i predgovor napisala Ljubica Mladenović, tehnička služba izložbe: Ivan Tometinović i Ejub Dizdarević. Izložba je otvorena decembra 1971. godine.

Da bi se što više približio našim radnim ljudima i građanima, Muzej je svoje izložbe organizovao i van svojih prostorija, i to:

— u Muzeju u Visokom:	*Karikature Sime Draškovića, 1962. godine.*
— u Domovima kulture u Vogošći i Hrasnici:	*Akvareli starog Sarajeva, Karikature Sime Draškovića i Autoportreti sarajevskih slikara, 1963, 1964. i 1965. godine.*
— u Domu kulture na Kovačima:	*Akvareli starog Sarajeva i Autoportreti sarajevskih slikara, 1966. i 1967. godine.*
— u Fabrici duhana u Sarajevu:	*Akvareli starog Sarajeva, 1973. godine.*
— u Kasarni Gavrila Principa	*Akvareli starog Sarajeva, 1974. godine.*

U cilju upoznavanja kulturnog nasljeđa naših naroda, Muzej je razvio veoma srdačne odnose sa muzejima drugih socijalističkih republika. 1960. godine u našem Muzeju je gostovao Muzej primijenjene

umjetnosti iz Beograda sa veličanstvenom izložbom »Srpski srednjevjekovni vez«. Od 1968. godine do danas svake godine razmjenjuju se izložbe sa Muzejom grada Zagreba. Te godine Muzej grada Sarajeva je gostovao u Zagrebu sa izložbom »Akvareli starog Sarajeva«, a 1969. godine Muzej grada Zagreba je gostovao u Muzeju grada Sarajeva sa izložbom »Vedute Zagreba iz 19. vijeka«. 1970. i 1972. godine Muzej grada Sarajeva postavio je u Zagrebu izložbe »Autoportreti sarajevskih slikara« i »Portreti starih sarajevskih građana«. Muzej grada Zagreba je 1971. i 1973. godine u Muzeju grada Sarajeva priredio izložbe »Portreti Zagrepčana u XIX vijeku« i »Zagreb nekad i danas«. Ove godine Muzej grada Sarajeva će u Zagrebu prirediti izložbu »Sarajevo kroz umjetnički pejzaž«.

Detalj sa otvaranja izložbe

Isto tako srdačne i bratske odnose uspostavili smo sa Muzejom grada Beograda, koji je kod nas gostovao 1972. godine sa izložbom »Stare gravire Beograda«, a mi smo 1973. godine njima vratili posjetu izložbom »Akvareli starog Sarajeva«. Ove godine naši gosti će nas obradovati izložbom »Beograd u prvoj godini slobode«.

U srdačnoj smo prepisci sa Muzejom grada Skoplja, čiju posjetu očekujemo ove godine.

Ovim izložbama ostvarili smo kontakte ne samo sa muzejima nego i sa publikom u Sarajevu, Zagrebu, i Beogradu i one su uvijek bile značajan kulturni događaj, manifestacije iskrenih i bratskih odnosa glavnih gradova naših Republika.

Izdavačka djelatnost Muzeja počela je još od samog otvaranja stalne muzejske postavke. Te, 1954. godine, započela je edicija »*Sara-*

jevo od najstarijih vremena do danas« u kojoj je izašla prva knjiga »Sarajevo kroz arheološka nalazišta« (dr Alojz Benac) i »Sarajevo u doba turskog feudalizma« (Ljubica Mladenović).

1960. godine izašla je druga knjiga ove edicije »Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878—1918.« (Todor Kruševac). Za ovu ediciju je naručena i knjiga »Sarajevo između dva rata 1918—1941« (radni naslov) ali zbog bolesti autora Todora Kruševca, taj rukopis nije završen.

Od 1963. godine Muzej je počeo da izdaje i svoju periodičnu publikaciju »Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva«, koju uređuje redakcioni odbor u sastavu: dr Alojz Benac, Risto Besarović, Ahmet Grebo i Ljubica Mladenović. »Prilozi...« su, osim stručnih radnika Muzeja koji u njemu objavljuju svoje radove, obuhvatili i lijep broj naših poznatih imena iz oblasti arheologije, istorije, orijentalistike, kulturne istorije, arhitekture i istorije umjetnosti. Do sada su izašla četiri broja »Priloga...« 1963, 1966, 1970. pod nazivom »Grabrijan i Sarajevo« (posvećen arh. Dušanu Grabrijanu, uz komentar prof. inž. arh. Džemala Čelića) i 1974. godine.

Kao posebno izdanje Muzej grada Sarajeva je dosad izdao sljedeće knjige:

— *Bibliografija štampanih radova o Sarajevu* (inž. arh. Alija Bejtić) 1964.

— *Sarajevski atentat u svjetlu bibliografskih podataka* (Nikola Trišić) 1964.

— *Mlada Bosna i sarajevski atentat* (dr Dragoslav Ljubibratić) 1964.

— *Popis uzajamnog jamčenja stanovništva Sarajeva iz 1841. godine* (Mula Muhamed Mestvica — prevod Derviš Korkut, predgovor dr Avdo Sućeska) 1970.

— *Trgovi i ulice Sarajeva* (inž. arh. Alija Bejtić) 1973.

Isto tako Muzej grada je štampao prospekt Muzeja »Mlade Bosne« (dr Milorad Ekmečić) i prospekt za svoju izložbu u glavnoj zgradi, Svrzinoj i Despića kući, na srpskohrvatskom, njemačkom, francuskom i engleskom jeziku i kataloge svih svojih povremenih izložbi.

Najneposredniji kontakt s publikom u svojim izložbenim prostorima, a to su: Muzej grada Sarajeva, Muzej »Mlade Bosne«, Muzej Jevreja BiH, Svrzina kuća, Kuća Danila Ilića i uskoro, nadamo se, Despića kuća, ostvaruje pedagoška služba Muzeja. Ovaj rad se odvija u dva pravca: rad sa publikom koji obuhvata tumačenje izložbe grupama i pojedincima i rad sa školskom omladinom. Pod školskom omladinom podrazumijevamo svu djecu obuhvaćenu osnovnim i srednjim obrazovanjem, bilo da se radi o gimnazijama, srednjim stručnim školama ili srednjim školama za radnička zanimanja.

Rad sa školskom omladinom ima dvije varijante: opšteobrazovne posjete koje uključuju organizovanje posjeta školske omladine pri kojima se učenici upoznaju sa muzejom kao ustanovom i materijalom koji je izložen u opštim crtama, kao dopunom opšteg kulturnog obrazovanja i rad na školskom nastavnom planu, pri čemu se učenicima

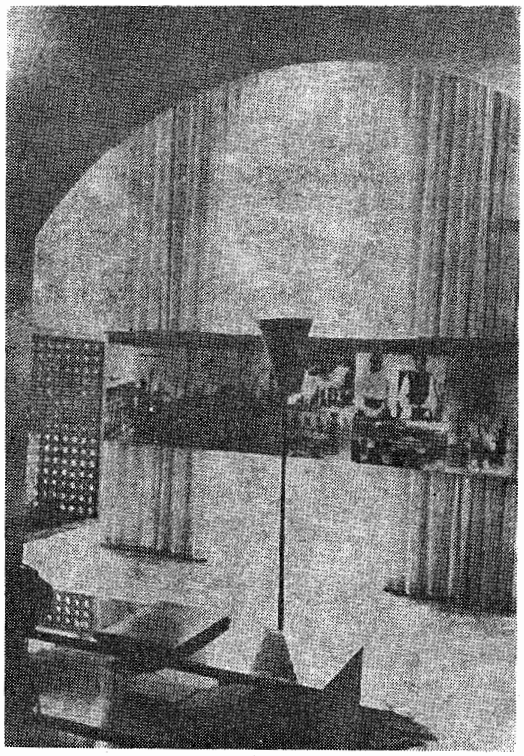

Muzej Mlade Bosne i Gavrila Principa: detalj izložbe

stavlja na raspolaganje određeni materijal i objašnjenje, a pomoć im ukazuju muzejski pedagozi i kustosi. Ovaj rad bi mogao biti još intenzivniji, ali zbog nedostatka posebnih prostorija u kojima bi se moglo raditi, rad sa školskom omladinom ne izvodi se onako kako bi trebalo u jednoj obrazovnoj ustanovi kao što je Muzej. Uz to, znatno otežavajuća je okolnost i to što se muzejske prostorije ne zagrijavaju, tako da je praktično rad sa omladinom sveden samo na vrijeme od tri mjeseca: septembar, april i maj, kad su uslovi u Muzeju podnošljivi.

Broj posjetilaca u muzejskim objektima iz godine u godinu je rastao. Ovo se odnosi naročito na mjesece, tzv. turističke sezone, tj. maj—oktobar, kad su pojedini objekti, naročito Muzej »Mlade Bosne« i Svrzina kuća skoro

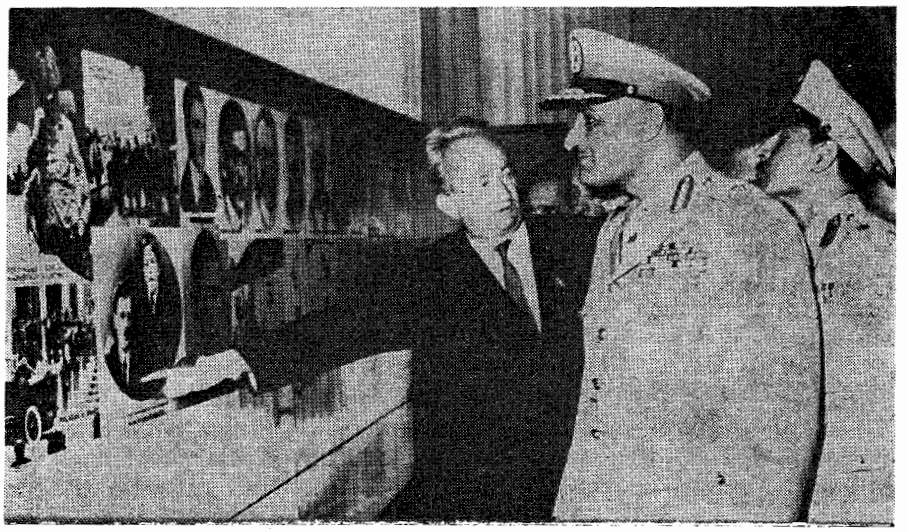

Posjeta predsjednika Nasera Muzeju Mlade Bosne i Gavrila Principa

preopterećeni, s obzirom na njihove male prijemne kapacitete. Najveći broj posjetilaca su inostrani turisti, ali možemo reći da i sve veći broj Jugoslovena koji dolaze u Sarajevo posjećuju naše izložbene prostore. U 1973. godini broj posjetilaca Muzeja približio se cifri od 180.000 ljudi.

Posjeta iranskog šaha Reze Pahlavija Muzeju grada Sarajeva

Za ovih 25 godina Muzej je imao čast da u svojim prostorijama pozdravi skoro sve visoke jugoslovenske rukovodioce, a sa naročitom radošću dočekao je drugaricu Jovanku Broz, koja je 1969. godine posjetila Svrzinu kuću.

Od inostranih gostiju, između ostalih, svojom visokom posjetom učinili su čast Muzeju: gospođa Eleonora Ruzvelt, Če Gevara (ministar spoljnih poslova Republike Kube), predsjednik Turske Republike Dželal Bajar, predsjednik UAR Gamal Abdel Naser, predsjednik Tunisa Habib Burgiba, kosmonaut Nikolajev, iranski šah Muhamed Reza Pahlavi, predsjednik Alžira Huari Bumedijen, predsjednik vlade SSSR-a Aleksej Kosigin i mnogi drugi državnici i funkcioneri.

U organizacionom pogledu Muzej grada Sarajeva je samoupravna organizacija udruženog rada kojom upravlja Zbor radnika (i 4 dele-

Posjeta delegacije IKOM-a Muzeju grada Sarajeva

gata predstavnika društvene zajednice) i direktor, kome u administrativnom pogledu pomaže pomoćnik direktora.

Na dan 25-te godišnjice kolektiv Muzeja grada Sarajeva brojao je 19 članova najvećim dijelom dugogodišnjih muzejskih radnika. To su:

	U Muzeju su od
Ljubica Mladenović, direktor, kustos umjetničke zbirke	1949.
Ivan Tometinović, preparator	1951.
Zorica Janjić — Černjavski, kustos etnografske zbirke, predsjednik sindikalne podružnice	1954.
Olivera Janjić, tehn. sekretar	1957.
Zlata Radić, kustos zbirke NOB, predsjednik Zbora radnika	1958.
Ejub Dizdarević, vkv radnik, zamjenik predsjedinka Zbora radnika, član komisije za unutrašnju kontrolu, sekretar Sindikalne podružnice	1960.
Kata Maletić, pomoćna radnica	1960.
Đurđica Kvesić, pomoćna radnica	1961.
Bejda Zvirac, pomoćna radnica, član komisije za unutrašnju kontrolu	1963.
Vasiljka Prelević — Stojković, kustos istorijske zbirke, pomoćnik direktora	1963.
Ivanka Bajo, kustos arheološke zbirke, predsjednik Komisije za unutrašnju kontrolu, blagajnik Sind. podružnice	1964.
Rosa Janković, pomoćna radnica	1966.
Edhem Ćatić, portir	1966.
Asim Kazazić, vodič	1971.
Enver Galijatović, knjigovođa šef računovodstva	1972.
Bajro Gec, pedagog	1973.
Mirsada Bilanović, pedagog	1973.
Hamza Huseinović, čuvar zgrade	1973.
Duran Šišić, čuvar zgrade	1973.

Međutim, ljudi koji danas rade u Muzeju samo su dio onog velikog kolektiva koji je sa samoprijegorom ulagao napore da Muzej postane zapažena kulturna ustanova u gradu, jer po neumitnim zakonima vremena, u toku ovih dvadeset pet godina iz naše sredine otišli su ljudi čiji je rad ugrađen u same temelje Muzeja.

Zato ne možemo da ne istaknemo zasluge našeg dugogodišnjeg direktora prof. Ahmeta Grebe, koji je dvije decenije (1951—1970) stajao na čelu kolektiva, i to u onim godinama kada je Muzej postizao i svoje najbolje rezultate. Svojim organizatorskim sposobnostima i neumornim zalaganjem bio je moćan pokretač aktivnosti i požrtvovani u svakoj akciji, a svojim divnim ljudskim osobinama rukovodilac koji je od kolektiva stvorio srećnu zajednicu ljudi koji sa zadovoljstvom rade svoj posao. Ispraćen je u penziju okružen ljubavlju i poštovanjem koje će zauvijek ostati u srcima onih sa kojima je sarađivao.

Otvaranje Muzeja grada Sarajeva 1954: govor direktora Ahmeta Grebe

U zasluženu penziju smo ispratili i našeg dugogodišnjeg (1953—1968.) saradnika ing. arh. Evangelosa Dimitrijevića, čiji nam vedri lik i danas nedostaje, prof. Nikolu Kneževića, pedagoškog savjetnika, koji je dugi niz godina (1954—1973.) samoprijegorno radio kao kustos i pedagog; našeg vrijednog sekretara Jelenu Kolaković (1956—1964.) i pedagoga Danu Simić (1957—1968.). U penziju je otisao i kvalifikovani radnik Mesud Imamović (1958—1970.) vrtlar i domaćin zgrade, čije dragocjene usluge i danas koristimo. Oprostili smo se i sa našim bibliotekarom Milenom Papić (1954—1956.), kustosom zbirke književnosti Razijom Handžić (1955—1961.) i pedagogom Olgom Benac (1961—67.) koje su otišle na drugu dužnost. Svima njima odajemo priznanje i zahvalnost za uspješan rad u našem Muzeju.

Prvi smještaj Muzeja grada u Vijećnici 1949: Sabaheta Đuvić, administrativni službenik

Na žalost, u toku ove dvije i po decenije morali smo se zauvijek rastati od naših saradnika: Sabahete Đuvić, prvog administrativnog radnika Muzeja (1949—1955), Hamida Dizdara, stručnog saradnika (1949—1951), Bogdana Principa, pedagoga (1953—1956), Derviša Korkuta, višeg kustosa i pedagoga (1953—1969), prof. Nikole Popovića, pedagoškog savjetnika (1955—1965), Sulejmana Pehlivanovića, šefa računovodstva (1957—1972), čija će imena zauvijek biti vezana uz ime Muzeja grada Sarajeva, koji će s poštovanjem čuvati uspomenu na njih.

Muzej grada Sarajeva je djelo socijalističke Jugoslavije. Za svoj rast i razvoj zahvaljuje prije svega svojoj socijalističkoj zajednici, koja je i u prvim danima poslije oslobođenja, kada je trebalo rješavati vitalna pitanja obnove i izgradnje porušene zemlje, zaostale privrede i teških uslova svakodnevnog života, osjetila potrebu i našla snage da i pitanje kulture stavi u ravnopravni položaj i da, podižući materijalno

blagostanje, istovremeno razvija i aktivnost na kulturnom polju. U tu aktivnost uključilo se i socijalističko Sarajevo i među prvim kulturnim ustanovama, koje je trebalo da čuvaju njihovo kulturno nasljeđe, osnovalo Arhiv, Zavod za zaštitu spomenika kulture i Muzej grada.

I u ovom trenutku, kad prelistavamo životni dosije Muzeja za ovih dvadeset i pet godina, ne možemo da se otmemo osjećanju zahvalnosti, ne samo prema društvu u cjelini, nego i prema mnogim pojedincima čija su imena zapisana na njegovim stranicama. To su oni divni ljudi koji su ne samo po svojim društvenim zaduženjima nego i po svojim ličnim osjećanjima za razvoj kulture u gradu doprinijeli da se Muzej razvije u ustanovu kakva je danas.

Kako možemo da zaboravimo plemenitog prof. Hamdiju Kreševljakovića koji je sa sebi svojstvenom dobrotom svoje ogromno poznavanje prošlosti grada stavljao na raspolaganje našim neukim kustosima; ne možemo da zaboravimo ni koliko su brige za napredak Muzeja pokazali u prvim godinama njegovog života drugovi Dane Olbina, predsjednik Gradskog narodnog odbora, Rato Dugonjić sekretar Gradskog komiteta Partije i tadanji povjerenici za kulturu i umjetnost drugarice Vera Krstić i Danica Pavić. Zahvalnost dugujemo i drugu Mijatoviću i drugarici Olgi Marasović, koji su pored drugova Dugonjića i Olbine, bili članovi Savjetodavne komisije prilikom otvaranja našeg odjeljenja Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba. Sa dubokim pijetetom sjećamo se profesora Huseina Brkića, prvog predsjednika našeg Savjeta i prof. dr Esada Pašalića, dugogodišnjeg člana našeg Savjeta i dragocjenog saradnika, pod čijim su rukovodstvom vršeni radovi na iskopavanju antičke Ilidže. Dužni smo da odamo priznanje drugu Vasi Radiću, koji je kao član našeg Savjeta, a kasnije i kao predsjednik grada mnogo svoga dragocjenog vremena posvećivao našem Muzeju. Sa dubokim poštovanjem sjećamo se i druga Salka Lagumdžije, njegovih čestih posjeta našem Muzeju i blagonaklone pažnje koju nam je ukazivao. Zahvalnost dugujemo predsjednicima grada drugu Ljubi Koji i Džemalu Muminagiću, koji su nas zadužili svojom spremnošću da nam u svako trenutku izađu u susret.

Nikad nećemo zaboraviti prijeteljstvo i saradnju koju je akademik prof. dr Alojz Benac ukazivao Muzeju od njegovog osnivanja do danas. Učestvovao je u postavljanju naše prve izložbe, jedan je od autora naše prve izdate knjige, dugogodišnji predsjednik našeg Savjeta, član redakcije »Priloga . . .«.

Zahvalnost upućujemo i drugu Risti Besaroviću, zamjeniku predsjednika Savjeta, prijatelju uvijek spremnom da nam pomogne. Brige i staranje koje drug Jozo Bakrač i kao predsjednik Savjeta i kao čovjek kome Muzej na srcu leži i danas pokazuje, budi u nama najljepša osjećanja zahvalnosti. Zahvaljujemo drugovima: književniku: Dušanu Đuroviću, prof ing. arh. Džemalu Čeliću, prof. dr Miloradu Ekmečiću, Miši Grđiću, Fuadu Arifhodžiću, Branku Čuliću, ing. arh. Aliji Bejtiću, Mehmedu Šišiću, Josipi Pelić, Anti Barbiru, mgr Izetu Rizvanbegoviću, Aleksandru Ljiljku, koji su kao članovi našeg Savjeta ili delegati društvene zajednice u Zboru radnika, učestvovali u radu Muzeja i doprinosili njegovom napretku.

Sa poštovanjem se sjećamo imena prof. Salka Nazečića i književnika Marka Markovića, koji su otvorili prve izložbe, a zahvalnost dugujemo i drugovima: Slavku Mićanoviću, Cvjetku Popoviću, Rizahu Štetiću, Arfanu Hoziću, Ćamilu Sijariću, dr Borivoju Čoviću, dr Vlajku Palavestri, dr Muhamedu Karamehmedoviću, Meši Selimoviću, Moniu Finciu, Ivanu Foglu i Nenadu Guzini, koji su svojim govorima otvarali naše izložbe.

Zahvaljujemo drugovima iz Zemaljskog muzeja, naročito drugu prof. Marku Vegi i drugarici Zorislavi Marković — Čulić, koji su nam pomogli pri postavci naše prve izložbe; drugovima iz Umjetničke galerije, Muzeja revolucije i Muzeja književnosti, sa kojima smo složno dijelili sve radosti i nedaće muzejskog života.

Kolektiv Muzeja grada Sarajeva 1969.

Zahvaljujemo drugovima iz štampe, radija i televizije koji su sa drugarskom pažnjom pratili naš rad i bili dragocjeni posrednici između nas i naše javnosti.

Posebno zahvaljujemo gospodinu i gospođi Peri Despiću iz Brisla koji su svoju kuću poklonili gradu Sarajevu, Jevrejskoj opštini koja nam je poklonila svoj materijal, drugarici prof. Veri Šnajder koja je Muzeju Jevreja poklonila zaostavštinu svoga supruga prof. dr Marcela Šnajdera i svima koji su svojim darovima obogatili naš Muzej.

Zahvaljujemo građanima našeg grada i svima onima koji su svojim posjetama našim Muzejskim objektima i povremenim izložbama davali podsticaja našem radu i našoj želji da svim svojim snagama korisno služimo našoj samoupravnoj socijalističkoj zajednici.

Ljubica Mladenović

Borivoj Čović

POČECI NASELJA NA DEBELOM BRDU U SARAJEVU

Praistorijska, a zatim antička i srednjovjekovna aglomeracija koja se razvijala na potezu Soukbunar — Debelo brdo — Zlatište postala je već odavno neizbježan dio svakog šireg razmatranja o istoriji Sarajeva. Za to ima više razloga. Prvi i najvažniji je, svakako, taj da se radi o prvom otkrivenom arheološkom nalazištu na teritoriji grada i uz to dosad najvećem i najvažnijem. Drugi je razlog dugotrajnost kontinuiniranog života tog naselja koji obuhvata više od dva milenija. Treći je — bogatstvo i raznovrsnost arheoloških nalaza iz različitih epoha i perioda otkrivenih u ostacima ovog naselja, koji pružaju mogućnost da se stvori dosta živa slika razvoja ove dugotrajne aglomeracije.

Nasuprot ovome, već odavno uočenom, značaju i mjestu koje naseobinskom kompleksu Soukbunar — Debelo brdo — Zlatište pripada u starijoj istoriji Sarajeva, stoji posve nedovoljna proučenost arheoloških nalaza iskopanih ili prikupljenih na ovim lokalitetima i— u zavisnosti od toga — još veći broj posve otvorenih, neriješenih ili samo djelimično riješenih pitanja iz istorije ovog naselja. U kojoj je mjeri taj materijal nedovoljno proučen i kakve sve mogućnosti u sebi krije, može se dobro ilustrovati čak i sa dva tri proizvoljno izabrana primjera. Tako je tek prije kraćeg vremena dio jedne keramičke posude, otkriven na Debelom brdu još 1895.[1] godine — identifikovan kao *mikenski*, što otvara potpuno nove poglede na mogućnost postojanja mikenskih uticaja i veoma duboko u unutrašnjosti zapadnog Balkana i, u isto vrijeme, pokazuje da je Debelo brdo još u bronzano doba moralo biti značajniji kulturni ili ekonomski (trgovački) centar[2]. Ili, drugi primjer: analize i studije obavljene 1973. godine pokazale su da je ovo naselje, poslije Ljubljanskog barja, najbogatije nalazište eneolitskih kalupa za izlivanje bakrenog oružja i oruđa u Jugoslaviji, drugim riječima da je Debelo brdo u kasnom eneolitu moralo biti dosta važan metalurški centar.[3] Dalje, i jedna posve površna analiza postojećeg fonda kera-

[1] **F. Fiala,** Izvještaj o prekopavanju na Debelom brdu kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja (dalje: GZM) VIII, (1896), str. 106, sl. 45 i 46.

[2] »Oslobođenje« Sarajevo, 29. XII 1972.

[3] **B. Čović,** Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini, Simpozij o istoriji rudarstva i metalurgije u BiH, Zenica 1973. (u štampi).

mičkih nalaza pokazala je da poznati primjerak Justinijanova novca ne označava završnu tačku u razvoju ovog naselja, odnosno da sa kasnom antikom ne prestaje život ove aglomeracije, već da se produžuje još izvjesno vrijeme po doseljenju Slavena — koliko, to tek treba istražiti. A ovakvih pitanja moglo bi se navesti još dosta.

Svakako, nije slučajno materijal naseobinskog kompleksa Soukbunar — Debelo brdo — Zlatište ostao do danas nedovoljno proučen i iskorišten. Njegov prvi istraživač Franjo Fiala, umro je iznenada, početkom 1898. godine, pošto je uspio objaviti tek preliminarne izvještaje sa iskopavanja (iskopavanja su vršena 1889—1896)[4], ali nije dospio da izradi cjelovitu studiju. S druge strane, poznato je da su kulturni slojevi ovog naselja, djelovanjem ljudskih i prirodnih faktora, bili gotovo posve ispreturani, tako da su stratigrafski podaci bili posve neupotrebljivi, pa je sve zaključke valjalo izvoditi na osnovu tipoloških i stilskih osobina objekata[5]. A upravo je za pretežan dio nalaza, a naročito za keramički materijal bronzanog i željeznog doba, dugo vremena nedostajalo pravih i potpunih analogija sa bližih, stratigrafski istraživanih nalazišta. To je i bio osnovni razlog što se i u kasnije objavljenim radovima, u kojim se o Debelom brdu govori, ističu uglavnom njegovo izuzetno dugo trajanje, određene posve uočljive kulturno-istorijske pojave, te ponavljaju manje ili više osnovni zaključci koje je u svojim prethodnim izvještajima iznio još Fiala.

Istraživanja izvršena na tlu Bosne i Hercegovine i Jugoslavije u poslijeratnom periodu stavila su nas u posve novu situaciju u pogledu mogućnosti revizije i valorizacije arheoloških nalaza sa lokaliteta ovakve vrste. Siguran stratigrafski oslonac u seriji dobro istraženih nalazišta raznih epoha i perioda, kao i opšti razvoj istraživanja, postepeno eliminišu nedostatak izvornih stratigrafskih podataka kad je u pitanju karakterističan i tipološki izdiferenciran materijal, kakav je slučaj sa Debelim brdom. To je već dalo prve rezultate, među kojim na prvom mjestu treba pomenuti definitivno uvrštavanje Debelog brda u grupu nalazišta vučedolske kulturne grupe južno od Save i Dunava. Time je u isto vrijeme definitivno određena, u kulturnom i hronološkom pogledu, jedna od najstarijih faza života ove aglomeracije[6]. Ali pitanje samog početka ovog naselja, njegovih prvih osnivača, još je ostalo otvoreno. Rješavanju tog pitanja posvećen je ovaj rad.

Još u svojim prvim izvještajima konstatovao je F. Fiala da praistorijski nalazi iz ovog naselja pripadaju pretežno bronzanom i željeznom dobu. ali da postoje i indicije o još starijem, neolitskom horizontu, čiji nalazi nisu ni naročito brojni, ni izraziti. Na misao da

[4] Izvještaji su objavljeni u GZM I, II, VI, VII i VIII, te u Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien u. der Hercegovina Bd. I, IV i V. Materijal sa iskopavanja u 1896. objavio je djelimično V. Ćurčić u GZM XX (1908).

[5] To izričito navodi Fiala (GZM VI, 1894, str. 108).

[6] up. **A. Benac,** Sarajevo kroz arheološke spomenike — Sarajevo od najstarijih vremena do danas, Muzej grada Sarajeva, 1954, str. 16; **isti,** Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu, Veselin Masleša, Sarajevo 1964, str. 139—140; **B. Čović,** Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, GZM NS XX (1965), str. 73.

bi ovaj, nedovoljno dokumentovan, početni horizont Debelog brda, mogao stajati u nekoj hronološkoj i kulturnoj vezi s neolitskim naseljem u Butmiru, prvi je došao V. Ćurčić, navodeći kao argument jedan interesantan glineni objekt o kojem će u ovom radu još biti riječi[7]. Njegovo mišljenje nije, međutim, bilo prihvaćeno. Ni Ć. Truhelka (1914)[8], ni V. Skarić (1926)[9], ni drugi autori[10] koji govore o Debelom brdu, pominjući sporadične neolitske nalaze s ovog lokaliteta, ne dovode tu fazu u vezu s Butmirom i butmirskom kulturnom grupom. U studiji o neolitu i eneolitu Bosne i Hercegovine, A. Benac je zauzeo i sasvim određen stav da na naseobinskom kompleksu Soukbunar — Debelo brdo — Zlatište »nema tragova života dok je postojalo neolitsko naselje u Butmiru. Tek nakon napuštanja Butmira dolazi do naseljavanja Debelog brda«[11]. Po A. Bencu Debelo brdo spada u niz nalazišta na kojim su zabilježene neolitske retencije; te retencije su na našem nalazištu vrlo slabe, što je rezultat činjenice da su Debelo brdo »zaposjeli nosioci vučedolske kulture, koji su dovde prodrli u većem broju«.[12]

No, ako na Debelom brdu ipak postoji stariji, predvučedolski horizont, sa karakteristikama kasnog neolita, on mora stajati u vezi s nekom određenom kasnoneolitskom populacijom, odnosno kulturnom grupom. Ako nije u pitanju butmirska kulturna grupa, koja onda druga grupa dolazi u obzir. Ili horizonta koji prethodi vučedolskom ipak nema? Za rješavanje ovih pitanja stoji nam na raspolaganju vrlo malo materijala, koji se dijeli u dvije grupe. Prvu čine kameni artefakti, a drugu nekoliko fragmenata keramičkih posuda i neki drugi keramički objekti.

Što se tiče prve grupe, o njenoj eventualnoj pripadnosti neolitskom horizontu već je skoro sve rečeno. Kako je istakao Benac, postoji serija nožića i strugalica od rožnjaka, jaspisa, kremena, kalcedona, opsidijana i drugih vrsta tvrdog kamena koji pokazuju tipološke odlike neolitskog oruđa ove vrste, a po tipu su neolitske i tri male jezičaste sjekire od glačanog kamena.[13] Vrhovi za strijele (uglavnom od istog materijala kao i nožići i strugalice) su, naprotiv, gotovo svi mlađih tipova, kakvi u našim klasičnim neolitskim nalazištima nedostaju, a dobro su dokumentovani u kulturnim slojevima i u grobovima naših nalazišta ranog bronzanog doba. Izuzetak čini jedna strelica sa trnom, koja potiče sa iskopavanja 1896.[14] Ova činjenica (da je većina vrhova

[7] **V. Ćurčić,** Prehistoričke utvrde oko Sarajeva, GZM XX (1908), str. 370 i d, T. I, sl. 2.

[8] **Ć. Truhelka,** Kulturne prilike u Bosni i Hercegovini... GZM XXV, 1914, str. 75.

[9] **V. Skarić,** Sarajevo i njegova okolina...., Sarajevo 1937, str. 6.

[10] up. **A. Benac,** Sarajevo kroz arheološke spomenike... str. 14 i dalje.

[11] **A. Benac,** Studije, str. 133.

[12] l. c. tr. 134.

[13] **A. Benac,** Studije, str. 133.

[14] A. Benac, l. c. — Potrebno je upozoriti da je još 2 primjerka kamenog oružja i oruđa sa Debelog brda (iskopavanje 1896.) objavio **V. Ćurčić** u citiranom radu (GZM XX, 1908, str. 371, T. I). Tu je i objavljen primjerak vrha za strijelu od jaspisa, tipično neolitske forme, sa trnom (T. I, 1).

za strijele mlađih tipova) nagoni nas na izvjestan oprez i u pogledu datiranja pomenutih nožića i strugalica, pa i jezičastih sjekira; oni bi mogli pripadati starijem, neolitskom horizontu, ali nije isključeno da (bar jedan njihov dio) pripada vučedolskom, pa i nekom mlađem periodu u životu našeg naselja. Izuzetak bi činili već pomenuti, tipično neolitski vrh za strijelu i fragmenat jedne veće glačane sjekire, tzv. kalupastog tipa, izrađene od mekog i lakog kamena (magnezita). Po veličini, materijalu i profilaciji to je tipičan neolitski objekat (Sl. 1) kakav se često sreće u našim klasičnim neolitskim nalazištima, a gotovo potpuno nedostaje u inventaru tipičnih eneolitskih kultura, poznatih u Bosni i Hercegovini. Taj tip je posebno brojno zastupljen u Butmiru i u Lisičićima — tipnim naseljima mlađeg neolita u ovim krajevima.[15] Identifikacija ovog objekta daje nešto više težine i pretpostavci da bi i jezičaste sjekire i bar jedan dio kremenih nožića i strugalica ipak bili dio kulturnog inventara starijeg, predvučedolskog horizonta na Debelom brdu.

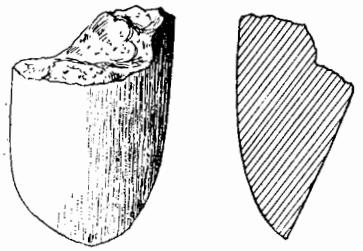

Slika 1

Nisu mnogo brojniji ni keramički nalazi. Šta više, neki ornamentisani fragmenti za koje je A. Benac pretpostavljao da (po nekim ukrasnim motivima) odražavaju dodir s neolitskim periodom — pokazali su se, nakon najnovijih istraživanja u centralnoj Bosni, daleko mlađim.[16] Neki primjerci grube keramike, koji bi mogli biti stariji od vučedolskog horizonta, također se (bar zasad) ne mogu uzeti u obzir, iz istih razloga koji važe za nožiće i strugalice od kamena — nisu dovoljno izraziti

[15] **A. Benac**, Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica, Djela Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine, knj. X, Sarajevo 1958, str. 37. (dalje: Benac, Lisičići) — Ovdje je potrebna još jedna napomena. U svom radu o pećini Hrustovači (GZM NS I, 1946, str. 14 i T. XVIII, 2 i 3) J. Korošec navodi da tom vučedolskom nalazištu pripadaju i 2 kamene sjekire kalupastog tipa, što citira i Benac (Studije, str. 138—139). Mora se ipak reći da od ta dva primjerka jedan (T. XVIII, 2) predstavlja nedovršen objekat, koji je prije trebalo da bude jezičasta, nego kalupasta sjekira. Drugi (T. XVIII, 3) je jedna mala sjekira-dlijeto koja, doduše, ima neke tipološke veze s neolitskim kalupastim sjekirama, ali se ne može, ni po profilaciji, ni po veličini, a ni po namjeni, ubrojiti u neolitske kalupaste sjekire koje su, prije svega, zemljoradnička oruđa (budaci, odnosno motike).

[16] U pitanju su keramički objekti objavljeni od Fiale u GZM VI (1894), T. II, 13 i T. III, 17, te u WMBH I, S. 46, Fig. 14 i VMBH IV, S. 44, Fig. 43 i S. 50, Fig. 86; svi se ti objekti, i po oblicima, i po fakturi i po ornamentalnim motivima uklapaju u bogati repertoar keramike, tzv. srednjobosanske grupe kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba (up. **B. Čović**, GZM NS XX, str. 50 i d, T. X-XVI); što se tiče fragmenta posude ukrašene motivom šrafiranog šahovskog polja u tzv. »Furchenstich« — tehnici, on je svakako stariji od ostalih, ali se i on, po fakturi keramike i po tehnici izvođenja ornamenta, u cjelini uklapa u grupu vučedolske keramike ovog nalazišta; motiv šahovskog polja vjerovatnije je tu nasljeđe iz kostalačke kulturne grupe nego iz neolita.

da bi se mogli posve pouzdano hronološki i kulturno odrediti. Ostaje, ipak, nekoliko keramičkih nalaza, pretežno već odavno objavljenih, na koje, međutim, nije obraćana dovoljna pažnja. Oni, nadam se, mogu baciti nešto više svjetla na pitanje osnivanja i najstarije faze naseobinskog kompleksa Soukbunar — Debelo brdo — Zlatište. Razmotrićemo redom njihove osobine.

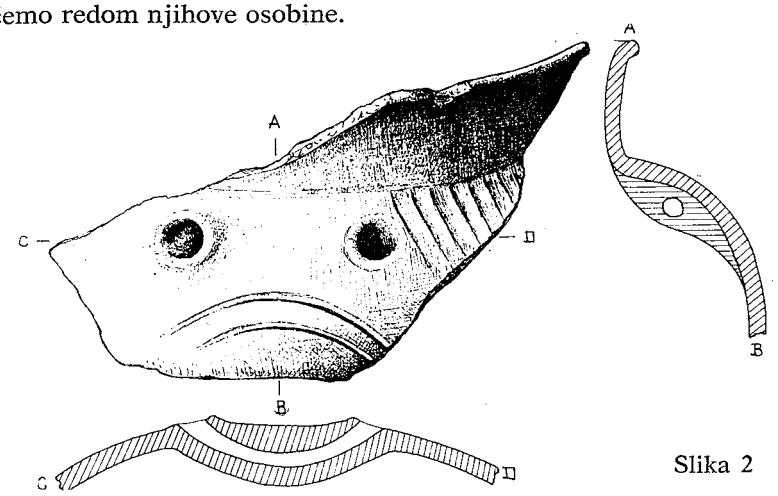

Slika 2

Prvi je fragment jedne zaobljene ili loptaste posude sa kraćim, ali jasno izdvojenim vratom. Sivkaste je površine, osrednje uglačane; u prelomu siv, dosta porozne strukture koja daje određenu lakoću. Od ukrasa ima kose kanelure na ramenu i dvostruku udubljenu liniju. Na ramenu je specifična »drška« koja je, očigledno, mogla služiti samo za provlačenje uzice za vješanje posude: sa izraženim rubovima i kanalom koji ide kroz zid posude; da bi se postigao potrebni profil kanala, zid posude je na tom mjestu dobio jedno zadebljanje s unutrašnje strane. (Sl. 2) I oblik posude i ovaj posve specifični tip drške imaju punu analogiju u stratumu II nalazišta Zelena pećina iznad vrela Bune, koji pripada hvarsko-lisičićkoj kulturnoj grupi mlađeg neolita. U istom pravcu upućuje nas i faktura ovog fragmenta, kao i dvostruka udubljena lučna linija na ramenu — po svoj prilici dio jednog ornamentalnog motiva u obliku volute ili girlande. Najzad, ni snopovi paralelnih kanelura nisu nepoznata pojava u ornamentalnom sistemu Lisičića.[17]

U osnovi istom tipu posude pripada i drugi fragment — to je također zaobljeni ili loptasti oblik posude s kratkim vratom; u tehničkom smislu isti je i tip drške (Sl. 3). Širina drške je, međutim, reducirana, osim toga, na sredini drške pojavljuje se jedno vertikalno rebro, što je tendencija koja ukazuje na nešto mlađe doba, a to je slučaj i sa grubo urezanim vertikalnim ili kosim linijama na ramenu, koje možda zamjenjuju kanelure. Pa i neujednačena crvenkasto-smeđecrna površina i faktura (nešto veća primjesa kamenih zrnaca) također

[17] **A. Benac,** Zelena pećina, GZM NS XII (1957), str. 76, T. IV, 7; **isti,** Studije, str. 85 i Lisičići, str. 54, T. XVII, 1, 2, str. 53, T. XIII, 1 itd.

približavaju ovaj primjerak keramici ranog bronzanog doba (naročito nekim primjercima iz najstarijeg sloja naselja Velika gradina na vrelu Rame).[18] Ipak, osnovna tipološka srodnost ovog sa prethodnim primjerkom (Sl. 2) ne može se dovesti u pitanje.

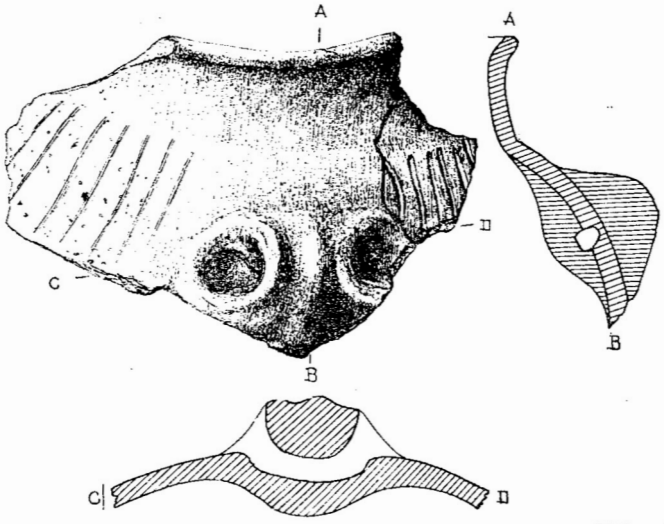

Slika 3

Treći fragment (tačnije, dva fragmenta iste posude) teško da bi se mogao s većom sigurnošću odrediti, da nije u pitanju isti ovaj kulturni kompleks. To je dio ramena i vrata veće posude, ukrašene žigosanim (ubadanim) i udubljenim motivima (Sl. 4). Površina je tamnosmeđa, veoma nagrižena (tako da je nemoguće utvrditi prvobitni stepen glačanja); u prelomu je iste boje, porozne strukture, gotovo bez vidljive primjese kamene prašine i male specifične težine (što je isto tako jedna od bitnih osobina pretežnog dijela lisičićke keramike). Na

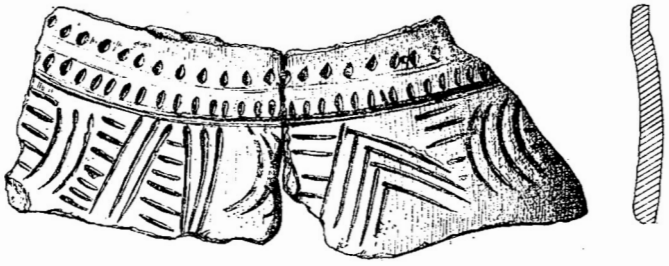

Slika 4

prelazu iz vrata u rame su dva niza udubljenja, izvedenih dosta nemarno, nekim instrumentom koji je ostavljao izdužene ili nepravilnotrougaone otiske. Takvi (češće jednostruki, rjeđe dvostruki) nizovi uti-

[18] **B. Čović**, Uvod u stratigrafiju, GZM NS XX (1965), str. 44—45, T. IV, 5. Ovdje vrijedi napomenuti da je upravo u najstarijem sloju naselja na vrelu Rame uočen određeni kontakt pojava kasnog eneolita, odnosno ranog bronzanog doba sa lisičićkom kulturom.

snutih udubljenja nisu rijetki u ornamentalnom sistemu Lisičića i hvarsko-lisičićke kulturne grupe u cjelini[19]. Ali taj element, sam za sebe, ne bi mogao biti odlučujući. Daleko je zanimljiviji ornamentalni friz na ramenu ove posude. Tu se izmjenjuju sljedeći motivi: a) motivi koji se sastoje od 3 ili 4 koncentrične lučne linije; b) snopovi izlomljenih linija (u obliku izvrnutog slova »V«); c) snopovi od po tri vertikalne (odnosno koso postavljene) linije; d) nepravilne trake šrafirane horizontalnim linijama; ove se trake u nekim slučajevima u sredini sužavaju, a prema krajevima šire — ili obratno, kao što se vidi na krajevima našeg fragmenta. Sve je to izvedeno površno, ležernim, moglo bi se reći i nemarnim potezima. U cjelini gledan, čitav friz ne bi mogao naći analogije u okviru ornamentike hvarsko-lisičićke grupe. Određuju ga, međutim, pojedini motivi, naročito kada se analiziraju pobliže i kad se promatraju u okviru cjelokupnog razvoja stilskog izraza ove grupe. Hvarsko-lisičićka grupa preuzela je mnoge ukrasne elemente od starijih ili susjednih kultura i u njoj su se ti elementi dalje razvijali ili degenerisali. Jedan od takvih elemenata je i spirala. U okviru hvarsko-lisičićke grupe ona postoji, ali sa jako izraženom tendencijom ka degeneraciji, naročito u pravcu povezanih ili — još češće — samostalih voluta. Primjerci lisičićke keramike na Sl. 5 i 6 (koje ovdje donosim radi komparacije) prikazuju nam veoma dobro takve samostalne volute (»spiralne kuke«), izvedene istom tehnikom i s istom onom nemarnošću koju možemo uočiti na našem fragmentu sa Debelog brda.[20] Odatle je potreban samo još jedan korak u uproštavanju i degeneraciji pa da se, umjesto voluta, dobiju jednostavne lučne linije kakve su izvedene na našem fragmentu (Sl. 4). Snopovi izlomljenih linija također postoje u repertoaru ornamentalnih motiva iz Lisičića — vidimo ih i na fragmentu na sl. 6.[21] Snopovi od po 2 — 3 (nekad i više) vertikalnih ili kosih linija isto tako nisu rijetki u Lisičićima, ponekad se javljaju kao neka vrsta okvira oko drugih motiva, ponekad, u nizu, tvore cik-cak liniju na ra-

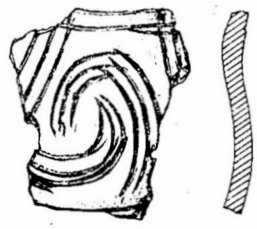

Slika 5

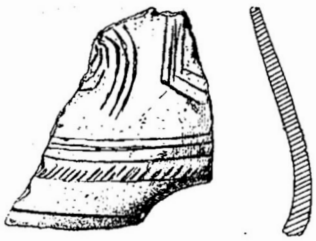

Slika 6

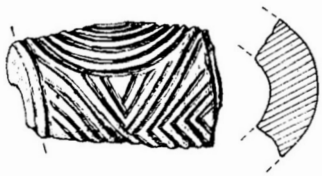

Slika 7

[19] **A. Benac,** Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica, GZM NS X (1955), T. VI, 7; T. VII, 1; **isti,** Lisičići, str. 51, T. IX, 1; T. XIV, 4.

[20] **A. Benac,** Lisičići, str. 53—54, T. X, 12; T. XVII, 4, 5.

[21] Moguće je da se radi o uproštavanju trakastog cik-cak motiva (up. **A. Benac,** Lisičići, T. XVII, 6), ali je vjerovatnije da će i ovaj motiv biti još jedan od vidova krajnje degeneracije volute.

menu posude.[22] Najzad, u ovom kontekstu svoje objašnjenje nalazi i motiv sa naše posude koji sam naveo pod »d«, opisujući ga kao trake šrafirane horizontalnim urezima. Mada ne naročito česte, šrafirane trake (tačnije rečeno šrafirane površine raznog oblika) čija je funkcija da popunjavaju prostor između drugih, prvenstveno spiraloidnih motiva, takođe postoje u okviru lisičićke ornamentike, bez sumnje kao nasljeđe iz ornamentalnog sistema danilske kulturne grupe, u kojoj su bogati spiralni motivi (ako je u pitanju tehnika urezivanja, odnosno udubljivanja) po pravilu uokvireni šrafiranim trakama, čiji je cilj da se glatka površina spiralnog motiva što bolje istakne.[23] Na našem fragmentu i ovaj je element, razumije se, već toliko degenerisan da se jedva može i prepoznati, a o funkcionalnosti nema ni govora. Pa ipak, u kontekstu s ostalim motivima, njegova pojava može se razumjeti; u cjelini se radi o jednom primjerku keramike koji nam veoma zorno prikazuje krajnji produkt raspada čitavog jednog ornamentalnog sistema; pojedini motivi već su skoro sasvim prekinuli vezu sa svojim prototipskim uzorima, a kompozicija je već izgubila svaki smisao.

Ostaje još da se kaže nešto o keramičkom objektu na Sl. 7 koji je već Ćurčić doveo u vezu s jednom drugom neolitskom kulturnom grupom — butmirskom. Nemoguće je tačno odrediti kakvom je predmetu pripadao ovaj fragment. U pitanju je dio nekog cilindričnog ili polucilindričnog objekta, sivosmeđe boje, u prelomu sivog, za izrazitom poroznom strukturom. Rađen je pažljivo, površina je glatka, rubovi pravilni, a udubljeni (tačnije rečeno plastični) ukras veoma precizno izveden. Ćurčić ga označava kao keramičku perlu ili, možda, dršku. Prva pretpostavka teško da bi se mogla prihvatiti, jer perle takvog oblika nisu poznate u neolitskim kulturnim grupama koje dolaze u obzir za razmatranje. Ako bi se radilo o drški, bila bi to drška posebnog tipa — gotovo cilindrična. Takve, gotovo cilindrične, dekorativne drške, »nalijepljene« na površinu posude, postoje u kulturnim grupama srednjeg i mlađeg neolita južne Italije, s kojim hvarsko-lisičićka grupa stoji u dosta bliskim vezama,[24] ali nisu poznate u samoj hvarsko-lisičićkoj, a pogotovu ne u butmirskoj grupi. Stoga se ni ta pretpostavka ne može smatrati naročito uvjerljivom, premda je ne možemo ni posve odbaciti. Najzad, moguće je da se radi o nekoj vrsti tzv. pintadere, objekta koji je služio za nanošenje (u ovom slučaju udubljenog, odnosno plastičnog) ukrasa na keramičke proizvode — što je takođe veoma hipotetično. Što se samog ukrasa na ovom objektu tiče, radi se (po svoj prilici) o kombinaciji plastične spirale i šrafiranog polja koje se interpolira između spiralnih motiva — kombinaciji veoma karakterističnoj za ornamentiku danilske kulturne grupe,[25] a poznatoj i u butmirskoj grupi.[26]

---

[22] up. **A. Benac**, Lisičići, T. XI, 4; T. XX, 3; T. XXIV, 5.

[23] up. **J. Korošec**, Neolitska naseobina u Danilu Bitinju, Zagreb 1958—1959, str. 83, sl. 13, 14; (Prilozi, T. XXXIII i dalje); **A. Benac**, Lisičići, T. XIX, 5.

[24] up. npr. **R. Peroni** Archeologia della Puglia preistorica, p. 69, Fig. 1—3, 5, 6 itd.

[25] **J. Korošec**, o. c. Prilozi, T. XXXII, 5; T. XXXV, 2, T. XXXVIII, 7; T. XXXIX, 5 itd.

[26] **F. Fiala — M. Hoernes**, Die neolitische Station von Butmir, II, Wien 1896, Taf. VIII, 20; Taf. IX, 12, 16 itd.

Kao što se iz ove analize moglo vidjeti, prva tri objekta stoje međusobno u dosta bliskoj kulturnoj i hronološkoj vezi. Oni se mogu situirati u završnu fazu našeg mlađeg neolita, u kojoj je došlo do veoma izrazite ekspanzije nosilaca *lisičićke grupe* u južnu i centralnu Bosnu.[27] Izvjesne indicije govorile bi za pretpostavku da je već početkom te faze prestao život u samom Butmiru, premda je butmirska kulturna grupa i dalje egzistirala u centralnoj Bosni (Obre II, faza III, Nebo?).[28] Ako dovedemo u vezu ove činjenice, doći ćemo do pretpostavke koju je u pogledu početka života na Debelom brdu učinio A. Benac: *njegovo osnivanje pada po svoj prilici u vrijeme kad naselje u Butmiru više nije postojalo. Ali, izgleda da sada možemo reći nešto više i o njegovim osnivačima: oni, po svemu sudeći, pripadaju istom onom talasu doseljenika iz južnih krajeva, iz doline Neretve,* koji su i u Obrima II (kako izgleda nenasilno, mirnom penetracijom), preslojili staro »butmirsko« stanovništvo. Što se samog vremena osnivanja tiče, ono će padati nekako paralelno s krajem posljednje faze mlađeg neolita u ovim krajevima, neposredno pred invaziju kostolačke, a zatim vučedolske kulturne grupe u centralnu Bosnu. Za takvo rješenje govori i kratkotrajnost ovog, neolitskog horizonta na Debelom brdu i sam njegov gradinski položaj, a i neki drugi momenti o kojim, bez podrobnije analize materijala s nekih drugih nalazišta ne bi imalo svrhe raspravljati.

Ostaje još nedovoljno razjašnjen fragment cilindričnog keramičkog objekta na sl. 7. Ako ga shvatimo kao butmirski element, njegova pojava u ovom kulturnom kontekstu ne bi, sama po sebi, izazivala veću teškoću, s obzirom na lisičićko-butmirsku etničku i kulturnu koegzistenciju i saživljavanje do kojih je u ovom periodu u centralnoj Bosni došlo. Problem je hronološke prirode — kako pokazuje stratigrafija u naselju Obre II, upravo u ovoj, trećoj fazi, paralelno s preovladavanjem lisičićkih elemenata, iščezli su klasični butmirski spiraloidni motivi, pogotovu fina plastična spirala.[29] No, kako nam je iz ove faze Debelog brda (bez obzira na njenu kratkotrajnost) sačuvano toliko malo materijala da je s teškom mukom bilo moguće odrediti njenu kulturnu pripadnost i približno mjesto na hronološkoj ljestvici, ne treba ni tražiti neko rješenje pod svaku cijenu. Zadovoljimo se konstatacijom da i ovaj objekt pripada najstarijoj, predvučedolskoj fazi naselja na Debelom brdu, fazi koja nam je poznata samo u najosnovnijim konturama.

REZIME

Autor je još jednom postavio pitanje nastanka praistorijske naseobine na Debelom brdu, na južnoj periferiji Sarajeva. Poznato je da je ovo naselje trajalo tokom čitavog bronzanog i željeznog doba, a nastavilo je život i u doba rimske vladavine, pa i u ranom srednjem vijeku. Isto je

[27] up. **A. Benac,** Obre II, GZM NS XXVI, 1971, str. 169.
[28] Ibid. str. 140.
[29] Ibid. str. 135.

tako već prije ustanovljeno da najstariji kulturni horizont koji se može pouzdano odrediti pripada kasnom eneolitu i to vučedolskoj kulturnoj grupi. Pznati su bili i neki kameni artefakti (sjekire, nožići, strugalice) koji su ukazivali na mogućnost da je prije vučedolskog, postojao na ovom lokalitetu i nešto stariji, neolitski horizont. Njegovo hronološko mjesto i kulturna pripadnost nisu, međutim, bili određeni.

Među nepublikovanim materijalom s ovog nalazišta našao se i dio jedne tipično neolitske sjekire kalupastog tipa, (Sl. 1) izrađene od lakog kamena (magnezita), što povećava vjerovatnost postojanja jednog horizonta iz mlađeg neolita. Pored toga, dva ranije objavljena (sl. 2 i 3) i jedan dosad neobjavljeni keramički fragment (sl. 4) pokazuju srodnost sa hvarsko-lisičićkom kulturnom grupom. Autor prema tome zaključuje:

1. Na Debelom brdu postojao je horizont mlađeg neolita koji prethodi osnivanju naselja vučedolske kulturne grupe.

2. Osnivači tog, najstarijeg naselja na ovom lokalitetu pripadaju istom onom talasu doseljenika sa juga (iz Hercegovine) koji su krajem neolita u većem broju naselili i neke dijelove južne i centralne Bosne, promijenivši znatno kulturnu fizionomiju nekih naselja butmirske grupe, kao što je to u svojoj studiji »Obre II« pokazao A. Benac. U to vrijeme neolitsko naselje u Butmiru, u Sarajevskom polju, po svoj prilici više nije postojalo. Neki odnos prema butmirskoj kulturi pokazuje, ipak, cilindrični keramački predmet (sl. 7) koji također pripada najstarijem horizontu naselja na Debelom brdu.

RÉSUMÉ

L'auteur a encore une fois posé la question sur la formation de l'habitation préhistorique à Debelo brdo, dans la banlieue au sud de Sarajevo. Il est notoire que cette colonie vivait au cours des âges du bronze et du fer, et qu'elle a continué d'exister à l'époque du règne des Romains, et même au début du Moyen âge. On a également constaté auparavant que l'horizon culturel le plus ancien qu'on puisse déterminer appartient à la fin du enéolithique, et plus précisément au grupe de Vučedol. Encore d'autres artefacts en pierre étaient découverts (haches, petits couteaux, racloirs), qui singalaient la possibilité qu'avant l'horizon de Vučedol, un horizon plus ancien (néolithique) existait sur cette localité. Sa place chronologique et son appartenance culturelle n'ont cependant pas été déterminées.

Parmi le matériel non publié, provenant de ce site, on a trouvé la partie d'une hache tipique du néolithique, du type dit »Schuhleistenkeil« (fig. 1), fabriquée en pierre légère (magnésite), ce qui augmente la probabilité de l'existence d'un horizon de la première partie du néolithique. A part cela, deux fragments déjà publiés (fig. 2 et 3), et un fragment céramique pas encore publié (fig. 4), montrent la similitude avec la groupe du culture de Hvar-Lisičići. Par conséquent, l'auteur conclut:

1. On existait à Debelo brdo l'horizon du néolithique recent qui précède la formation de l'habitation du groupe de Vučedol.

2. Les fondateurs de cette l'habitation la plus ancienne sur cette localité, appartiennent à cette même vague des immigrés du sud (de l'Herzégovine) qui ont, dans un grand nombre, peuplé, vers la fin du néolithique, certaines régions centrales et au sud de Bosnie, changeant considérablemment la physionomie culturelle de certaines agglomerations du groupe de Butmir, comme s'est décrit dans l'étude »Obre II« de A. Benac. A cette époque, l'habitation néolithique de Butmir n'existait probablement plus. Une certaine relation se voit quand-même, d'après l'objet cylindrique en céramique (fig. 7), qui appartient également au plus ancien horizon de l'agglomeration à Debelo brdo.

Ivana Bajo

KARTA ARHEOLOŠKIH NALAZIŠTA U OKOLINI SARAJEVA

Historijska zbivanja u okolini Sarajeva i Sarajevskom polju imala su, kako se vidi iz dosadašnjih ispitivanja, interesantan tok. Položaj Bosne na Balkanskom poluotoku i sarajevske oblasti koja zauzima centralno mjesto u njoj glavni je razlog da je život ovdje bio prožet različitim etničkim strujanjima i raznolikim kulturnim uticajima, čije je međusobno preplitanje davalo zanimljivu kulturnu fizionomiju pojedinim epohama.

Arheološki materijal prikupljen do danas pokazuje kontinuitet života u sarajevskoj oblasti, mada su neka nalazišta samo površinski ispitana pa su nam za neke epohe, naročito one vremenski bliže, podaci dosta oskudni. Takav je slučaj sa nalazištima iz perioda od doseljavanja Slavena pa do turske prevlasti, koja najčešće daju samo informativne podatke, nedovoljne za rekonstrukcije života našega kraja u toj fazi. U budućnosti, međutim, ne bi trebalo zapostaviti ni rad na prehistorijskim gradinama u zapadnom dijelu Sarajevskog polja, od kojih su neke neistražene i njihovo postojanje samo evidentirano u stručnoj literaturi.

U ovom radu kome je bio zadatak da da što precizniju kartu okoline Sarajeva, u prvom dijelu prikazan je kulturni razvoj naše oblasti od najstarijih vremena do epohe turskog feudalizma. On je uvod u drugi dio koji čini registar nalazišta sa bibliografskim podacima iz stručne literature i dnevne štampe za svako nalazište. Uz pojedine lokalitete ovi podaci nisu davani jer se tu radi o nalazištima čiji je materijal objavljen isključivo u djelima sa općom i kompleksnom tematikom koja su, da bi se izbjeglo ponavljanje, data na kraju popisa nalazišta za svaki period.

S obzirom na to da je arheološka karta rađena za prehistorijski, rimski i srednjovjekovni period ujedno, uzete su u obzir samo hidrografske oznake i značajnija savremena naselja radi preglednosti topografske situacije.

1) Prehistorijsko doba

Tokom istraživanja na raznim tačkama sarajevske oblasti nije se naišlo na tragove paleolitskog čovjeka. Jedino što iz toga doba potiče jesu kosti pećinskog medvjeda (ursus spelaeus), savremenika paleolitskog čovjeka, otkrivene u Marinovoj pećini, u kanjonu Miljacke.[1]

Prvi čovjek koji je u ovoj oblasti živio jest stanovnik Butmira, jednog od najznačajnijih neolitskih naselja uopće. Naseobina je otkrivena prilikom kopanja temelja za Poljoprivrednu školu 1893. god. a dala je materijal koji je izazvao živo interesovanje naših i stranih naučnika. Bila je smještena na otvorenom polju u blizini rijeke Željeznice. Tu je otkriveno 89 jama — zemunica i osnova jedne nadzemne kuće. U većini slučajeva zemunice su imale okruglu osnovu. Zidovi su im bili pravljeni na uobičajeni način, od kolja opletenog prućem i oblijepljenog ilovačom. Unutar samo nekoliko zemunica su nađeni tragovi ognjišta. Većina vatrišta i ognjišta je bila smještena na otvorenom prostoru izvan zemunica.

Stanovnici Butmira su se bavili različitim djelatnostima. Uzgajali su pšenicu, ječam, sočivo, a potrebe za biljnom hranom su podmirivali i sakupljanjem plodova. Bavili su se, također, stočarstvom i lovom. Što se tiče arheološkog materijala, on je bogat i raznovrstan. Nađeno je dosta raznih primjeraka oruđa i oružja, keramačkih posuda i 72 statuete.

Istaknuto mjesto među neolitskim lokalitetima zauzeo je Butmir po keramici. Pored grube keramike od neprečišćene zemlje, ukrašene otiscima prstiju, plastičnim ispupčenjima ili zarezima nokta, nađen je i veći broj fragmenata i cijelih sudova fine keramike, interesantne po svom ornamentalnom sistemu, koji ukazuje na to da je u Butmiru došlo do miješanja kulturnih komponenti sa različitih područja. Doskora su u nauci, međutim, povodom problema butmirske kulture, postojala dva suprotna mišljenja.

Spiralni ornamenti, naročito dva fragmenta sa »C« motivom, naveli su eminentne naše i strane naučnike da porijeklo ove kulture vežu za Krit.[2]

Suprotno stanovište smatra Podunavlje pradomovinom butmirske kulture. Prema mišljenju naučnika koji ga zastupaju, ne samo trakasti ornamenat nego i spiralni motiv vezuju Butmir za široko područje trakaste keramike, gdje se pojavio početkom neolita u elementarnoj formi, pa je na svom putu ka jugu evoluirao do formi na kakve nailazimo u Butmiru.[3]

Danas je preovladalo mišljenje da je butmirska kultura sinteza mediteranske, jadranske i podunavske komponente koje su se ovdje

---

[1] Truhelka dr Ćiro: Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehistoričko doba, Sarajevo, 1914, str. 5.

[2] Vasić Miloje: Datovanje Butmira, str. 17. i 21. Karo, Georg: Schachtgräber von Mykenai, II/1930, str. 289.

[3] Boehleau Johannes: Spirale in der Bandkeramik, str. 54.

razvijale dalje na autohtonoj osnovi. Veoma je interesantna i plastika čiji pojedini primjerci pokazuju odlike različitih rasnih tipova. Još je M. Hoernes ukazao na glavicu statuete sa izbočenim čelom, naglašenim lukovima iznad očiju, spljoštenim nosom i kosom prikazanom u vidu sitno kovrdžave, kakvu imaju pripadnici crnačkih plemena, kao i na torzo sa ovalnim ispupčenjima na leđima koji podsjećaju na tetovirane ukrase. Po njegovom mišljenju to su elementi koji ukazuju na učešće pripadnika crnačke rase u životu ovoga naselja.[4]

Dr Niko Županič, koji se bavio pitanjem rasne pripadnosti butmirskih stanovnika, smatra da su prije Helena na Balkanu boravila razna nearijevska plemena iz širokog kruga mediteranske rase, a ta rasna komponenta je, prema njegovom mišljenju, odigrala veliku ulogu u formiranju butmirske kulture.[5] Butmirski kulturni krug obuhvata još i naselja Nebo u dolini Bile, Alihodže kod Travnika, Kraljevine kod Novog Šehera, Obre kod Ćatića, Crkvinu kod Turbeta i Kiseljak.

Migracioni talas, koji je u ove krajeve donio nosioce slavonske kulture, značio je i kraj života na ovom naselju. Nema dokaza, međutim, da je naselje stradalo u ratnom sukobu. Neki nalazi navode, naprotiv, na zaključak da se stanovništvo Butmira asimiliralo sa došljacima. Dokaz za to su keramički fragmenti iz Butmira i sa naselja Nebo, ukrašeni urezanim vertikalnim cik-cak linijama, koji pripadaju badenskoj kulturnoj grupi a redovito prate slavonski keramički materijal, kao i amfora i fragment zdjele sa Neba, ukrašeni nizom trouglova izvedenih u tehnici duboreza, karakterističnoj za slavonsku keramiku. Umjesto napuštenog butmirskog naselja pojavljuje se početkom metalnog doba niz naseobina na brežuljcima koji okružuju Sarajvskog polje. To je tip naselja poznat pod imenom »gradina«, »gradište« i »gradac«, karakterističan po svojoj lokaciji na istaknutim geografskim položajima. Taj položaj je i razlog da su na mjestima prehistorijskih naseobina u rimsko doba, a i kasnije, nicali objekti odbrambenog karaktera. Gradska naselja su nekada, naročito u željeznom dobu, bila opasivana i bedemom ili od zemlje ili od naslaganog kamena, bez upotrebe vezivnog materijala (suhozid).

U periodu od 1887. do 1933. god. otkriveno je u sarajevskoj oblasti nekoliko gradskih naselja. Bolje su ispitane samo gradine na Kotorcu, Debelom brdu, Zlatištu i Soukbunaru, dok su na ostalim vršena samo površinska prikupljanja materijala. Zapadna strana Sarajevskog polja oivičena je gradinskim naseljima.

Gradina kod istoimenog sela, u blizini kote Ptičija glava kao i gradina na brdu Rogačići su samo površinski ispitane, ali taj materijal do sada nigdje nije objavljen. Evidentirana je samo njihova pripadnost bronzanom dobu.

Isti je slučaj sa građanima kod sela Vrutci i Lasica. Ispitivanje ovih gradinskih naselja i postignuti rezultati bi bili od velikog

[4] Hoernes Moritz: Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, knj. III, str. 288.

[5] Županič dr Niko: Tragom za Pelazgima. — Narodna starina, knj. I, 1922, str. 223.

značaja za donošenje određenih zaključaka u pogledu sistema odbrambenih naselja u prehistorijsko doba. Na vrhu brežuljka *Naklo kod sela Vojkovići,* koji se na oko 50 m. visine uzdiže iznad lijeve obale Željeznice na mjestu gdje ona iz klanca Krupac izlazi u Sarajevsko polje, bilo je smješteno gradinsko naselje. Oskudan materijal prikupljen površinskim istraživanjima dosta je raznovrstan i pokazuje da je naselje bilo zaposjednuto kratko vrijeme na početku metalnog doba, rimskom dobu i periodu naseljavanja Slavena na Balkan. Prehistorijski materijal koji se sastoji od raznih vrsta oruđa i oružja tipološki je vezan za neolit. Tu spadaju nož od rožnjaka, vrhovi strijela od jaspisa, strugači i sjekire jezičastog tipa. Pojava kamenog oruđa i oružja na gradinskim naseljima nije rijetka pojava. To je vrijeme kada proizvodnja metala nije mogla da zadovolji sve potrebe ljudi pa su oni bili primorani da pribjegnu upotrebi kamenih objekata.

Gradac kod Kotorca je naseobina na brežuljku koji se uzdiže nad desnom obalom Željeznice i zatvara prolaz iz Sarajevskog polja ka jugu. Plato na južnoj i jugozapadnoj strani brežuljka bio je naseljen kroz skoro čitavu prehistorijsku epohu, rimsko doba i srednji vijek. Lokalitet je otkriven 1912. god. i tada je izvršeno samo površinsko prikupljanje materijala. 1926. god. objavljeni su i rezultati sondažnih iskopavanja. I ovdje se, među materijalom iz najstarije faze, našlo na neolitske tipove oruđa i oružja, a nađen je i jedan fragment grube keramike sa tunelastom drškom na kakve se nailazilo i u Butmiru. Najstarijoj fazi ovoga naselja pripada i nekoliko fragmenata slavonske keramike sa motivima izvedenim u tehnici duboreza. Gradinska naselja iz okoline Sarajeva su tako uključena u širok krug slavonske kulture koja obuhvata teritoriju od Austrije i Slavonije do Slavonije i Srema.

Ranom bronzanom dobu pripadaju i fragmenti grube keramike ukrašene otiscima prstiju po obodu ili plastičnim trakama kojima je ukrašavana površina suda.

Od početka srednjeg bronzanog doba na području Sarajevskog polja možemo računati sa postojanjem jedne kulturne grupe. Bikonične forme sudova sa karakterističnim drškama podjednako su tipične i za srednje i za pozno bronzano doba. Ovaj materijal je zastupljen na Kotorcu fragmentima posuda sa drškama široke baze koja se prema vrhu sužava i fragmentima sa drškom čiji je otvor poprečno pregrađen na dva dijela (ansa bifora).

Zlatište, Soukbunar, Debelo brdo — su tri usko povezane gradine u neposrednoj okolini Sarajeva. Gradinsko naselje na brežuljku Zlatište (768 m.) otkriveno je još 1887. godine. Bilo je smješteno na platou, zaštićeno strmim stijenama sa sjeverne i istočne strane. Na sjevernoj strani od brežuljka Zlatišta uzdiže se brežuljak Debelo brdo čije se strane strmo spuštaju prema Zlatištu i dolini Miljacke. Plato na kome je bilo smješteno naselje je na samom vrhu brežuljka i zaštićen je sa istoka strmim klisurama. Na ovoj gradini je život kontinuinirano tekao kroz sve faze prehistorijskog doba kao i kroz čitav rimski period, a bilo je zaposjednuto i u fazi naseljavanja Slavena. Naselje Soukbunar je nastalo na najnižim padinama Trebevića koje dodiruju jugozapadnu

periferiju Sarajeva. Ove tri gradine dale su bogatiji i raznovrsniji materijal nego ostala naselja istoga tipa, jer su na njima vršena podrobnija ispitivanja. Ipak, o obliku kuće se ništa ne može reći, jer je uslijed klizanja zemljišta koje je smješteno na stjenovitoj podlozi došlo do miješanja slojeva. Ponegdje su, ispod stijena i po uvalama, otkriveni ostaci prahistorijskih ognjišta. Arheološki materijal sa njih ima, međutim, punu naučnu vrijednost pošto je u tipološkom smislu tako karakterističan da se hronološki može tačno fiksirati.

Pored kamenog oruđa i oružja i fragmenata posuda sa tunelastim drškama najstariju fazu bronzanog doba zastupaju fragmenti slavonske i panonske keramike kao i komadi grubih posuda ukrašeni otiscima prstiju. Posebno su značajni fragmenti panonske keramike ukrašeni karakterističnim ornamentom izduženih urezanih trouglova koji uvršćuju Debelo brdo u jedno od rijetkih naselja u Bosni na kome je pronađena panonska keramika. Mada usamljen, veoma je interesantan i nalaz dva fragmenta zdjele sa obodom ukrašenim kanelurama koje potiču sa Debelog brda i ukazuju na infiltriranje uticaja kulture žarnih polja u sarajevskoj oblasti.

Materijal iz kasnijih faza bronzanog doba zastupljen je kako fragmentima posuda sa karakterističnim drškama sa kojima smo se već upoznali na Kotorcu tako i brojnim metalnim predmetima.

Od oruđa i oružja nađeno je nekoliko keltova ugarskog tipa veoma lijepe obrade, vrhovi kopalja, noževi i sjekire. Nakit je zastupljen privjescima sa cilindričnim zavojem ili visokim lukom u sredini, narukvicama i jednopetljastim lučnim fibulama sa nogom ukrašenom graviranim linijama.

Ove forme pokazuju već čvrstu vezu sarajevskog kraja sa glasinačkim područjem.

Procvat do koga je došlo u periodu starijeg željeznog doba osjetio se i u sarajevskoj oblasti. Život na naseljima je intenzivniji, a nastaju i neka nova gradinska naselja. Debelo brdo, Soukbunar i Zlatište su i u ovom periodu dali najznačajniji materijal. Broj keramičkih fragmenata je dosta skroman. Uobičajeni oblici su: bikonične šolje ljevkastog vrata, bikonični pehari dugog gornjeg konusa i bikonični pehari sa drškama koje prelaze obod. Metalni objekti su daleko brojniji. Zastupljeni su, uglavnom, oblicima nakita, dok su nalazi oružja, koji se svode na vrhove kopalja i noževa, pogotovu oni od željeza, rijetki. Neki primjeri nakita, kao lučna dvopetljasta fibula sa trougaonom nogom i lukom ukrašenim urezima koji podržavaju tordiranje, vezuju se za prethodnu fazu. Takav materijal daje povoda za zaključke da nije bilo prekida u kulturnom kontinuitetu između bronzanog i željeznog doba što je podatak od posebnog značaja s obzirom da je u starijem željeznom dobu došlo do diferenciranja ilirskog etnosa na širokom području na kome se prostire glasinačka kultura.

S druge strane brojni su oblici koji, kao npr. omega i dvopetljasta ukosnica ili ukosnica sa krstolikom glavom, spadaju u najtipičnije forme na ilirskom kulturnom području. U najranijoj fazi mladog željeznog doba, kada se u kulturnom razvoju još ne osjeća prodor stra-

nih uticaja, odvijao se život na sve tri gradine. Stari oblici se ponavljaju, a od novih je posebno interesantan nalaz Certosa fibule sa Soukbunara. Kasnije, kulturni razvoj je obilježen prodorom latenskih kulturnih elemenata koji pred kraj epohe i potpuno preovlađuju. U to vrijeme život se odvijao još jedino na Debelom brdu na kome je nađen veliki broj latenskih fibula iz sve tri faze. To su fibule sa zmijolikom, unazad povijenom glavom iz ranolatenskog perioda, veći broj velikih srednjelatenskih fibula i nekoliko kasnolatenskih fibula. Uz izlaganje latenskih materijala interesantno je napomenuti da se nekoliko kasnolatenskih fibula našlo i na Ilidži, mada nema drugih znakova da je ovdje bila prehistorijska naseobina.

U blizini ove tri naseobine, na brežuljku *Gradina,* koji se izdiže na mjestu gdje Bistrički potok ulazi u uvalu, postojalo je naselje u starijem željeznom dobu. Ono je potpuno uništeno pod uticajem atmosferskih nepogoda.

Fortica na Ravnim Bakijama je gradinska naseobina smještena na izoliranom brežuljku koji dominira istočnom stranom Sarajeva. Plato na kome je bila je na samom vrhu brežuljka, a zaštićen je strmim stranama. Na južnoj strani, sa koje je plato bio nešto pristupačniji, sačuvan je dio suhozida.

Površinski prikupljen materijal je oskudan. Gradina je, vjerovatno, samo kraće vrijeme bila zaposjednuta. Nađen je po jedan primjerak slavonske i grube keramike ukrašen otiscima prstiju, nekoliko fragmenata sa drškama tipa »ansa bifora« kao i jedan fragment zdjele proširenog oboda sa ukrasom u vidu niza kratkih ureza.

Na istočnoj strani Sarajeva je i gradina *Ophođa,* smještena na izoliranom grebenu u slivu rijeke Miljacke i Mošćanice, prirodno zaštićenom strmim stranama. I ovdje su otkriveni ostaci fortifikacije, koji potiču, međutim, iz srednjeg vijeka. Materijal površinski prikupljen veoma je oskudan.

U blizini sela Nahoreva nalaze se, također, dva gradinska naselja. *Gradac* je brežuljak sa lijeve strane Koševskog potoka, iznad sela Nahoreva. Potpuno dominira uvalom. Malobrojni keramički fragmenti prikupljeni po površini pokazali su da je ovdje nekada bila ilirska naseobina. Na brežuljku *Kokorevac,* sa druge strane potoka, bilo je naselje iz istog doba. Materijal površinski prikupljen je veoma oskudan. Ovdje su, također, otkriveni i ostaci srednjevjekovne fortifikacije.

Za sarajevski kraj su vezane prehistorijske gromile na Malom i Velikom Orlovcu i u Močilima. Tu su se sahranjivali stanovnici iz sarajevske okoline. Pripadale su, vjerovatno, željeznom dobu. Sa njima i počinje sistem ilirskih gromila koje se prostiru preko Romanije do Drine. Materijal prikupljen na prehistorijskim gradinama veoma je interesantan. Nalazi ranog bronzanog doba pokazuju heterogenu kulturnu situaciju. Sa jedne strane ukazuju na uticaje sa sjevera, a sa druge na vezu sa Glasincem.

Činjenica da je u srednjem bronzanom dobu formirana jedna kulturna grupa i da postoji kontinuitet između bronzanog i željeznog doba u kome se već izdvaja ilirsko stanovništvo ukazuje na vezu ilirskog etnosa i etničkih elemenata iz prethodne epohe.

U ovom dijelu Bosne je i latenska kultura doživjela procvat, iako nema podataka da su Kelti ikada prodrli u ovu oblast. Kraj prehistorijskog perioda obilježen je borbom ilirskih plemena sa Rimljanima. Ta borba koja se vodila puna dva vijeka završena je konačnom pobjedom Rima 9. god. nove ere. Po ugušenju dalmatinsko — panonskog ustanka ilirski teritorij potpuno je pokoren i pretvoren u najmirniji dio Rimskog imperija.

2) Rimsko doba

Sarajevski kraj je u rimsko doba bio dio provincije Dalmacije. Mjere koje je Rim preduzeo za smirenje ilirskog teritorija sprovođene su ovdje dosta brzo. Već polovinom I vijeka bio je gotov jedan od značajnijih puteva trasiran kroz Sarajevsko polje. Vodio je do Narone, danas Vid kod Metkovića, pravcem Klepci (kod Čapljine) — Pešević — Hodovo — Zovido — duž Nevesinjskog polja do Kruševljana — Lipeta Karaula — Borak iznad Konjica — Ivan planina — Sarajevsko polje — Ilidža, gdje mu se gube tragovi koji se ponovo javljaju na Romaniji preko koje je cesta vodila do ušća Drinjače u Drinu. Rekonstruiran je prema miljokazima, ostacima građevinskih objekata i naseobina. Mnoge svoje puteve Rimljani su pravili na trasama starih ilirskih cesta, a to je bio slučaj i sa naseobinama vojnog karaktera koje su uz važnije puteve podizane na mjestima ilirskih gradina. U Sarajevskom polju su tako nastale rimske stražarnice na Naklu, Kotorcu i Debelom brdu. Položaj nekadašnjih ilirskih naseobina odlično je odgovarao utvrdama iz kojih će se vršiti nadzor i čuvanje puta. Najveći značaj imala je naseobina na Debelom brdu. Bila je opasana dvostrukim bedemom koji je štitio zapadnu, sjevernu i južnu stranu, dok je istočna prirodno bila zaštićena stijenom. Spoljni zid bedema je sačuvan u dužini od 118 m. od 78,5 m. Visina sačuvanih zidova je varirala od 0,3 do 1,3 m. Ulaz u utvrdu je bio na zapadnoj strani. Zidovi su bili pravljeni na uobičajeni rimski način od tesanika sa jezgrom od lomljenog kamena zalivenog krečnim malterom. Unutar bedema nađeno je dosta keramičkih fragmenata i metalnih predmeta. Keramika je zastupljena fragmentima bojenih posuda sa motivima horizontalnih traka izvedenih mrkom bojom, komadima glaziranih posuda kao i grubljom keramikom. Metalni predmeti su brojni. Nađeno je ovdje vrhova kopalja, razni dijelovi konjske opreme, predmeti za svakodnevnu upotrebu, kao ključevi i dijelovi vage i karakteristični oblici nakita, među kojima su posebno interesantne fibule. One pripadaju najstarijim formama rimskih fibula, tipološki vezanim za kasnolatenske oblike. Trougaona noga koja se završava masivnim dugmetom kao i plastično ispupčenje na luku, elementi su koji je vezuju za njih. Jedna varijanta ovih fibula su i sidro fibule, oblik veoma rasprostranjen u Bosni u I i II vijeku.

Na Naklu se površinskim istraživanjem nisu mogli otkriti ostaci nekog rimskog građevinskog objekta, ali je nađen izvjestan broj keramičkih fragmenata kao i metalnih predmeta za svakodnevnu upotrebu, među kojima i jedan ključ. Ostaci rimske građevine zatrpani velikom količinom građevinskog materijala na jugozapadnoj strani platoa na Kotorcu nisu posebno ispitivani. Tu je nađeno i nekoliko fragmenata posuda. Vrijeme nastanka stražarnica na Naklu i Kotorcu je neizvjesno, dok je novčić imperatora Avgusta pouzdan dokaz da je utvrda na Debelom brdu postojala već u prvoj polovini I vijeka.

Nešto kasnije od ovih objekata odbrambenog karaktera nastalo je najznačajnije naselje sarajevske oblasti u rimsko doba, ujedno neposredni upravni centar ove oblasti i lječilište. Ime ovog rimskog gradskog naselja do danas je ostalo nepoznato. Iz jednog natpisa sa baze posvećene imperatoru Dioklecijanu, otkrivene prilikom rušenja turskog mosta na Željeznici 1936. god., saznalo se samo da je ime počinjalo slovom »S«. Natpis glasi:

—IMP/ERATORI/ C/AESARI/ C/AIO/ VALER/IO/ DIOCLETI/A/N/O/
P/IO/ F/ELICI/ INVI/C/TO AUG/USTO/ R/ES/ P/UBLICA/
AQ/UARUM/ S.....—

Rimske banje su obično dobijale imena po imenu lokalnog božanstva, plemena na čijoj se teritoriji nalaze ili po svojstvu vode. Najvjerovatnije je da je ovo naselje na mjestu današnje Ilidže dobilo ime po sumporovitom svojstvu svoje vode. Prvi građevinski objekti ove naseobine otkriveni su u proljeće 1893. god., prilikom radova na izgradnji rezervoara II, kod novog vrela. Tu je nađen objekt kružnog oblika, prečnika 4 m, čiji su temeljni zidovi bili od kamena i opeke. Niz jama, kojima je bio okružen, kao i znatna količina novčića potpuno prekrivenih sedrom, koje su Rimljani imali običaj da bacaju u bazen, u znak zahvalnosti nimfama banjskih izvora za ozdravljenje, jesu dokaz da je ovaj objekt imao namjenu bazena. U njegovoj neposrednoj blizini otkopana je manja građevina četvrtastog oblika sa temeljnim zidovima iste konstrukcije. Ujesen iste godine, prilikom kopanja temelja za hotel »Bosna«, otkriveni su ostaci zgrade većih razmjera. Ispitivani su, međutim, samo ukoliko su ih presijecali temeljni zidovi budućeg hotela. Sistematski je ispitan samo manji dio zgrade do ulaza u hotel. Tu je otkrivena prostorija duga 4 m i u njoj mozaički pod velike umjetničke vrijednosti. U centralnom polju mozaika prikazana je ženska glava koja predstavlja nimfu banjskih izvora, a u eliptičnim medaljonima su njeni simboli, ribe i morski konjici. Likovni motivi, bogat kolorit i vrlo precizna izrada datiraju ga u I vijek, kada je rimska mozaička umjetnost bila na vrhuncu.

Sistematska iskopavanja obavljena na slobodnom prostoru sjeverno i istočno od hotela pokazala su da je ova građevina bila dio većeg kompleksa stambenih zgrada. Od četiri građevine koje su ga sačinjavale ispitana je u potpunosti samo jedna zgrada pravougaonog oblika, duga 19,22 m i široka 12,33 m. Bila je podijeljena na više prostorija. Stubovi hipokausta, otkriveni u jednoj od prostorija

valovit pod u drugim, kao i ostaci ogrjevnih cijevi nađeni među građevinskim materijalom, pokazuju da je u objektu postojao sistem za zagrijavanje.

Ostaci mozaika otkriveni u dvije prostorije odlikuju se lijepo komponovanim geometrijskim motivima, bogatom skalom boja i dobrom izradom. Pripada kraju I i početku II vijeka. Na ovo vrijeme upućuju i detalji unutarnje dekoracije iz drugih građevina istoga kompleksa, kao npr., komadi zidnoga lijepa sa ostacima fresko-slikanja u karakterističnim pompejanskim bojama ili fragmenti staklenih i mermernih ploča kojima su oblagani zidovi.

Arheološki materijal sa ovoga prostora najviše je zastupljen fragmentima sivkastih, žućkastih ili crvenkastomrkih posuda od slabo pečene zemlje. To je ona vrsta rimske keramike koja je po fakturi ili katkada i po ukrasu u vidu talasaste linije veoma slična ranoslavenskoj, što je umnogome otežavalo tačnije hronološko diferenciranje pojedinih fragmenata. Od finijih vrsta keramike naišlo se na nekoliko cijelih posuda i fragmenata od fine crvenkaste i žućkaste zemlje, ukrašenih motivima izvedenim mrkom bojom.

Metalni predmeti su zastupljeni raznim oblicima nakita, najviše fibulama, sitnicama kozmetičkog pribora i predmetima za svakodnevnu upotrebu. Nađeno je i dosta fragmenata staklenih posuda od kojih samo jedna pripada finijoj produkciji stakla (millefiori).

Prilikom obnovljenih iskopavanja na Ilidži 1949. god. otkriveni su na 75 m zapadno od hotela »Bosne« ostaci građevinskog objekta. Tokom 1949, 1950. i 1952. god. objekt je ispitivan samo djelimično, dok su sistematska iskopavanja obavljena 1955—1956. i 1958. god. 1956. god. otkriveni su ostaci još dvije građevine, od kojih jedna, objekt »B«, nije mogla biti ispitana zbog orijentacije prema naseljenom prostoru.

Prva otkrivena građevina, objekt »A«, predstavlja uobičajeni tip rimske stambene zgrade sa prostorijama grupisanim oko atrija. Bila je zidana isključivo od kamena. Istočni front joj se završavao portikom. Mozaički podovi, fragmenti unutarnje dekoracije i kapiteli stubova odaju bogatu rimsku kuću.

Mozaici otkriveni u dvije prostorije pripadaju vrhuncu mozaičke umjetnosti. Na jednom, veličine 8x8 m, figuralni i ornamentalni motivi su raspoređeni u dva pojasa: u većem su to kompozicije Amora na konjima čiji se repovi završavaju u obliku zmije, a u manjem kompozicije dvije antilope u skoku čiji se zadnji dio, također, zmijoliko završavao. Glavne kompozicije su okružene nizom sitnijih motiva.

Kod drugog mozaika, koji zaprema površinu od 39 m², motivi su isključivo geometrijski, rombovi, trapezi i kvadrati, između kojih vijuga pletenica. Raspoređeni su u četiri pojasa oko centralnog polja koje je potpuno uništeno. Po motivima se može datirati u početak II vijeka.

Arheološki nalazi iz ovog objekta najviše su zastupljeni fragmentima keramike, među kojima ima i nekoliko komada terrae sigillate, fragmentima staklenih posuda i novčićima.

Objekt »C«, velika zgrada interesantne longitudinalne osnove, orijentirana jugozapad — sjeveroistok, nalazi se sjeveroistično od građevina »A« i »B«. Sistematski je istraživana u toku 1956 — 1961. i 1963. god.

Čitav je kompleks dvjema uzdužnim prostorijama sa apsidalnim završetkom podijeljen na dva simetrična dijela. Mnoge činjenice ukazuju na to da je u ovoj zgradi bilo banjsko kupatilo sa prostorijama za smještaj gostiju, kao npr., dio olovne cijevi obložen talogom sumpora, nađen u jednoj od prostorija sa apsidom i ostaci odvodnog kanala od opeke u neposrednoj blizini zgrade sa dosta sumpornog sedimenta. U nekim prostorijama otkriveni su ostaci sistema za zagrijavanje. Mozaički podovi, na koje se naišlo u nekoliko prostorija, veoma uprošćenim geometrijskim motivima i grubom izradom ukazuju na III i početak IV vijeka. Sitni nalazi su zastupljeni fragmentima sudova i novčićima. Gradsko naselje Aqua S.... imalo je visoki status kolonije, što je značilo da su njegovi žitelji imali sva prava rimskih građana u pogledu građansko-pravnih poslova. Podatak o statusu naseobine dao je jedan natpis sa žrtvenika posvećenog domaćem božanstvu Tadenusu, identificiranom sa Apolonom, na koji se naišlo 1893. god. Na čelu takvih naseobina bili su duumviri i gradsko vijeće u čijem su radu uzimali učešća i romanizirani pripadnici višeg sloja ilirskog društva, preko kojih su rimske vlasti učvršćivale moć i širile kulturu.

Sama okolina Ilidže je bila dosta gusto naseljena. U blizini izvora Bosne, na lokalitetu Crkvište u selu Blažuju, otkriveni su ostaci građevinskog objekta čija je veličina i namjena nepoznata s obzirom da su ovdje vršena samo probna iskopavanja 1945. god. Osim ostataka građevine nađeno je i nekoliko rimskih stela. Na lokalitetu Crkvine kod sela Osijeka sir Arthur Evans je otkrio rimske stele upotrijebljene kao nadgrobne ploče, a 1967. god. je nađen i jedan korintski kapitel identičan sa onima na Ilidži.

Kako na ovom mjestu nisu vršena nikakva ispitivanja, ne može se pouzdano reći da li je to rimski materijal in situ ili donesen sa strane.

Istraživanja nisu obavljena ni u Hrasnici niti u Švrakinom selu gdje su otkriveni ostaci građevinskih objekata, ali se može pretpostaviti da se radi o zgradama na poljoprivrednim dobrima kakvih je moralo biti više u Sarajevskom polju. Jedina ispitana villa rustica je ona na Stupskom brdu. To je zgrada pravougaonog oblika sa ulazom na sjeveru. Unutrašnjost joj je bila pregradnim zidom podijeljena na veći istočni i manji zapadni dio u kome je nađena ostava sa vrijednim materijalom, kao i ograđeni prostor neidentifikovane namjene. Uz istočni zid zgrade otkopana je grobna konstrukcija sa četiri groba. U ostavi je nađen kompletni kovački alat, poljoprivredne alatke, oružje, oruđe i predmeti za svakodnevnu upotrebu. Oblici kosa, sjekira i srpova su tipični za čitav ilirski teritorij, pa se može zaključiti da je dobro pripadalo romaniziranom Iliru.[6]

[6] Čremošnik, dr Gregor: Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva. — Glasnik Zemaljskog muzeja, XLII/1930, sv, II, str. 216.

Prema novčićima imperatora Karina i Maksimijana vidi se da je dobro postojalo u prvoj polovni IV vijeka. Vjerovatno je bilo napušteno kada i naseobina na Ilidži, u burnim uslovima života krajem IV i početkom V vijeka.

Na teritoriji Sarajeva je u rimsko doba postojala naseobina. Pojedini ispitani objekti pokazuju da je imala zanatski karakter. Ovo je naselje, vjerovatno, bilo i postaja kakve su Rimljani dizali na mjestima gdje put napušta ravni predio i prelazi u planinsko područje.

Još 1891. god., prilikom kopanja temelja za zgradu Mirovinske zaklade, kod Ali-pašine džamije, otkriveni su ostaci lončarske peći sa sistemom udužnih i poprečnih cijevi, kao i znatna količina crijepa i zidnoga lijepa sa tragovima slikanja pompejanskim bojama, koji su ukazivali na postojanje bogate stambene zgrade. U njoj je, vjerovatno, stanovao vlasnik lončarske radionice.

1893. god. je na lijevoj obali Miljacke, prilikom radova na podizanju ciglane, otkrivena velika količina rimskoga crijepa i opeke. Iako tom prilikom nije nađena i peć, sama količina proizvoda je ukazivala na postojanje rimske ciglane na ovom mjestu. Među crijepovima su otkrivena i dva komada sa žigom i signaturom »CO.....« i »CONSTA...«. Prema obliku slova D. Sergejevski ih je datirao u III vijeku.[7] S obzirom da je materijal ove vrste bio veoma potreban zbog građevinskih radova na Ilidži, ciglana je počela sa radom, vjerovatno, znatno ranije.

Na ostatke rimskih građevina naišlo se i na lokalitetu Vasiljeva bašča, koji obuhvata prostor između Tvornice duvana, Zemaljskog muzeja i vojnih paviljona. Kompleks zgrada podignut na ovom prostoru pripada kasnoj fazi rimskog doba. Kakva je bila namjena građevina, teško se može reći, pošto su im ostaci dobrim dijelom uništeni kasnijim ukopavanjem u srednjem vijeku i u tursko doba. Ovdje je i u rimsko doba bilo groblje prije nego što su podignute zgrade. Temelji zgrada bliže Vrbanja ulici, kao i u centralnom dijelu ovoga prostora su u potpunosti uništeni. Tu je otkrivena samo gomila opeke, crijepa i tubulusa. Sačuvalo se nešto od temeljnih zidova objekta na sjevernoj strani sa dijelom mozaika. Jednostavan motiv izduženih i četvrtastih rombova koji su se smjenjivali, kao i veoma slaba izrada, ukazuju da je građevina bila, vjerovatno, podignuta krajem III i početkom IV vijeka. Ispod poda u ovoj zgradi takođe se naišlo na kosti. Grobovi su otkopani i ispred Vojnog logora, prilikom kopanja temelja za Srednju tehničku školu. To su grobovi ozidani tankom opekom i pokriveni pločama od cigle.

Na teritoriji Sarajeva je nađena i znatna količina novčića iz I — IV vijeka.

Tragovi života u rimsko doba otkriveni su još i u Gornjoj Vogošći, kao i u dolini Jošanice.

U Gornjoj Vogošći, u kraju Kamenjača kod Krsmanova hana, naišlo se na izvjesnu količinu građevinskog materijala. Tu su, takođe,

[7] Sergejevski, Dimitrije: Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici. — Glasnik Zemaljskog muzeja, NS 1947, str. 22.

nađeni fragmenti keramičkih posuda i posuda od stakla, srebrni novčići i fragmenti željeznih predmeta. Na rimski materijal se naišlo i uz put prema Sarajevu.

U dolini Jošanice, na desnoj obali potoka Gradine, u blizini sumpornog vrela, otkriveni su ostaci zidina rimske zgrade, koji, kao i prethodni objekt, nisu ispitivani.

Podaci iz rimskog doba, mada prilično fragmentarni, doprinose da se stvori približna slika života u sarajevskom kraju. To je period mira u Bosni, u kome se naš kraj izgrađuje u ekonomskom i kulturnom pogledu. Rimska kultura se među ilirsko stanovništvo širila iz upravnog i kulturnog centra na Ilidži. Iliri su, ipak, uprkos jakog upliva, čuvali svoju kulturnu tradiciju.

Trzavice kroz koje je prolazila Imperija i opadanje rimske moći se upečatljivo ogledaju u napuštanju velikih tradicija rimske umjetnosti, mada je život u ovom kraju bio veoma intenzivan u III i IV vijeku.

Prema nalazima novčića careva Justina i Justinijana jedino je naseobina na Debelom brdu preživjela pad Rimske imperije.

3) Srednji vijek

Veoma je teško rekonstruisati život u našem kraju u periodu srednjeg vijeka kako u pretfeudalnoj fazi tako i u periodu bosanske feudalne države. Materijal je veoma oskudan. Iz perioda seobe naroda (IV — VII) potiču neki nalazi sa Kotorca i Debelog brda. Na Kotorcu su nađeni vrhovi strijela sa tri i četiri brida a na Debelom brdu novčići careva Justina i Justinijana. Takođe je na teritoriji Sarajeva nađena i gema kralja Teodoriha.

Najznačajniji nalazi iz ovog perioda potiču sa lokaliteta Varošište kod sela Mihaljevića u blizini Rajlovca, gdje je, prilikom radova jedinica JNA, otkrivena nekropola na kojoj se vršilo sahranjivanje u dužem vremenskom periodu.

U jednom su grobu nađene karakteristične ostrogotske fibule polukružne glave ukrašene sa pet profiliranih dugmeta i nogom poligonalnog oblika koja se završavala stiliziranom životinjskom glavom.

Infiltracija Avara i Slavena na Balkan počinje već koncem V vijeka. U toj fazi svoga boravka Slaveni su doprli i u oblast centralne Bosne. Neka sela oko Ćatića i Rogatice nose ime Obri što je staro ime za Avare.

U vrijeme naseljavanja Slaveni su živjeli u uslovima naturalne privrede u rodovskim zajednicama. Osnov njihove ekonomike bilo je stočarstvo. Takvim uslovima života odgovarala su naselja na istaknutim visovima okolnih bregova koji su okruživali Sarajevsko polje. Na Naklu, Kotorcu, Debelom brdu i Fortici javlja se slavenski ma-

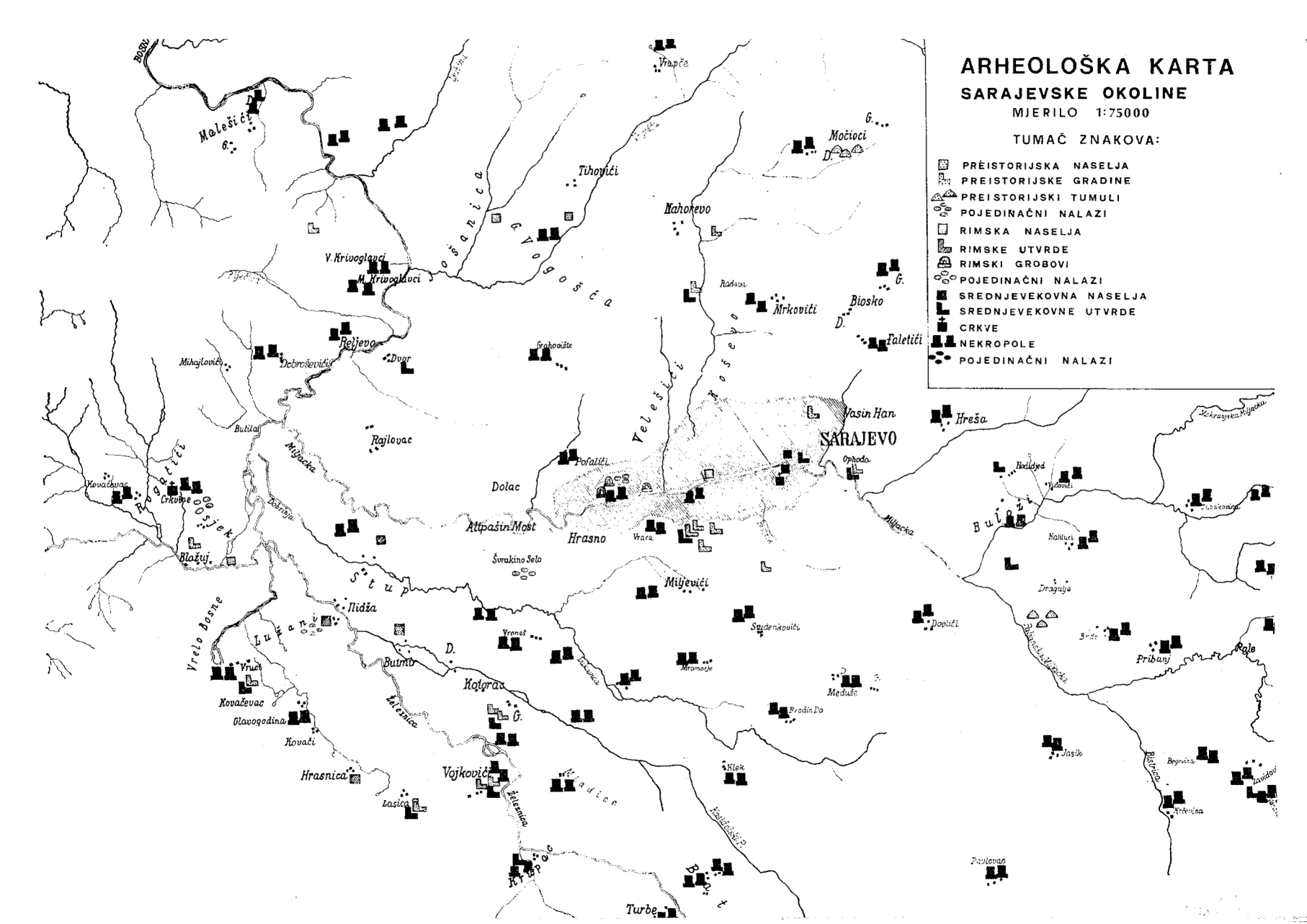
ARHEOLOŠKA KARTA
SARAJEVSKE OKOLINE
MJERILO 1:75000
TUMAČ ZNAKOVA:
PREISTORIJSKA NASELJA
PREISTORIJSKE GRADINE
PREISTORIJSKI TUMULI
POJEDINAČNI NALAZI
RIMSKA NASELJA
RIMSKE UTVRDE
RIMSKI GROBOVI
POJEDINAČNI NALAZI
SREDNJEVEKOVNA NASELJA
SREDNJEVEKOVNE UTVRDE
CRKVE
NEKROPOLE
POJEDINAČNI NALAZI
SARAJEVO
Vasin Han
Hreša
Ilidža
Vrelo Bosne
Kotgras
Vojkovići
Hrasnica
Lasica
Kovačevac
Glavočina
Kovači
Vrući
Blažuj
Butmir
Lužani
Stup
Hrasno
Altipašin Most
Dolac
Pofalići
Rajlovac
Reljevo
Dvor
Dobrošević
Mihajlović
Butila
Miljacka
Rogatica
Crkvine
Kovačevac
Grahovište
Tihovići
Mahorevo
Močioci
Mrkovići
Biosko
Faletiči
Radava
V. Krivoglavci
M. Krivoglavci
Bosnica
Gvozdenica
Veleščica
Rosovo
Ilidža
Vrapče
Malešići
Ophodo
Hadžijed
Vidovići
Butila
Kalauzi
Dragulje
Pribavi
Kale
Jasiko
Begovina
Bistrica
Krčevina
Pavlovac
Studenkovići
Miljevići
Mramorje
Medjuše
Brodin Do
Klek
Vraca
Švrakino Selo
Vrapče
Turbe
Kasindolski
Željeznica
Ljubina
Vrbanja
Miljacka
Bistrica
Zlatakovina
Vrkanjska Miljacka

terijal. Nešto veći broj fragmenata slavenskih posuda nađen je samo na Debelom brdu. Na svim nalazištima se radi o fragmentima koji ne dopuštaju rekonstrukciju sudova što u dobroj mjeri otežava preciznije datiranje.

Na Ilidži je, također, nađen slavenski materijal. Otkriveno je nekoliko bronzanih naušnica — karičica sa jednim i tri koljenca koje se datiraju u IX — XI vijek. Najznačajniju ulogu u pretfeudalnoj fazi imalo je naselje na Kotorcu.

Konstantin Porfirogenit ga u svom djelu »De administrando imperio« pominje kao jedan od dva utvrđena grada u Bosni. Zidna konstrukcija utvrde koja je opasivala plato na kome je nekada bila prehistorijska gradina i kasnije rimska stražarnica, pravljena je od nepravilnog kamena uz upotrebu pijeska i krečnog maltera. Tokom XI vijeka Bosna je bila u sastavu Samuilovog carstva, vizantijskog teritorija, da bi na kraju ušla u sastav Duklje. U XII vijeku, međutim, tendencija realizacije bosanske državnosti se sve jače ispoljava. Bosna, u to vrijeme vazalna banovima madžarskih kraljeva, sve se više osamostaljuje. Taj je odnos za vrijeme Kulina bana bio više formalan. Za njegove vladavine Bosna stupa u trgovačke veze sa Dubrovnikom, njena ekonomska moć jača, a kulturni i politički život postaje intenzivniji.

Tom dobu pripadaju ostaci crkve na brdu Rogačići. Prvi tragovi objekta otkriveni su još 1908. god. ali su sistematska iskopavanja obavljena tek 1950 — 1951. god. Tada je otkopana osnova centralne crkve sa šest apsida i četvorougaona osnova jedne kuće koja se sastojala od dvije prostorije i jednog predsoblja. Ostaci crkve su u znatnoj mjeri bili oštećeni kasnijim ukopavanjem. Veći broj fragmenata arhitektonskih ukrasa sa motivima starohrišćanskog pletera dokazuju da je crkva morala biti podignuta u XII vijeku, kada Bosna upravo ostvaruje intenzivne veze sa Primorjem. U to vrijeme, svakako, nastaje i razvija se i Vrhbosna, no prvi trag o njoj potiče iz 1244. god. U povelji ugarskog kralja Bele IV pominje se da je 1239. god. bila izgrađena crkva Sv. Petra na mjestu zvanom Brdo, iznad varoši Vrhbosne. Lokacija crkve, kao i same varoši, je do danas ostala nepoznata. Nađen je jedino kapitel ukrašen romanskim prepletom 1940. god. na lijevoj obali Miljacke, nasuprot Električnoj centrali, za koji se može pretpostaviti da potiče iz ove crkve, a iste godine je nađen i kamen na groblju kod Kemaludinove džamije. Iz natpisa na njemu, mada je veoma oštećen, vidi se da potiče iz crkve Sv. Petra.

Postoje različita mišljenja o tome gdje je bila varoš Vrhbosna. Zasada je najprihvatljivije ono prema kome je varoš bila lokalizirana u istočnom dijelu današnjeg Sarajeva. Doskora se za jedan dio lijeve obale Miljacke zadržao naziv Latinluk, a za Principov most Latinska ćuprija, što bi moglo označavati dio srednjovjekovne varoši u kome su boravili dubrovački trgovci. To potvrđuje i nalaz novčića bosanskih vladara, ugarskih kraljeva i Dubrovačke republike.

Isto tako se i u jednoj vakufnani iz 1462. god. pominje na desnoj obali Miljacke Stara varoš, naseobina koja će kasnije dobiti ime Franačka mahala i s vremenom se stopiti sa dijelovima gradskog na-

selja koje su izgrađivali Turci. U okolini Sarajeva postoji nekoliko utvrda od kojih je samo jedna bolje ispitana. Osim Starog grada kod Buloga, to su sve bili odbrambeni objekti manjih razmjera.

Na brdu Lipovac kod sela Buloga mogu se vidjeti ostaci zidina grada koji je pripadao vlasteli Draguljevićima, koji se pominju među potčinjenom vlastelom porodice Pavlović. Njoj je, koncem XIV vijeka, pripadala župa Vrhbosna. Porodica Pavlović je kao svoju baštinu držala gotovo čitavu istočnu Bosnu i jedan dio Primorja.

Uspomena na Draguljeviće se sačuvala i u imenu sela Dragulje. Utvrda je bila podignuta na grebenu potpuno nepristupačnom sa zapadne, južne i istočne strane. Gornji dio grada je nastao nešto ranije, a podignut je na najvišem vrhu grebena. Prostorije za boravak su bile raspoređene oko stijene na čijem je samom vrhu bila kula — osmatračnica. U nekim prostorijama su otkriveni ostaci drvenih podova. Ulaz u grad je bio na sjeveroistočnoj strani. Donji grad, koji je u stvari bio dvorište ovalna oblika, nastao je kasnije. Sjeverni zid sačuvan u dužini od 1,50 m i južni od 1,00 m sastajali su se nad provalijom zapadno od grada.

U sjeverozapadnom dijelu dvorišta bila je kula okrugle osnove, prečnika 4,50 m. Materijal i način zidanja su identični sa naknadnim pojačanjima na jednoj od tri kapije na ulazu u gornji grad. Ovi radovi datiraju, vjerovatno, iz vremena kada je sarajevskom kraju zaprijetila opasnost od Turaka. Ostaci srednjovjekovne fortifikacije otkriveni su i na brežuljku Ophođa.

Na zapadnoj strani Sarajevskog polja postoje neispitani ostaci nekih utvrđenja. Takav je slučaj sa objektima na brdu Gradina iznad sela Vrutci i istoimenom brežuljku iznad sela Lasica. Na lijevoj obali Željeznice, na brdu zvanom Teferič, ogranku planinske kose Kuk, nalaze se ostaci srednjovjekovne utvrde, jedini bolje ispitani. Zaravan na kome je bila podignuta ovalnog je oblika. Zidovi su samo djelimično sačuvani. Sa sjeverne strane bedem je bio ojačan sa tri kule okrugle osnove, a sa zapadne jednom četvrtastom kulom. Unutar zidina, u sjeveroistočnom dijelu utvrde, bila je otkopana cisterna.

Ostaci manjih utvrda, takođe neispitani, postoje i iznad sela Dvora na brdu Gradac, kao i na Kokorevcu.

Za proučavanje naše srednjovjekovne prošlosti od velikog su značaja i stećci. Mnoge nekropole pod stećcima rasute su širom Sarajevskog polja, a bilo ih je i na teritoriji samoga grada. To su manje nekropole na Jevrejskom groblju u Kovačićima, na lokalitetu Vasiljeva bašča i na lijevoj obali Miljacke, kod novog mosta na Skenderiji.

Period ekonomskog i kulturnog poleta u Bosni trajao je kroz čitav XIV vijek. Početak XV vijeka obilježen je sukobima vlastele i kralja, većih razmjera. Oni su omogućili Turcima da se umiješaju u unutrašnje prilike u Bosni. Poslije pogibije kneza Pavla Radenovića, koji je, prema narodnom predanju, sahranjen na nekropoli na Pavlovcu u Lukavici, došlo je do privremenog saveza njegovih sinova sa Turcima. Taj savez je bio kratkotrajan, jer je njegov nasljednik, knez Petar Pavlović, samo pet godina kasnije poginuo u borbi sa Turcima.

Za vlade kneza Radoslava Pavlovića Turci su prvi put pojavljuju u sarajevskom kraju. 1428. god. osvajaju utvrdu Stari grad kod Buloga, kao i varoš Vrhbosnu sa utvrđenjem.

Šest godina kasnije oni su ih na kratko vrijeme izgubili, da bi ponovo, i to ovaj put definitivno, povratili 1435. god. Od toga vremena počinje izgradnja turske varoši koja se formirala oko Careve džamije i namjesnikova dvora, na prostoru gdje je danas Vojna oblast. Kako se Sarajevo brzo izgrađivalo, Stara varoš, u kojoj je živjelo hrišćansko stanovništvo, ubrzo se spojila sa dijelovima novog gradskog naselja. Spomen na srednjovjekovnu Vrhbosnu se još neko vrijeme očuvao u izvorima koji ovo ime upotrebljavaju i za novu varoš, ali je ovaj naziv u prvoj polovini XVI vijeka bio potpuno potisnut imenom Saraj — ovasi. To je vrijeme kada su se dijelovi hrišćanskog naselja pregrađivanjem uklopili u urbanističkom pogledu u tursku varoš, vrijeme kada su svi dijelovi gradskog naselja, zahvaljujući opsežnoj građevinarskoj djelatnosti, dobili ujednačenu fizionomiju.

REGISTAR ARHEOLOŠKIH NALAZIŠTA U OKOLINI SARAJEVA

I. Prehistorijsko doba

BUTMIR Jedino neolitsko naselje iz okoline Sarajeva smješteno na lijevoj obali Željeznice, u podnožju Igman planine. Objekti za stanovanje su bili u obliku jama — zemunica. Nalazište je dalo veoma bogat i raznovrstan materijal. Posebno su značajni primjerci fine keramike, čiji ornamentalni sistem u vidu kombinacije spiralnih i trakastih motiva, kao i forme sudova, ukazuju na sintezu kulturnih uticaja sa različitih područja.

Literatura:

A) BENAC, ALOJZ: Prehistorijsko naselje Nebo i Problem Butmirske kulture, Ljubljana 1952. str. 113—164.

B) BENAC, dr ALOJZ: Najstariji poznati stanovnici Sarajeva i njihova kultura. — OSLOBOĐENJE X/1952, br. 1691, str. 7.

C) BENAC, dr ALOJZ: Neki etnički problemi prehistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA, NS VIII/1953, str. 74—85.

D) GARAŠANIN, MILUTIN: Položaj Butmira prema prehistorijskim nalazištima u Srbiji. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA, NS II/1974, str. 1—11.

E) GAVELA, BRANKO: O pitanju originalnosti i datovanja butmirske kulture. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA, NS IV — V/1949—1950, str. 397—402.

F) GRBIĆ, dr MIODRAG: Butmirska ekspanzija. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA, NS XI/1956, str. 237—245.

G) KOROŠEC, dr JOSIP: Likovna umjetnost u Butmiru. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA, LIV/1942, str. 87—112.

H) KOROŠEC, dr JOSIP: Butmirska keramika. — ZGODOVINSKI ČASOPIS, LJUBLJANA I/1947, str. 123—150.

I) KOROŠEC, dr JOSIP: Nekaj pripomb k izvoru butmirske kulturne skupine. — ARHEOLOŠKI VESTNIK, LJUBLJANA 1955, knj. VI, sv. 1, str. 5—26.

K) RADIMSKY, WACLAV — HOERNES, MORITZ: DIE NEOLITISCHE STATION VON BUTMIR, WIEN I/1895.

i

FIALA, FRANJO — HORNES, MORITZ: DIE NEOLITISCHE STATION VON BUTMIR, WIEN II/1898.

L) SCHROTER, C: DIE PLANZENRESTE AUS DIE NEOLITISCHEN LANDANSIEDLUNG VON BUTMIR, WIEN 1895.

M) VASIĆ, MILOJE M: Datovanje Butmira. — ZBORNIK U ČAST BOGDANA POPOVIĆA, BEOGRAD 1929, str. 295—316.

N) ŽUPANIČ, dr NIKO: Tragom za Pelazgima. — NARODNA STARINA, ZAGREB, 1922, knj. X, str. 211—227.

DEBELO BRDO Gradinsko naselje u neposrednoj blizini Sarajeva, na vrhu brežuljka čije se padine strmo spuštaju prema Zlatištu i dolini Miljacke. Postojalo je kroz čitavu prehistoriju. Posebno interesantan materijal su fragmenti slavonske i panonske keramike i primjerci ilirskog i latenskog nakita.

Literatura:

A) FIALA, FRANJO: Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA, VI/1894, str. 107—140.

B) FIALA, FRANJO: Izvještaj o iskopinama na Debelom brdu kod Sarajeva. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA, VII/1895, str. 123—137.

FORTICA Gradinsko naselje na brežuljku koji dominira istočnom stranom Sarajeva. Bilo je zaposjednuto u bronzanom dobu. Najznačajniji nalaz predstavljaju fragmenti slavonske keramike.

GRADAC Na brežuljku sa lijeve strane Koševskog potoka, iznad sela Nahoreva, bilo je naseljeno u starijem željeznom dobu. Materijal površinski prikupljen veoma je oskudan, a zastupljen je fragmentima keramike.

GRADINA Na mjestu gdje Bistrički potok ulazi u uvalu, uzdiže se brežuljak na čijem je vrhu postojala u starijem željeznom dobu naseobina. Pod uticajem atmosferskih nepogoda potpuno je uništena.

KOKOREVAC Naseobina na vrhu ovoga brežuljka, koji se uzdiže sa desne strane Koševskog potoka, potiče iz starijeg željeznog doba. Materijal površinski prikupljen veoma je oskudan.

KOTORAC Uz gradinu na Debelom brdu gradina Ilinjača je najznačajnije naselje ove vrste iz okoline Sarajeva. Bilo je zaposjednuto tokom čitavog bronzanog i starijeg željeznog doba. Arheološki materijal je zastupljen najviše fragmentima keramike, naročito iz starijeg željeznog doba.

Literatura:

A) BENAC, dr ALOJZ: Gradac Ilinjača kod Kotorca. — PRILOZI ZA PROUČAVANJE ISTORIJE SARAJEVA I/1963, str. 25—32.

B) ČOVIĆ, BORIVOJ: Novi podaci o preistorijskom naselju Gradac kod Kotora. — PRILOZI ZA PROUČAVANJE ISTORIJE II/1966 str. 9—18.

C) KOROŠEC, dr JOSIP: Bericht über die bisher vorgeschichtlichen Funde bie Kotorac. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA LII/1940, str. 77—81.

LASICA Na brežuljku Gradina, iznad sela Lasica, konstatovano je postojanje gradinskog naselja na kome nisu vršena nikakva dalja istraživanja.

MOČILA Dio sistema ilirskih gromila koji se proteže preko čitave Romanije do Drine jesu i tumuli u Močilima. Izvjesna količina materijala prikupljena ovdje pripada starijem željeznom dobu.

NAKLO Plato na brežuljku Naklo iznad sela Vojkovića bio je zaposjednut na početku bronzanog doba. Malobrojni nalazi su zastupljeni kamenim oruđem i oružjem.

Literatura:

A) FIALA, FRANJO: Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA I/1889, str. 89—92.

B) FIALA, FRANJO: Prehistorički nahođaji na Naklu kod Vojkovića. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA IV/1892, str. 211—214.

OPHOĐA Na platou, na vrhu brežuljka koji se uzdiže u slivu rijeke Miljacke i Mošćanice, bilo je ilirsko naselje. Ovdje su vršena samo površinska ispitivanja.

ORLOVAC Mnogobrojne prehistorijske gromile otkrivene su na padinama Malog i Velikog Orlovca. Materijal iz njih, kao i onaj na Močilima, pripada starijem željeznom dobu.

PTIČIJA GLAVA Na brežuljku Gradina, u blizini kote Ptičija glava, konstatovano je postojanje prehistorijskog gradinskog naselja. Istraživanja nisu vršena.

ROGAČIĆI Površinska ispitivanja obavljena na vrhu brda pokazala su da je ovdje postojala naseobina iz perioda bronzanog doba. Materijal je veoma oskudan.

SOUKBUNAR Ovo naselje je nastalo na najnižim padinama Trebevića koje dodiruju jugozapadnu periferiju Sarajeva. Bilo je zaposjednuto u bronzanom i starijem željeznom dobu. Najznačajnije nalaze predstavljaju karakteristični primjerci keramike.

Literatura:

A) FIALA, FRANJO: Nova prehistorička naseobina kraj Sarajeva. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA I/1890, sv. 2, str. 92—93.

B) FIALA, FRANJO: Prehistorijski nalazi na Soukbunaru kod Sarajeva. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA II/1890, sv. 2, str. 212—220.

C) FIALA, FRANJO: Prehistorijska istraživanja na Sokbunaru kod Sarajeva. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA III/1891, knj. 4, str. 424—431.

ZLATIŠTE Gradina na brežuljku Zlatište otkrivena je još 1887. god. Bila je zaposjednuta u bronzanom i starijem željeznom dobu. Nalazi su dosta skromni. Najznačajniji su primjerci nakita.

VRUTCI Na vrhu brežuljka, iznad sela Vrutci, konstatovano je postojanje prehistorijskog gradinskog naselja. Ispitivanja nisu vršena.

Radovi sa općom i kompleksnom tematikom iz prehistorijskog perioda

1) BENAC, dr ALOJZ: Sarajevo kroz arheološke spomenike. — SARAJEVO OD NAJSTARIJIH VREMENA DO DANAS, SARAJEVO 1954, str. 7—21.

2) BENAC, dr ALOJZ-SERGEJEVSKI, DIMITRIJE-MAZALIĆ, ĐOKO: KULTURNA ISTORIJA BOSNE I HERCEGOVINE, SARAJEVO 1955, str. 16—22, 36 i 51.

3) BENAC, dr ALOJZ: KULTURNA ISTORIJA BOSNE I HERCEGOVINE OD NAJSTARIJIH VREMENA DO PERIODA TURSKE VLADAVINE, SARAJEVO 1966, str. 45—55, 160—161.

4) ĆOVIĆ, BORIVOJ: Uvod u stratigrafiju preistorijskih gradina u Bosni. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA NS XVIII/1965, str. 27—145.

5) ĆURČIĆ, VEJSIL: Preistorijske gradine oko Sarajeva. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA XX/1908, str. 363—384.

6) KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Sarajevska okolina u preistorijsko doba. — NOVOSTI, ZAGREB XXI/1927, br. 220, str. 6.

7) MANDIĆ, dr MIHOVIL: Iz davne prošlosti Sarajeva. — JUGOSLOVENSKI LIST VI/1923, br. 77 i 80.

8) MANDIĆ, dr MIHOVIL: Postanak Sarajeva. — NARODNA STARINA, ZAGREB VI/1927, sv. 14, br. 1, str, 1—2.

9) RADIMSKY, WACLAV: PREHISTORIČKA NALAZIŠTA U BOSNI I HERCEGOVINI ....., SARAJEVO 1891, str. 11, 13, 92—94.

10) SKARIĆ, VLADISLAV: SARAJEVO I NJEGOVA OKOLINA OD NAJSTARIJIH DANA DO AUSTRO-UGARSKE OKUPACIJE, SARAJEVO 1937, str. 19—24.

11) TRUHELKA, dr ĆIRO: KULTURNE PRILIKE U BOSNI I HERCEGOVINI U PREHISTORIČKO DOBA. — SARAJEVO 1914, str. 31—46, 59—65.

II. Rimsko doba

BLAŽUJ U selu Blažuju, na lokalitetu Crkvina, u blizini izvora Bosne, nađeni su ostaci rimskih građevina. Njihova je namjena nepoznata pošto ispitivanja nisu vršena.

Literatura:

A) PATSCH, KARLO: WMBH IV/ str. 250—251.

DEBELO BRDO Na mjestu prehistorijske gradine nastala je u prvoj polovini I vijeka ovdje rimska stražarnica opasana dvostrukim bedemom. Tu je nađeno dosta fragmenata keramike, fibula i predmeta iz svakodnevnog života.

Literatura:

A) FIALA, FRANJO: Izvještaj o iskopinama na Debelom brdu kod Sarajeva. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA VII/1895, str. 123—137.

HRASNICA U Hrasnici su otkriveni tragovi građevinskog objekta koji je pripadao nekom poljoprivrednom dobru. Ispitivanja nisu vršena.

Literatura:

A) FIALA, FRANJO: WMBH Istr. 326—328.

ILIDŽA Naseobina Aqua S... na teritoriji današnje Ilidže bila je ujedno upravni centar sarajevske oblasti i banjsko lječilište. Počela je da se izgrađuje u I vijeku. Otkopani su stambeni objekti, bazeni i kupatila u kojima je nađeno mnogo vrijednih nalaza. Poseban značaj imaju mozaici od kojih neki pripadaju vrhuncu mozaičke umjetnosti.

Literatura:

A) BENAC, dr ALOJZ: Arheološka iskopavanja na Ilidži. — ODJEK IV/1950, br. 6, str. 3.

B) KELLNER, IVAN: Rimski građevni ostaci u Ilidžama kod Sarajeva. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA VII/1895, str. 161—197.

C) KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Ilidža. — UGOSTITELJ I/1953, br. 2, str. 49—53.

D) PAŠALIĆ, dr ESAD: Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA NS XIV/1959, str. 3—26.

E) SERGEJEVSKI, DIMITRIJE: Nalaz rimskog novca na Ilidži. — PRILOZI ZA PROUČAVANJE ISTORIJE SARAJEVA I/1963, str. 47—50.

F) ZAPLATA, RUDOLF: Interesantna arheološka otkrića u Sarajevskom polju. — POLITIKA XXXIV/1937, br. 10. 290, str. 14.

JOŠANICA U dolini Jošanice, na desnoj obali potoka Gradine, konstatovani su ostaci rimske zgrade. Ispitivanja nisu vršena.

Literatura:

A) PATSCH, KARLO: WMBH IX, str. 234—235.

KOTORAC Na jugozapadnom dijelu platoa, na kome je nekada bila prehistorijska gradina, otkriveni su ostaci rimske zgrade. Ispitivanja nisu vršena. Nađeno je nekoliko fragmenata keramike, među kojima i jedan bojene posude.

Literatura:

A) BENAC, dr ALOJZ: Gradac Ilinjača kod Kotorca. — PRILOZI ZA PROUČAVANJE ISTORIJE SARAJEVA I/1963, str. 26.

NAKLO Na vrhu brežuljka Nakla otkriven je prilikom površinskih ispitivanja i skroman materijal iz rimskog perioda. Uglavnom su to predmeti iz svakodnevnog života, među kojim je i jedan ključ.

Literatura:

A) FIALA, FRANJO: Prehistorički nahođaji na Naklu kod Vojkovića. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA 1892, str. 212.

SARAJEVO Na teritoriji današnjega grada postojala je u rimsko doba naseobina u kojoj je bila razvijena zanatska djelatnost, otkriveni su ostaci lončarske peći i ciglane, ostaci stambenih zgrada, kao i nekropola, na prostoru između Tvornice duvana, Zemaljskog muzeja i vojnog logora.

Literatura:

A) PATSCH, KARLO: Sarajevo za rimskog doba. — NADA I/1895, br. 5, str. 94—95.

B) RADIMSKY, WACLAV: Ostaci ciglane i ciglarske peći u Sarajevu. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA

C) SERGEJEVSKI, DIMITRIJE: Arheološki nalazi u Sarajevu i okolini. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA NS II/1947, str. 13—50.

D) ZAPLATA, RUDOLF: Rimska ciglana na lijevoj obali Miljacke. Rimsko groblje kod Duhanske tvornice. — VEČERNJA POŠTA IX/1930, br. 2606, str. 4.

E) ZAPLATA, RUDOLF: Rimske vile, ciglane i letnjikovci u Sarajevu. — JUGOSLAVENSKI LIST XV/1933, br. 212, str. 9.

F) Značajan arheološki nalaz u Sarajevu. — OBZOR 1939, br. 255, str. 2.

STUP Na Stupskom brdu su otkriveni ostaci građevinskog objekta koji je pripadao poljoprivrednom dobru. Unutar građevine se naišlo na ostavu sa vrijednim materijalom. Izvan zgrade su otkrivena još i četiri groba.

Literatura:

A) ČREMOŠNIK, dr GREGOR: Nalazi iz rimsko doba na Stupu kod Sarajeva. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA XLII/1930, str. 211—215.

ŠVRAKINO SELO U Švrakinom selu, na lokalitetu Mojmilovo brdo, konstatovani su ostaci rimske zgrade za koju se pretpostavlja da je pripadala poljoprivrednom dobru kao i ara sa natpisom čiji je dedikant bio veteran leg. VIII Aug.

Literatura:

A) PATSCH, KARLO: WMBH IV, str. 248—249; WMBH IX, str. 233—234.

VOGOŠĆA U Gornjoj Vogošći, kod Krsmanova hana, otkriveni su ostaci rimske zgrade. Nađen je i izvjestan broj fragmenata keramičkih i staklenih posuda, novčići i fragmenti željeznih predmeta.

Literatura:

A) PATSCH, KARLO: WMBH IX, str. 234—235.

Radovi sa općom i kompleksnom tematikom iz rimskog doba

1) BENAC, dr ALOJZ: Sarajevo kroz arheološke spomenike. — SARAJEVO OD NAJSTARIJIH VREMENA DO DANAS I/1954, str. 21—35.
2) BENAC, dr ALOJZ: KULTURNA ISTORIJA BOSNE I HERCEGOVINE, SARAJEVO 1955, str. 72, 79—81.
3) BENAC, dr ALOJZ: KULTURNA ISTORIJA BOSNE I HERCEGOVINE OD NAJSTARIJIH VREMENA DO PERIODA TURSKE VLADAVINE, SARAJEVO 1966, str. 238—245, 324.
4) MANDIĆ, dr MIHOVIL: Iz davne prošlosti grada Sarajeva. — JUGOSLAVENSKI LIST VI/1923, br. 81.
5) PAŠALIĆ, dr ESAD: Područje današnjeg Sarajeva u rimsko doba. — PRILOZI ZA PROUČAVANJE ISTORIJE SARAJEVA I/1963, str. 33—46.
6) PATSCH, KARLO: Novi i revidirani natpisi. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA VI/1894, str. 341—358.
7) SERGEJEVSKI, DIMITRIJE: Rimski natpisi novi i revidirani. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE LII/1940, sv. 1 str. 15—19.
8) SERGEJEVSKI, DIMITRIJE: Aqua S.....bei Sarajevo, — NOVITATES MUZEI SARAEVOENSIS 1936, br. 13, str. 1—3.
9) SERGEJEVSKI, DIMITRIJE: Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA NS II/1947, str. 13—50.

III. Srednji vijek

BULOZI Na brdu Lipovac, iznad sela Bulozi, vidljivi su ostaci Staroga grada, najznačajnijeg srednjovjekovnog odbrambenog objekta iz okoline Sarajeva. Gornji dio grada, podignut na najvišem vrhu grebena, nešto je stariji.

Literatura:

A) MAZALIĆ, ĐOKO: Starine iz okoline Sarajeva. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA 1939, str. 15—36.

DEBELO BRDO Rimska utvrda na Debelom brdu je preživjela pad Rimske imperije. Bila je zaposjednuta tokom seobe naroda i u periodu doseljavanja Slavena. Materijal iz ovih faza je dosta skroman, a zastupljen je primjercima oružja i keramičkih fragmentima.

Literatura:

A) FIALA, FRANJO: Izvještaj o iskopinama na Debelom brdu kod Sarajeva. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA VII/1895, str. 123—137.

DVOR Na brdu Gradac, iznad sela Dvora, konstatovani su ostaci srednjovjekovne utvrde. Ispitivanja nisu vršena pa se o njenom obimu ništa ne može reći.

HODIDJED Srednjovjekovna utvrda je nekada postojala i na brežuljku Gradac, iznad sela Hodidjeda. Njeni se tragovi danas jedva mogu nazrijeti. Ispitivanja nisu vršena.

Literatura:

A) MAZALIĆ, ĐOKO: Starine po okolici Sarajeva. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA 1939, str. 16.

ILIDŽA Zadržavanje Slavena na ovom mjestu u periodu doseljavanja bilo je kratkotrajno. Materijal je zastupljen u primjercima nakita.

Literatura:

A) ČREMOŠNIK, IRMA: Nalazi nakita u srednjevjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA NSVI/ /1951, str. 259.

KOKOREVAC Od srednjovjekovne naseobine na ovom brežuljku ostao je danas samo dio zida u dužini od 40 m. Ispitivanja nisu vršena.

KOTORAC Ovaj brežuljak je bio zaposjednut u doba seobe naroda, doseljavanja Slavena, a u X vijeku je bio opasan bedemom čiji se tragovi i danas mogu pratiti. Materijal je najviše zastupljen keramičkim fragmentima.

Literatura:

A) BENAC, dr ALOJZ: Gradac Ilinjača kod Kotorca. — PRILOZI ZA PROUČAVANJE ISTORIJE SARAJEVA I/1963, str. 26.

LASICA Na brdu Gradina, iznad sela Lasica, konstatovani su ostaci manje srednjovjekovne utvrde. Ispitivanja nisu vršena.

MIHAJLOVIĆI U ovom selu, na lokalitetu Varošište, otkrivena je nekropola na kojoj je vršeno ukopavanje u dužem vremenskom periodu. Nalazi novčića datiraju od kraja V do XV vijeka. Posebno je interesantan nalaz ostrogotskih fibula.

Literatura:

A) MILETIĆ, NADA: Nekropola u selu Mihajlovićima kod Rajlovca. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA NS XI/1956, str. 9—39.

NAKLO Slavensko naselje na ovom brežuljku bilo je kratkotrajno. Materijal je zastupljen keramičkim fragmentima.

Literatura:

A) FIALA, FRANJO: Prehistorički nahodjaji na Naklu kod Vojkovića. —GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA IV/1892, knj. III, str. 212.

OPHOĐA Na ovom brežuljku su otkriveni ostaci nasipa i jarka na sjevernoj i istočnoj strani koji pripadaju manjoj srednjovjekovnoj utvrdi.

ROGAČIĆI Na brežuljku Rogačići otkriveni su ostaci centralne crkve sa šest apsida kao i temelji kuće koja je imala tri prostorije. Arhitektonski fragmenti pokazuju da je crkva bila dekorisana u starokršćanskom stilu. Na ovom prostoru je vršeno i ukopavanje. Grobni nalazi su zastupljeni keramičkim fragmentima i naušnicama.

Literatura:

A) ĆREMOŠNIK, IRMA: Izvještaj o iskopavanjima u Rogačićima kod Blažuja. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA NS VIII/1953, str. 303—316.

SARAJEVO Pisani izvori govore o postojanju varoši Vrhbosne na teritoriji današnjeg Sarajeva. Lokacija je do danas ostala neutvrđena. Među dosta oskudnim nalazima najznačajniji su novčići bosanskih i ugarskih vladara i Dubrovačke republike.

Literatura:

A) HADŽIJAHIĆ, MUHAMED: VRHBOSANJE I SARAJEVO, SARAJEVO

B) MANDIĆ, dr MIHOVIL: Postanak Sarajeva. — NARODNA STARINA, ZAGREB, VI/1927, sv. 14, brl, str. 2—14.

C) PEROJEVIĆ, MIRKO: Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvitak. — JUGOSLAVENSKI LIST XIII/1930, br. 125, str. 9

E) SKARIĆ, VLADISLAV: Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvitak u XV i XVI vijeku. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA XLI/1929, sv. 2, str. 41—55.

F) SKARIĆ, VLADISLAV: Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvitak u XV i XVI vijeku. — JUGOSLAVENSKI LIST XIII/ /1930, br. 123, str. 4.

G) ŠABANOVIĆ, HAZIM: Postanak i razvoj Sarajeva. — RADOVI XIII — ODJELJENJE ISTORIJSKO-FILOLOŠKIH NAUKA, knj. 5. SARAJEVO 1960, str. 1—15.

H) TRUHELKA, dr ĆIRO: Bilješke o postanku Sarajeva. — NADA I/1895, br. 14, str. 263—265.

I) VEGO, MARKO: Civitas Vrhbosna. — NAŠE STARINE XIII/1972, str. 85—96.

K) ZAPLATA, RUDOLF: Bilješke o postanku Sarajeva. — JUGOSLAVENSKI LIST XVI/1933, br. 218, str. 14.

TEFERIĆ Na ovom brežuljku, ogranku planinske kose Kuk, otkriveni su i ispitani ostaci srednjovjekovne utvrde. Bila je opasana bedemom, ojačanim kulama četvrtaste i okrugle osnove.

Literatura:

A) SERGEJEVSKI, DIMITRIJE: Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA II/1974, str. 46—47.

VRUTCI Na brdu Gradina, iznad sela Vrutci, otkriveni su ostaci utvrde koja potiče iz srednjeg vijeka. Ispitivanja nisu vršena.

Radovi sa općom i kompleksnom tematikom iz perioda srednjeg vijeka

1) BENAC, dr ALOJZ: Sarajevo kroz arheološke spomenike. — SARAJEVO OD NAJSTARIJIH VREMENA DO DANAS I/1954, str. 35—41.
2) ĆURČIĆ, VEJSIL: Zanimljivi sredovječni spomenici iz okoline Sarajeva. — SARAJEVSKI NOVI LIST II/1942, br. 206, str. 5; br. 208, str. 6.
3) SKARIĆ, VLADISLAV: SARAJEVO I NJEGOVA OKOLINA OD NAJSTARIJIH VREMENA DO AUSTRO-UGARSKE OKUPACIJE, SARAJEVO 1937, str. 29—33.

REZIME

Karta arheoloških nalazišta u okolini Sarajeva

U prvom dijelu rada dat je pregled kulturne historije Sarajeva i okoline od pojave prvog ljudskog naselja do pada ove oblasti pod tursku vlast, a u drugom dijelu popis nalazišta sa osnovnim karakteristikama materijala i detaljnim bibliografskim podacima. Život je u sarajevskoj oblasti počeo još u mlađem neolitu, oko 2300 god. st. ere. Tada je nastalo jedno od najznačajnijih neolitskih naselja uopće, Butmir, koje je dalo bogat, raznovrstan i značajan materijal. Nalazi ukazuju ne samo na preplitanje uticaja iz različitih kulturnih područja već i na komuniciranje i zajednički život pripadnika različitih rasa u ovom dijelu Balkana.

U sljedećoj velikoj kulturno-historijskoj eposi, metalnom dobu, nastavljen je veoma intenzivan život u ovom kraju. Javlja se niz naselja na kojima se, gotovo kontinuirano, odvija život, počev od ranog bronzanog doba pa do prodora keltskih uticaja u ove krajeve. Sva prehistorijska naselja nisu dala podjednako bogat i značajan materijal. Tome je najviše razlog to što je na većini lokaliteta vršeno samo površinsko prikupljanje materijala. Najznačajniji materijal je dalo gradinsko naselje Debelo brdo, koje je važan i istaknut položaj u sistemu odbrambenih naselja imalo i u kasnijim epohama. Posebno su značajni nalazi iz željeznog doba koji se tipološki vezuju za one iz glasinačkih tumula. Jedina je naseobina u sarajevskoj oblasti na kojoj je zastupljen latenski kulturni materijal.

Na većini prehistorijskih gradina nastavila se tradicija naseljenosti i u rimskom periodu u kome su one, također, imale funkciju odbrambenih naselja. Na samom početku rimske epohe nastalo je i naselje na Ilidži, već krajem I vijeka nove ere. Bilo je administrativni i kulturni centar ove oblasti a ujedno i banjsko lječilište. Imalo je status kolonije. Iako se ovdje radilo o gradskom naselju u dubokoj unutrašnjosti, daleko od najznačajnijih političkih, ekonomskih i kulturnih centara iz Primorja, ipak su neke forme umjetničkog oblikovanja ovdje, na Ilidži, dostigle vrhunac umjetničkog stvaralaštva. Tako su na pr. mozaički podovi u nekim zgradama rađeni u najboljoj tradiciji rimske mozaičke umjetnosti. U rimsko doba se prvi put na užoj teritoriji današnjeg grada formira naselje koje je imalo karakter putne postaje sa dosta razvijenom zanatskom djelatnošću. Arhitektonski objekti su otkriveni i u Blažuju, Hrasnici, Stupskom brdu i Švrakinom selu. Sa padom Imperije na većini naselja se ugasio život. U periodu »seobe naroda« su bila zaposjednuta samo naselja Kotorac i Debelo brdo. Dolaskom Slavena život u ovim krajevima postaje intenzivniji. Najveći značaj do formiranja bosanske feudalne države imalo je naselje Kotorac, prvi srednjovjekovni fortificirani objekt u Bosni. Kasnije nastaju i druge utvrde od kojih je Stari grad kod Buloga imao ulogu značajne vojne baze u vrijeme borbe sa Turcima. Posebno dragocjen materijal jesu oskudni nalazi sa teritorije današnjeg grada, pošto je lokacija srednjovjekovne Vrhbosne na koju se urbanistički i hronološki nastavlja tursko Sarajevo, pitanje kojim će se još uvijek baviti istraživanja.

RÉSUMÉ

La carte des lieux de trouvailles archéologiques dans les environs de Sarajevo

Dans la première partie de l'exposé on a donné un aperçu sur l'histoire de la culture de Sarajevo et de ses environs à partir de l'apparition de la première colonie humaine jusqu'au commencement du règne turque sur cette région, et dans la deuxième partie on a présenté la liste des lieux de trouvailles avec de principales caractéristiques minutieuses du matériel et de données bibliographiques.

La vie dans la région de Sarajevo a commencé déjà dans la deuxième partie du néolithique, vers l'an 2300, av. J. -C. De cette époque date une des colonies les plus importantes du néolithique en général, Butmir, qui a donné un matériel riche, varié et important. Les trouvailles signalent non seulement l'entrelacement des influences des domaines de culture différents, mais également la communication et la vie collective des ressortissants de diverses races dans cette partie des Balkans.

Dans la grande époque culturelle et historique qui suit, l'âge des métaux, la vie très intensive continue dans cette région. Une série de colonies apparaît, dans lesquelles la vie se déroule presque continuellement, à partir du début de l'âge du bronze jusqu'à la pénétration des influences celtiques dans ces régions. Toutes les colonies préhistoriques n'ont pas donné le matériel pareillement riche et important. La cause en est surtout dans le fait que sur la plupart des localités on ne faisait que des recherches superficielles du matériel. Le matériel le plus important est offert par la colonie fortifiée de Debelo brdo qui avait une position importante et saillante dans le système des colonies fortifiées, également dans des époques à venir. Les trouvailles particulièrement importantes sont celles datant de l'âge du fer qui sont liées typologiquement aux celles des pierres tumulaires de Glasinac. C'est l'unique colonie de la région de Sarajevo dans laquelle le matériel culturel latin est présent.

Dans la plupart des colonies fortifiées préhistoriques, la tradition de la colonisation continue dans la periode romaine, où elles avaient également la fonction des colonies fortifiées. Au début même de l'époque romaine la colonie d'Ilidža s'est formée déjà vers la fin du I-er siècle de notre ère. Elle était le centre administratif et culturel de cette région, et en même temps la station balnéaire. Elle avait l'état de la colonie romaine. Bien qu'il s'agissait ici d'une colonie urbaine loin dans l'intérieur, loin des centres politiques, économiques et culturels les plus importants du Littoral, cependant certaines formes artistiques ont atteint le comble de la création artistique ici, à Ilidža. Ainsi, par exemple, les planchers en mosaïque dans certains bâtiments sont construits d'après la meilleure tradition de l'art romain des mosaïques. Pendant l'époque romaine, pour la première fois, une colonie s'est formée juste sur le territoire de la ville d'aujourd'hui, une colonie qui avait le caractère d'un arrêt de voyages, avec une activité des arts et métiers assez développée. Les constructions architectoniques sont découvertes à Blažuj, à Hrasnica, à Stupsko brdo et à Švrakino selo. Avec la chute de l'empire la plupart de colonies s'est éteinte. Dans la période de la »migration des peuples« uniquement les colonies Kotorac et Debelo brdo étaient occupés. Avec l'arrivée des Slaves, la vie devient plus intensive dans ces régions. La plus grande importance, jusqu'à la formation de l'état féodal de Bosnie, était réservée à la colonie de Kotorac, première construction fortifiée en Bosnie. D'autres forteresses apparaissent plus tard, dont Stari grad près de Bulozi, qui jouait le rôle d'une base militaire importante à l'époque des luttes contre les Turcs. Le matériel particulièrement précieux sont des trouvailles assez mesquines du territoire de la ville d'aujourd'hui, étant donné que la localité de Vrhbosna du Moyen âge, à laquelle la ville de Sarajevo de la période turque, est jointe chronologiquement et du point de vue d'urbanisme, est la question qui sera l'objet des recherches à l'avenir.

Muhamed Hadžijahić

RAZVOJ EKONOMSKIH, POLITIČKIH I KULTURNIH CENTARA U OPĆINI HADŽIĆI KOD SARAJEVA DO 1878. GODINE

Određeni atraktivni punktovi uvijek su igrali presudnu ulogu u razvoju gradskih i seoskih naselja. Atraktivni punktovi su danas, npr., industrijska poduzeća ili najrazličitiji objekti tercijarne djelatnosti, no i u ranijem razvoju pojedini atraktivni punkt bio je od značaja, utječući kao nastambeni faktor, odnosno zadovoljavajući određene potrebe svoje uže ili dalje okoline. U većem broju naselja nekada su ti punktovi bile utvrde obrambenog značaja (urbs), oko kojih se onda razvijala obrtnička i trgovačka podgrađa (suburbium). Atraktivni punktovi bili su i mjesta gdje su se održavali sedmični, odnosno godišnji sajmovi. To su nadalje u predkršćansko doba bila razna paganska svetišta, a kasnije crkve i džamije. Sa stanovišta interakcija i integracionih procesa danas u našim selima pripada važna uloga prodavaonama, školama, domovima kulture, pa i kafanama. Jačanjem ovih i ovakvih punktova mnoga su seoska naselja prerasla u manje, pa i veće gradske centre. Jedan dio naselja, ostajući na razini sela, upravo zahvaljujući pojedinim atraktivnim punktovima, vidnije se odvaja od ostalih seoskih naselja i smatra se, po pravilu, ekonomski razvijenijim.

Svakako, proučavanje atraktivnih punktova u naseljima zaslužuje punu pažnju, kako prilikom posmatranja ranijeg razvoja, tako imajući pred očima i savremena kretanja. Međutim, kao da se u našim naučnim razmatranjima nije uvijek dovoljno obaziralo na značaj ovih punktova, njihovu teritorijalnu distribuciju i naročito njihov utjecaj na formiranje naseobinskih aglomeracija.

Što se tiče naselja u Bosni, u ovome je pravcu važne pokušaje učinio arheolog Pavo Anđelić, razmatrajući stare centre u okolini Konjica, te u lepeničkom kraju (kod Sarajeva). Na njegove ćemo se radove još osvrnuti. U ovoj prilici dajemo osvrt na situiranje i ulogu centra u prošlosti komune Hadžići kod Sarajeva.

Komuna Hadžići, koja čini u geografskom pogledu kompaktnu cjelinu, izrazito je seoska komuna, ali je u njoj na cjelokupni život poslijeratna industrijalizacija izvršila korjenite transformacije. Od znatnog je interesa da se upravo u jednoj komuni ovakvog tipa prouči uloga i značaj ranijih i sadašnjih centara.

Zanimljivo je da tokom vremena na ovom području nisu bili jedni te isti centri. Da spomenemo srednjovjekovni Tuhelj, čiji se već

i naziv skoro zaboravio, a samo još selo Smučka — podgrađe Tuhelja — predstavlja relikt jedne naseobinske tradicije ovog nekoč najpoznatijeg centra ovog područja.

Ovdje se daju rezultati proučavanja ranijih centara. Pri tome se može odmah konstatirati da je hadžićko općinsko područje imalo, kao što i danas ima, više centara s određenom atraktivnom snagom za bližu okolinu. Radi se, dakle, o centrima lokalnog dometa. Nijedan nije bio toliko ojačao da bi mogao preuzeti ulogu ostalih centara. To važi i u naše doba, pa uz mjesto Hadžiće kao općinski centar, uporedo vrše Pazarić i Tarčin, pa i Raštelica, određenu ulogu u lokalnim razmjerima.

Danas, dakle, jedva Hadžići, pa Pazarić, Tarčin i Raštelica prevazilaze razinu sela. U tursko doba to se moglo samo donekle tvrditi za Pazarić, odnosno Ljubovčiće. Iz vremena potkraj turske vlasti imamo i jedan neobjavljen popis stanovništva za tri džemata u današnjoj općini Hadžići (Pazarić, Hadželi-Hadžići i Drozgometva), koji je sastavio Mula Muhamed Mestvica 1841. godine (original u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu). Popis je obuhvatio kuće i samo muško stanovništvo. Vrijedno je da se ovdje objave podaci iz toga popisa (po prijevodu Derviša M. Korkuta). Mestvica je 1841. godine utvrdio broj stanovništva, kako slijedi:

	Muslimani		Kršćani	
	broj kuća	broj muških članova	broj kuća	broj muških članova
Džemat Pazarić				
Ljubovčić	9	19	1	3
Luka	7	13	4	10
Doljani	25	47	5	12
Osjenik	14	46	9	32
Lokve	13	52	6	16
Zovik	12	38	8	21
Ukupno	80	215	33	94
Džemat Hadželi				
Hadželi	10	32	4	12
Kasatići	3	7	7	25
Ibrići sa Garevićima			6	19
Malotine			3	15
Kovačevac			2	11
Ušivak			3	8
Obrovac			3	8
Miševići			10	21
Kukrika			1	3
Žirovnica	13	35		
Binaževe	7	28		
Ukupno	33	102	39	122

Džemat		*Drozgometva*		
Garević	16	32	2	6
Vrančić	4	8	5	18
Drozgometva	9	18	19	40
Mokrinje	6	10		
Ukupno	35	68	26	64

Osim toga je popisano 5 ciganskih kuća sa 16 muškaraca u Doljanima, Osjeniku i Zoviku.

Kao što se vidi iz ovoga popisa, u kojem smo nazive mjesta naveli doslovce onako kako stoji u originalu, potkraj turske vlasti nije se po broju stanovništva vidnije izdvajalo ni jedno mjesto.

Inače bi se moglo reći da se svaka epoha na različit način odrazila u formiranju centara. Centri koji su se oformili u epohi bosanskog srednjovjekovnog feudalizma nisu identični sa centrima iz vremena tursko-bosanskog feudalizma. Kapitalističko doba također je poremetilo zatečene odnose u pitanju lokacije centara, a određene promjene u ovom pogledu donio je i naš socijalistički razvoj.

Ako pokušamo naći razloge iz kojih su se na današnjem hadžićkom području pomjerali centri iz epohe u epohu, mislim da primat pripada prometnim momentima. Promet na ovome području orijentirao se onako kako su bili u različitim vremenima locirani najvažniji privredni potencijali: u srednjem vijeku koncentrirani u srednjovjekovnoj bosanskoj rudarskoj oblasti, a u tursko doba u Sarajevu. Kapitalistički razvitak nalazio je ovdje svoje resurse u bogatstvu šumom, čija je eksploatacija omogućena uvođenjem željezničke pruge Sarajevo — Metković (1885—1891).[1]

Ovom se prilikom želimo posebno osvrnuti na centre u periodu ranog i poznijeg srednjeg vijeka, kao i na centre u periodu tursko-bosanskog feudalizma. Kapitalistički i najnoviji socijalistički razvoj zaslužuje poseban osvrt.

Srednjovjekovne centre, prema materijalu kojim raspolažemo, mogli bismo svrstati u tri grupe:

— gradovi
— mjesta gdje su se obavljali sastanci kulturnog i šireg društvenog značaja i
— sjedišta krupnijih feudalaca.

No, prije nego što pređemo na razmatranje tih centara, smatramo potrebnim da ovdje iznesemo:

1. Neke nove interpretacije lokaliteta iz povelje od 1244.

Najstariji pisani izvor koji bi mogao dati određene podatke o srednjovjekovnim centrima ovoga kraja jeste povelja Bele IV iz 1244. godine, u kojoj se bosanskom biskupu potvrđuju crkveni posjedi. Za

[1] Upor. Sulejman Bakaršić, Prevoj Ivan. Geografski pregled I, Sarajevo, 1957.

nas su u ovome dokumentu značajna dva lokaliteta, i to: crkveni posjed u Bulinu, te crkva Sv. Kozme i Damjana u mjestu Mel (obično se govori o župi Mel, no u povelji se ne navodi da bi Mel bila župa, pa bi moglo biti i mjesto pod tim nazivom). Međutim, prvi od ova dva lokaliteta nije se nalazio na području hadžićke općine, kako se to do sada isticalo, dok ćemo o drugom lokalitetu govoriti kad se budemo osvrnuli na mjesta kulturnog značaja.

Naziv Bulino se do danas nije sačuvao, ali se nesumnjivo lokalitet nalazio pod Igmanom, danas u sastavu Blažuja (ranije »blizu sela Blažuj«). U Bulinu se, naime, prije 1462. godine nalazio posjed Kasatića sa jednim mlinom, koji je otkupio i uvakufio za održavanje svojih zadužbina Gazi Isa-beg, pa se u njegovoj vakufnami od 1462. godine nalazi bliži opis tih nekretnina. Blažujski Kasatići sa parcelom Vakuf (koja nesumnjivo podsjeća na Isa-begov vakuf) mogu se i danas identificirati. Prilikom osnivanja gruntovnice 1889. godine oranica Vakuf od 9.100 m², označena kao k. č. 854 u katastarskoj općini Donji Butmir, bila je vlasništvo Sadika Alikadića pok. Ali-efendije iz Sarajeva, a nalazila se u sastavu kmetskog selišta Tambur k. br. 46 (kasnije je ova k. č. cijepana, jer je preko nje prešla željeznička pruga pa je preostali dio promijenio kulturu). Da se radi o uvakufljenom Isa-begovu zemljištu faktički na području današnjeg Blažuja, a nikako u selu Kasatićima u općini Hadžići, pokazuju i druge podudarnosti podataka iz vakufname i situacije na terenu. Prema tome naselje Bulino nalazilo se na području blažujskih Kasatića, koje treba razlikovati od današnjeg sela Kasatići u općini Hadžići.[2] Dosljedno tome, na današnjem općinskom području Hadžića nije bilo naselja koje bi se nazivalo Bulino.

2. *Srednjovjekovni gradovi*

U uslovima srednjovjekovnog života važno mjesto sa stanovišta lokalnih centara pripada utvrdama (gradovima), koji su, pored strategijske uloge, najčešće vršili i ulogu upravnog, a sa svojim eventualnim podgrađima često i trgovačkog i obrtničkog centra.

Na današnjem području općine Hadžići jedan dokumenat s konca XVI vijeka (falsificirana povelja Stjepana Kotromanića) navodi u župi Smučki kao gradove Mrtvanje na Bjelašnici (grad Martvagnia), Gradac (Gradaz) i Blažuj (Blascinj). Zanimljivo je da se izričito ne navodi grad Tuhelj.[3] U topografskoj skici krajem XVII vijeka navodi se za Mrtvanje da su ga Turci iz temelja srušili 1463, a i za Gradac i Blažuj se isto tako kaže da su »srušeni«.[4] Međutim, ne postoje bilo kakvi arheološki indikatori prema kojima bi se moglo uzeti da bi se u Mrtvanju i Blažuju nalazili srednjovjekovni gradovi. Istina je da se u određenoj udaljenosti od Mrtvanja nalazi Podgradina, a kod Blažuja

[2] Tvrdnju da se Bulino iz 1244. nalazilo u hadžićkim Kasatićima prvi je iznio K. Draganović (1941. i 1942. godine), a po njemu H. Šabanović (1952).

[3] Gl. Z. M. 1891, str. 277.

[4] Ibidem, str. 275.

— Gradina, pa je falsifikator povelje vjerojatno u tome nazirao gradove iz vremena Stjepana Kotromanića (poznato je uostalom da se pod nazivom »gradina« češće mogu rekognoscirati prahistorijski, negoli srednjovjekovni lokaliteti).

Na terenu općine za sada se može utvrditi postojanje dvaju srednjovjekovnih gradova: Tuhelja i Gradca.

Na ostatke grada Tuhelja, koji je inače ušao u historiju po čuvenim falsifikatorskim pothvatima porodice Ohmučević, prvi je upozorio V. Radimsky 1891. godine.[5] Tuhelj se nalazio na Bijeloj Rijeci, oko 3 km sjeverno od Tarčina. Ostaci se grada mogu jednim dijelom i sada raspoznati. Pavo Anđelić, koji je bliže opisao ovaj grad i istakao njegov značaj, navodi da u neposrednoj blizini nema prostora za smještaj podgrađa, trgovišta ili varoši, pa uzima da nije isključeno da je naselje Smučka u stvari bilo podgrađe Tuhelja. Gradu je, s obzirom na geografski izgled okolice moralo gravitirati područje oko današnjeg Tarčina, Raštelice i Korče.[6]

U doba bosanske državne samostalnosti ovaj je predio od čitava današnjeg općinskog područja bio najznačajniji u ekonomskom i političkom pogledu iz razloga što se upravo ovdje nalazio važan punkt na glavnoj bosanskoj trgovačkoj arteriji, koja je dolinom Neretve spajala Dubrovnik sa glavnim srednjovjekovnim bosanskim rudarskim i trgovačkim centrima (Kreševo, Hvojnica, Ostružnica, pa zatim Visoko, Sutjeska, Olovo te Srebrenica).

U Smučkoj je bila važna raskrsnica putova. Jedan put je vodio preko Osenika za Sarajevsko polje, ali su od znatno veće važnosti bila još dva puta: jedan koji je preko Graba i Gunjana išao za Kreševo i dalje za Fojnicu, a drugi preko Luke i Ormanja, odnosno preko Medvedica, za dolinu Lepenice i dalje za Visoko.[7] Na taj način je preko ovog područja vodio glavni trgovački put prema moru (međutim postojao je, kako se u narodu tvrdi, i put kojim se izbjegavao Ivan, odnosno područje Smučke; iz Kreševa se išlo i preko Bitovnje, istina, kako se pamti, u tursko vrijeme, no to ne isključuje mogućnost da je put bio trasiran i ranije).

Saobraćajna važnost područja Smučke ogleda se i u tome što se ovdje nalazila i carinarnica, o kojoj se sačuvao pisani spomen 1428. godine. Tada se Dubrovačka republika žalila bosanskom kralju zbog povećanja carina u Konjicu i Smučkoj (Smucicha)[8]. Nije isključeno da se ova carinarnica nalazila jedno vrijeme ili stalno u obližnjoj Raštelici (sudeći po nazivu Raštelica, koji je izveden od riječi »rašteo« — talijanski »rastello«, trgovište na granici[9] kao i po carini, jednom lokalitetu koji se i sada sačuvao u Gornjoj Raštelici). Ovdje se vršio pretovar trgovačke robe, pa je moguće refleks na to i vijest Chaumetta

[5] V. Radimsky, Podor gradine Tuhelja u Bosni. Gl. Z. M. 1891, str. 53—54.
[6] Lepenica. Naučno društvo Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1963, str. 176.
[7] Upor. P. Anđelić, Lepenica, str. 183-4.
[8] Jorga, Notes et extraits. II Paris 1899, str. 241.
[9] Upor. Bakaršić, Prevoj Ivan, Geografski pregled I, Sarajevo, 1957, str. 76.

des Fossésa,[10] koji tvrdi kako je nedaleko sela Tarčina bilo rudnika kamene soli. Po svoj prilici se radilo o stovarištima soli koja je prenošena s mora, predstavljajući u stočarskoj privredi neophodno potrebni i traženi artikal.

Grad Tuhelj kao »politički i vojni«, a naselje Smučka kao »ekonomski centar« (Pavo Anđelić) ovoga kraja bio je podvrgnut neposrednoj kraljevskoj vlasti.

Put prema Vrhbosni preko Osenika i dolinom Zujevine bio je u srednjem vijeku od sporednije važnosti (što ne znači, da je tako bilo i u rimsko doba), i to iz razloga što tada Vrhbosna nije ni izdaleka bila trgovački atraktivna kao što je to bilo konkretno u tursko doba.

Na ovome putu nalazio se grad Gradac poviš današnjeg istoimenog sela. Ruševine starog grada i kule vidljive su i danas.

Pod nazivom Gradac ima više lokaliteta (Pavo Anđelić navodi da ih konkretno u Lepenici ima pet),[11] no uzima se da se baš ovaj Gradac spominje 1355. i 1378. godine.[12] Gradac je kao i Tuhelj bio u neposrednoj vlasti bosanskog kralja, pa se 1378. spominje carinik Stjepko de Flisco »u Gradecu pod vlašću kralja Bosne«; spomen od tri godine ranije također se odnosi na carine bosanskog kralja u Gradcu. Na Gradac kao kraljevski posjed podsjeća i naziv Kraljevi vrtovi za jednu njivu na strani, pod samim gradom.[13]

Logično je pretpostaviti da je Gradac dobio na strateškoj važnosti u prvoj polovici XV vijeka uporedo sa povećanom turskom opasnošću, napose od 1435. godine, kada su se Turci definitivno učvrstili u Bosni, tako da je ovo područje tada postalo neposredno izloženo vojnim akcijama.

3. *Mjesta gdje su se obavljali sastanci kultnog i šireg društvenog značaja*

Mjesta gdje su se obavljali sastanci kultnog i šireg društvenog značaja pokušaćemo utvrditi uglavnom držeći se nekih toponomastičkih naziva po sistemu koji je po našem mišljenju vrlo uspješno primijenio Pavo Anđelić, posebno u svojoj studiji »Srednjevjekovna kultna mjesta u okolini Konjica«[14].

---

[10] Voyage en Bosnie. 2-ed. Paris 1822.

[11] Lepenica, str. 127.

[12] Stojanović, Stare srpske povelje i pisma I, 71 + Dubrovački Libri reformationum IV, 184. Upor. Lepenica, str. 176, M. Vego, Naselja bosanske srednjevjekovne države, str. 42.

[13] Upor. Đ. Mazalić, Gradac kod Hadžića. Gl. Z. m. LIV. Sarajevo, 1943, str. 193—206.

[14] Gl. Z. M. 1957, str. 185—199. — Smatram se i inače obaveznim ovdje zahvaliti Pavi Anđeliću, koji mi je kod objašnjenja toponima u neposrednim kontaktima dao mnogo dragocjenih zapažanja.

Slijedeći toponomastičke tragove, našu pažnju mora naročito izazvati lokalitet *Stanci* u selu Dehovićima. Izrazom Stanak označuje se državni sabor Bosne, pa bi mjesto Stanci u Dehovićima upućivalo da se ovdje održavao bosanski državni sabor. Kao što je to pokazao historičar Mihailo Dinić, stanak se održavao u raznim mjestima — pa se spominju Mile, Milodraže, Bobovac, Jajce itd. — te ukoliko se ta mjesta mogu ustanoviti, »to su mesta gde inače nalazimo obično dvor vladaoca«[15]. Mada nema izričite potvrde u pisanim vrelima, možemo s razlogom uzeti da se stanak držao i u Dehovićima, a ovo je tim vjerojatnije, što je kralj odsjedao u ovome kraju, imajući ovdje svoje gradove i zemljišne posjede.

Ako se prihvati pretpostavka da je u Dehovićima — mada je to bilo svega jedanput — držan bosanski državni sabor, proizlazi da smo na današnjem hadžićkom općinskom području imali i jedan centar, koji je u određenom smislu daleko prevazilazio lokalne okvire.

Parcela Stanci predstavlja površinu od oko 65 dunuma, pa bi bila pogodna za održavanje državnog sabora »sve Bosne«.

Možda je analogna situacija, kao sa Stancima, i sa lokalitetom *Banbrdo* koje je smješteno u samom mjestu Hadžići. Naše je mišljenje da toponimi koji podsjećaju na bana teško da označavaju banske posjede (s obzirom i na konfiguraciju terena), već upravo mjesta na kojima su se održavali skupovi na čelu sa banom. U tome svijetlu čini nam se prihvatljivim i jedno od objašnjenja za postanak institucije ban, koje je dao pravni historičar Antun Dabinović. On piše: »Germanski pojam »Bann« ima svakako pored svjetovnog i sakralni značaj. Vršilac mnogobožačkih obreda imao je pravo i dužnost odrediti zgodno vrijeme i zgodno mjesto za zborovanje. To bi se mjesto ogradilo, a unutar ograde morao je vladati najpotpuniji mir. Kao znak nazočnosti zaštitnog božanstva podizao se znak »bandva«. Zbor je, dakle, služio za suđenje i za saziv vojske u rat.«[16] Hadžićko dakle, Banbrdo, a i drugi istoimeni lokaliteti, podsjećalo bi na mjesto gdje se pod vođstvom bana zborovalo, i to prvenstveno u sudskim i vojnim poslovima.

Nasuprot Stanku, i eventualno Banbrdu, vrlo uzak značaj pripada sastajalištima na koje se odnose lokaliteti *trzanj* (trzna i sl.) te *igrište.*

Ustanova trzanj ili trzna bi mogla potjecati još od praslavenskih vremena. Vl. Skarić, koji je napisao posebnu studiju pod naslovom »Trzan«[17], iznosi mogućnost, pozivajući se na Niederlea, da je ova riječ postala od riječi trizna u značenju igara ratničkog karaktera u počast nekog odličnog pokojnika prije nego što će mu se tijelo spaliti. Kod nas se u prošlosti pojmom trzanj ili trzna označavalo

[15] Mihailo Dinić, Državni sabor srednjevekovne Bosne. SAN, Beograd, 1955, str. 5.

[16] Hrvatska državna i pravna povijest. Zagreb, 1940, str. 124.

[17] Gl. Z. M. 1928, str. 127—133.

zborno mjesto gdje su se domaćini sastajali na dogovore, mlađi ljudi su tu bacali kamena s ramena, a momci i djevojke igrali kolo.[18]

U općini Hadžići jedno naselje zove se Trzanj[19], a osim toga pod ovim nazivom sreću se lokaliteti u Grivićima, Binježevu, Žunovnici, Đanićima, Tarčinu i Sejdanovićima.

Mjesta pod nazivom igrište također su, po svoj prilici, praslavenske provenijencije. Spominje ih ljetopisac Nestor u doba paganstva Rusa kao mjesta gdje se sastajala mladež. Ustanova je poznata i kod Ukrajinaca.[20] Pavo Anđelić je našao da gotovo sva veća naselja u okolini Konjica imaju svoja igrišta, nadodajući da su gotovo svi današnji zborovi, teferiči i derneci, prostorno i vremenski vezani za vjerske obrede, a kod starih Slavena igre su činile sastavni dio kultnih ceremonija. Igrišta su — nastavlja Anđelić — terenski raspoređena tako da se nalaze uz veća naselja koja čine geografske centre pojedinih grupa naselja. Razmatrajući terensku situaciju u okolini Konjica, Anđelić je došao do zaključka da se broj igrišta donekle poklapa sa brojem crkava, odnosno općina u srednjem vijeku, ali igrišta nisu nigdje blizu crkava.[21]

Mjesni nazivi Igrišta odnosno Igrišća na teritoriji općine Hadžići nalaze se u Vrančićima, Budmilićima, Donjoj Bioči, Horči i Smučkoj.

Osim toponima trzan i igrišta koja imaju i kultni značaj, na ovom području su egzistentni još i drugi predkršćanski lokaliteti.

Upozoravamo prije svega, na lokalitet *Kopišanj* u Žunovnici. Naziv je vjerojatno izveden od odgovarajuće stare slavenske riječi kojom se označavao paganski hram, odnosno oltar (riječ se sreće kod starog srpskog biografa Domentijana koji tvrdi da je Nemanja po Srbiji obarao neznabožačka kapišta i idole, a namjesto njih gradio »crkvi Hristovi«).

Na staroslavensko božanstvo upućuje i osnova -vid, a u ovom kraju imamo lokalitet *Sevid* (dakle Sveti Vid).

---

[18] Smatramo da neće biti suvišno, ako, dotičući se ove praslavenske ustanove, napomenemo da joj se sačuvao spomen u jednom manje poznatom spjevu iz sredine prošlog vijeka. Radi se o spjevu Martina Nedića i Marijana Šunjića, koji je 1851. objavljen u Carigradu pod naslovom »Pokret godine 1848. i 1849. Narodna spèvanja od Žalovana i njegova brata Bosnjaka«. Pojam t r z n a spominje se na jednom mjestu u ovom spjevu u sljedećem kontekstu (str. 73):

Kad se dete konja naigralo,
Odjaši ga kod vode studenca,
Uznak leže na zelenu travu,
Sam se doro oko njega voda,
Belu penu preko sebe valja,
Po poljani golubove gradi.
Mlado momče san prevari kratak,
Kad se prenu, oko sebe glednu,
Koliko je oko terzne jelah,
Na vèrh svake bel labud popeva.

[19] Škarić na istom mjestu donosi i skicu mahale Trzanj u Korči.

[20] Vladimir Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik. U Zagrebu 1908—1922, str. 424.

[21] Gl. Z. M. 1957, str. 186.

Dalje je potrebno obratiti pažnju na lokalitete koji se nazivaju prema riječima *krada* i *skrada*. Prema Vl. Skariću, ove riječi signaliziraju na ognjišta i vatru, »a pod vatrom se ponajčešće podrazumijeva ona koja je namijenjena žrtvama i paljenju mrtvaca; ova se, dakle, značenja stječu oko religioznih i funeralnih vatara.«[22] Na današnjem hadžićkom općinskom području sreću se toponimi izvedeni iz riječi skrada na 4—5 različitih mjesta.

Nije jasna provenijencija kulta vezanog sa izvorom *Ujak* niže sela Lokve. Tu je bio postavljen kamen u obliku piscine, koji je devedesetih godina prošlog vijeka prenesen u crkvu u Kazinoj bari i upotrebljavan za krštenje djece. Prema tradiciji ovdje je u davna vremena bio neki »ujak« koji je vršio izvjesne obrede.[23]

Ovdje je potrebno da se osvrnemo i na kršćanska kultna mjesta, prije svega na stara crkvišta. Današnje crkve, i to dvije pravoslavne — u Hadžićima i Kazinoj bari — te katolička u Tarčinu iz novijeg su vremena i ne naslanjaju se na bilo kakve ranije tradicije.

Što se tiče crkava iz ranijeg perioda, u mogućnosti smo da navedemo dva lokaliteta, na kojima su mogle postojati srednjovjekovne crkve. Jedan lokalitet je u selu Mokrinama, a drugi na putu od Gradca prema Ormanju.

Prvi od ovih lokaliteta, sa geografskog stanovišta i političko-teritorijalne determinacije, ne spada u naše područje, već je u sastavu Lepenice, neovisno od toga što se sada nalazi u općini Hadžići. Radi se o lokalitetu koji je poznat u narodu pod imenom *Skuzmadanj*, koji se u katastarskom operatu vodi kao Kuzmadanj pod k. č. 821/1 i 821/2, oranica, u ukupnoj površini od 9.000 m² u k. o. Drozgometva II. Pregledajući tu parcelu na licu mjesta, osvjedočili smo se da se parcela nalazi na južnom dijelu Lepeničkog polja, na krajnjoj periferiji Mokrina prema Bukovici, pokraj puta koji vodi iz Mokrina dolinom rijeke Lepenice prema Homoljskoj ćupriji. Parcela zapravo čini sjeverozapadnu padinu manje uzvisine na samom početku Lepeničkog polja, ispod jednog manjeg gaja. Mjesto je upravo idealno za lokaciju crkve. Podalje prema zapadu, u gornjem toku Lepenice, nalazi se ljekovita voda zvana Banja, Bug ili Bugoloz.[24] Bez obzira na relativnu udaljenost ove ljekovite vode, parcela Skuzmadanj, odnosno Kuzmadanj, je idući od vrela najbliže pogodno mjesto za smještaj jedne crkve.

Ovo ističemo zato smatrajući da nema sumnje da se ovdje u srednjem vijeku nalazila crkva, posvećena dvojici svetaca arapskog porijekla, svetom Kuzmi i Damjanu, koji se inače smatraju zaštitnicima liječništva. Naziv Skuzmadanj, odnosno Kuzmadanj, relativna blizina

[22] Vl. Skarić, O geografskoj nomenklaturi Bosne i Hercegovine. Glasnik geografskog društva. Sv. 13. Beograd, 1927, str. 42.

[23] Ova piscina se donedavna nalazila u crkvi, ali je odatle izbačena, jer se uvidjelo da se ne može uklopiti u pravoslavne liturgijske obrede.

[24] Kemijsku analizu dao je Bogdan M. Stančić u publikaciji Lepenica, Sarajevo, 1963, str. 84.

jedne ljekovite vode, kao i topografski položaj, uvršćuju u uvjerenju da je ovdje bila smještena crkva Sv. Kuzme i Damjana.

Idemo i dalje pa tvrdimo da je ova crkva po svoj prilici identična sa crkvom Sv. Kuzme i Damjana na lokalitetu Mel, koji se navodi kao crkveni posjed u povelji Bele IV iz 1244. godine. Po našem mišljenju crkva Sv. Kuzme i Damjana se nalazila na području Lepenice, odnosno na periferiji Mokrina, koje su i danas u sastavu općine Hadžići. U povelji se nalazi lokalitet Mel, koji se sa crkvom Sv. Kuzme i Damjana mogao nalaziti u župi Lepenica.

Drugo srednjovjekovno crkvište nalazilo bi se na putu zapadno od Gradca prema Ormanju, i to na lokalitetu zvanom *Križ*. Prema tradiciji očuvanoj kod stanovništva, ovdje bi se u staro doba nalazila crkva pa su se navodno tu vidjeli i ostaci njenih zidina. U blizini se nalazi i nekoliko stećaka, od kojih je jedan sa svastikom.[25]

Osim ova dva crkvišta na koja indicira toponomastika, odnosno sačuvana tradicija, na današnjem hadžićkom općinskom području bila bi još jedna crkva, i to u Tuhelju. Opstojnost i ove crkve je hipotetična, pogotovo, jer stoji u vezi s Ohmučevićevićevim falsifikatima. Tvrdnja se bazira na Lukareviću, prema kojem je u Tuhelju bila neka crkva, i to čak od 1160. godine.[26]

Zanimljivo je povodom ovih crkava istaknuti da se na čitavom području općine do danas nije sačuvao ni jedan toponim izveden od riječi »crkva«. Ovo spominjemo zato što okolna područja obiluju toponimima ove vrste: za Sarajevsko polje pop Stjepo i Vladimir Trifković nabrojili su preko 20 lokaliteta pod nazivom »Crkvine«, »Crkvica«, »Crkvišta« i »Crkvišće«[27]; za područje Lepenice, kao i područje oko Konjica, također su utvrđeni mnogi toponomastički i arheološki tragovi koji podsjećaju na crkve.[28] Pomanjkanje crkvišta — a i drugih toponomastičkih kršćanskih relikata u ovom kraju — signalizira na zaključak da je ovdje bio prevladao bogomilski utjecaj, vjerojatno još u jačoj mjeri nego što to vrijedi za susjedna područja.

4. *Sjedišta krupnijih feudalaca*

Sjedišta krupnijih feudalaca, dakako, izuzimajući ovdje kralja, možemo za ovo područje rekognoscirati jedino prema toponomastičkoj građi. Orijentaciju za to rekognosciranje daje nam lokalitet pod nazivom »*zgon*«.

---

[25] Upor. Đ. Mazalić, Gradac kod Hadžića. Gl. Z. m. LIV, 1942, str. 204. — Ovdje napominjemo da se na općinskom području lokaliteti pod nazivom **Križ** mogu registrirati u Miševićima, Dolu, Mokrinama, Košćanu i Doljanima, a pod nazivom **Krst, Kršće** i **Zakršće** u Gradcu, Zoviku, Kasatićima i Vukovićima. Ovim toponimima obilježavale su se prvenstveno međe.

[26] Upor. Vego, str. 119.

[27] Naselja srpskih zemalja. Knjiga V. U Beogradu, 1908, upor. Pregled geogr. imena.

[28] Lepenica, str. 176—178. — Pavao Anđelić. Srednjevjekovna kultna mjesta u okolini Konjica. Gl. Z. M. 1957, str. 188—194.

Pojam »zgon« je po našem mišljenju najbolje objasnio historičar Miho Barada. On se definirajući taj pojam među ostalom dokumentacijom poziva i na jednu, istina pozniju sudsku odluku, u kojoj stoji da je »zgon ili zgoni« komad oranice koji drže za svoj račun i koriste gospodari; za sjetvu toga dužni su kmetovi dati radnu snagu, a nasuprot gospodari njima za trud dati samo hranu, koja uostalom iznosi malo.« Barada zaključuje da se pod nazivom »zgon« razumijevaju unaprijed određene oranice koje su obrađivali kmetovi, ali za isključivu upotrebu i korist vlastelina. Na taj bi način naziv »zgon« odgovarao zemljištima u zapadnom feudalizmu zvanim *mansus dominicus, terra dominicata, terra indominicata, dominicum* i sl. (nadodajemo hassa zemljama, odnosno beglucima u tursko-bosanskom feudalizmu). Barada upozorava da se »zgon« kao vlasteosko-gospodarska ustanova redovito nalazila uz dvorno mjesto, pa se pod tim nazivom sačuvalo mnogo mjesta u našoj geografskoj nomenklaturi u susjedstvu gradina, razvalina i nekadašnjih vlasteoskih dvorova.[29]

Prema tome blizu lokaliteta »zgon«, pa i »stup«, po pravilu su se nalazili dvorovi vlastele, a to se potvrđuje i situacijom na hadžićkom terenu. Ovdje se, naime, i danas nalaze dva naselja pod nazivom Odžak, od kojih je jedan u bivšoj seoskoj općini Korča, a drugi u bivšoj seoskoj općini Pazarić. I u jednom i u drugom Odžaku nalazi se parcela »Zgon« (u blizini prvog Odžaka još je i parcela »Stup«, koja bi također mogla stajati u vezi sa srednjovjekovnim vlastelinstvom). Kako se pod nazivom Odžak u tursko doba označavali dvorovi krupnije feudalne gospode,[30] okolnost da se tu u isti mah nalazilo i zemljište uz dvor srednjovjekovnog feudalca govori o jednom vremenskom i prostornom kontinuitetu iz srednjovjekovnog u tursko doba.

Naziv zgon se dalje još susreće u selima Do, Garović, Kasatići, Korča, Lokve i Ljubovčići.

Za zgon u Lokvama smo u mogućnosti da navedemo i ime jednog njegova feudalnog gospodara, vjerojatno iz predturskog perioda. Zvao se knez Petar, a bio je sin Obrenov. Zgon i čifluk kneza Petra, sina Obrenova u Lokvama, spominje se, naime, u sidžilu od 1555—1558. kao »zgon i čifluk kneza Petra sina Obrenova« i što je opet karakteristično uz njega još i jedna hassa njiva (njiva koju je eksploatirao spahija u vlastitoj režiji). Polovicu toga zemljišta tada je držao kao nasljedstvo iza oca neki Husejn, koji je pravo tesarrufa prodao nekom Hasanu, sinu Iljasa. Spor je nastao, jer se kao kupac pojavio i Ahmed spahija, koji je to zemljište, navodno kupljeno za 1.200 akči, dalje ustupio za 1.400 akči nekom Timur-hanu, sinu Hizrovom.[31]

Okolnost da se na lokalitetima »zgon«, od kojih je onaj u Lokvama po svoj prilici držao knez Petar, kasnije pojavljuje spahijski odžak, odnosno zemljište hassa kategorije tursko-bosanskog feudalnog

[29] Miho Barada, Starohrvatska seoska zajednica, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb, 1957, str. 133—7 i 161.

[30] Upor. H. Kreševljaković, Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini. Naše starine II, Sarajevo, 1954.

[31] H. Šabanović, Regesta iz sarajevskog sidžila od 1555—58, pod br. 659, 732 i 734 (u rukopisu).

prava, nedvojbeno svjedoči o jednom upornom održavanju na okupu većih feudalnih posjeda. Na današnjem području hadžićke općine imamo eklatantne primjere da taj kontinuitet nije prekinula ni turska okupacija.

5. *Neki zaključci o centrima iz vremena srednjovjekovne Bosne*

Rezultati ispitivanja srednjovjekovnih centara na području današnje hadžićke komune ne ovlašćuju, po našem mišljenju, na neke dalekosežnije zaključke, kakve je konkretno za šire područje Konjica, dajući pregled srednjovjekovnih kultnih mjesta, mogao uvjerljivo izvesti Pavo Anđelić.[32] Posmatrajući smještaj crkvica na konjičkom području on je pokušao da utvrdi upravno-političku podjelu, polazeći naročito od toga da su se crkve po pravilu nalazile u centru naselja i da se oko crkve redovno nalazi groblje sa stećcima. Anđelić je utvrdio u više slučajeva da su na temeljima crkava podignute džamije. Na taj mu je način crkvište, odnosno džamija sa obližnjim grobljem, te u većem broju slučajeva i postojanje utvrde-grada, uključujući i konfiguraciju terena, poslužilo kao orijentacija za rekognosciranje glavnih naselja kao centara župa (općina). Na taj način je utvrdio u konjičkom kraju 34 župe. Područja tih jedinica štaviše su se uglavnom poklapala sa našim mjesnim narodnim odborima, odnosno uzevši u obzir potrebne izmjene i uslove, sa džemaatima, ili u daljoj konzekvenci današnjim katastralnim općinama. Do sličnim zaključaka — ali ne ovako kategoričkih — Anđelić je došao i proučavajući srednjovjekovnu Lepenicu.[33]

Proučavanje srednjovjekovnih centara na hadžićkom području nije dalo mogućnosti da se metodologijom koju je usvojio Anđelić utvrde za predturski period glavna mjesta koja bi okupljala grupe sela i tako činila staru seosku općinu. Konstatirali smo da je na hadžićkom području mali broj crkvišta, a nema ni indikacija da bi se na crkvišta nastavljale džamije. Znatno je bolji pokazatelj razmještaj većih aglomeracija stećaka. Te aglomeracije signaliziraju da se u blizini nalazilo jače naselje, ali to, u kombinaciji sa drugim elementima na koje smo ukazali uglavnom ne daje podloge da bi se mogao za čitavo područje fiksirati razmještaj glavnih mjesta, kako je to konkretno za konjički kraj uspio da izvrši Anđelić. Inače veće aglomeracije stećaka na hadžićkom području locirane su na slijedećim mjestima (uzimamo nekropole od 25 i više stećaka, kako ih je registrirao Zavod za zaštitu spomenika kulture B. i H. u Sarajevu, odnosno Vuletić, te Radimski; za nas je ovdje važno da utvrdimo ubikaciju većih nekropola bez obzira na to što se u međuvremenu do danas uslijed naše nebrige eventualno smanjio broj stećaka na pojedinim mjestima):

[32] Gl. Z. M. 1957, str. 185—199.
[33] Lepenica, str. 151 i d.

— Češće, u jednoj grupi je 50 ploča i 5 sarkofaga, a u drugoj grupi 14 ploča i 1 sarkofag,

— Duboki potok kod Hadžića, 40 stećaka,

— Kasatići, 59 ploča i 5 sarkofaga (1 s natpisom),

— Lokve, 34 ploče i 2 sarkofaga,

— Medvjedica, 127 ploča,

— Tarčin, u predjelu Borak 100 stećaka (mnogi upotrijebljeni za gradnju ceste!),

— Zovik, 24 ploče i 6 sarkofaga, na dva mjesta,

— Žunovnica, u ritu Margetino groblje 20 ploča i 5 sarkofaga,

— Gradac, na sedlu brijega pored grada oko 50 stećaka; na jednom spiralna ornamentika i polumjesec.[34]

Uza sve rezerve koje imamo u pitanju rasporeda glavnih mjesta u srednjovjekovnom periodu, ipak smatramo da su glavne gravitacione centre predstavljali na jednoj strani grupa mjesta sa gradom Tuheljom i grupa mjesta sa gradom Gradcem. U tim grupama mjesta kao da su najbrojnije zastupljene i srednjovjekovne nekropole. Postoje napokon indicije da su u oba ova glavna gravitaciona centra postojale i crkve, i to jedine na ovom području (ne računajući crkvu Sv. Kuzme i Damjana u Lepenici).

6. Gradac u prvo tursko doba i postanak Pazarića

U doba tursko-bosanskog feudalizma došlo je do znatnijeg pomjeranja glavnih centara na današnjem području komune Hadžići.

Sudeći po nazivu *nahije Gradčac* (jedini spomen 1468/69. godine) nije isključeno da je Gradac i u prvo tursko doba igrao određenu ulogu. Hazim Šabanović tvrdi da se Gradac u Smučkoj spominje u turskim izvorima osim 1468/69, kada se spominje nahija, još i »1485, 1489 i kasnije«[35]. Šabanović ne navodi tekstuelno izvore na kojima bazira ovu tvrdnju; s obzirom na veći broj lokaliteta pod nazivom Gradac treba biti oprezan u pogledu svake konkretne ubikacije, kao što smo

[34] Stećci su registrirani još na slijedećim mjestima: Budimlići (14, stećaka, ploča i šljemenjača), Drozgometva (6 stećaka u predjelu Bare), Grivići (15 stećaka), Osjenik (13 stećaka u predjelu Bastah, većinom sarkofaga), Lokvansko polje (15 stećaka — ploča i 2 sarkofaga) i Crepljani (17 ploča). Treba posebno skrenuti pažnju na nekropolu u Budmilićima, na kojoj je staro muslimansko groblje, pa su stećci međusobno izmiješani sa muslimanskim nišanima. Nije inače rijedak slučaj da se u nastavku pojedinih srednjovjekovnih nekropola nalaze stara muslimanska groblja što ukazuje na kontinuitet bogomilskog i islamskog stanovništva koje se nastavilo pokopavati u blizini svojih predaka. Ne znamo međutim slučajeve, osim ovaj u Budmilićima, da su jedni i drugi grobovi izmiješani, pogotovo imajući pred očima muslimansko distancioniranje od ovih grobova koje oni često nazivaju »kaurskim«, »grčkim«, »rimskim«, »mađarskim« i sl.

[35] Upor. bilj. br. 1 na str. 194. Lepenice u vezi sa navodom u knjizi Bosanski pašaluk, str. 124.

to naglasili govoreći o Gradcu kao srednjovjekovnom centru. Međutim, ne postoje bilo kakvi proturazlozi da se ozbiljnije posumnja u ovu Šabanovićevu tvrdnju pa se može s dosta vjerojatnosti uzeti da je Gradac bio u prvo tursko doba značajniji centar. No kasnije — koliko znamo — na čitavom području nije uopće bilo utvrđenog grada (Gradac se krajem XVII vijeka već nalazio u ruševnom stanju, kako se to navodi u savremenoj karti iz toga doba).[36]

Na društveno-ekonomski razvoj ovoga kraja bilo je od presudnog utjecaja formiranje i razvoj Sarajeva, posebno počevši od druge polovice XVI vijeka, Sarajevo je na stambulskom drumu poslije Soluna bilo najznačajniji trgovački i zanatlijski centar pa se njegov privredni polet odrazio i u velikom broju stanovništva. Sarajevo je razvilo trgovačke odnose i sa primorskim centrima, u prvom redu Dubrovnikom i kasnije Splitom, pa se jedan dio trgovačkog prometa, koji karakterizira karavanska trgovina, odvijao preko područja današnje hadžićke općine. U tursko doba Sarajevo je vršilo posredničku ulogu i u snabdijevanju bosanskim rudarskim proizvodima. Na taj način najveći dio trgovaca nije bio više orijentiran na Kreševo, Fojnicu i druge srednjobosanske rudarske centre, već na Sarajevo.

Upravo zahvaljujući privlačnoj snazi Sarajeva gubi na značaju srednjovjekovna raskrsnica puteva u Smučkoj, a pojavljuje se *Pazarić* kao najvažnija raskrsnica.

Naziv Pazarić upućuje da je po svoj prilici nastao u tursko doba. Adekvatan prijevod naziva bio bi malo trgovište[37], pa bi se moglo uzeti da su se ovdje obavljali nedjeljni sajmovi (o kojima se međutim sada ništa ne zna).

U svakom slučaju je neosporno da se ovdje nalazio frekventan punkt karavanske trgovine u tursko doba. U Pazariću se nalazio karavan-saraj, koji je opisao u svome putopisu iz 1658. godine Francuz Qlet. On je ručao u hanu ili karavan-saraju, zvanom Bradina, podno Ivan planine i po sniježnoj vijavici stigao u Pazarić »u vrlo lijep karavan-saraj, odakle krenusmo, pošto smo se ogrijali na dobroj vatri i osušili, sjutradan ujutro...«, nastavljajući put za Bosna-Saraj (Sarajevo), gdje su stigli sat poslije podne.[38]

Karavan-saraj u Pazariću stajao je po svoj prilici na mjestu gdje se još i danas mogu identificirati prodori dvaju hanova, zvanih Vakufski hanovi, koji su bili smješteni jugoistočno od džamije. Davno se izgubio trag i trećem, Fejzićevu hanu. Prema tome znači da su u Pazariću istovremeno postojala tri hana, a u njegovoj neposrednoj

[36] Hirchvogelova i Lazarusova karta iz XVI stoljeća ne navodi na ovom području ni jednog grada — utvrde. Kreševljakovićevi radovi također potvrđuju da ni u kasnije doba na čitavom današnjem općinskom području nije bilo ni jednog grada.

[37] Upor. Pavao Anđelić, Trgovište, varoš i grad u srednjevjekovnoj Bosni. Prilog tipologiji naselja. Gl. Z. M. Arheologija. Sarajevo, 1963.

[38] Dr Ćiro Truhelka, Opis Dubrovnika i Bosne iz god. 1658. Gl. Z. m. 1905, str. 429.

blizini još dva i to: kameni kod menzilhane u Ferhatlijama (koji je prestao raditi negdje oko 1878, a definitivno je porušen unazad 2—3 godine) i drugi Sultanovićev han, na putu za Gornji Zovik.

Prometni značaj Pazarića po našem mišljenju najbolje objašnjava postojanje tih pet hanova na jednom relativno malom prostoru.

Pazaričko naselje formiralo se oko karavan-saraja i džamije. Za džamiju se ne zna kada je sagrađena. Prema podacima s kojima raspolažemo, ovoj džamiji nalazimo spomen u jednoj turskoj ispravi od 26. reb. II 1176 (20. februara 1754); tu se imamu džamije Salih hodži stavlja u dužnost da posreduje kod realizacije određenih feudalnih davanja.[39] Pazarić je svakako u to doba, ako ne i prije, centar džemata.

Najstarije pazarićko naselje koje je u geografskim kartama označeno kao »Han Pazarić« nije obuhvatalo prostor novog, inače i sada izdvojenog, naselja, nastalog povodom izgradnje željezničke pruge Sarajevo — Metković; prostor oko željezničke stanice zvao se Bare (još se i danas čuje: »idem u Bare«).

Od starog naselja Pazarić račvali su se putovi, i to: jedan sjeverno i sjeveroistočno niz Zujevinu za Sarajevo, drugi na zapad prema Tarčinu, i treći južno za Ljubovčiće.

Put prema Tarčinu vodio je dalje kroz Raštelicu i Bradinu za dolinu Neretve. Stari put se nije u potpunosti podudarao s trasom današnje ceste, upravo je u Han-Pazariću prelazio Zujevinu, pa se i danas raspoznaju ostaci kamenog mosta do na njivu pod karakterističnim nazivom Kaldrma[40] Bio je frekventan, kako to ističe i jedan francuski posmatrač s početka XIX vijeka.[41]

Ovu saobraćajnicu spomenuo je dr Otto Blau i označio kao »poštanski put za Mostar«. Blau piše da se prva stanica za izmjenu konja nalazi »pet minuta udaljena od sela Pazarića«.[42] Treći put odvajao se od Pazarića na jug prema Ferhatlijama u kojima se do danas sačuvala zgrada menzilhane, tj. stanice za izmjenu konja.

Na tome putu, neposredno od Ferhatlija, današnje selo Ljubovčići, označeno je u sarajevskom sidžilu od 1565. kao kasaba.[43] Mada bi se moglo ukazati na neadekvatnost u primjeni ovog naziva, označavanje Ljubovčića sredinom XVI vijeka kasabom, manjom varošicom, u najmanju ruku svjedoči, da je bilo razvijenije selo. Uostalom u istom dokumentu se navodi da je u Ljubovčićima negdje sredinom XVI vijeka spahija Mehmed napravio džamiju[44] (koje danas nema, a navodno se nalazila uz zgradu sadašnjeg mekteba). Osnivač džamije Mehmed spa-

---

[39] Regesta H. Kreševljakovića — Dž. Hadžijahića, br. 139 (u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu).

[40] Ovo nepodudaranje starog i novog puta zapazio je i dr Otto Blau, koji je ovuda prošao 1869. godine. Upor. Reisen in Bosnien und der Hertzegowina. Berlin, 1877, str. 18.

[41] Roux-la-Mazalière (1808) piše za ovaj put: »La route est toujours en plaine« (Gl. Z. M. 1906, str. 324).

[42] Blau, ibidem, str. 17.

[43] Skarić,Sarajevo, str. 62.

[44] Ibidem, str. 62.

hija, po porodičnoj tradiciji, bio bi rodonačelnik porodice Hujića, koji su kao slobodni seljaci živjeli — a i danas žive — u Ljubovčićima (jedan ogranak ove porodice nastanjen je u Sarajevu; to su potomci Nezir-age Hujića, koji se doselio u sarajevsku Koševu pred okupaciju 1878).[45]

Ako uzmemo da je u sidžilu od 1565. adekvatno upotrijebljen naziv kasaba za Ljubovčiće, onda bi Ljubovčići bili jedino naselje na hadžićkom općinskom području koje se u uslovima tursko-bosanskog urbanizma smatralo naseljem gradskog tipa.

U svakom slučaju Ljubovčići su kao krajnja tačka na putu preko Bjelašnice ranije bili od većeg prometnog značaja. Put se od Ljubovčića nastavljao preko Bjelašnice u dolinu Neretve. Glavni planinski drum što vodi od sjevera prema jugu opisao je ing. Jovo Popović u studiji »Ljetni stanovi (mahale) na planini Bjelašnici«[46]. »On vodi« — kaže Popović — »od Mrtvanja i Hranisave, prolazi kroz mahalu Krošnje, zatim obilazeći masiv Krvavca ulazi u predio Prenslo, posut velikim brojem kamenih blokova, prosijeca širinom Šišan polje, pa, obilazeći najzapadniji rub Lovnice, ide pravo jugu prema Župi (Glavatičevu)...«.

Popović je ovdje opisao jedan od dva glavna stočna puta. Ovdje opisanim putom idu sa sjevera stočari ispod Bjelašnice, a sa juga hercegovački stočari iz kraja oko Mostara i Nevesinja. Put su, dakle, trasirali stočari sa svojim stadima, ali se i u narodu zna (kako mi je saopćio Abid Hujić iz Ljubovčića), da je ovuda vodila »carska džada za Hercegovinu.«[47]

S obzirom na neposrednu geografsku blizinu, terenske prilike i povezanost drumom Pazarića sa Ferhatlijama, Jelečom i Ljubovčićima, sva se ova naselja mogu smatrati jednom cjelinom. Nije isključeno da su se sva ova naselja u XVI vijeku smatrala kasabom Ljubovčići, a onda da je preovladao Pazarić. Mogla je i džamija u Ljubovčićima biti prenesena u Pazarić.[48] U svakom slučaju je nedvojbeno da je šire područje Pazarića bilo u turško doba od najveće prometne važnosti na čitavu današnjem području općine Hadžići.

[45] Porodice Hujići, Bajrići i Mehići su u Ljubovčićima »stojnici odvajkada« — kako nam je tvrdio Abid Hujić. U Ljubovčićima je po svoj prilici bilo — kako smo to na drugom mjestu naveli — jedno od sjedišta srednjevjekovnih feudalaca, pa nije isključeno da Hujići sa svojim Mehmed spahijom predstavljaju primjer jedne poislamljene sitnije feudalne porodice iz srednjeg vijeka.

[46] Gl. Z. M. 1932, str. 58.

[47] Ovdje imamo primjer iz kojeg se vidi da je jedan stočarski put dobio širi značaj. Poznato je i inače da su stočarski putovi često služili kao trasa putovima u karavanskom prometu.

[48] Postoji i tradicija da je džamija u Pazariću prenesena iz Blažuja, gdje je doista postojala džamija god. 1565. Tada je, nalazeći se u dotrajalom stanju, obnovljena zalaganjem mještana. Skarić, Sarajevo, str. 62. Zanimljivo je da, na pr., Mestvica, vršeći 1841. popis stanovništva zna za džemat, ali ne i mjesto Pazarić. Mjesto Pazarić identificira sa Ljubovčićima.

7. *Hadžići i Drozgometva kao centri džemata (seoskih općina)*

Poslije Pazarića kao najznačajnijeg centra dolaze po važnosti ostali centri džemata (seoskih općina), i to: Hadžići i Drozgometva, pa i Korča, koja se, istina, kao sjedište džemata javlja relativno kasno. Sva ova sela kao gravitaciona središta grupe sela imala su džamije, a džamijski imam vršio je i određena javno-pravna ovlaštenja.[49]

Jedno od gravitacionih središta bilo je i selo *Hadžići*. Kada se govori o Hadžićima u turskom periodu, onda treba razumijevati današnje naselje Donji Hadžići. Današnje naselje Hadžići nastalo je i razvilo se u doba Austro-Ugarske i stare Jugoslavije.

Nedostaju nam podaci o tome kada je nastalo staro naselje Hadžići. Sam naziv treba vjerojatno dovesti u vezu s prezimenom Hadžić, odnosno nekim hadžijom, ali nam o njegovoj ličnosti nije ništa bliže poznato.

Mjesto Hadžići, i to u obliku Hagisci, navedeno je u poznatoj topografskoj skici Smučke župe iz 1688. godine.[50] To bi zasada bio najstariji spomenik ovog naselja. Nije nam poznato ni kada je nastala džamija, ali po tome što je ovdje najkasnije sredinom XVIII vijeka bilo sjedište džemata, zvanog Hadželi, džamija je postojala sigurno tada, ali vrlo vjerojatno i mnogo ranije.

Nadalje, što se tiče Drozgometve, ovdje je bila i džamija, i to sve tamo do posljednjih decenija prošlog vijeka; tada je džamija prenesena u Griviće, gdje se i sada nalazi.

Drozgometva kao selo »u kadiluku Sarajevo« spominje se više puta u sarajevskom sidžilu od 1555—1558, a i u sidžilu od 1565. Značajan je zapis koji se odnosi na velikog vezira Ali-pašu iz Drozgometve. Za njega (koji se tada spominje kao umrli) navodi se da je »sin Radešin, Radeša je sin Vučihne, a Vučihna sin Ostoje«. U istom se zapisu za tužitelja Evliju navodi, da je sin Milorada, ovaj Vučihne, a Vučihna Ostoje (str. 120). Ali-paša je, dakle, direktno primio islam, a isto tako i njegov stričević. U sidžilu od 1555—1558. Drozgometva se spominje još u tri maha, a kao stranke nastupaju muslimanske spahije i muslimanski seljaci. To znači da je već sredinom XVI vijeka proces islamizacije integralno zahvatio Drozgometvu pa je već tada mogla ovdje postojati džamija.[51]

---

[49] Pravoslavno stanovništvo u okolici Sarajeva — koje je ojačalo posebno u prvoj polovici XIX vijeka — nije imalo svojih mjesnih crkava, već je bilo upućeno na Staru crkvu u Sarajevu.

[50] Upor. Gl. Z. M. 1891, str. 275.

[51] Upor. Regesta H. Šabanovića iz sarajevskog sidžila od 1555—58. pod br. 300, 469, 52 i 747. — Staro stanovništvo Drozgometve vjerojatno je poharala kuga. Na ta pustošenja podsjeća lokalitet »Pusto selo«. Postoje historijski podaci iz 1783, u kojima se izričito spominju sela Tarčin i Korča gdje se pokazala kuga. — Jorjo Tadić, Kuga u Dalmaciji 1783—1784. Prilozi za istoriju zdravstvene kulture. Miscellanea 3. Beograd, 1940.

8. *Korča, sjedište begovskog odžaka*

Na kraju, kao centar džemata dolazi i *Korča,* iako se vrlo kasno konstituirala kao džemat.

Prema sarajevskom sidžilu od 1555—1558. Korča je u to doba pripadala carskom hasu (krunskom posjedu) u majdanu Kreševo. Sredinom XVIII vijeka Korča je u crkvenom pogledu sa svoje tri katoličke porodice kao sastavni dio župe Kreševo bila priključena Kreševu (prema izvještaju fra Pave Dragićevića iz 1742), Kreševo se odavde konkretno u XVIII vijeku, snabdijevalo drvnom građom.[52]

Ove, međutim, veze s Kreševom izraz su geografske blizine i privredne komplementarnosti jednog rudarskog područja s područjem bogatim drvnom masom.

Značaj Korče povećava se time što je, po svoj prilici, uz tok rječice Korče, vodio još jedan za Hercegovinu (mještani su sačuvali uspomenu da su ovuda išle kiridžije za Gabelu). Put je išao preko Prehulje dalje u Hercegovinu zaobilazeći na taj način Ivanjski prevoj.

Centralno mjesto u naselju, odnosno grupi naselja, pripadalo je i ovdje džamiji.

Džamija je, izgleda, prvobito bila u Gornjoj Korči, pa se i danas (na zemljištu koje drži Jovo Švajlo) pokazuje na mjesto gdje se nalazila. Poslije je prenesena u Odžak, na parcelu Luka, pokraj rječice Korče, gdje je stajala sve do 1966. godine, kada je porušena i istovremeno podignuta nova džamija u selu Trzanj kojih 300 metara iznad stare džamije. Džamiju je sagradio 1172. po Hidžri, tj. 1758/59. emir Abdi-beg Korča, kako se to može pročitati na jednom zapisu pisanom turskim jezikom, koji se čuva u džamiji. U istom zapisu stoji da su džamiju obnovili džematlije (mjesno stanovništvo), i to »i bogati, i siromašni, i posjednici timara«. Nije jasno iz teksta zapisa, ali se može pretpostaviti da je Abdi-beg Korča sagradio džamiju u Gornjoj Korči, a onda su je džematlije obnovili, prenijevši je u Odžak.

Poviše džamije, u današnjem selu Odžak, nalazio se Odžak — spahijski dvor — paše Korče. Smatramo da se s razlogom naziv Odžak može dovesti u vezu sa odžakom Mehmed-paše, sina Mustaj-bega Korče, koji je umro prijekom smrću 1697. godine, kada je čuo za sultanov poraz na rijeci Tisi.[53]

Porodica Korča, koja je, kako smo to na drugom mjestu pokazali, mogla ovdje imati svoje feudalne domene još u srednjem vijeku, nastanila se u Sarajevu, gdje je izumrla.

Do 1966. godine postojala je u ovom kraju još jedna kula zvana Mezetova; u arhitektonskom pogledu posve je naličila još i danas sačuvanoj kuli u Dupovcima. Postoje razlozi da postanak ove kule

[52] Upor. dr fra J. Jelenić, Ljetopis franjevačkog samostana u Kreševu. Sarajevo, 1918, str. 29, 33; isti, Ljetopis fra Nikole Lašvanina. Sarajevo, 1916, str. 76.

[53] O Mehmed paši Korči vidi: Bašagić, Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini. Zagreb, 1931, str. 46.

datiramo u prvu polovicu XVIII vijeka. Kula je pripadala Muhibićima, inače korčanskim slobodnim seljacima, po svoj prilici autohtonog porijekla.

9. Centri sa zanatskom djelatnosti

Osim Pazarića, Hadžića, Drozgometve i Korče, koji su bili središta seoskih općina (džemata), kao centre u turskom periodu možemo označiti i ona sela u kojima se obavljala određena zanatska djelatnost za šire tržište. Ovdje bi došla u obzir izrada određenih rukotvorina od gvožđa i drveta te pilanska prerada drveta. Ova djelatnost je bila uslovljena blizinom nalazišta gvožđa i mogućnostima za eksploataciju šume.

Kao gvožđarske obrtne centre smatramo sela Češće i Dupovce.

U selu *Češće* radilo je sredinom XVIII vijeka više kovačkih radiona. To saznajemo iz jednog do sada neobjavljenog teftera (popisa) gvožđarskog esnafa u Sarajevu od 15. zilkade 1165 (24. septembra 1752), koji se sačuvao zahvaljujući orijentalisti Osmanu A. Sokoloviću iz Sarajeva. U tome tefteru registrirala su se toga dana kao kalfe, odnosno majstorski sinovi, slijedeća lica iz sela Češće:

— Hajdar-paša Čolak, sin Husejnov, sa sinovima Salikom, Mehmedom, Mustafom i Osmanom,
— nalčadžija (proizvođač nalči i konjskih potkova) Mustafa, sin Omerov,
— Ibrahim, sin majstora Redžepa Maraškića,
— nalčadžija Osman Poturak, sin Abdulahov,
— Mustafa, Omer i Ahmed, sinovi majstora Selima Turčanovića i
— dovadžija (duhovni ceremonijal-majstora) Husejn Busovača, Nurullahov.

Nismo u mogućnosti da iznesemo još bilo kakve podatke o gvožđarskom obrtu u selu Češće, ali nas i ovaj izvor upućuje na zaključak da je sredinom XVIII vijeka u Češću bilo najmanje 6 kovačkih radiona. Danas u Češću nema ni jedne kovačke radione niti postoje navedene kovačke porodice osim porodice Turčinovića, sada nastanjene u Pazariću (Češće je danas isključivo srpsko selo). Kovačke radionice su, međutim, postojale u selu Duranovićima, koji neposredno graniče sa Češćem, pa se i sada pokazuje na zemljište »Lučica«, gdje se raspoznaju stare naslage ugljena. Ovdje je poznata kao stara kovačka porodica Tufe (jedan ogranak odselio se u Trzanj, a drugi u Kotorac). Ostaje otvoreno pitanje da li se kovački obrt obavljao kako u Duranovićima tako i u Češću, ili su se eventualno sredinom XVIII vijeka pod Češćem razumijevali i Duranovići.

Drugi kovački centar nalazio se u tursko doba u selu *Dupovcima.* Ovdje su se među ostalim izrađivale puške poznate pod imenom »dupovke«.

Najstariji spomen puškama dupovkama nalazi se — koliko znamo — u sarajevskom sidžilu br. XL od 1215/16 godine, tj. 1800/1801, gdje se na str. 114. spominje »tufenkči čerkhana«, tj. radionica za

preradu metala.[54] Radionica je postojala negdje do 1959/60. Međutim, posljednji puškar koji je izrađivao »dupovke« umro je negdje oko 1884; zvao se Ibrahim Dupovac.[55]

Koliko se zna, »dupovke« su se izrađivale samo u jednoj radionici. Uporedo sa čerkhanom poznatom kao tufegdžinica (puškarska radiona) u Dupovcima je bilo i kovačnica poznatih pod nazivom viganj. Koliko se pamti, bile su tri kovačnice. I tufegdžinica i vignjevi bila su u rukama porodice Dupovac, koja je po tradiciji starosjedilačka (u čemu učvršćuje i njen patronimički naziv).

Na kraju, kao centri u kojima se na zanatskoj osnovi u tursko doba prerađivalo drvo dolaze u obzir *Lokve, Jeleč, Ljubovčići, Gornja Bioča* i *Zovik*, a javlja se i pilanska obrada drveta na potoku *Krupi* i na *Zujevini* u Zoviku.

Od drveta se, uglavnom, najviše izrađivao drveni dio nanula za potrebe sarajevskih saračkih obrtnika, koji su na drveni dio nanula prikivali kaiše, a sporadično se po narudžbi proizvodili drveni plugovi, točkovi za kola, te još pojedini drugi predmeti od drveta. Proizvodnjom drvenog dijela nanula bavili su se u Lokvama porodice Begići i Husani, u Jeleču porodica Mehmedići, u Ljubovčićima Hujići, Bajrići, Mehići i Vikići[56], u Gornjoj Bioči Hajre i u Zoviku Ljubovići.[57]

10. Počeci industrijalizacije

Konačno još ostaje da se prikažu počeci pilanske prerade drveta u ovom kraju, koji datiraju još iz vremena turske vlasti.

Treba zahvaliti istraživanjima prof. ing. Branislava Begovića, koji je bliže utvrdio početke i razvoj pilanske prerade drveta u Bosni i Hercegovini, obuhvativši i ovo područje.

Bazirajući svoje rezultate na dokumentima iz arhive austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu, prof. Begović navodi da je već prije 1869. postojala stara pilana potočara na potoku Krupi. Bila je vlasništvo hadži Salih-age Menzildžića. Pilana je bila jedna od onih kakvih je, kako je utvrdio prof. Begović, bilo u široj okolini Sarajeva u krugu od 5—6 sati hoda ništa manje od 27; rezale su isključivo meko (četinarsko) drvo.

U Zoviku, na potoku Krupi, bila je od 1871. godine u pogonu i jedna pilana industrijskog značaja, kako je to utvrdio također Begović.

---

[54] Ovaj podatak mi je ustupio orijentalista Osman A. Sokolović iz Sarajeva.

[55] O dupovkama upor. Vejsil Ćurčić, Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini, Gl. Z. m. LV, 1943. Sarajevo, 1944. str. 174—5. i H. Kreševljaković, Esnafi i obrtnici u starom Sarajevu. Sarajevo, 1958, str. 90.

[56] Porodica Vikići je danas izumrla. Jedan njen član, Ibro Vikić, istakao se predvodeći branioce u otporu protiv okupacije 1878. kod Vrela Bosne, pa je i on i sva njegova porodica, osim jednog žensko djeteta, pobijena.

[57] Proizvodnjom drvenih dijelova nanula bavile su se i porodice Durme i Krupalije u Dejčićima (općina Trnovo).

Radila je do kraja otomanske uprave. Osnovao ju je austrijski državljanin Josef Lichtenegger sa bratom Georgom.

Iz ovoga se vidi da su za turske uprave u ovom kraju radile zapravo dvije pilane: jedna zanatskog značaja u rukama domaćeg kapitala, a druga industrijskog značaja u rukama inostranog kapitala. Treća pilana industrijskog značaja, u koju je također bio investiran inostrani kapital, nije stavljena u pogon za čitavo vrijeme turske vlasti.[58]

[58] Upor. prof. inž. Branislav Begović, Strani kapital u šumskoj privredi Bosne i Hercegovine za vrijeme otomanske vladavine. Radovi Šumarskog fakulteta i Instituta za šumarstvo i drvnu industriju u Sarajevu. Sarajevo, 1960, str. 212—213 i 224—227.

Zorica Černjavski — Janjić

SARAJEVSKE BAŠČE I AVLIJE

Posvećeno uspomeni Derviša Korkuta — višeg kustosa Muzeja grada Sarajeva, koji mi je ukazao na značaj ovog proučavanja.

Pokušaćemo da ovom temom popunimo jednu prazninu u dosadašnjim nastojanjima: putopisaca, kulturnih istoričara, arhitekata i botaničara, koji su se inače uspješno bavili prošlošću Sarajeva, rekonstruišući nam, između ostalog, sliku stambenih naselja, kulture stanovanja, snabdijevanje vodom i sl. Smatramo da slika sarajevske kuće ipak nije zaokružena ako joj ne dodamo i izgled avlije i bašče, odnosno vegetacije, koja je davala onu finu završnu notu ambijentu i čar stare bosanske kuće. Od većine naselja Foča je imala, a ima još i sada, primat u njegovanju zelenila i cvijeća, što uz dvije rijeke daje prijatan štimung gradu.[1] Skoro je izlišno napominjati da mala naselja poput Kreševa, Fojnice, Visokog, Blažuja, Ilidže i svugdje gdje gusta urbana naselja nisu lišila kuću okolnog prostora — okućnice, djeluje veselo i neuniformisano u svom biljnom dekoru. Poznata je činjenica da se čovjek jače veže za baštu i cvijeće što su klimatski uslovi nepogodniji, jer topli mjeseci mu nadoknađuju ono što hladni uskraćuju svojim ogoljelim pejsažom.

Sarajevo u tom pogledu nije bilo izuzetak. Naprotiv, svi oni koji su o njemu pisali ili u njega navraćali od XV vijeka naovamo, nisu propustili da napomenu da Šeher-Sarajevo ima izgled čistog i umivenog grada, punog cvjetnih bašta, voća i zelenila, koje se preko zidova koji opasuju kuće preliva i na sokake.[2] Na žalost, pored sporadičnog pomena nekog voća i obavezne loze, nisu ulazili u detalje ili nazive cvijeća, te je u sadašnjem momentu to moguće rekonstruisati dosta nepotpuno, koristeći indirektne načine. U prvom redu, to su usmena kazivanja starih Sarajlija, te narodna književnost i napokon stručna botanička literatura, odnosno imenici bilja, koji se ne mogu doslovno primijeniti s obzirom da im nedostaju lokalni nazivi i drugi folklorni

[1] Ing. Alija Bejtić: Arhitektura Foče, Naše starine 1958. god., Sarajevo

[2] Lj. Mladenović: Sarajevo od najstarijih vremena do danas, Sarajevo, 1954. god. str. 51.

podaci vezani za njih. Ljekovito bilje je bolje poznato zahvaljujući starim ljekarušama i ljudima koji su se njim bavili, ali ukrasno narodno bilje u gradovima ostalo je dosta zapostavljeno. Zato je za nas od osobitog značaja rad prirodnjaka Zemaljskog muzeja Karla Maly-a, koji je 1937. godine objavio rad: Poznavanje flore bosansko-hercegovačkih seoskih vrtova[3], na koji je kasnije namjeravao da nadoveže proučavanje gradskih bašta. Pored dosta cvijeća i bilja za koje navodi latinska i narodna imena (od kojih se većina može naći i u Sarajevu), on u svojoj nevelikoj studiji pruža vrlo dragocjen materijal druge vrste. Pored toga što ukazuje na izvore literature o bilju, žive biljare (naročito fratre), on ukazuje na bilja koja su na putu da iščeznu iz domaćih bašta; daje makar i ovlaš granicu starog i modernijeg cvijeća, a naročito je značajno što ukazuje na nužan oprez u prikupljanju narodne terminologije s obzirom na mnoštvo sinonima ili proizvoljnost kazivača.

Kombinujući sve izvore informacija — pismenih i usmenih koje su nam bile dostupne, pokušaćemo da damo prvenstveno etnografsku, a ne stručnu botaničku sliku starih sarajevskih bašta i avlija, koje su u današnje vrijeme rapidno ustuknule pred zahtjevom intenzivne urbanizacije i potrebe da se gradski prostor racionalno iskoristi višespratnim kućama u kojima su tako mogućnosti za njegovanje domaće vegetacije svedene sve češće na prozor i balkon. Čak i u starom dijelu grada sa kućama i baštama staroga tipa, mnogo se toga izmijenilo, naročito veličina avlije i bašte stiješnjene susjednim novim kućama, garažama i sl. Vegetacioni sadržaj se također izmijenio i ustupio mjesto i onom ranije nepoznatom cvijeću u Sarajevu, a za starinsko cvijeće vrlo često i stare žene ne znaju tačno kako se zove ili ga brkaju sa nekim drugim.

Gradska vegetacija

Koristimo priliku da ovdje nešto kažemo u kratkim crtama i o gradskom zelenilu. Organizovani gradski parkovi su stvar novijeg vremena (od austrougarske okupacije) što ne znači da je Sarajevo ranije bilo bez zelenog dekora. Tako putnik Antonio Beneti 1680. godine za Sarajevo kaže: »Varoš ima mnogo bašta, pa kuće izgledaju kao da su usađene među drveće. Naročito su slikovito djelovali vitki jablani karakteristični za obale Miljacke (Fotos br. 1) i Koševskog potoka koji su skladno upotpunjavali vertikale brojnih minareta. Na žalost, sada ih je ostalo vrlo malo, a kanalisanjem Koševskog potoka pod kolovoz nestali su sasvim. Od sedam starih hrastova po kojima je i danas poznat predio Podhrastovi ostala su samo tri. Uloga hadžija i trgovaca je neosporna u donošenju sa Istoka u svoj rodni grad sje-

[3] Zur Kenntnis der Flora der bosnisch-hercegovinischen Bauergärten mit Ausnahme der Nutzpflenzen, Karlo Maly, G. Z. M. Sarajevo, 1936, str. 2-15.

mena, sadnica, rijetkog drveća, grmlja i cvijeća. Jablanovi su vjerovatno doneseni odatle kao perzijska ili sirijska igda.[4] Pored opojnog mirisa njenog cvijeća u proljeće bila je i odlična praša za pčele. No i od ove vrste vrbe je ostalo malo primjeraka. Osim u Zemaljskom muzeju, avliji Užičanina kuće u Požegijinoj ulici (Fotos br. 2) i džamiji na Vratniku, poznati kalemdžija Mehmed Strik je posadio nekoliko mladica uz Baščaršijsku džamiju. Dvorišta džamija, medresa i tekija

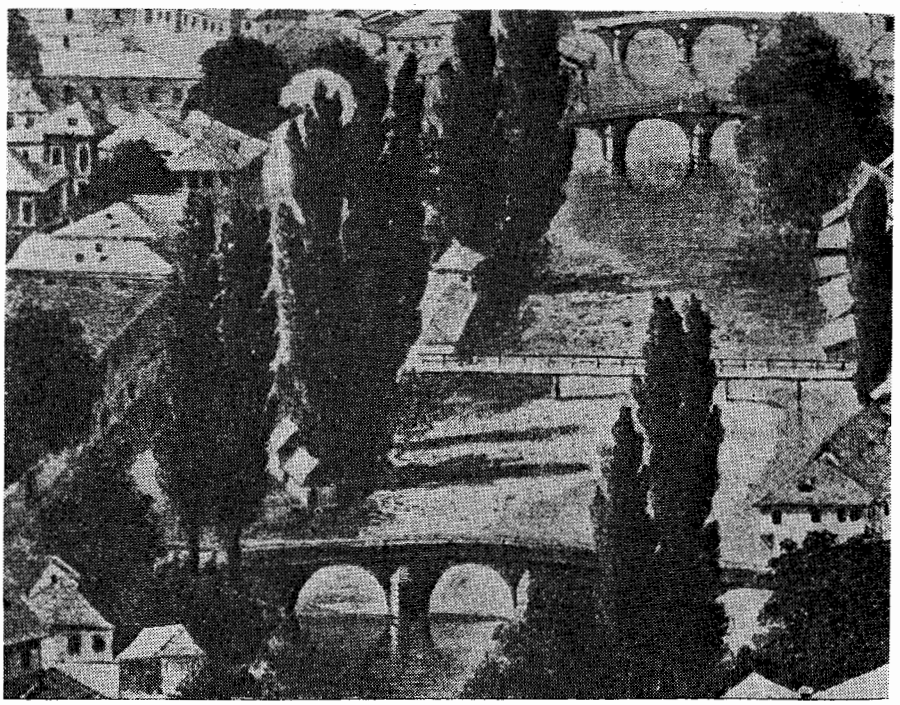

Miljacka prije 1896. god. (Sl. 1)

su bila puna rastinja: pajasen, šljez, lipa, loza, dud, pa često i jorgovan, divlja ruža ili pitomo cvijeće. Kod Muslimana nije bio običaj da se na grobove sadi cvijeće ili što drugo, ali su ona obrasla samoniklim: zova, bagrem (divlja drača), kesten, jorgovan, kartop, lipa, te niskim poljskim cvijećem: ljubica, visibaba, borije, divlje lale, amberbulj i drugo, o čemu govore i ovi stihovi, odnosno sarajevska verzija Omera i Merime:

... Ukopaše Zlatu i Mujagu,
iz mezara cvijeće pronicalo,
pa se savijalo sa mezara
jednog do drugoga[5].

[4] Akademik prof. dr ing. Pavle Fukarek, Oslobođenje, 6. 4. 1971.: Potkresana zelena pluća Sarajeva.

[5] Milan Bugarinović: Sarajke, Mostar, 1904. god.

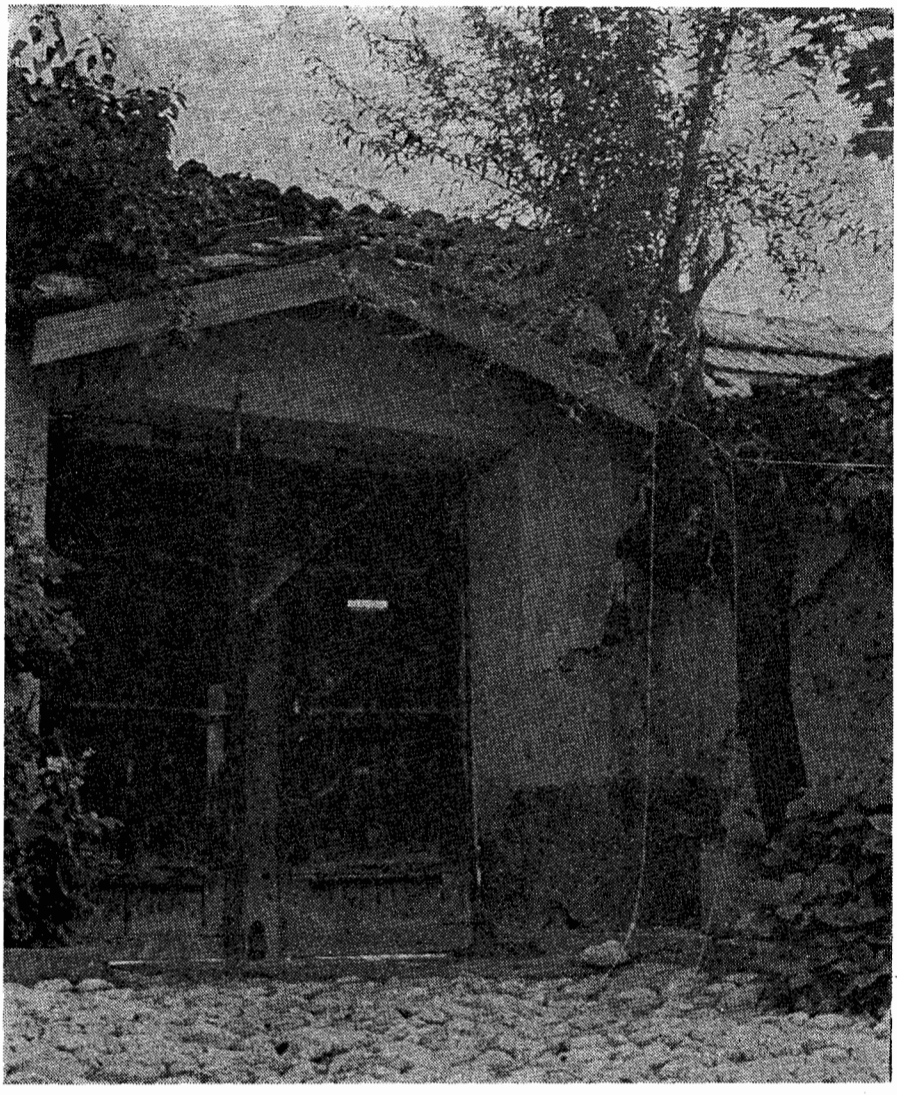

Igde u avliji, Požegina 13 (snimio V. Jolić) (Sl. 2)

Jevreji do najnovijeg vremena također nisu ni sadili ni nosili cvijeće na grobove sa izuzetkom rute, dok je kod hrišćana sasvim drugi slučaj, mada su se u prošlosti grobovi i kod njih mnogo manje kitili nego sada. Tako, na pr., na grobove djece se nije nosilo ni sadilo cvijeće »jer je grehota«. Na grobove mladića i djevojaka se obično sadila ruža i žalosna vrba, a na ostale: jorgovan, sabljice (perunika), šeboj, kasumpaša (mitrovdanski cvijet) i božićnjak (novembar). Naročito mnogo cvijeća se donosi na dan mrtvih — Svisvete, odnosno Zadušnice. Kod Srba je još bio običaj da se na uskršnji praznik Cvijeti donosi cvijeće iz crkve, stavi za ikonu, a potom nosi na groblje. U

ciklusu proljetnih, đurđevdanskih običaja, vegetacija igra vidnu ulogu. Tako se sa uranka, pored omahe ispod vodeničnog kola, donosilo šiblje vrbe i drijena kojim se simbolično uzajamno šiba čeljad da bude zdrava i vesela, a sa menegledom i žarom su djevojke gatale i prizivale svog suđenog. Miloduhom i kaloperom su se djevojke na Jurjevo prije sunca umivale: miloduhom da se milujemo, a kaloper da se ne karamo.[6] I za božićne praznike zimske biljke su prisutne u kući. Kod Srba se zaoblica kitila strukom bršljana, a na božićnu vatru se pale hrastovi badnjaci, odnosno u novije vrijeme njegove grančice sa suhim lišćem. Kod Hrvata je običaj kićenja božićne jelke (Kristbaum), koje su se sjekle u okolini Sarajeva.

Koliko je vegetacija bila jedna od dominantnih crta starog Sarajeva, vidimo i po zaostalim toponimima kao u malo kom drugom gradu. Pored pomenutih Podhrastova da kažemo i ostale: Višnjik, Sedam šuma, Popov gaj iza Hrida, Borak na Kovačićima gdje se nalazi sefardsko groblje, muslimansko groblje Pod trešnjom, srednjevjekovni lokalitet Vasiljeva bašta na Marindvoru, ili iz turskog perioda predio Bašće kod Ali-pašine džamije, te Babića bašče ispod Alifakovca i Mevlevijska bašča uz nekadašnju tekiju na Bembaši. Lijevo od kapije na Pločama je Sumbul-mahala i česma, a nešto dalje Vinogradi, iako ih ovdje već odavno nema kao ni »bostan kafane« i bostana koji se također u Sarajevu ranije uzagajao. Ispod višegradske kapije su ulice: Ispod i Povrh oraha, druga je Behar ulica ili Lipe ispod Trebevića, a u blizini Podhrastova se i sada jedna ulica zove Cvjetna, čiji pisani trag nalazimo u planu grada 1931. godine. Uprkos lijepom nazivu nekadašnja Karamfil-mahala na Gorici bila je na lošem glasu zbog bludnica koje su tu živjele. Na žalost, za najveći dio naprijed navedenih primjera ne zna se kada se i kako za njih naziv rodio, dok je za sljedeće ostalo pisanog traga. Do iza 1878. godine kompleks iza tadašnje hipotekarne banke zvao se Zlatareva bašča po kući i imanju Ahmet-age Zlatara[7]. U istom kraju, tj. u Ćemaluši ulici, bila je Londarina bašča gdje su 1776. godine dunđeri priredili kušanmu.[8]

Da su Sarajlije znale da cijene zelenilo grada i okoline, da uživaju i borave u njemu, dokaz su omiljeni porodični, društveni teferiči i izleti te esnafski pirovi »kušanme« i najzad, đurđevdanski uranci u: Koševo, Jarčedol, Hrid, Kovačiće, Darivu, Izvor Mošćanice, Vrelo Bosne, Zmajevac, Soukbunar i druga. Bogate porodice su svoje ljetne »ishodne« kuće, kule i imanja imali ponajviše u Nahorevu, Koševu, Čengić-Vili, Stupu, Ilidži, Kovačićima, Hrasnici, Blažuju, Hadžićima te dalje na Kiseljaku, od kojih se samo poneki trošni ostatak održao do danas.

Prije nego pređemo na opis domaćih bašta i avlija, odnosno cvijeća i nasada u njima, da spomenemo tradiciju sarajevskih berbera i slastičara u starom dijelu grada da u svojim izlozima s ljubavlju njeguju neke vrste cvijeća: minđušica, pitoma žara, šekerik, ketiri, paparosa, što je također upotpunjavalo sliku ukrasnog bilja javnog karaktera.

---

[6] Po kazivanju stare Sarajke Ane Karan.
[7] Vladislav Skarić: Sarajevo i njegova okolina, 1937. god., strana 185.
[8] Ljetopis Mula Mustafe Bašeskije, Sarajevo, 1968. god. strana 199.

Da bismo dobili pravu sliku o vrstama i rasporedu kućne vegetacije, treba da se unekoliko osvrnemo i na staru stambenu arhitekturu. Tipičan predstavnik kuće razvijenog tipa sa još uvijek sačuvanim karakterističnim elementima je svakako muzejski depandans — Svrzina kuća. Izolovana od ulice visokim zidom blještavo okrečenim, čiju jednoličnost izvrsno ublažava loza što se preliva iz avlije, dok je jednim krakom obgrlila drvenu divanhanu muškog dijela kuće. Ta prva muška avlija će nas dočekati umivenom kaldrmom, ali pored pomenute loze i ponekog struka nane, rute, bokvice, žare, i pelina, posađene ili samonikle uz sokakni zid (da se nađe za lijeka), nećemo naći ni cvijeća ni voćke. To uslovljava sama namjena muškog dijela kuće u čijem prizemlju je ahar i sjenik za jahaće konje i kamen binjektaš za uzjahivanje, pored drvene klupe za odmor. Kroz tu avliju se u jesen dovozi voće i ljetina sa okolnih čitluka, drva za zimu i slično. Sa strane su

Ženska avlija Svrzine kuće, Dr Jovana Kršića 6 (snimio V. Jolić) (Sl. 3)

prizemne prostorije za »momke« koji su pored dvorenja muških gostiju obavljali i većinu spoljnih poslova. Tek tada se kroz lijepo kumom (pijeskom) izribana vrata ulazi u žensku avliju i kuću namijenjenu ženskim, čistijim poslovima. Žena, koja je rijetko izlazila van ovog domaćeg kutka, zaista je znala da od svog prostranog doma i avlije napravi prijatan ambijent za život, odmor i kućnu reprezentaciju. Sve je odisalo čistoćom, a avlija mamila cvijećem i ugodnim

hladom probranog voća: kajsija, višnja, jabuka i slično. Ženska čeljad i posluga se obilno služi vodom, te se bogatije porodice kao ova nisu zadovoljavale samo mahalskom česmom, već su uveli sopstveni vodovod, odnosno česme u avliju. To je tip čifte (duple) česme u pregradnom zidu muške i ženske avlije tako da se koristila sa obje strane, a voda nezarobljena kasnijom slavinom, slobodno je tekla na dvije ili više lula i žuborom uveseljavala avlije. Uz česmu se obično savijala ruža penjačica čijoj je dekorativnosti možda jedino konkurisala otvorena divanhana uz čije su se stubove vile rascvjetane penjačice — veliki bijeli cvjetovi mesne tikve i raznobojne trubice sabahčića (fotos br. 3). Ostalo cvijeće u avliji sadilo se uz pervaze i u čičekluke. To su omanje rundele oslobođene kaldrme gdje se sade žbunaste biljke: šimširi, vilina kosa (paun) ili već pomenute voćke, dok se u leju pored zida ili uz pervaz ispred prizemnog halvata šarenilo starinsko cvijeće uz vječno zelene lopte omiljenog šimšira. Bilo je to uglavnom sitno cvijeće: latife, karamfil (turski karamfil), šenboji, pejgamberčići (đurđevak), laleta, misire, katmeri, primog, salvija, (turčin) neven, zumbuli, kadifice, zerin (narcis), zjevala, sofrice, menjevše (daninoć), ili ono krupnije: đurđin, kalemli ruže, kasum-paša (krizantema), sabljice, hadžibeg (hortenzija), šekaik (božur), zambak (krin), jorgovan ili jasmin. Uz cvijeće u avliji uvijek se moglo naći koji struk bosioka i rute kojima su se pripisivala izuzetna svojstva. Jednom divnom cvijeću nije trebalo praviti nikakvo posebno mjesto i uslove. Ono je sebi nalazilo hrane između oblutaka kaldrme i niskim zvjezdicama u raznim bojama ovo prkos (ili ježići) cvijeće pretvaralo je avliju ljeti u šareni ćilim. Ali kako se u novije vrijeme i starinske avlije često zalivaju i čiste jakim mlazom vode kroz gumeno crijevo, to se na žalost skoro iskorijenilo u Sarajevu ovo zahvalno cvijeće koje se samo brinulo za svoj opstanak i razmnožavanje. Po avlijama je često cvijeće i lijepi čovjek, odnosno kna, čije ime upućuje na to da se u nedostatku skupe istočnjačke kne za bojenje kose moglo upotrebljavati ovo dosta neugledno domaće cvijeće. Stabljike i cvjetovi se tucaju i sokom boji kosa kao pravom knom.[9] I neke druge domaće biljke su bile u službi njegovanja kose. Vodom od iskuhanog bosanskog ruzmarina se pere kosa da bude bujna i sjajna, a proljetni sok iz loze se hvata u sud i njime maže kosa da ne opada. No, njegovo dejstvo je prolazno, jer se vjeruje da će ta ista kosa opasti istovremeno sa jesenjim opadanjem lozovog lišća.[10]

Osim po avliji cvijeće se uzgajalo i po verandama (divanhanama) i prozorima. Koliko je ovaj način star, ne možemo pouzdano znati. Stare žene tvrde da je nova moda od Švabe sađenje cvijeća u saksijama, a sa druge strane poznato je (po Mally-u) i u konzervativnijoj seoskoj sredini. Uostalom, te vrste cvijeća uglavnom i ne podnose vanjske temperaturne razlike: jezik, kitiri, menđa, malvata, momak (šekerik), babarosa, dok su: šenboji, katmeri, sumbuli, hadžibeg, vrbena, ruta, bosiok i merdžandžos isto tako podesni i za avliju. Dobar pozna-

[9] Riter-Studnička Hilda: Biljne vrste u narodnom bojadisanju Bosne i Hercegovine, G. Z. M. 1958, str. 147.

[10] Po kazivanju Hafe Svrzo.

valac starih zanata H. Kreševljaković nigdje ne spominje među proizvodima od gline izradu lonaca — saksija. Gleđosani lonci pirotskih majstora datiraju u Sarajevu od I svjet. rata, a Sarajlije su se snabdijevale zemljanim predmetima i na kiseljačkim vašarima. U svakom slučaju, cvijeće se po divanhanama i u prozorima moglo i prije specijalnih posuda gajiti u drvenim sanducima i neupotrebljivom suđu.

Obilje cvijeća u kući i u avliji je ujedno znak da tu ima djevojaka i mladih žena, jer je opšte rasprostranjeno mišljenje da se starom čeljadetu »ne da cvijeće«, a i svakoj ženi u kritičnim danima. Pored racionalnih mjera pri njegovanju cvijeća: zalivanje ustajalom vodom po hladu, vodom sa potopljenim ljuskama od jaja, čuvanje od promahe, stavljanje zrna žita uz korijen presada i slično, smatra se da će fidim (presad, pelcer) bolje napredovati ako se otkine i od nekoga ukrade, zbog čega se takva krađa i ne smatra sramotom.[11] Uz ovo se odmah nameće pitanje — kako se zapravo nabavljalo cvijeće koje se sadilo u kućama. Već smo naprijed pomenuli hadžije i trgovce koji uzgred donose i sjemenje raznog bilja, a s njima zajedno i strane nazive. Jedan dio cvijeća je možda samo pripitomljena varijanta onog divljeg iz okoline: lale, ljubičice, borije, zjevalice, jorgovan, đurđevak, ruža i slično. Prodaja cvijeća kao profesija ili uzgredni izvor zarade nije bio kod nas poznat do XX vijeka, nego su se žene same snalazile i uzajamno snabdijevale. Stariji svijet se sjeća da se sjeme moglo kupiti kod travara na Baščaršiji i trgovca Jamakosmanovića do poslije II svjetskog rata. Također znaju da su iza 1910. godine iz svojih bašča prodavali cvijeće na pijaci stari Ćerim, Osman Palica, Salih Zukić, Ahmed Dovadžija do prije desetak godina. Među njima i kao ličnost i kao poznavalac botanike isticao se Halid Kreševljaković koji je u svojoj kući na Vratniku imao uzoran cvijetnjak i voćnjak.[12] Još nekoliko avlija je ovom prilikom vrijedno izdvojiti. Sestre Jeftanović su bile na glasu po uzgajanju cvijeća, te avlija Dženetića kuće u Ćemaluši, a između dva rata nešto moderniji ružičnjaci (đulistani) advokata Miše Semjana i apotekara Jove Dunđerovića.[13] Gurdina kafana koja je nastala odmah poslije I svjetskog rata bila je također na glasu po svom lijepom cvjetnjaku i šadrvanu.

XX vijek je donio neke nove vrste cvijeća u sarajevske kuće, pogotovo poslije drugog svjetskog rata, što se naročito odnosi na primorske vrste: leander, limun, glicinija, begonija i razni kaktusi. Tome je svakako doprinijela pojačana turistička komunikacija Sarajlija osobito sa Dalmacijom, kao i uvećana trgovina cvijećem i sjemenom. Ovo spominjemo i zbog ilustracije kako »cvijetje« dobiva proizvoljno lokalne nazive, različite od terminologije kraja odakle je preuzeto. Tako se ovdje sitna begonija zove turcizmom ketiri ili dževahir, hortenzija — hadžibeg, momak ili šekerik — mada su ušli u upotrebu u novije doba. Sa druge strane cvijeće sa uobičajenim latinskim nazivima zamjenjuju domaćim, kao na pr. načelnik ili dalmatinac za

[11] Po kazivanju Diše Ćatić

[12] Hamdija Kreševljaković: Nekrolog Halidu Kreševljakoviću, Kalendar Narodne uzdanice 1935. god., str. 146.

[13] Večernja pošta, 19. VII 1930. godine.

krupnu begoniju; guja (zmija) za viseću vrstu kaktusa, vrsta u vidu trake je decembar (jer i zimi cvjeta) ili nepomičan (jer je »muhanato« na mijenjanje mjesta) itd. Nadalje se u saksijama sve češće vidi cvijeće: trešnjice (ašlamice) papričice, pitoma žara, a u avlijama: lupinus, kosmos, babinnatus ili petunija. Ovakvi ustupci modernom cvijeću su sa druge strane eliminisali neke stare vrste koje se u Sarajevu skoro samo pamte po imenu, kao što je slučaj sa: amberbuljom, zejnli bostanom, primogom, akšamčićima, misirama, devetere gaće, te jezičci i ruže đulbešećerke, koje su također na putu da iščeznu iz nasada gradske kuće.

Kada već govorimo o ljubavi Sarajlija prema cvijeću, reći ćemo nešto i o tome kako su ga i za šta sve koristili i primjenjivali. Pada u oči da najuobičajeniji vidovi primjene cvijeća u savremenom životu, kao na primjer držanje u vazama, znak pažnje u svečanim prilikama, posjetama ili za mladu buket prilikom vjenčanja bili su ranije u našoj sredini potpuno nepoznati, bez obzira na nacionalnost. Žene su ga i za kićenje malo upotrebljavale. Djevojke i mlade žene bi za fesić stavljale gondže (pupoljak ruže), bosiok, a u pletenice i njedra rute, ali ne kao ukras nego kao odbrambeno sredstvo od uroka. Zato se i donosila lohusi (porodilji) i stavljala pod glavu kao i novorođenčetu. Ruta kao apotropejska biljka ima veliku starost i sličnu upotrebu kod mnogih naroda. Ova grčko-latinska riječ u značenju: teći, spriječiti, odbraniti, preuzeta je u neizmijenjenom obliku i u sve slovenske jezike, a svugdje joj se pripisuje mistično značenje.[14] U našoj narodnoj medicini ima također praktičnu primjenu kao lijek za srce i kod djece protiv gasova. Bosiok se također gaji u svakoj kući. Interesantno je da je u Sarajevu nepoznat njegov grčko-turski naziv feslidžan (za razliku od susjedne Hercegovine), dok stare Jevrejke upotrebljavaju španski riječ alhavata. Kod Srba ima i vjersku simboliku te se drži za ikonom, a bosiokom se i škrope kuće svetom vodicom. No, on ima i praktičnu primjenu. Stavljao se u sanduke sa odjećom zajedno sa bejturanom radi prijatnog mirisa i kao sredstvo protiv mrmaka (moljaca) ili u prozore protiv komaraca. Isto tako misli se da saksije sa malvatom (kod Jevreja i u Hercegovini poznatija kao muškatin) odbijaju od kuće muhe. Mirisno lišće paparose se dodaje kao mirođija zaljevu za baklavu, a prah od osušenog cvijeta đurđevka i trave čemerike ušmrkava se u nos radi kijanja, kao burmutom kod otmenih Evropljana.[15] Već smo spomenuli upotrebu cvijeća kna za bojenje kose, a manje je poznato da se od latica zambaka (krina) i ruže domaćom destilacijom pravila kozmetička voda za bijeljenje lica i miris.[16] Vrsta baštenske ruže, tzv. đulbešećerka, ranije se mnogo uzgajala i bogato koristila za spravljanje sirćeta protiv glavobolje, ukusnog sirupa i đulbešećera (slatko od ružica) — poslastica koja se uzimala i kao lijek

[14] Botanički rečnik, S. A. N., Beograd 1959.

[15] Po kazivanju Sare Elazar i Edhema Ćatića

[16] Isti autor: Kozmetika u starom Sarajevu, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, 1963. god., str. 81.

protiv temperature, dok je đulsija od bijele ruže stari lijek za oči. Čuvarkuća, koja se često vidi po kućnim strehama, služila je i kao lijek za bolesti uha.

Kako smo iz svega vidjeli, vegetacija i cvijeće iz avlije ima ipak primarno-ukrasni karakter, za razliku od bašče i bostana koji su imali drugojačiju namjenu, što ćemo vidjeti iz daljeg izlaganja.

Lirskoj dekorativnosti sarajevske avlije je svakako doprinosio žubor u pjesmi opjevanih šadrvana (vodoskoka). Da bi se još jače potenciralo značenje ove perzijske riječi, što znači — veselo teče, priča se da je u šadrvanu Babića konaka na Bembaši uvijek stavljana naranča da je fiskija (mlaz) pokreće i njome se poigrava. Istini za volju moramo reći da naši šadrvani nisu imali ono bogatstvo oblika i materijala kao njihovi istočnjački uzori, a pravili se prvenstveno uz džamije, medrese i hamame. U Sarajevu su bile rijetke kuće koje su ih imale, mada ih u mašti starijih ljudi vidimo u svakoj bogatijoj kući: Dženetića, Babića, Svrzinoj, Barjaktarevićevoj i drugih. Pisani izvori ih navode u Miščinom sokaku, u kući Muvekita Salih-ef. Huseinovića i u ljetnikovcu kaligrafa Hafiza ef. Ismailovića na Vasinom Hanu[17]. Da je šadrvan bio rijetkost, napominje i Mula Mustafa Bašeskija spominjući kuću Sejid-Hasana Misirlije iz Kepkebirove mahale.[18]

Bašče

Iz avlije vode mala vrata, tzv. konšipka u bašču, koju imaju sve starinske kuće, a bogatije i više njih. Negdje uza zid je ostavljeno natkriveno mjesto za drva — onduluk, hambar i »saloš« za čuvanje žita i kukuruza, a većina bašča ima još i bunar za zalijevanje usjeva, odnosno za piće u toplim danima. Vegetacioni sadržaj većine bašča je bio kombinovan od voća, povrća i cvijeća i usklađivao se prema potrebama i ukusu svake kuće. Bilo je međutim nekih prostranijih kuća gdje je bila posebna bašča za voće, a posebno bostanluk za povrće. Da odmah razjasnimo i sinonim bostanluk koji se ovdje često čuje i donekle stvara zabunu, s obzirom da je bostan zajednički naziv za dinje i lubenice. Ova perzijsko-turska riječ znači ujedno i sve povrće, a još šire uključuje i cvijeće, kao što to govori i sevdalinka:

Dva su cvijeta u bostanu rasla,
plavi zumbul i zelena kada.[19]

Uz zidove kuće i ogradu svaka bašča je imala ruže đulbešećerke, dok ostalo cvijeće, kao: đurđin, zejni-bostan, amberbulj, devetere gaće, akšamčići, kartop, adžem-jorgovan i slično, rastu bez nekog reda izmije-

[17] H. Kreševljaković: Vodovodi .... Sarajevo, 1939, str. 133.
[18] Ljetopis Mula Mustafe Bašeskije, Sarajevo, 1968, str. 217.
[19] A. Škaljić: Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku, Sarajevo, 1966., str. 148.

šano uz voće i povrće. Poneka bašča, kao, na pr., u Delagijinoj kući imala je pola bašče pregrađene za cvijeće, a pola za voće, jer su imali vrto (povrtnjak) u Lužanima van Sarajeva. U baščama se ipak češće sretalo stihijno rastinje kome nije bilo mjesta u avlijama, kao: zovika, bagrem, pitomi šljez (fatmahčići), pajasen, bršljan, a rjeđe igde (u kući Firdusa, Spahe), jer se vjerovalo da se od njegovog jakog mirisa dobija istiska (sušica), nasuprot ljekovitom bilju koje je uvijek dobro imati pri ruci: nana, povratić, bejturan, bokvica, žara, limundžik, korijen gavez, selvija i drugo. No glavni sadržaj bašče, odnosno bostana, svakako je razno voće i povrće za kućnu potrebu, pošto se na snabdijevanje sa pijace prelazilo postepeno u novije vrijeme. To se da objasniti sljedećim podatkom: »Sarajevske kuće imale su, gdje je god to bilo moguće, koliko-toliku bašču ili bostan. Čak i one iz sredine varoši blizu čaršije, kao Latinluk, na Varoši i Husrev-begovoj mahali imali su nešto bašče. Što je koja mahala bila dalje od čaršije, to su i bašče bile prostranije«[20]. Tome svakako treba dodati i snabdijevanje Sarajlija voćem i povrćem sa sopstvenih čitluka i imanja u okolini grada. Postojala je mogućnost snabdijevanja i na drugi način, tj. od bostandžija, baštovana i kasnije zeleničara (piljara) koji su snabdijevali i velike kuhinje, aščinice imaretâ, kasarne i slično. Sudeći po popisu stanovništva iz 1867. godine samo u Ali-pašinoj mahali je živjelo 20 bostandžija od kojih se naročito porodica Kiseljak listom bavila ovim poslom.[21] Njihovu tradiciju su naročito poslije 1918. god. do 1945. god. preuzeli doseljeni baštovani Bugari, koji su u Sarajevskom polju uzgajali i prodavali povrće uvodeći u upotrebu kolo za navodnjavanje.

Ali vratimo se našoj domaćoj bašči i bostanluku. Tu se najčešće sijao zerzevat (povrće) kao: grah, luk, bijeli luk, zelje (spanać), pazija, krastavci, prasa, crveni i mor (modri) patlidžan, kupus, krompir, salata, po koja »sakaz« tikva, malo majdonosa (peršuna), kopar, bijela mrkva (paštrnjak), ćereviz (celer), a kasnije paprika i crvena mrkva (karota). Povrće se trošilo u svježem stanju, dok se kupus kiselio, a od krastavaca i patlidžana (paradaiza) pravila turšija za zimu. Interesantna je pojedinost da, sa izuzetkom turskih činovnika (mémura), domaći živalj do XX vijeka nije upotrebljavao crveni patlidžan u zrelom stanju nego samo zeleni za pomenutu turšiju i punjen mesom kao dolma.[22] Neke stare žene se još sjećaju gađenja kada su prvi put vidjele kako su neki Cigani i svirači iz Srbije jeli uz hljeb crveni patlidžan. I ukuhavanje paradaiza za dodatak jelima i čorbama datira iz istog vremena, a u Sarajevu nosi specifičan naziv domatis.[23] Sa izuzetkom sitnih feferona ni paprika ranije nije bila u upotrebi, kao i zeleni grašak, crvena mrkva — povrća koja ulaze u bosansku ishranu od austrougarske okupacije. Bamija, omiljeno orijentalno jelo, uvozila se poglavito

[20] Vladisav Skarić: Sarajevo i njegova okolina, 1937. god., str. 71.

[21] Ing. Alija Bejtić: Prilozi za proučavanje Sarajeva, 1966. god., Ali-pašina mahala... str. 53.

[22] Da je paradaiz i u Turskoj novijeg porijekla, govori naziv »frenački patlidžan« iz bilježaka M. M. Bašeskije koji mi je ljubazno preveo orijentalista Mehmed Mujezinović.

[23] Grčka riječ dospjela kasnije kod nas kao turcizam.

iz Makedonije i Carigrada, mada je bilo i sarajevskih kuća koje su je same uzgajale, među njima i porodica Svrzo na svom imanju u Koševu (Kromolju). Što to uzgajanje nije imalo šire razmjere, razlog je, pored slabijeg kvaliteta uslovljenog podnebljem, i taj što zahtijeva izvjesnu stručnost i veliki trud. Plodovi bamije se nižu na konac i u suhom stanju troši tokom godine (poput plavog patlidžana). Kao i sada, cijena u odnosu na drugo povrće je uvijek bila visoka ovom delikatesu koji važi i kao izraziti afrodizijakum. Tu i tamo po bostanu se moglo naći i nešto čurekota čije se sjeme stavljalo po hljebu, pecivu i kurbanu radi ugodnog ukusa, a potopljeno u sirćetu služilo kao lijek protiv nesvjestice. Za njega je vezano i vjerovanje da onaj ko ga počne jedanput sijati, mora to uvijek raditi, jer će mu u suprotnom donijeti nesreću.[24] U sklopu đurđevdanskih magijskih radnji luk je imao takođe svoje mjesto. Dvije »perke« luka se »podjednače«. Za jednu se sveže zlatni, a za drugu crveni konac, te se ujutro gleda koji je struk viši — ako je to zlato, djevojka će se udati za bogatog, a ako je svila biće sretna.[25]

Za razliku od cvijeća, sasvim je razumljivo da ne nalazimo ono mnoštvo folklornih elemenata kada se radi o povrću čija vrijednost i leži u praktičnoj upotrebi. Sarajevsko voćarstvo pruža u tom pogledu nešto više podataka interesantnih za našu temu.

Govoreći o avlijama pomenuli smo da se tu i tamo mogla vidjeti po koja plemenita voćka, što je predstavljalo više izuzetak nego pravilo. U Svrzinoj kući su rasle dvije višnje i kajsije u ženskoj avliji; u Alikadića kući na Kovačima jabuka petrovača; u muškoj i ženskoj avliji Delagijine kuće (u Mehmed-paše Sokolovića ulici) kajsija; u Izmirlije na Vratniku rezdelija; u avliji Mehmeda Zečevića jabuka, te u staroj Zildžića kući u Glođinu sokaku ranije kajsija, a poslije kruška. Što se gajenja voća donekle izbjegavalo u avliji, objašnjava se time što opalo lišće kvari kaldrmu ostavljajući crne tragove, a i zreli plodovi se oštete pri padu na kamen. Naročito dudu nema mjesta u avliji, jer je najviše prlja, a i orah se sadio vazda dalje od kuće, pošto svojim jakim žilama potkopava temelje. Raspolažući prostranim baščama starinske kuće su imale prostora za gajenje voća izvan avlije, koja je prvenstveno namijenjena cvijeću.

Kada se koje cvijeće udomaćilo u naše avlije, slabo znamo, dok zahvaljujući ponekom podatku iz starih putopisa i turskih kanunama možemo bar donekle suditi o starosti pojedinih vrsta voća. Iako se resim-bostan, tj. porez nije uzimao od zasađenog voća i povrća oko kuće, iz sidžila iz 1565. godine vidimo, npr., da su seljaci sadili: jabuke, trešnje i nešto loze.[26] Još stariji propisi gradske trošarine iz 1530. godine spominju u Sarajevu: grožđe, jabuke divljake, mušmule, kesten, orah. Porez na suhu šljivu (vrsta požegača) spominje kanunama o porezu tek u XVII vijeku, iako je vjerovatno gajen i ranije. Dok je sorta požegača došla k nama izgleda iz Mađarske i Slavonije, neke

[24] Po kazivanju Edhema Ćatića.
[25] Po kazivanju Hafe Svrzo.
[26] Vladislav Skarić: Sarajevo i njegova okolina, 1937, str. 77.

vrste, kao: džanarike (rezdelije) i bardaklije, donesene su iz Male Azije. Iz interesantne studije ing. Bubića[27] dalje saznajemo da su iz bronzanog perioda u Bosni nađene koštice: jabuke, kruške, trešnje,

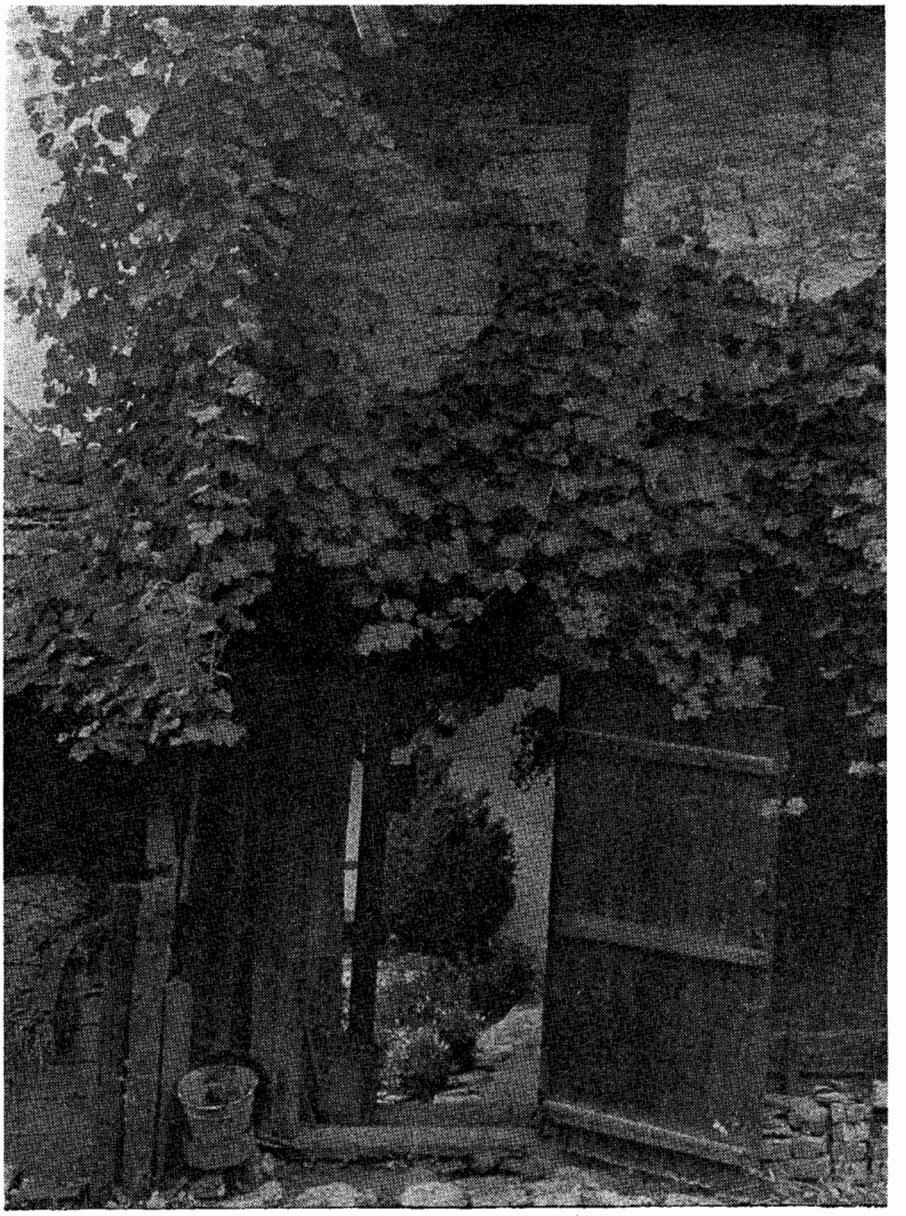

Loza u Ćatića kući, Nova mahala 2 (snimio V. Jolić) (Sl. 4)

[27] Ing. Šerif Bubić: Specijalno voćarstvo, Sarajevo, 1952, str. 190 (šljiva), 57 (trešnja), 68 i 136 (jabuka), 143 (kruška), 233 (višnja), 234 (kajsija), 252 (orah), 181 (dunja).

maline, kupine i loze. Smatra se da je trešnja jedna od voćaka koja je prva ušla u kulturu. Pored domaće kisele sorte i šareníke za vrijeme Turaka su unesene iz Male Azije neke slatke sorte jabukâ, kao, npr., senabija — česta u sarajevskom rejonu. Iako mlađa po porijeklu od jabuke, za krušku su naši narodi morali znati i prije dolaska na Balkan ili su je tu zatekli, jer se spominje u srednjem vijeku, ali su za vrijeme Turaka unesene i neke plemenitije sorte: jeribasma, karamanka, malatija, mišćija i sl. Višanja ima domaće i strane vrste, a kajsija je početkom naše ere dospjela u prednju Aziju, odatle u Evropu, ali se ne zna kada se počela uzgajati u Jugoslaviji. Orah se spominje u srednjem vijeku, a preko Grka i Rimljana dunja je u istom vremenu dospjela na Balkan. No, konkretniji izvor za poznavanje voća u sarajevskom kraju pružaju neki putopisi iz turskog perioda, čiji autori zapažaju interesantne detalje i određene sorte voća. Francuz Quiclet 1658. godine za Sarajevo kaže da je puno vrtova, a svi su puni voćnjaka, osobito jabuka, ali voće kasno rodi zbog velike i duge zime.[28] Nešto opširniji bio je Evlija Čelebija koji dvije godine kasnije spominje, između ostalog, da kraj svake kuće ima loza čardaklija i bašča (Fotos br. 4). Od voća je poznato dobro crno »džuhra« grožđe, trešnje Mevlevijske tekije, višnje, kruške jeribasme, jabuke i šljive, dodajući još da se od grožđa pravilo piće ramazanija, a od višanja ukusan sirup.[29] Čitav vijek kasnije Mula Mustafa Bašeskija pruža još dragocjenije podatke o voću.[30] 1762. godine su bostandžije dva puta zasijavali svoje bostane i izgubili svaku nadu u rodnu godinu misleći da neće nikako biti lubenica, dinja, krastavaca, ali je bostan rodio preko svakog očekivanja. Naprotiv, tri godine kasnije u Sarajevu nije rodilo nikakvo voće. Zima 1774-te godine je sigurno bila blaga, jer je behar rascvjetao tri dana prije proljeća. 1779-te godine su opet jagode veoma rodile tako da su ih u Sarajevo donosili tovarom, a bakali ih krčmili 6 para na oku, zatim po 8 dinara i napokon samo po 4 pare. 1780-te trešnje i višnje su toliko rodile da su ih bakali prodavali po 7 akči na oku, a i rane šljive i požegače rodiše dobro. 1794-te godine su na Jurjevo već sve voćke izbeharale, a šljive, kruške i zerdelije su rodile preko svake mjere. Osim pomenutog voća kod Bašeskije još nalazimo: dud, kupinu, malinu, što svakako ne znači da se time iscrpljuje spisak sveg voća koje se tada uzgajalo kao, na pr., orah, dunja, kajsija, možda breskva i ostalo. Bašeskija nam u naknadu za to ukazuje na jedan drugi interesantan momenat, tj. da je s kraja XVIII vijeka bilo Sarajlija sa velikim voćnjacima koji su prelazili potrebe kućanstva, te su voće prodavali. Radi primjera navodimo Salih-bašu Zolotu-terziju i mladog derviša koji je na Bistriku imao veliku ravnu bašču koja mu je davala i po 80 tovara voća. Hadži Idriz hodža iz 50-tog džemata i starac Ibrahim Prpoz snosili su u sepetima voće u čaršiju iz svoje bašče i prodavali[31] — lično ili preko bakala, to iz hronike doduše ne

[28] Vladislav Skarić, Navedeno djelo, str. 99.

[29] Isto djelo, str. 102.

[30] Ljetopis Mula Mustafe Bešeskije, Sarajevo, 1968. u prevodu Mehmeda Mujezinovića.

[31] Isto djelo, str. 270 i 279.

vidimo. Po sjećanju starih Sarajlija saznajemo da nije bio »adet« da se rezdelije (ili zerdelije) prodaju na čaršiji, jer ove sitne crvene i žute šljive i nisu bile na cijeni kao voće, nego su se koristile za kalem, ali su ih Jevreji sepetima kupovali iz privatnih bašča i od njih pravili slani sos, zvani peši falsu (lažna riba). Potvrdu o uzgajanju mušmula u Sarajevu nismo mogli naći kod savremenika osim u avliji stare Ruždića kuće na Alifakovcu, gdje je bila i ševtelija (breskva) koja se također rijetko viđala. Inače je terminologija za vrste i razne sorte voća ovdje vrlo bogata i ukazuje kako na stara domaća imena, tako i na strane uticaje. Da pomenemo neke od njih: jabuke litrenjače, petrovače, šarenike, cvjetače, senabije, đulabije, te niska vrsta, tzv. jer-alma; kruške: mirišljave-mišćije, jeribasme, sultanije, mednice, malatije, karamanke, takiše i novija vrsta kaluđerke; šljive: ranke, požegače, prskulje, bardaklije; dud: murgorasti, bijeli, crni i kalemli; tunja (dunja): muška i ženska; višnja: obična i patuljasta vrsta jer — višnja; obične trešnje i kalemljene ašlame itd.[32] Po baščama su se mogle često vidjeti i crvene ribizle sa lokalnim nazivom frenkus, što ukazuje na njeno novije, evropsko porijeklo.[33] Do prije pedesetak godina bilo je još porodica koje su gajile karpuze i dinje. U Ahmetašovoj kući u Medresetima su bile čak dobrog kvaliteta, dok na imanju Ćatića u Blažuju i Svrze u Koševu su bile slabije i sitne, pošto zahtijevaju dosta sunca i toplote. Ukazali bismo ovdje na jezičnu osobenost da u žargonu starih Sarajlija egzistira samo naziv karpuza a ne domaći — lubenica, koji nalazimo kod Bašeskije u XVIII vijeku, a uvijek dinja, osim ako nije u pitanju sorta vodenjača koju zovu kao i u Hercegovini pipun. I u pogledu upotrebe voća ima nekih interesantnosti koje ulaze u oblast starinske ishrane, pa i narodnih vjerovanja.

Mada se voće ponajviše troši u svježem stanju, vještina njegovog konzerviranja je poodavno poznata. Od ukuhanog soka: jabuka, krušaka, šljiva i drugog voća se pravio pekmez; od cijelih šljiva gusto ukuhani bestilj, a od dunja slatko i sulc-pelte, koji hrišćanke i Jevrejke nazivaju više njemačkim izrazom kitenkez. Ukuhano voće poput džema je recelj. Za dnevnu upotrebu se pravio hošaf ili zahlada, tj. kompot od suhog voća ili gušća vrsta, tzv. paluze, koje se pravi od svježeg voća: trešanja, višanja, kajsija, ribizla sa dodatkom razmućenog brašna — nišesteta. Ribizle su se jele i uz slano jelo — pilav, dok se od njih, a još više od višanja, dudova i malina pravi šurup (sirup), odnosno himber (germanizam koji u Bosni pogrešno podrazumijeva sve vrste voćnog soka). I u Sarajevu je bilo poznato sušenje voća, a naročito šljiva u specijalnim pećima — hošafhanama. Obično su bile na imanjima van grada, kao što je to slučaj u Blažuju, a samo rijetko u gradu. Tako se spominje neka Hatidža, kći Mahmutova, koja je uvakufila bašču, kuću i hošafhanu (pušnicu) u Kartal mahali 1808. godine.[34] Srpkinje su uz časni post spravljale »ošaf« od suhog voća, a

[32] Po kazivanju Edhema Ćatića.

[33] A. Škaljić: Turcizmi, Sarajevo, 1966. uz riječi: Frendžija, Frenjak, Frengi, Prangija.

[34] H. Kreševljaković: Vodovodi, Sarajevo, 1939, str. 88.

Muslimanke »ašure« od voća i raznog zrnevlja, običaj koji kao i kod Jevreja predstavlja uspomenu na Nojevo spasenje od potopa. Jevrejke su imale i neke svoje kulinarske specijalitete, kao: slatko od zelenih oraha, tikve, kore od lubenica, a slatko od ružice zovu svojim španskim nazivom dilsidiroza[35]. Vinova loza se višestruko koristila. Pravila je hlad i ukrašavala avliju, njeni mladi listovi (japrak) je služio za omiljenu sarmu, a grozdovi jeli u svježem stanju i djelimično ostavljali u magazama i čardacima nanizani na kanap da se zimi nađe za djecu ili bolesnika. Dunje i jabuke su se zbog svog prijatnog mirisa rado držale po policama u kući ili u seharama (sanducima) sa odjećom. I u starinskom ašikovanju voće ima određenu ulogu. Momci su donosili djevojkama čereza (suhog voća i slatkiša) i jabuku, koja je naročito u narodnim pjesmama i vjerovanju predstavljala znak ljubavi, odnosno simbol polne zrelosti. Između ostalih magijskih radnji uz Đurđevdan, djevojke su oguljenu koru crvene jabuke stavljale pod jastuk da bi sanjale nasiba (suđenog). Isto tako muslimanski svijet neće propustiti da koru jabuke ne stavi na vatru vjerujući da time čini »sevap«, jer se hava — kuš-ptica hrani samo ovim mirisom jabuke.[36] Iz istog razloga je i svaka kuća nastojala da u bašči ima i dudova, pošto su takođe hrana pticama, a onaj ko dud posiječe vjeruje se mora uskoro umrijeti.[37]

Zapazili smo da su izvjesna mistična svojstva pripisivana ne samo pojedinom voću nego i ljudima koji su ga uspješno kalemili i oplemenjavali, jer to svakome »ne ide od ruke«. I sada se još spominje kalemdžija Palud kao najbolji znalac svog hobija, te u novije vrijeme Muhamed Begović, a od živih pominjani Mehmed Strik. Šljiva i loza se obično presađivala od komšija, inače presade voćaka su donosili seljaci iz okoline na prodaju u proljeće i jesen, dok su se kasnije mogli nabaviti u rasadniku na Butmiru — osnovanom za vrijeme Austro-Ugarske.[38]

Pošto smo opisali praktičnu ulogu bostanluka i bašče kao ekonomije domaćinstva, moramo još pomenuti da je bašta korištena takođe kao ugodno mjesto za uživanje u toplim mjesecima. Time se komfornost stare bosanske kuće proteže od udobnih halvata, sjenovitih hajata, divanhana okupanih svjetlom, avlija punih cvijeća i žubora vode i produžava u bašču — među voćke i ostalo rastinje. U kućama gdje ima djece i mladeži vezivali su se o drveće salandžaci — ljuljačke koje su osim razonode jedanput u godini imali i mađijsku ulogu, jer se na Jurjevo »valja« malo proljuljati radi zdravlja i berićeta.

Proizišlo iz orijentalnog kulta prirode, svugdje po Istoku su pravljeni kiosci. U Evropi su to hladnjaci ili paviljoni[39], kakvi su, npr., za vrijeme Austrije bili u parku kod Careve džamije ili na Ilidži korišteni

---

[35] Po kazivanju Berte Papo.

[36] Po kazivanju Sarajlija: po predanju u Žepi, GZM 1964, str. 230, odnosno po Istočnjačkoj legendi. Kako je prokleta ptica Anka? — Kalendar »Mearif«, Sarajevo, 1895/96. god. str. 37—39.

[37] Po kazivanju Aiše Firdus,

[38] Po kazivanju Edhema Ćatića i Mehmeda Strika

[39] Grabrijan i Sarajevo, 1970. god., str. 48 — Ing. Čelić.

za promenadne koncerte. Uz stambene i druge objekte stare bosanske arhitekture to su »sofe« od kojih je na žalost u sadašnje vrijeme u nešto modernizovanom vidu ostalo samo nekoliko primjeraka u baščama starog dijela grada (Fotos br. 5).

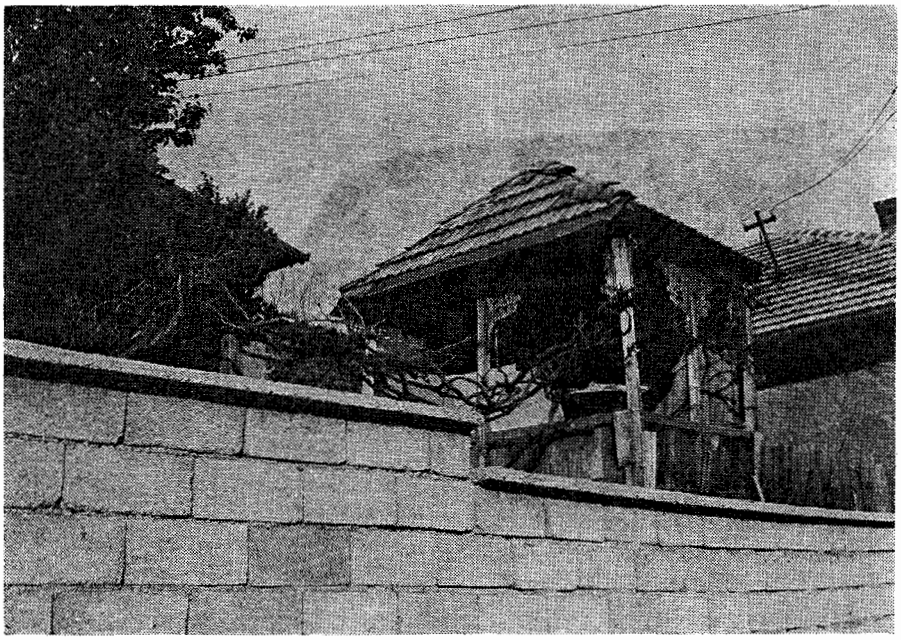

Sofa u avliji, Prijeka česma 38 (snimio H. Delić) (Sl. 5)

Ranije ih je bilo u mnogim starim kućama od kojih je ona u berberskoj porodici Čadordžije stara oko 200 godina. Na jednom direku je imala upisanu godinu, a krov je bio pod ćeramidom, što je kod drugih rijetkost. Naime, sofe su čitave građene od drveta, a bilo ih je otvorenih sa krovom, bez njega, sa okolicom od mušebaka i drvenim kapcima na baglame ili one »u džamu« — zastakljene. U sofama su obično okolo stavljana šilteta i jastuci za sjedenje. Sofe su najčešće obrasle puzavicama: sabahčići, bršljan, aligrah, ili lozom. Naročito prijatne su bile one postavljene iznad vode, kao, npr., Muvekitova na Kovačima, Zildžićeva na Grbavici. Spominje se kao naročito »teferičli« sofa Muline »kahve« iz XVIII vijeka na Vratniku uz stoljetnu vrbu na Mošćanici, koja je odolijevala vremenu i novim objektima za razonodu sve do 1930. godine.[40] Avliju Mevlevijske tekije na Bembaši je pored šadrvana krasila takođe velika sofa iz 1836. godine.[41]

[40] H. Kreševljaković: Mošćanica u starom Sarajevu, »Sarajevo« — urbanistički problemi, 1958. god., str. 47, Crtež W. LEO ARNDT-a, »Nada«, Sarajevo, 1898. god., str. 8.

[41] Vladislav Skarić, navedeno djelo, str. 187.

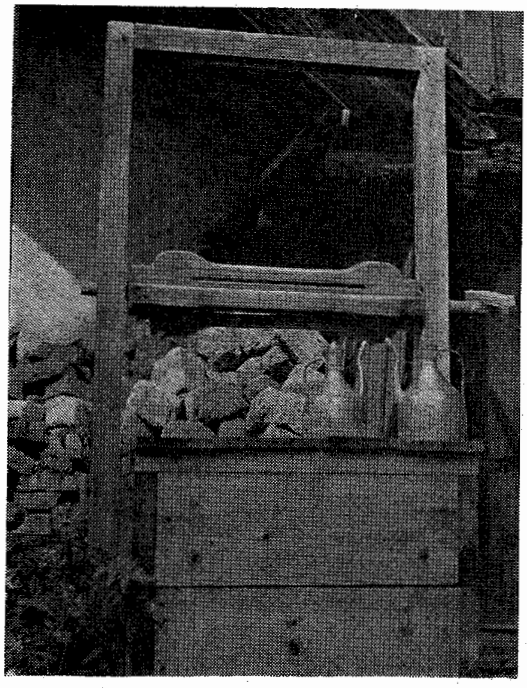

Bunar (aktivni), Remzije Omanovića 75 (snimio V. Jojić) (Sl. 6)

Da zaokružimo opis sarajevskih avlija i bašča, ostalo nam je još da pomenemo bunare, nekada tako brojne, a koji su uvođenjem modernog vodovoda od 1894—1930. godine rapidno nestajali, tako da su danas prava rijetkost. Od 12 bunareva starinske vrste u Sagrdžije ulici ostali su samo u kući porodice Kurt i tzv. Đerzelezovoj (fotos br. 6). Još rjeđa naprava na vodi u bosanskim gradovima je bio savak — drveni zaklon u zidu kuća pored kojih je tekla voda, a služio je da žene mogu nesmetano da koriste tekuću vodu za pranje i zalijevanje. Od 15 savkova uz Mošćanicu zbog kanalisanja tekućice već do I svjetskog rata nije ostalo ni traga[42], (a 1969. god. nestaje i onaj posljednji u Fojnici).

Prije nego što završimo ovaj rad neophodnim indeksom domaćeg bilja, ostalo nam je da ukažemo na još jednu interesantnu etnografsku osobenost, tj. da su nazivi cvijeća i rastinja našli odraza ne samo u toponimima grada nego i u ličnim imenima Sarajlija, i to u većoj mjeri nego što bi se očekivalo. Pomalo začuđuje obilje te pojave u prezimenima s obzirom da su popisi stanovništva čak i u XIX vijeku vođeni uglavnom po imenima i zanimanjima, zato ih i možemo dovoditi u vezu sa tradicionalnim zanimanjima (kao Bostandžić) ili nadimcima. Po baščama stare sarajevske porodice Mrkva, spominje se 1867. god. Mrkvina ulica (sadašnja Veljka Čubrilovića)[43], što je slučaj i sa Karpuzovom (sadašnja Hriste Boteva ulica). Karamfil i Sumbul-mahalu smo već spominjali. Binbaša Karanfil i Barjaktar Majdonos se spominju 1872. godine.[44] Porodica Sumbul je dala polovinom XVIII vijeka ime dotadašnjoj Bali-zade Mehmed mahali[45]. Sumbul je takođe jevrejsko prezime sarajevskih ljekara — Jako Sumbul (ili Sumbulović)[46] iz 1882. god. ili kao ime — Sumbul Altarac. Zahvaljujući

[42] H. Kreševljaković, Vodovodi .... Sarajevo, 1939. god., str. 154.

[43] Ing. Alija Bejtić: Prilozi za proučavanje Sarajeva, 1966. god., str. 54.

[44] Vladislav Skarić, navedeno djelo, str. 178.

[45] H. Kreševljaković: Vodovod, 1939. god., str. 90.

[46] Todor Kruševac: Sarajevo pod austrougarskom upravom, 1960. god., str. 152.

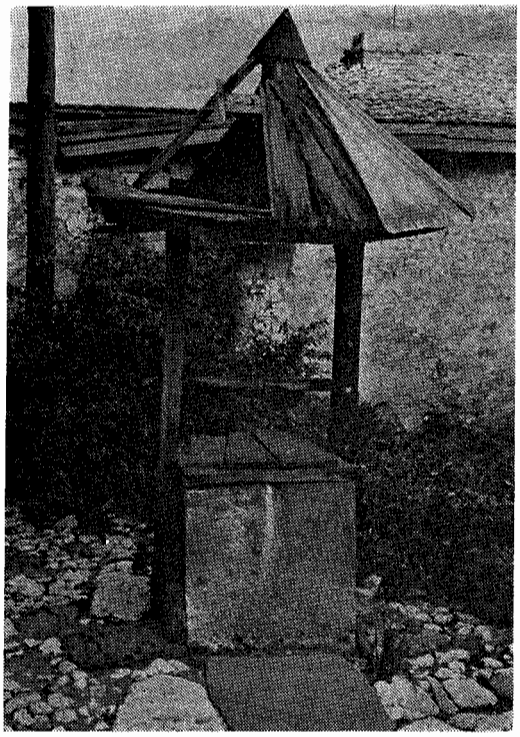

Bunar u prednjoj avliji Remzije Omanovića 58 (snimio H. Delić (Sl. 7)

Mula Mustafi Bašeskiji znamo neka prezimena koja još nose naši savremenici: Kruško, Salata, Ašlama, Bukva, Gondža, Takiša, Jabučar, Kupus, Tunja, Lipa, Kestendžić, Dudar, Šljivo — poznati misirski trgovac, a isto tako i neka koja su iščezla prije: 1760. godine umro je starac Rogač, 1780. kadija Zanbak, a 1781. Mustafa-baša Grozdo. Prezime Mušmula je također iščezlo.

Možda je sasvim razumljivo što su se cvijetna imena davala uglavnom ženskoj djeci: Đula, Đulbadema, Badema, Latifa, Jasmina, Jilduza, ili ona hrišćanska Cvijeta, Nevenka, Smiljka, Dunja, Grozdana. Izdvojili bismo ime Alma u značenju jabuka — riječ koja se kod nas nikada ne upotrebljava za dotičnu voćku osim u poznatoj sevdalinci:

»Sadih almu nasred Atmejdana,
gledah dragu devet godin' dana.«

Popis sarajevskog cvijeća i ostalog bilja[47]

Šarenilo terminologije bilja, te konglomerat domaćih i stranih naziva iz različitih epoha, a na koje smo često ukazivali u ovom tekstu, možda najbolje i najkraće tumači Bogoslav Šulek konstatujući da su čak i pisci narodne botanike morali mnoga imena sami stvarati. »Najsavršenija je Linne'-ova latinska terminologija, iako ga nevolja nagnala te je toga dosta sam stvorio, koje izvrnuo, da zapane svaku biljku svoje ime«.[48]

[47] Voće i povrće smo izostavili jer su njihovi nazivi opštepoznati.
[48] Bogoslav Šulek: Jugosl. imenik bilja, ZGB, 1879. god., Uvod, str. X.

AILANTUS ALTISSIMA	— pajasen, kiselo drvo
ALTHAEA ROSA	— pitomi šljez, fathmadžići, tj. cvijet Fatime kćeri pejgambera (više samonikla u bostanu)
ARTEMISIA ABROTONU	— božije drvce kod hrišćana, a rahmet-drvce kod Muslimana (ima ga i po grobljima)
ARTEMISIA ABSINTHIUM	— pelin (lijek za apetit), slovenski naziv
ARTEMISIA ANNUA	— bejturan ili ćabenska trava, arapski
ASTRAGALUS DAETICUS	— nema narodnog imena, a odavno se već ne sreće (1936. god.)
ASARUM EUROPAEUM	— menegled (gatanje na Jurjevo)
ANTIRRHINUM MAIUS	— zjevtalo, maca — zjevalica, žabica
ASPARAGOS OFICINALUS	— vilina kosa, paun, metla
BERGENIA LIGUTATA	— božićnjak, tajna ljubav, novembar
BELLIS PERENNIS	— pitoma janja
BUXUS SEMPERVIRENS	— šimšir, perzijski
BEGONIA SEMPERFLORENS	— ketiri, dževahir (nakit, dragi kamen) turski
BEGONIA REX	— načelnik, dalmatinac (novo cvijeće)
CALENDULA OFFICINALIS	— neven (više seosko, a kadifica više gradsko cvijeće)
CALLISTEPHUS CHINENSIS	— jildus, ildus (turski = zvjezdan)
CHRYSANTHEMUM BALSAMITA	— kaloper (ruski = kalufer)
CHRYSANTHEMUM MACROPHYLLUM	— povratić — (stavlja se pod nos kad se slabo osjeća)
CHRYSANTEMUM SIMPLEX	— madžarot (madžarska trava) turski
CHRYSANTEMUM DISCOIDEUM	— djevojčica (iz porodice kamilica)
CHRYSANTEMUM VULGARE CRISPUM	— bosanski ruzmarin (za pranje kose)
CENTAUREA CALCITRAPA	— okoločep (za gatanje na Jurjevo)
CHEIRANHUS CHEIRI	— žuti šemboj (noćni miris, perzijski)
CONVALLARIA MAIALIS	— đurđevak, biserdžik, pejgamberčići = turski
COSMOS BIBINATUS	— carevo oko, duga žena
COLEUS	— pitoma žara
CHRYSANTHEMUM INDICUM	— Kasum-paša, mitrovdanski cvijet, svisveti, lijepa Kata
CHRYSANTHEMUM CORONARIUM	— nergić, perzijski
CENTAEURA MOSCHATA	— amberbuj (miris ambre, arap. perz.)
CORIOPSIS TINCTORIA	— carevo oko

DIANTHUS BARBATUS	— karamfil, turski karamfil, grč. tur.
DIANTHUS PLUMOSUS	— katmerčići, turski
DIANTHUS CARYOPHYLLUS	— karamfil, katmer (turski = pun, dupli, višestruk, suprotno od birket)
DICENTRA SPECTABILIS	— menđa, minđušica (nakit za uši, perz.)
FUCHIA HYBRIDA	— isto ili udovičko srce
DALHIA VARIABILIS	— đurđin, georgina
DELPHINIUM AIACIS	— zejnli-bostan (tur. ar.=okićeni bostan)
ELAEAGNUS ANGUSTIFOLIA	— igde (turcizam = uljana vrba)
HYDRANGEA HORTENSIS	— hadži-beg, hortenzija
HALIANTUS ANNUS	— suncokret, abdušems (robov kišobran)
HYACINTHUS ORIENTALIS	— sunbul, zumbul, perz.
HESPERIS MATRONALIS	— ljetni, adžem jorgovan (adžem = arap. Perzia)
HEDERA HELIX	— bršljan (za pranje kose i promrzline)
IMPATIENS BALSAMINA	— lijepi čovjek, kna (za knivenje kao azijskom LAWSONIA INTERMIS)
IMPOMEA PURPURA	— dobro jutro, sabahčić, arap. tur.
INULA HELENIUM	— andus (za paljenje u buhurdaru)
IMPATIENS SULTANI	— šekerik, momak, momčić
IRIS VARBOSSANIA	— sabljica
JASMINIUM OFFICINALE	— jasmin, česmin, perz. arap.
LILIUM KANDIDUM	— zambak, bijeli krin, ljiljan (perz. arap.)
LEVISTICUM OFFICINALE	— miloduh (za gatanje)
LUPINUS LUTEUS	— vučjak (novo cvijeće)
MATTHIOLA INCANA	— modri šemboj
MATHIOLA PLENA	— katmerli šemboj, dupli
MELISSA OFFICIN	— pčelinja ljubica, ogulot, tur. = pčela
MENTHA PIPERITA	— pitoma nana (za stomak)
MENTHA PULEGIUM	— veremot (za kašalj i astmu), arap. tur.
MALVA SALVATICO	— šljez
MARIBALIS IALAPA	— akšam-Fata, akšamčić (noćni cvijet turski
NARCISSUS ANGUSTIFOLIUS	— zelenkada, zelin — perzijski
NARCISSUS PSEUDONARCISUS	— borijan tur. = truba
OSIMUM BALSAMICUM	— bosiok
OPUNTIA FICUS INDICA	— svekrvin jezik, jezik
PELARGONIUM RADULA	— paparosa, babarosa (kao začin)
PELARGONIUM HYBRIDUM	— malveta, muškatin, kolutići

PAEONIA OFFICINALIS	— božur, šekaik — arapski
PHASEOLUS COCCINEUS	— aligrah (tur. srp. = crveni grah)
PHLOX	— svatovi
PORTULACA GRANDIFLORA	— ježići, prkos
RUTA HORTENSIS	— ruta rutica
ROSA ALBA	— bijela ruža (za đulsiju-sirće)
ROSA CAMPALUNATA	— ruža đulbešećerka
ROSA INDICA SEMPERFLORENS	— mjesečarka ruža, dul. perz.
ROBINIA PSEUDOACACIA	— pitoma drača, bagrem
SYRINGA VULGARIS	— jorgovan, perz.
SAMBUCUS NIGRA	— zova, murver
SALVIA SPLENDENS	— selvia, fesići, turčin, musliman
SAPONARIA PLENIFLORA	— devetere gaće (brkaju sa PHLOX-om)
SEDUM MAXIMUM	— pitomi ranjenik
SEMPERVIVUM TECTORUM	— čuvarkuća
SOLANUM CAPSICUM	— trešnjica (novo cvijeće)
TULIPA GESNERIANA	— pitoma lala, laleta — perz.
TAGETES ERECTA	— kadifica, arap.
TROPAELUM MAIUS	— latifica, dragoljub (nježan, lijep, = arapski)
VERBENA	— vrbena (po kamarijama)
VIBURNUM OPULUS	— kartop — turc.
VIOLA HORTENSIS	— meneviša, dan i noć — turc.
VIOLA TRICOLOR	— pitoma ljubica, carevo oko
ZINNIA ELEGANT	— čibra, široka kata, sofra
ZYGOCACTUS TRUNCATUM	— nepomičan, decembar (novo cvijeće).

REZIME

Sarajevske bašće i avlije

Cvijeće i bašte su samo rijetko privlačile pažnju kulturnih istoričara, putopisaca pa i stručnjaka, te je autor pokušao da popuni ovu prazninu smatrajući da je kućna vegetacija sastavni dio stambene kulture starog Sarajeva, kojoj daje onu finu i završnu notu. Kombinujući pisane i usmene izvore, te lična ispitivanja, tema je razvijena u okviru arhitektonskih osobina i funkcije tipičnih sarajevskih kuća i još šire — ambijentskih i urbanističkih osobina grada, akcentujući vremenske razlike: nekad i sad. Dug vremenski period turske dominacije (četiri vijeka) je omogućio stilsku

tipiziranost stambenog naselja, odnosno kuća, na kojima se reflektuje izvjesna orijentalna rasipnost u stambenom prostoru, a još više u prostranim avlijama zasađenim cvijećem, baščama i bostanu punim voća i povrća kao »priručnom ekonomijom« domaćinstva. Iz tog perioda su potekli brojni turcizmi u terminologiji kućne vegetacije, upotrebe i običaja vezanih za njih, a u manjem obimu su ostali da traju i do današnjeg vremena, sa izvjesnim razlikama između: Muslimana, Srba, Hrvata i Jevreja. Vremenski kraći period unosi evropske uticaje i nazive naročito od prisustva austrougarske vlasti u Bosni s kraja prošlog vijeka, te se udomaćuju nove biljne kulture, što nalazi između ostalog odraza i u raznovrsnijem jelovniku Sarajlija. Šarenilo terminologije upotpunjavaju nazivi iz drugih jugoslovenskih krajeva izvan Bosne, naročito iz Dalmacije (primorja), što rezultira sve većim miješanjem i turističkim kretanjem našeg stanovništva, naročito poslije drugog svjetskog rata.

Kroz čitav rad botaničkim osobinama vegetacije pretpostavljene su etnografske, kojih ima iznenađujuće obilno. Da pomenemo one najuočljivije: razni običaji, vjerovanja, narodna medicina, književnost, zanimanja, ishrana, lokalni toponimi, lična imena i dr.

Rad na ovoj temi je pokazao autoru da postoje velike praznine u domaćoj literaturi, a koje su naročito vidne u pogledu porijekla i istorijata biljnih vrsta kod nas, a samo uporedna lingvistika bi bila kadra da rasvijetli pravi konglomerat terminologije koja i danas vlada u ovoj oblasti.

RÉSUMÉ

Les jardins et les cours de Sarajevo

Les fleurs et les jardins n'attiraient que rarement l'attention des historiens de culture, d'auteurs de récits de voyages et d'experts, et l'auteur a cherché à remplir ce vide, considérant la végétation près des maisons comme partie intégrale de la culture d'habitation de l'ancienne ville de Sarajevo, à laquelle elle donne cette note délicate et finale. Combinant des sources écrites et orales, ainsi que des recherhes personnelles, le thème est développé dans le cadre des caractéristiques architectoniques et de la fonction des maisons typiques de Sarajevo et encore plus en largeur — des particularités d'ambiance et d'urbanisme de la ville, accentuant des différences des époques: jadis et à présent. La longue période de la domination turque (quatre siècles) a rendu possible le style typique des habitations, c'est-à-dire des maisons, sur lesquelles se reflète une certaine profusion orientale dans l'espace du logement, et encore davantage dans des cours spacieuses, plantées de fleurs, des jardins, des vergers pleins de fruits et de légumes comme »économie accessoire« des ménages. De nombreux mots turcs datent de cette période dans la terminologie de la végétation entorant l'habitation, de l'usage et des moeurs liés avec eux, et quelques-uns d'eux continuent d'exister jusqu'à nos jours, avec de certaines différences parmi: Les Musulmans, les Serbes, les Croates et les Juifs. Une période un peu plus courte apporte des influences et des termes européens, surtout dès la présence de l'administration austro-hongroise en Bosnie, vers la fin du siècle dernier, de corte que de nouvelles cultures s'acclimatent, ce qui se reflète, entre autres choses, dans les menus plus variés des habitants de Sarajevo. La variété de la terminologie est complétée par les termes provenant d'autres régions de Yougoslavie en dehors de la Bosnie, surtout de la Dalmatie (du littoral), ce qui résulte par un mélange, et par des voyages touristiques de nos habitants, surtout après la deuxième guerre mondiale.

Dans l'exposé entier aux caracteristiques botaniques de la végétation sont préférés des caractéristiques ethnographiques, qui sont curieusement nombreuses. Ne mentionnons que les plus frappantes: divers moeurs, les croyances, la médecine populaire, la littérature, les professions, l'alimentation, les toponymes locaux, les noms de famille, etc.

Le travail à ce sujet a montré à l'auteur qu 'il existe de grandes lacunes dans la littérature du pays, et qui sont surtout visibles au point de vue de l'origine et de l'histoire des espèces de plantes chez nous, et uniquement la linguistique comparée serait capable d'éclaircir le véritable conglomérat de la terminilogie qui règne dans ce domaine encore aujourd'hui.

Ljubica Mladenović

PORTRETI STARIH SARAJEVSKIH GRAĐANA

U vrijeme kada klasa bogatih trgovaca počinje da u moći smjenjuje feudalno društvo, kada ti novi ekonomski odnosi počinju da društvo oslobađaju religioznih dogmi, a umjetnost počinje da svoje uzore traži u realnom svijetu, uvijek se u začetku te umjetnosti nalazi portret, jer građanin kao novi naručilac i mecena od umjetnosti, prije svega, traži da ovjekovječi njegovu ličnost.

Ovom istorijskom iskustvu nije odolilo ni građansko društvo u Bosni i Hercegovini, a naročito u njenom ekonomskom i političkom centru Sarajevu. Već polovinom XIX vijeka, kada je posljednji pokušaj feudalne aristokratije da se održi na vlasti propao, Omer-paša Latas, nosilac novih težnji otomanske carevine ka evropeizaciji, prvi je svoj dvor u Sarajevu uredio na evropski način i dozvolio da njegov portret i portrete njegove kćeri radi prvi moderni slikar koji je došao u Bosnu, Vjekoslav Karas[1], a kasnije Mustafa efendija, slikar školovan u Evropi, o čijem se životu malo zna[2], kao što se malo zna i o ovim izgubljenim portretima.

Međutim, za ovim primjerom i inače ogorčena feudalna aristokratija nije se povela i zato su prvi poznati i sačuvani portreti vezani za klasu koja je tad počela da osvaja ekonomske pozicije i izbija na društvenu pozornicu, za centar trgovačke moći tadanje Bosne, za sarajevski Tašlihan. Upravo, najstariji sačuvani portret i jeste portret njegovog tad najmoćnijeg člana Manojla Jeftanovića.

Portret je nesigniran, ali po porodičnim podacima[3] radio ga je bečki slikar Hofman[4] 1871. godine. Hofman je za ovaj posao naročito

[1] Anka Šimić-Bulat, Vjekoslav Karas, Zagreb, 1948, 51

[2] Ljubica Mladenović; Počeci građanskog slikarstva u Bosni i Hercegovini. Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva I, 172.

[3] Podatke o portretu dao mi je g. Milo Borojević, kustos Muzeja Stare pravoslavne crkve u Sarajevu, koji je ove podatke dobio od Manojlovog unuka pok. dra Dušana Jeftanovića. Zahvaljujem.

[4] Slikar koji je radio portret je i školovan i talentovan, pa se moglo pretpostaviti da je pomenut u leksikonu bečkih umjetnika. Međutim, slikara sa prezimenom Hofman ima dosta, ali jedino podaci koji bi donekle odgovarali vremenu u kome je portret rađen odnose se na: Hoffmann, Franz Xavier, Maler in Wien, wo er 1834/40. in den Akad. Ausstelt Genrebilder, Porträts und Still leben zeigte...
Thieme-Becker, Künstler Lexikon, XVII.

došao iz Beča i odsjeo u kući Jeftanovića u Odžaktanu. Izradio je dvije replike istog portreta: jedna je čuvana u porodici[5], druga u svečanoj sali Više srpske djevojačke škole[6]. Uz portret Mis Adeline-Pauline Irbi, portret Manojla Jeftanovića bio je jedini svjetovni portret u sali koja je čuvala likove najviših crkvenih dostojanstvenika, mitropolita Dabro-bosanske mitropolije, a to je činjenica koja ukazuje na neosporan ugled koji je uživao ovaj rodonačelnik jedne od najpoznatijih porodica u ekonomskom i društvenom životu Bosne.

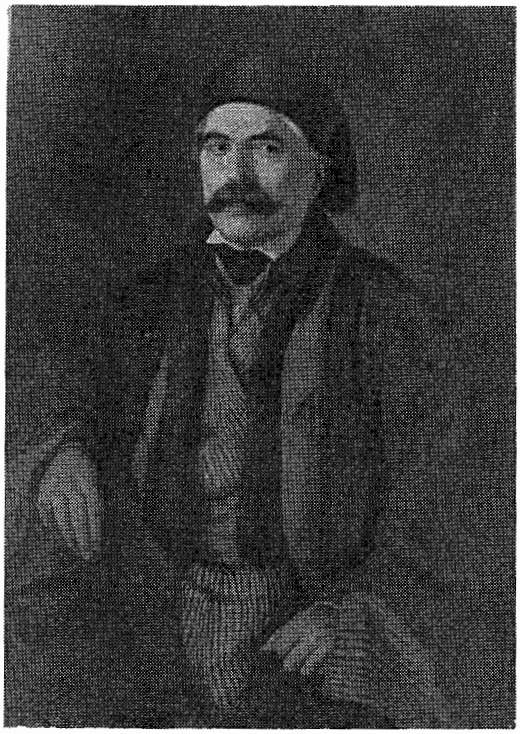

Hofmann, Manojlo Jeftanović

Podatak o ugledu modela nije mogao biti nepoznat slikaru, kao što mu je i sama okolnost da je pozvan iz Beča da radi portret jednog starca (Manojlo je rođen početkom XIX vijeka a umro 1878. godine) u dalekoj »turskoj provinciji« morala ukazati da se radi o vrlo uvaženoj osobi.

Zato je slikar upotrijebio sve svoje znanje da i inače autoritativnu ličnost Manojlovu učini još reprezentativnijom. Svoj model je postavio u sjedeći, malo iskošen položaj (portret je do koljena) sa jednom rukom oslonjenom na naslon fotelje, drugom spuštenom u krilo. Otmenu staturu potencira odijelo u najvećoj paradi: bijela košulja sa crnom mašlijom i šarenom svilenom maramom, preko koje je anterija sa plavim prugama opasana šarenim trabolosom, pa plava ćurdija opšivena krznom i najzad crno džube sa širokim rukavima kroz koje proviruju posuvraćeni rukavi prugaste anterije. Na glavi tunis-fes sa velikom kićankom. Marcijalno i lijepo lice Manojlovo slikano je sa strahopoštovanjem: blijedi oker inkarnata sa zelenim sjenkama, guste crne obrve iznad malo uvučenih očiju sa kosim pogledom, opušteni prosijedi brci, malo uzdignuta, zapovjednička brada, prameni bijele kose koji proviruju ispod tamnocrvenog fesa sa crnom kićankom, sve je podvedeno pod zakone dobre akademske škole, a živo slikana materija odijela sa plavim prelivima na crnom džubetu, pedantno iz-

[5] To je portret koji se danas čuva u Muzeju Stare pravoslavne crkve.

[6] Ovaj portret je 1949. godine predat na čuvanje Zemaljskom muzeju. Od 1949. godine nalazi se u Muzeju grada Sarajeva.

vučene tamnoplave pruge na anteriji, sitno izrađene šare na marami i trabolosu, fine male ruke sa ružičastim razmacima na zglobovima, pa gusti slojevi podslikavanja i tanke lazure, ukazuju na trud da se dočara jedan oplemenjeni lik i ugodi moćnom i izdašnom naručiocu.

Nepoznati, Tata Jeftanović

Iz ove porodice, mada nije neposredno vezan za nju, ostao je još jedan od ranih sarajevskih portreta. To je portret čuvene ljepotice toga doba Tate Vajler-Jeftanović. Lijepa i mlada djevojka Tata Ilić udala se poslije okupacije za austrijskog činovnika Đulu pl. Vajlera, a kasnije, kao udovica, za Konstantina Jeftanovića. Đula Vajler je bio na raznim dužnostima u Slavoniji i Bosni, u Sarajevu, Jajcu i Visokom. Sa svojom lijepom ženom putovao je dosta pa se vjerovatno zadržao u Beču ili Pešti, gdje je portret radio majstor, možda i prijatelj porodice, jer se potpisao samo Victor. Portret je rađen u tondu, pravi bečki »brustbild«, poprsje okrenuto 3/4 ulijevo. Iz tamne pozadine odvaja se ljupko lice rađeno u ružičastom tonu, potpuno glatko i bez sjenke, male lijepo ocrtane usne, tamne oči zagledane u daljinu, meka, živa i podatna kosa koja pada po čelu i diže se na zatiljku tako da se vidi malo uho sa dijamantom u rupici. Jasno crvena mašna u kosi kao odbljesak tamnocrvene haljine, žabo od zlataste čipke, minuciozno izrađen zlatan broš i zlatan lanac pokazuju izvrstan zanat, veliku odliku akademičara i njihovu težnju da sve dotjeraju do kraja, a u ovom slučaju i neskrivenu želju slikara da podvuče draž svoga zaista lijepog modela. Međutim, to nametljivo insistiranje pretvorilo je ljupkost u sladunjavi šarm i ubilo ličnost do te mjere da se ta nekada slavljena ljepota sve manje voli što se više gleda.

Ova dva portreta pomenuta su zato što predstavljaju najstarije sačuvane portrete sarajevskih ličnosti, a ne zato što pripadaju istoriji našeg portretnog slikarstva.

Prava istorija bosansko-hercegovačkog, pa i sarajevskog portreta, počela je onda kad su u ove krajeve, skoro istovremeno, došli prvi naši slikari koji su tu duže vrijeme radili, a neki proveli i cio vijek: Anastas i Špiro Bocarić, Ivana Kobilca i Nikola Nardelli.

Sredinom 1896. godine mostarska Zora donijela je sljedeću vijest: »G. A. Bocarić, poznati umjetnik, akademski slikar (živopisac) bavi se od više dana u našoj sredini. Ovijeh dana izložiće u knjižarnici g. Radovića svoje najnovije portrete, među kojima će biti umjetnički izrađen lik srpskog književnika, arhimandrita pok. Joanikija Pamučine i mladog ranopreminulog pjesnika Jeftana R. Šantića. Radovi g. Bocarića odlikuju se osobitom živošću, finim koloritom i prirodnošću, te je njegova vješta kičica u umjetničkom svijetu i mjerodavnim krugovima stekla odlično priznanje. U Mostaru baviće se poslom duže vremena, te zato obraćamo pažnju našeg građanstva na ovu zgodnu priliku da za svoje domove nabave vrlo umjetnički izrađene portrete članova svoje porodice uz umjerenu i skromnu cijenu.«[7] Tako je velika lutalica i romantični zanesenjak Anastas Bocarić zadužio Mostar, a uskoro zatim i Sarajevo slikajući prve portrete njihovih građana.

Rođen u Budvi 1864. godine, školovan u Atini, Anastas se već 1883. godine obreo u Cetinju gdje je slikao sad izgubljene portrete kneginja. Početkom 1887. godine vidimo ga u Dubrovniku kao »štovatelja« Tate Vajler kojoj je poklonio jednu svoju fotografiju sa posvetom,[8] a iste godine se u Zadru oženio sa Anom Tofolo-Spadoni[9] i izradio četiri lijepa portreta svoje svastike Čezarine Tofolo.[10] 1889. godine radio je u Budvi portret mitropolita crnogorskog Visariona Ljubiše i neke portrete građana pa se vratio u Zadar i potom u Zagreb. Od 1892. do 1895. godine radio je ikonostase u pravoslavnim crkvama u Hrvatskoj sve dok 1896. godine nije stigao u Mostar.

U Sarajevo je došao 1897. godine, jer je tad radio portret vladike Antima,[11] a po porodičnoj tradiciji ove godine je radio i dva nesignirana portreta iz porodice Hadžidamjanovića.[12] To je portret Jove S. Hadžidamjanovića (1827—1903), sarajevskog ćurčije, i njegove supruge Mare, rođene Jagodić. Jovo Hadžidamjanović je naslikan u sjedećem stavu, do koljena, okrenut 3/4 ulijevo. Obučen u crno starinsko odijelo iz koga proviruje samo bijela kragna, opasan je šarenim trabolosom i ogrnut ćurkom postavljenim krznom. U rukama, puštenim na krilo, drži žute brojanice. Lice je duguljasto, plavooko, sa sijedim opuštenim brcima, energično i hladno. Na glavi visoki crveni fes. Čitava sigurno postavljena figura na maslinastoj pozadini, nemarna i gospodstvena, neodoljivo podsjeća na poznati portret trgovca Ivaniševića iz Mostara.[13]

---

[7] »Zora«, Mostar 4—5. jula 1896.

[8] Fotografija se nalazi u Muzeju grada Sarajeva.

[9] Podaci njegove kćeri Milice Bužan-Rim.

[10] Portret se nalazi u Umjetničkoj galeriji na Cetinju.

[11] Podatak g. Mila Borojevića, na kome mu zahvaljujem.

[12] Podatke mi je ljubazno dao i portret stavio na uvid prof. Vojislav Hadžidamjanović, unuk portretisanih. Zahvaljujem.

[13] Ljubica Mladenović, op. cit. str. 179.

Portret njegove supruge Mare, rađen kao pandan, takođe je u sjedećem stavu, do koljena, okrenut 3/4 udesno. Obučena je u crnu zakopčanu haljinu, ukrašenu zlatnim lancem i bisernim paftama u struku. Preko haljine je žućkasta bunda. Lice duguljasto, veoma meko, rađeno svijetlim okerom, sa ružičastim prelivima, u ušima biserne minđuše, crna glatko začešljana kosa sa tepelukom i crnim barešom, izraz ozbiljan i bez osmijeha. Ruke su meko naslonjene na krilo. Oba portreta pokazuju tendenciju ka reprezentativnom, ali mekota materije i inkarnata daje im toplinu porodičnih portreta.

Osim ovih, nisu nam poznati drugi njegovi portreti u Sarajevu, a možda ih nije ni bilo više jer je istovremeno radio i ikonostas u Rogatici,[14] a već 1899. godine u Zadru je izlagao svoje projekte za spomenik Njegošu.[15] 1900. godine naglo iz Sarajeva odlazi za Beograd i u zapadne krajeve ne vraća se sve do 1932. godine, kad kao penzioner dolazi u Perast da tu proživi posljednju deceniju i umre 1944. godine.

Špiro Bocarić, Prota Teodor Jungić

Trag Anastasa Bocarića u bosansko-hercegovačkom slikarstvu je upečatljiv ali kratak. Trag njegovog brata Špire biće dugotrajniji: on je Bosni posvetio cio svoj život.

Rođen u Budvi 1876. godine,[16] Špiro Bocarić se školovao u Veneciji odakle je došao u Novi Sad, a odmah zatim, možda na bratov poziv, u Sarajevo. Međutim, između braće plahovite ćudi ubrzo je došlo do raskida, pa je Špiru prihvatila porodica prote Jungića u čijoj je kući izvjesno vrijeme stanovao. Vjerovatno za tu pomoć u nevolji Špiro je naslikao i prve svoje potpisane portrete (signirane Špiro Bocarić 1897.), portrete porodice Jungić.

[14] Ibidem, str. 178.

[15] »Brankovo kolo«, 25. februar (9. mart) 1899., br. 8, 250—252.

[16] Obično se u podacima o Špiri Bocariću navodi da je rođen 1878. godine. Prvi put se u knjizi Miroslava Luketića, Budva-Sv. Stefan-Petrovac pominje da je rođen 1876. godine, što mi je drug Luketić potvrdio uvidom u knjige rođenih Srpske-pravoslavne crkve u Budvi. Drugu Luketiću zahvaljujem za ovu ljubaznost. Međutim u Narodnom muzeju u Beogradu postoji jedan portret potpisan rukom Špire Bocarića i datiran Zagreb 1892. Ko bi 16-godišnjem mladiću povjerio izradu portreta?

Špiro Bocarić, Jovanka Jungić

Prota Teodor Jungić[17] bio je u to vrijeme vojni sveštenik u Sarajevu. Na portretu ga vidimo u poprsju bez ruku, okrenutom 3/4 udesno. Lijepo duguljasto lice, još mlado, obraslo kratkom crnom bradom, sa tankim brkovima ispod kojih se vide lijepo ocrtane usne, visoko čelo, uzdignute obrve, ozbiljne i prodorne oči čine ovaj lik izuzetno oplemenjenim. Crna mantija sa crvenom ivicom ispod koje je crna haljina oživljena crvenim pojasom, i ti karmini su jedini akcenti na crnim, razlivenim ali živim površinama.

Njegova supruga Jovanka,[18] mlada žena, okrenuta 3/4 ulijevo, upravo da na zidu gleda u svoga supruga. Njeno poprsje utegnuto u crnu svilenu haljinu i prošireno »puf« rukavima, vertikalno je presječeno sa tri crvene trake kao jedinim ukrasom. Lice lijepo i ozbiljno, pogled blag, crna podignuta kosa živo se odvaja od maslinaste pozadine. Sve je dobro postavljeno, dobro crtano, glatko i lazurno islikano, odnos poštovanja prema portretisanim ličnostima potpuno je prisutan. Portreti su izazvali divljenje koje ni do danas nije iščezlo.

Špiro Bocarić, Beluš Jungić

Ako za ova dva portreta možemo da pretpostavimo da ih je radio iz zahvalnosti, u želji da se oduži svojim dobročiniteljima, a, možda, i da svojoj novoj sarajevskoj klijenteli pokaže koliko je savladao tajne slikarskog zanata, onda za portret trećeg člana ove

[17] Porodica prote Jungića je stara svešteničke kuće u Banjaluci. Teodor Jungić je poslije svršenih studija u Beogradu došao u Sarajevo gdje je postavljen za vojnog sveštenika u činu pukovnika.

[18] Jovanka, rođena Lončarević, bila je jedna od učenica u Zavodu Mis Pauline Irbi. Rano je umrla od tuberkuloze.

porodice maloga Beluša Jungića,[19] možemo reći da ga je radio jedino da da oduška svome neskrivenom osjećanju ljubavi i nježnosti. Taj mali tondo na kome je napisao »Belušu — Špiro Bocarić 1918.« slikao je u savršenoj slobodi, milujući ružičasto lice, meku svilenu kosu koja u kovrdžama pada po čelu, dva široka plava oka, napućene usne, izraz neponovljive dječje umilnosti. Čak je i naročitu pažnju poklonio sivoj haljinici sa naborima, bijeloj kragni i velikoj mašni koju je naselio nizom plavih i crvenih pruga, pa nije zaboravio ni crni lenger na sivom plastronu. Ako porodična legenda priča da je portret slikao pjevajući italijanske kancone, jer je model jedino pod tim uslovom pristajao da sjedi, onda ovoj priči treba vjerovati, jer ovako raspjevana njegova kičica je poletjela još samo jedanput, ali ovaj put oduševljenje nije izazvao toliko model koliko je to bila trenutna provala emocija u kojoj je boja odnijela prevagu nad formom.

Špiro Bocarić, Savka Ćurtović-Fajdinica

Savka Ćurtović, rođena Ćuković, trgovačka žena, zbog darežljivosti prozvana »Fajdinica«, očigledno je izazvala simpatiju slikarevu. Slikao ju je u prirodnoj veličini (kasnije je portret skraćen pa je otpao dio sa signaturom), skoro en face, u stojećem stavu. Obučena je u starinsku narodnu nošnju: bijela košulja, crveni jelek, tamno-crvena anterija, ćurdija optočena krznom, sve sa mnogo zlatnih opšivaka, utegnuta pojasom sa krupnim bisernim paftama, dvostrukim đerdanom od krupnih dukata oko vrata i zlatnim medaljonom na prsima. Njeno nelijepo lice ukrašeno je blagim osmijehom, a glava tamnocrvenom kapom optočenom dukatima i grozdovima bisera sa obje strane. Plemenito tretirana materija, slobodno rađene površine, bogatstvo kolorita u kome se smjenjuju samo četiri boje čine da zaboravimo na nedostatke u crtežu i prilično neartikulisanu liniju tijela.

[19] Beluš Jungić sin prote Teodora, rođen 1892., a umro 1968. godine u Sarajevu. Bio je muzičar, kompozitor i dirigent, jedan od najzaslužnijih ljudi na polju širenja muzičke kulture i umjetnosti u Sarajevu.

Mlad, talentovan, pun nacionalnog oduševljenja, Špiro Bocarić je u početku svoje karijere objeručke prihvaćen od sarajevskog Tašlihana i odmah ušao u kolo njegove »zlatne mladeži« sa kojom je provodio buran boemski život. U svojim portretima on je, kao niko ni prije ni poslije njega, ovjekovječio cijelo to društvo, ekonomskim interesima i rodbinskim vezama do te mjere ispripletano, da svi liče na članove jedne iste, mnogoljudne porodice.

Već 1898. godine radio je dva hadžijska portreta: Hadži Jovu Hadžipetrovića i suprugu mu Jovanku. Hadži Jovo je bio veoma ugledan trgovac i kad je slikan, bilo mu je 76 godina, a Jovanki 60.[20] Oboje su pozirali u bašti, što se nagovještava naslonom jedne baštenske stolice na koju su postavljeni. Oboje sjede okrenuti 3/4 ulijevo. On je u crnom starinskom odijelu, ispod crnog koporana izviruje bijela kragna. Ogrnut je ćurdijom postavljenom krznom, opasan tamnocrvenim trabolosom, na glavi fes iste boje. Obje ruke, veoma lijepe, naslonio je na naslon stolice, u desnoj su mu crvene brojanice. Lice koštunjavo, gorštačko, ukrašeno sa dva prodorna crna oka; prosijedi, pažljivo očešljani brci nadvili se nad tanke usne. Tamni oker inkarnata nanijet je odsječnim potezima, laka zelena osjenčenja potenciraju staračku nabornost i lice izbija iz maslinaste pozadine i crnih površina odijela, na kojima su samo dva akcenta: blještavobijela kragna i jasno crvene brojanice.

Špiro Bocarić, Jova Hadžipetrović

Jovanka također sjedi, vrlo uspravna i stroga, odjevena u crnu haljinu i bundu s krznom. Preko prosijede kose stavila je tepeluk bez nakita. Blijedi inkarnat lica na kome su godine utisnule mnoge bore, hladan pogled plavih očiju, stisnute usne samo podvlače ovu dostojanstvenost bez ikakvih spoljnih ukrasa. Oba portreta su rađena

[20] Na poleđini njegovog portreta zabilježeno je rođen 1822. godine, a na Jovankinom: rođena 1838. godine.

pažljivo, sa insistiranjem na materiji koja je živa i zvučna, prelivena zlatnim »muzejskim tonom«, kao što dolikuje likovima uglednih ljudi i hadžija.

Špiro Bocarić, Jovanka Hadžipetrović

Špiro Bocarić je bio opterećen svojim akademskim obrazovanjem i željom da ugodi patrijarhalnoj sredini, ali se ponekad u njemu javlja i želja, naročito kad nije radio po narudžbini, za slobodom, za neometanim poigravanjem bojom, ali i tad, kao da je bio uklet, ta

sloboda nije odlazila dalje od pozadine slike. Tako bi se mogla protumačiti ona meka, skoro kao sumaglica rađena draperija na portretu Atanasija Šole. Portret je rađen 1900. godine, kad je Šoli bilo svega 22 godine i bio urednik mostarske Zore i slikarev prijatelj, sudeći po intimnoj posveti na portretu: »Ati — Špiro 1900.«

Iako se radi o veoma mladom čovjeku, portret je koncipiran u velikom stilu, kao paradni portret, skoro anticipirajući sudbinu budućeg predsjednika bosanske vlade.[21] U jednom dosta nedefinisanom prostoru sa šarenom draperijom u pozadini i crvenim sagom na podu, na stolici presvučenoj crvenom svilom, sjedi impozantan mlad čovjek, u punoj figuri. Stav mu je uspravan i ukočen. Crni redengot, ljubičasta mašlija sa brilijantskom iglom, kruta, bijela i visoka kragna, sive pantalone; desnu nogu obuvenu u crnu cipelu visoko je prebacio preko lijeve, desnu ruku sa brilijantskim prstenom na malom prstu naslonio je na štap od abonosa sa srebrnom drškom, lijeva šaka je ravno položena preko desne. Lijepa i otmjena glava je pravo okrenuta gledaocu: tanki, njegovani brkovi preko crvenih usana, cvikeri, visoko i glatko čelo, kratko potšišana kosa, blijedi inkarnat.

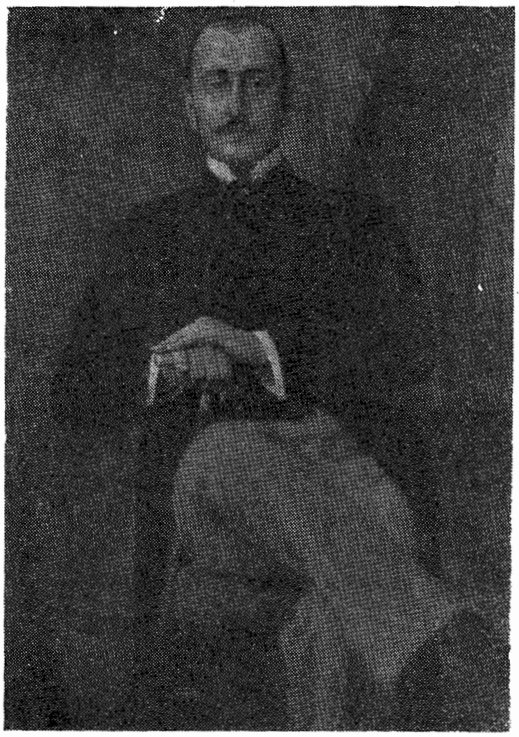

Špiro Bocarić, Atanasije Šola

Glatka faktura, suv crtež i stroga forma figure, traženi kontrast jasno crvenog sjedišta i svijetlosivih pantalona, bijelih akcenata manšeta i kragne na crnoj podlozi redengota, svjetlucanje brilijanata na prstu i u mašni, svi ti akademski rekviziti odudaraju od meke, nježne pozadine sa prigušenim žutim, plavim i crvenim tonovima i stvaraju onaj neprijatan osjećaj koji proizilazi iz nesaglašenosti htijenja i konkretne realizacije slike.

[21] Atanasije Šola, rođen 1878. godine u Trstu. Školovao se u Trstu i Parizu. Od 1900-1. bio je urednik mostarske »Zore«. 1911. godine izabran je u Bosanski sabor. 1914. godine zatvoren, optužen za veleizdaju i osuđen na 12 godina robije. 1918. godine izabran za predsjednika bosanske vlade. Umro u Sarajevu 1955. godine.

U konzervativnoj koncepciji, ali sa mnogo više stilske čistote, izradio je portret Miće Savića, sarajevskog trgovca (signiran Špiro 1902.). Crna, uspravna, frontalna figura do koljena, poluspuštenih očnih kapaka i opuštenih brkova, sa glatkom, zalizanom i razdijeljenom kosom, jednom rukom naslonjenom na barokni stočić, drugom opuštenom niz tijelo, podsjeća na bidermajerski portret. Velika crvena, koso postavljena zavjesa sa kićankom u pozadini još više pojačava tu sličnost. Ali, i pored arhaične ukrućenosti figure, lice rađeno u širokim potezima u crvenom okeru s jedva primjetnim smeđim sjenkama, koje tako snažno izbija iz crvene draperije, živi i diše i svojom neposrednošću i jednostavnošću urezuje se u sjećanje gledaoca.

Špiro Bocarić, Mića Savić

Špiro Bocarić je slikao mnogo. Naslikao je desetine portreta, brzo, po narudžbi, po fotografiji, udovoljavajući svakoj želji naručioca, naročito u danima oskudice, i zato se u nekim njegovim kasnijim portretima sve više javljaju njegove negativne osobine: nemaran crtež, rđavo postavljena figura, beskrvan kolorit, zanemaren zanat do te mjere da je na portretu Riste Vasiljevića[22] ostavio neislikan grund koji mu je poslužio kao plastron bijele košulje. U samom slikaru kao da je postojao neki nesporazum: s jedne strane želja da ugodi malograđanskoj sredini od koje je živio, s druge njegov slikarski temperament i nagon ka koloristićkim istraživanjima.

1905. godine[23] radio je portrete Marije Hadžidamjanović, rođene Savić, i njenog supruga Stijepa I. Hadžidamjanovića. Poprsje veoma lijepe mlade žene obukao je u jasnoljubičastu haljinu, ukrašenu velikim zlatnim brošem sa crvenim rubinom, zlatnim lancem sa satom

[22] Portrete Riste Vasiljevića i njegove supruge Jeftanije izradio je u dvije replike. Jedan par se nalazi u Umjetničkoj galeriji, drugi u Muzeju grada Sarajeva.

[23] Prof. Vojo Hadžidamjanović, čiji su ovo roditelji, i kome zahvaljujem što mi je portrete stavio na uvid, obavijestio me je da su signature ispod ramova i da su datirane 1905. godine.

islikanim emaljima i paftama od bisera. Preko haljine je crno svileno libade optočeno veoma bogatim zlatnim vezom. Lice je svijetloružičasto, kosa crna okićena barešom sa dijamantskom granom. Stijepo je u jednostavnom crnom redengotu ispod koga se vidi mrki prsluk, visoka bijela kruta kragna i zlatan lanac. Lice ružičasto, jasno plave, skoro staklaste oči, žuti dugi brkovi, kosa crna i kratka.

Oštrina i sirovost boje kojom su rađeni ovi portreti, insistiranje na odnosima crnožuto-ružičastoplavo-ljubičastocrveno, nisu dotad viđeni na Špirinim portretima. Ovaj ekspresionizam, koji se, na žalost, zadržao samo na boji, anticipira njegove mnogo kasnije portrete banjalučkog perioda, a istovremeno pokazuje da Špiri Bocariću nisu bila nepoznata kretanja u savremenoj evropskoj umjetnosti. Oko 1910. godine počeo je svoje slike da izgrađuje jednim novim postupkom, nekom vrstom divizionističke tehnike, koja se sastojala u tome da svoje akademski koncipirane likove zaspe izduženim potezima čiste boje. U ovom maniru izradio je poprsje Gligorija Jeftanovića,[24] Manojlovog sina i jednog od najviđenijih ljudi toga vremena, portret fabrikanta Ašera Alkalaja i, nešto kasnije, portret dra Đorđa Vasiljevića, fin. nadsavjetnika i poznatog kulturnog radnika.

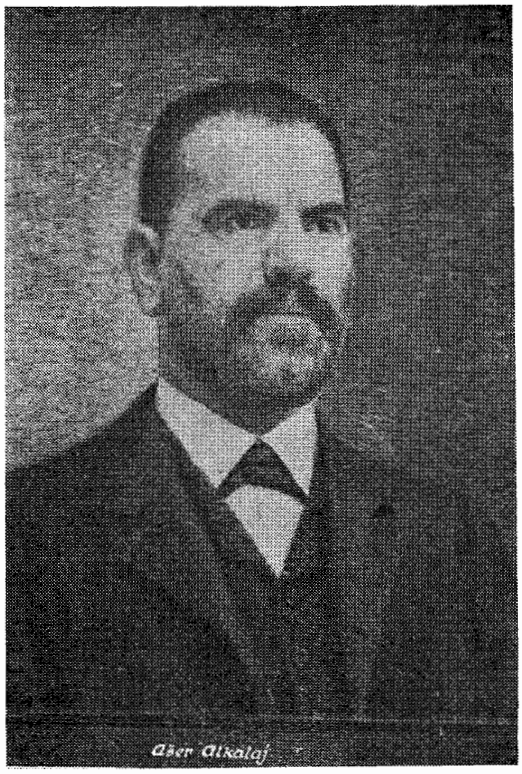

Špiro Bocarić, Ašer Alkalaj

Ovaj, zakašnjeli sarajevski postimpresionizam, međutim, nije imao nikakve veze ni sa monumentalnošću i strogom disciplinom slika jednog Sera ni sa oporim pejzažima Segantinijevim, jer je Bocarić od postimpresionizma uzeo samo njegove formalne elemente. Duh njegovih slika ostao je akademski.

Iste godine kad i braća Bocarići, 1897., u Sarajevo je došla iz Ljubljane[25] već poznata slikarka Ivana Kobilca. Rođena 1862. u Ljubljani, Kobilca je prva slikarska znanja stekla u svom rodnom gradu. 1879. godine je otišla u Beč gdje je dvije godine kopirala u Akademijinoj galeriji, a 1881. godine u Minhenu se prvo upisala u Školu

[24] Portret se čuva u Muzeju Stare srpsko-pravoslavne crkve u Sarajevu.
[25] Nada, 1898., 6, 23—24.

za umjetne zanate a zatim prešla na Akademiju i kod čuvenog Erdleta ostala sve do 1891. Tad je otišla u Pariz, zatim u Firencu. U Sarajevo je došla na poziv da radi portret nadbiskupa Štadlera.[26] Sa izgubljenim portretom vladike Antima, koji je iste godine radio Anastas Bocarić, ovaj portret otvara seriju portreta zvaničnih ličnosti rađenih rukom naših slikara.

Ivana Kobilca bila je veliki poštovalac slikarstva Bastien—Lepaža, sa čijim se djelima upoznala za vrijeme svog boravka u Parizu, ali s obzirom na ugled i društveni rang ličnosti, Kobilca je Štadlerov portret koncipirala savršeno konvencionalno: stojeća figura u prirodnoj veličini, en face, u punom ornatu, desna ruka podignuta na blagoslov, lijeva pridržava veliki krst koji visi na grudima. Nadbiskup je obučen u tamnoljubičasti, teški ogrtač sa širokim hermelinskim okovratnikom, ispod čijih se krajeva vidi bijela čipkana roketa i blijedoljubičasta reverenda sa bogatom zlatnom kićankom. Lice je u blijedom okeru, sa kratkom sijedom kosom. Na podu je ćilim sa prigušenim zelenim i crvenim šarama; na tamnoj pozadini, na gornjoj desnoj strani nalazi se nadbiskupov grb i natpis: »Katoličko građanstvo sarajevsko svomu ljubljenomu nadpastiru presvijetlomu doktoru Josipu Stadleru, prvomu nadbiskupu vrhbosanskomu na uspomenu njegova ozdravljenja 1897.« Slikaričina signatura je na desnoj strani[27] slike. Stav, blag izraz pastirskog lica i birani odnos boja očigledan su znak poštovanja koje je Kobilca, i sama časna sestra, imala prema modelu.

Kobilca je ostala u Sarajevu do 1906. godine. Za tih devet godina izradila je u svom pleneristićkom maniru nekoliko portreta, među kojima i portret gospođe Arndt, žene slikara Lea Arndta, Kobilčinog sarajevskog prijatelja (koji je radio jedan njen lijepi portret u crtežu[28] i portret violinistkinje Julije Bussjägerove, koji se nalazi u Ljubljani.[29] U Sarajevu je sačuvan od njene ruke samo portret Mehmed-bega Kapetanovića — Ljubušaka.

»Hrvatski dnevnik« od 18. siječnja 1906. godine donio je vijest: »Gradska opština da ovijekovječi uspomenu na dosadašnja četiri gradonačelnika, dala je izraditi njihove portrete. Portret prvog gradonačelnika (1878—1892.) Mustaj-bega Fadilpašića izradio je češki slikar Mahaček. Portret drugog Mehmed-bega Kapetanovića (1893—1899.) slovenska slikarica Kobilca, koja je radila i nadbiskupa Štadlera; portret predzadnjeg Hadži Nezif ef. Škaljića (1899—1905.) domaći slikar Bocarić. Jamačno se biti izrađen i portret sadašnjeg gradonačelnika«.

Portret koji se u vijesti spominje da ga je radio češki slikar Mahaček nije nam poznat. Ostao nam je portret prvog gradonačelnika koji je stajao u maloj sali Vijećnice, zajedno sa ostala tri, od ruke

[26] Ljerka Menaše, Umjetnički razvoj Ivane Kobilce Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta II Ljubljana 1952., 115—164.

[27] Portret se nalazi u salonu Nadbiskupskog ordinarijata u Sarajevu. Zahvaljujem na ljubaznoj dozvoli da portret vidim.

[28] Reprodukcija u Nadi, 1898., 6.

[29] Ljerka Menaše,op. cit.

Špiro Bocarić, Mustajbeg Fadilpašić-Šerifović

Špire Bocarića. Portret je rađen po fotografiji, jer je Mustaj-beg Fadilpašić umro 1892. godine.[30] To je poprsje bez ruku, okrenuto 3/4 udesno, dok je glava okrenuta ulijevo, skoro en face. Nemarni crtež Špire Bocarića i ovdje je poremetio odnos između glave i tijela i taj inače snažno i dobro slikani lik jedne samosvjesne i energične ličnosti gubi u cjelokupnom mučnom utisku koji slika ostavlja.

Drugi portret, Nezir ef. Škaljića, trećeg gradonačelnika, mnogo je cjelovitiji i mirniji, mada ni on nije lišen crtačkih grešaka. Međutim, ove manje primjetne greške iskupio je zaista pažljivo slikani lik jedne plemenite i oduhovljene ličnosti. Blijedi oker se blago i ravnomjerno razlijeva po licu, bijela brada i brkovi su živi, pogled plavih očiju blistav i vlažan. Na plavoj, svijetloj pozadini blista crveni fes sa bijelim sarukom, odijelo je slikano slobodno, crvena ogrlica na bijeloj košulji i svjetlucanje dragog kamenja na ordenju rađeni sa pažnjom i očevidno sa željom da se napravi dobar i dopadljiv portret.

Špiro Bocarić, Nezir ef. Škaljić

U slobodnom slikarskom zamahu i poetičnom inspiracijom uradila je Ivana Kobilca portret drugog gradonačelnika Mehmed-bega Kapetanovića — Ljubušaka. Solidno i pravo postavljena figura sa glavom malo okrenutom ulijevo, sa prosijedom, lepršavom kosom koja proviruje ispod crvenog fesa,

[30] Biografije gradonačelnika: Ljubica Mladenović, Katalog izložbe Portreti starih sarajevskih građana, Izd. Muzeja grada Sarajeva, 1968.

Ivana Kobilca, Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak

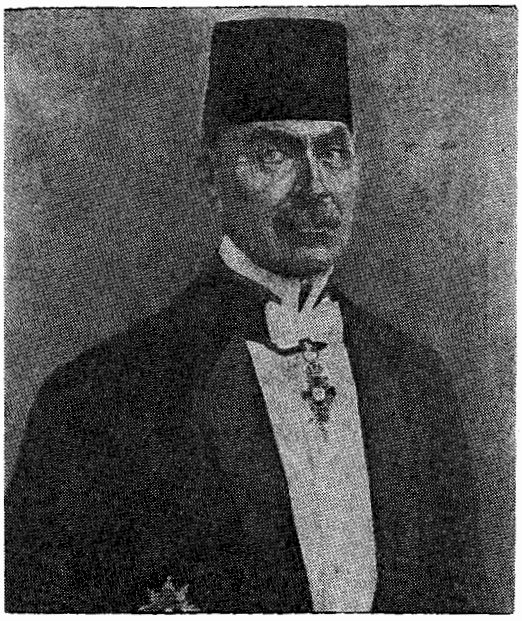

Rudolf Valić, Esad ef. Kulović

svježe, ružičasto lice, prosijede obrve i brkovi, raspjevana materija na prozirnoj pozadini, sve se skladno uklopilo u jedinstveni utisak jedne snažne, žovijalne ličnosti, pune životnog zadovoljstva. U odnosu na portret nadbiskupa Štadlera, očigledno je da se slikarka oslobodila nekih predrasuda i pošla putem svojih pariskih preokupacija, mada je i ovdje, s obzirom na ličnost portretisanog, uzdržanija nego u svojim raspjevanim ženskim portretima.

Četvrtog gradonačelnika Esad ef. Kulovića slikao je Rudolf Valić prilikom svog boravka u Sarajevu 1912. godine. Te godine su on i njegova žena Ludviga, vajar, priredili izložbu u Društvenom domu. Kritika[31] je naročito zapazila njegove portrete i vjerovatno je to uticalo da mu se povjeri izrada Kulovićevog portreta. Valić je bio đak Vlaha Bukovca i portret je u akademskoj koncepciji: poprsje bez ruku okrenuto udesno, frak, odličja i tamnocrveni fes na glavi, ali po slobodi tretiranja ovaj portret jedne izrazite, hladne i otmjene ličnosti, rađen oporo, bez lazura, najdalje je otišao u izrazu i modernom slikarskom tretmanu.

Tri interesantna portreta zvaničnih ličnosti nekadanjeg Sarajeva čuvaju se u

[31] Sarajevski list, 3 (16.) april 1912.

zbirci Muzeja grada. To su portreti predsjednika Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine iz vremena austro-ugarske uprave.[32] Njihov autor je sudija i slikar Nikola Nardelli.

Nardelli je rođen 1857. godine u Trpnju, gdje mu je otac bio carinski činovnik. Gimnaziju je učio u Kotoru, a zatim se upisao na Kunstgewerbeschule u Beču, zajedno sa Vlahom Bukovcem, koji mu je bio drug iz mladosti i prijatelj do kraja života. Kad je Bukovac napustio Beč i otišao u Prag, Nardelli je napustio umjetničku školu i, po očevoj želji, upisao se na pravni fakultet. Po završenim studijama bio je sudski pripravnik u Dubrovniku, pa sudija u Stocu, Brčkom, Mostaru i Sarajevu. Poslije I svjetskog rata bio je predsjednik suda u Tuzli i Mostaru gdje je penzionisan 1922. i umro 1941. godine.[33]

Slikarstvo je bilo Nardelieva životna strast, slikao je mnogo i sa oduševljenjem. Izuzetno je volio da slika cvijeće, naročito: ruže, ribe i morske pejzaže. Kao slikar uživao je ugled i po narudžbini naslikao mnoge portrete. Koliko je bio cijenjen slikar svjedoči i činjenica da je za vilu svoga brata barona Nardellia, namjesnika Dalmacije, u Trstenom, radio galeriju portreta starih Dubrovčana i da mu je povjereno da izradi portret predsjednika Vrhovnog suda u Sarajevu.

U privatnom vlasništvu u Sarajevu se nalaze dva njegova portreta: Halid-bega Hrasnice[34] i njegovog sina Fahrudina.[35] Halid-begov portret je ambiciozno zamišljen: mladi advokat je predstavljen u oratorskoj pozi kako stoji sa rukama oslonjenim na sto prekriven zelenom čohom na kome su poređani spisi i knjige, kao atributi profesije. Obučen je u visoko zakopčani crni redengot sa srebrnastom kravatom i visokim crvenim fesom na glavi. Na prstu lijeve ruke krupan brilijant. Lice je mlado, ružičasto, lako osjenčeno, lazurno i glatko. U pozadini tamnocrvena draperija dopunjuje svečanost prostora. Dobro postavljenu figuru kvare dvije teško spuštene šake sa rđavo proporcionisanim i neprirodno raširenim prstima. Grubi crtački nedostaci, često vidljivi na njegovim figurama, ukazuju na nedoškolovanost autora. Portret je signiran N. Nardelli i, po porodičnom kazivanju, rađen je 1913. godine.

---

[32] Portrete je Muzej dobio 1949. godine iz Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine.

[33] Biografske podatke i podatke o slikama dobila sam od gospođice Milice Nardelli, slikareve kćeri, iz Mostara, dra Bože Božića, advokata u penziji sa Hvara, zeta slikarevog i gospođe Nine Nardelli-Simeunović, slikareve kćeri iz Splita, kojima srdačno zahvaljujem na ljubaznosti i pažnji.

[34] Halid beg Hrasnica, sarajevski advokat (1873.—1943.)

[35] Dr Fahrudin Hrasnica, profesor Poljoprivrednog fakulteta u Sarajevu, (1897—1971).

Podatke i portrete, ljubaznošću gospođe Fahrije.

Fadilpašić, stavila mi je na raspolaganje porodica Hrasnica, na čemu im zahvaljujem.

Portret mladog Fahrudina rađen je po fotografiji i zato je signiran i datiran N. Nardelli Mostar 1913. Trogodišnji dječak postavljen je na foteljicu pokrivenu bijelim krznom kraj koje stoji stočić i na njemu knjiga na koju je dječak naslonio ručicu. Obučen je u tamnoplavu »marinsku haljinicu« sa širokom kragnom i mašnom, ispod koje je bijela košuljica sa kragnom i zelenom mašnom. Obuven je u cipelice na »šnjir« i bijele čarapice, desnu nogu je izbacio naprijed, lijeva je nešto pozadi. Lice ružičasto, plava razdijeljena kosa, oči oborene i gledaju ustranu. Kruta poza, izuzetno nesiguran skoro nevješt crtež, naročito partije ekstremiteta, nesrazmjeran odnos glave i tijela, uvrstili su ovaj portret u Nardellieve najslabije radove.

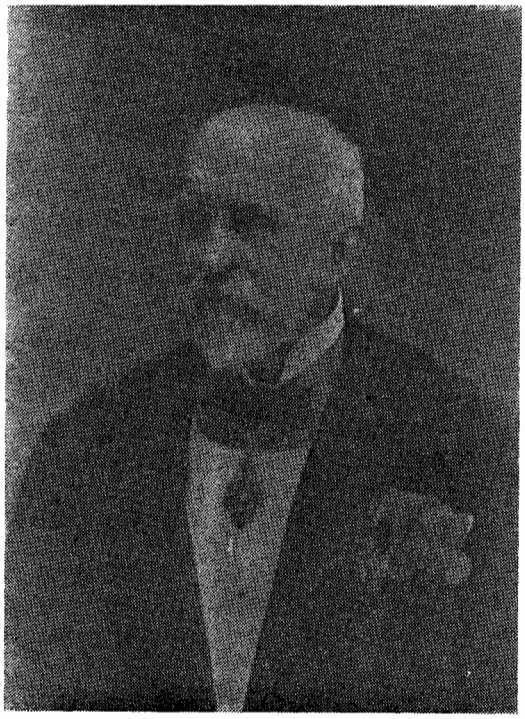

Nikola Nardelli, Ljudevit pl. Šajer

Portreti predsjednika Vrhovnog suda rađeni su po nalogu tadanjeg predsjednika koji je želio da stvori galeriju portreta za svečanu salu Vrhovnog suda.[36] Sva tri su rađena po fotografiji i kao što se iz signatura vidi, dva 1908. godine u Sarajevu, a treći (predsjednik sa razdijeljenom bradom) 1913. godine u Mostaru. Dosad smo mogli da identifikujemo dvojicu od njih: jedan je Ljudevit pl. Šajer, koji je u Bosnu došao 1878. godine, kasnije je bio vladin savjetnik, a od 1883. godine predsjednik Vrhovnog suda.[37] Drugi je Martin Kenđelić, pisac Kaznenog zakonika za Bosnu i Hercegovinu i predsjednik Vrhovnog suda. Umro u Zagrebu 1923. godine.[38]

Sva tri portreta su poprsja bez ruku, obučena u frakove, sa dekoracijama kao znacima društvenog ugleda. Na portret predsjednika sa razdijeljenom bradom, koji je fotografisan bez odličja, stavio je

[36] Podatak dra Bože Božića.

[37] Nada, 1895., 16, 314. Članak sa fotografijom rađenom u ateljeu Antuna Šedlera u Sarajevu, izašao povodom Šajerovog odlaska u penziju.

[38] Podatke sam dobila od Martina Marinka, konzervatora na čemu mu srdačno zahvaljujem.

Nikola Nardelli, Martin Kenđelić

naknadu, crvenu draperiju u pozadini. Međutim, i pored paradnih detalja, Nardelli, koji ih je vjerovatno i poznavao, dao je likovima izraz velike dobrodušnosti i blage činovničke pokornosti. U tom pogledu izdvaja se nešto hladnija marcijalna glava predsjednika sa razdijeljenom bradom. Umješnost da ostvari veliku fizičku sličnost modela jedna je od osobina Nardellievog slikarstva zbog koje je i bio toliko cijenjen, a životnost ovih likova je tolika da slikaru opraštamo oštrinu, a ponegdje (predsjednik sa razdijeljenom bradom) i grubost fakture. Ostaće kao svjedočanstvo o jednom talentu koji nije mogao da se vine do stvaralaštva.

Ocjenjujući umjetnost ranog sarajevskog portreta iz aspekta savremene evropske umjetnosti, mogli bismo reći da je anahronična, da je počela onda kad se istorija evropskog portreta već završava, da je u vrijeme kad Pikaso stvara svoje »Gospođice iz Avinjona« njen najveći domet pleneristički portret Ivane Kobilce. Međutim, posmatrana u društveno-istorijskoj uslovljenosti tadanje Bosne, ona je logičan izraz jednog društva, duhovno formiranog na tradiciji već umiruće ikonografije kao najveće umjetničke vrijednosti, od toga se nije ni moglo tražiti da prihvati umjetnost koja ne bi odgovarala njegovom vizuelnom iskustvu. Realizam u umjetnosti leži u duhu i zahtjev je svakog ranog građanskog društva pa i sarajevskog. Može se samo postavi-

Nikola Nardelli, Nepoznati predsjednik Vrhovnog suda

ti pitanje šta je i ovakvo slikarstvo značilo u istoriji umjetnosti Bosne i Sarajeva, a u tom slučaju sud o njemu i njegovim stvaraocima mora biti mnogo blaži. Jer, bez obzira na njihova dostignuća, mjerena strogim odnosima prema najvišim dometima tadanje umjetnosti, oni su bili nosioci evropske komponente u kulturi jednog još polupatrijarhalnog društva, pioniri stvaranja duhovne klime koja je omogućila prijem i razvoj nove, moderne umjetnosti, koju će ostvariti iduća generacija evropski obrazovanih slikara čiji su oni časna i zaslužna prethodnica bili.

REZIME

Portreti starih sarajevskih građana

Građanski portret se u Bosni i Hercegovini, pa i u Sarajevu, razvija tek krajem XIX vijeka, kad su u Sarajevo došli prvi slikari portreta: braća Anastas i Špiro Bocarić, Ivana Kobilca i Nikola Nardelli. Najčešće u duhu akademskog realizma naslikali su veliki broj portreta građanskih lica, crkvenih velikodostojnika i zvaničnih ličnosti.

RÉSUMÉ

Les portraits d'anciens citoyens de Sarajevo

Le portrait bougeois se développe en Bosnie et Herzégovine, ainsi qu'à Sarajevo, seulement vers la fin du XIXe siècle, avec l'arrivée des premiers portraitistes à Sarajevo: les frères Anastas et Špiro Bocarić, Ivana Kobilca et Nikola Nardelli. Le plus souvent, dans l'esprit du réalisme académique, ils ont peint un grand nombre de portraits des bourgeois, des dignitaires ecclésiastiques et des personnages officiels.

Todor Kruševac

PERIODIKA BOSANSKA U PRVOM AUSTRIJSKOM PERIODU

ZAVISNI POLITIČKI LISTOVI

Prvi politički listovi u okupiranoj Bosni i Hercegovini nastali su tek po slamanju hercegovačkog ustanka iz 1882, kad se jedan za drugim pojavilo njih nekoliko. Označivši kraj prakse koja je branila svako pokretanje i razmatranje političkih pitanja putem štampe, ovi politički listovi činili su deo onih konsolidacionih mera kojima se režim poslužio da ubrza pacifikaciju zemlje i ojača svoje poljuljane pozicije. Njima je stvarno bila namenjena dvostruka uloga: da u vidu sitnih ustupaka ma i prividno zadovolje uznemireno stanovništvo i da budu u isto vreme vidan znak normalizovanja prilika i ostvarenog napretka pod novom upravom.

Ali, mada je davanjem koncesija za političke novine izgledalo da se i u okupiranoj zemlji najzad priznaje jedno dugo uskraćivano političko pravo, pokazalo se uskoro da to za narod nema gotovo nikakve vrednosti. Radilo se, bilo je jasno, o političkim listovima koji su, i pored različitih namena, pa prema tome i mogućih neusklađenosti, pokretani pre svega radi pružanja podrške Kalajevom upravnom kursu, brižljivo građenom i izgrađenom na konzervativnim političkim shvatanjima. Bio je to onaj čuveni režim upravnog apsolutizma koji je, vešto smišljen i prema potrebi upotpunjivan, počeo već delovati. Pomoću principa zakonitosti, isticanog sad u prvi plan, on je ne samo branio postojeće društveno stanje, već i sprečavao pokretanje specijalno-ekonomskih pitanja koja su potresala zemlju, a kako se zasnivao na zakonskim propisima, funkcionisao je sve bolje i postupno prelazio u sistem koji će kroz nekoliko godina, posle likvidacije odmetništva, doživeti potpun uspeh.

Da su date novinske koncesije predstavljale za narod samo privid, vidi se i po tom što je prvi politički list u Bosni i Hercegovini za austrijskog vremena izdavan isključivo na nemačkom jeziku. Bio je to politički i privredni list »Bosnische Post«, pokrenut s prvenstvenim ciljem da javnost u Monarhiji i na strani obaveštava o prilikama u ovoj malo poznatoj zemlji. Kako je Zajedničko ministarstvo s koncesijom za pomenuti nemački list dalo unekoliko i koncepciju o političkim listovima, javila se uskoro misao o potrebi pokretanja zasebnih političkih listova namenjenih svakoj od tri glavne nacionalno-konfesionalne grupe. Po svojim specifičnostima ta misao je u akcio-

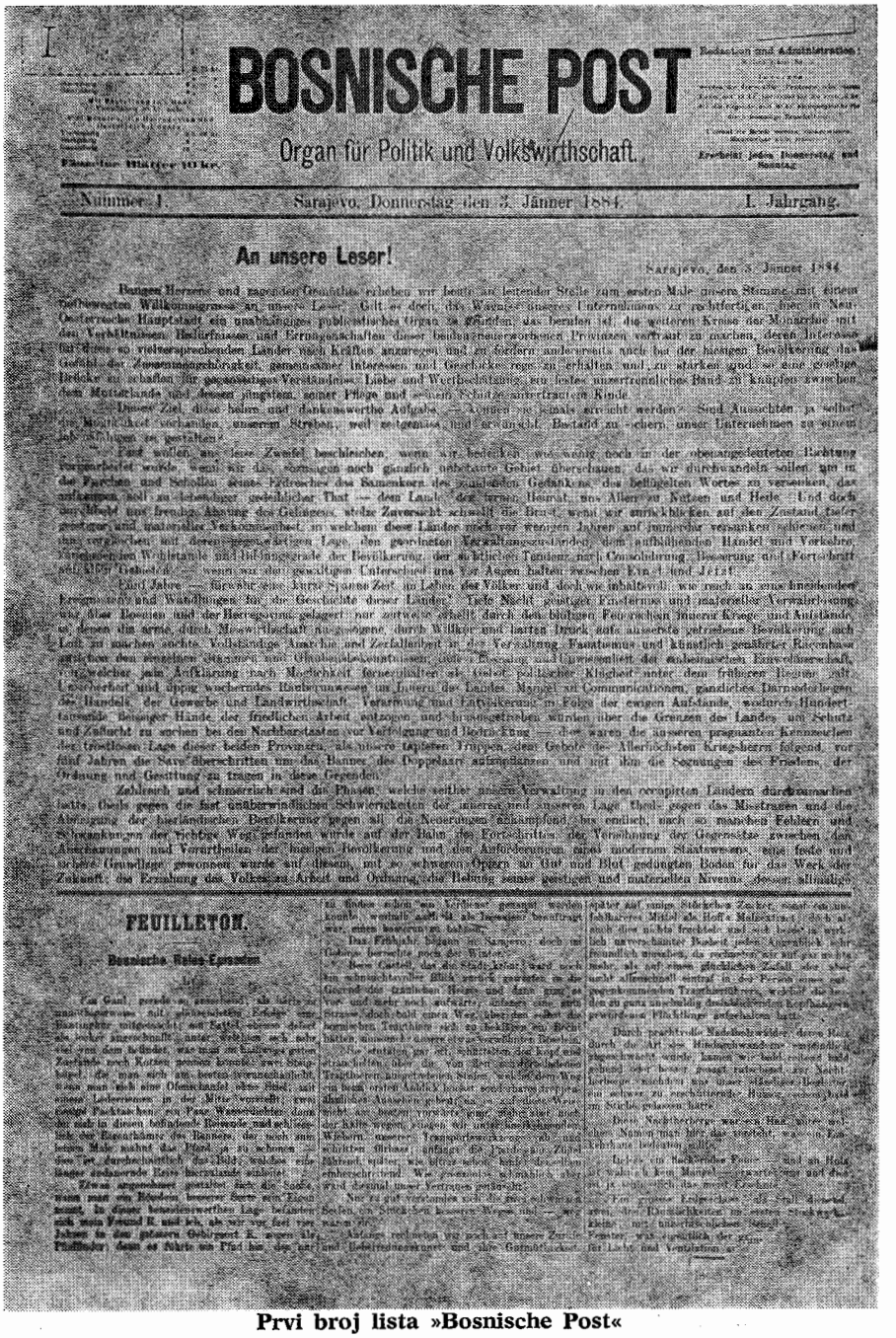

BOSNISCHE POST

Organ für Politik und Volkswirthschaft.

Nummer 1. Sarajevo, Donnerstag den 3. Jänner 1884. I. Jahrgang.

An unsere Leser!

Sarajevo, den 3. Jänner 1884.

FEUILLETON.

Bosnische Reise-Episoden

Prvi broj lista »Bosnische Post«

nom delu morala biti prethodno usaglašena s političkim težnjama Kalajeva režima, drukčije se u to vreme ne bi dala ni zamisliti, a opravdana je potrebom zadovoljenja posebnih interesa u pojedinim

narodnim grupama, često konfliktnim u odnosu jednih prema drugim, stoga bi za njihovo tretiranje bili neprikladni listovi namenjeni celom narodu. Prava namera nije se ipak mogla zabašuriti, jer se od početka znalo da režim povlađivanjem ovih posebnih listova sledi u stvari poznatu politiku produbljivanja nacionalno-verskih i klasnih antagonizama, na kojoj je pre svega i zasnovao svoje zavojevanje.

Prilazeći ostvarivanju ove zamisli, režim je osobitu važnost pridavao osnivanju listova za Srbe i Muslimane, pomoću kojih će podbadati i huškati jedne protiv drugih i produbljivanjem starih nesuglasica nastojati da ne dođe do njihova približavanja i složne zajedničke akcije, kao što se mimo očekivanja dogodilo u prošlom ustanku. Po istom neodmerenom, svađalačkom tonu njima će se zatim pridružiti i mostarski hrvatski list don Franje Milićevića čim od zabavno-poučnog postane politički (1885). Primani od čitalaca s manje ili više nepoverenja, ovi prorežimski listovi su nailazili na teškoće, pojedinačno vrlo različno, što se svakako odražavalo i na njihov vek trajanja. Ne odnosi se ovo na nemački list »Bosnische Post«, koji se održao kroz ceo austrijski period, već na listove namenjene pojedinim narodnim grupama, kod kojih nije teško uočiti razlike u pogledu vremena trajanja, odnosno izlaženja. Dok je kod Srba period sličnih listova, posle tri neuspela pokušaja (»Javnost«, »Prosveta«, »Napredak«), okončan već g. 1891, a kod Hrvata don F. Milićević svoj »Glas Hercegovca« tek održavao desetak godina i onda ga 1896. g. neafirmisana obustavio, kod Muslimana izdavan je na turskom jeziku (od 1884) najpre list »Vatan«, od 1897—1902. pod imenom »Rehbar«, i na maternjem srpskohrvatskom jeziku od 1891—1910, skoro dve decenije, neprekidno list »Bošnjak«. Ako se ima na umu da je od početka okupacije izlazio stalno i zvanični »Sarajevski list«, jasno je da se planiranim političkim listovima išlo za kompletiranjem periodične štampe, kako bi se i ovim putem stvorila impresivna slika o normalizovanju prilika u okupiranoj zemlji.

Politički listovi u ovo vreme prikazuju se redovno kao spontane akcije pojedinaca ili grupa s kojima vlastodršci ni u kom slučaju nemaju nikakve veze. Ovo zamagljivanje je razumljivo ako se ima u vidu da sam režim nije mogao izdavati takve, u neku ruku, stranačke listove, jer bi u tom slučaju, javnim tretiranjem postojećih nesuglasica i trzavica u narodu, kompromitovao svoju politiku smirivanja i progresivnog kretanja, s kojom se toliko hvalio. A osim toga, znali su predstavnici režima kakvog bi efekta imala njihova direktna reč u ovoj vojnički pokorenoj zemlji, u kojoj su društvene suprotnosti bile samo silom potisnute, a ne i razrešene. Ipak, pored sveg privida i skrivanja, savremenici su znali da za ovim izdavačkim akcijama svagda stoji režim i da njima na ovaj ili onaj način diriguje.

Iako pokretani s jednog mesta, prvi politički listovi u vreme Austrije nisu krojeni po istom kalupu, naprotiv, oni pokazuju veliku šarolikost u pogledu stavova, načina raspravljanja, pismenosti, tehnike uređivanja. Zajednička im je osobenost što su na krug svojih čitalaca često delovali opštim parolama, pošto za izvođenje celovitog programa u pravilu nisu imali dovoljno samostalnosti. U ovom pogledu oni su

bili zavisni od režima koji im je, prema prilikama i svojim vlastitim potrebama, određivao okvire za konkretno delovanje, posebno u pogledu raspirivanja konfliktnih pitanja u odnosu na druge narodne grupe. A kako su u svakoj prilici morali braniti režim, propagovati i bezuslovno podržavati njegovu politiku, uz to svojim postojanjem služiti kao vidan znak stabilizovanja nove vlasti, jasno je da su ovi listovi više koristili režimu nego stanovništvu kome su tobože bili namenjeni.

Nema nikakve sumnje, prvi politički listovi za austrijskog vremena, dirigovani i umnogom zavisni od režima, uklapali su se koncepcijski u postojeći sistem upravnog apsolutizma, koji je uz oslanjanje na oružanu silu obezbeđivao poredak i suzbijao, ako ne i posve gušio, revolucionarne težnje ugnjetenih masa.

»BOSNISCHE POST«

Ne zna se tačno ko je dao ideju za pokretanje »Bosnische Posta«, prvog političkog lista u Bosni i Hercegovini za austrijskog vremena. Iz sačuvanog raspoloživog materijala proizlazi da je ona potekla s privatne strane, dakle iz pojedinačne akcije, iako se po brzini s kojom je ostvarena, kao i po sličnim inicijativama koje su zatim nicale na više strana, može s pravom pretpostaviti da su u tom imali udela i pojedinci iz visokih režimskih krugova. Čini se ovo tim verovatnije što je taj prvi list izlazio samo na nemačkom jeziku i po svagdašnjem zalaganju za vlastodršce i novo stanje istican često kao poluzvaničan organ, mada to formalno nije nikad bio. S naglašenim političko-privrednim obeležjima, list je pokrenut u Sarajevu radi zadovoljenja potreba činovništva koje je pridolazilo i umnažalo se, kao i radi informisanja javnosti u Monarhiji i na strani o prilikama u okupiranoj zemlji, uglavnom po viđenju i željama novih upravljača. Na putu prema postavljenom cilju list je celo vreme režimskim vodama vrlo uspešno plovio.

Po orijentaciji i nameni list »Bosnische Post« predstavljao je jednu od mera koje su uz podršku režima preduzimane radi normalizovanja prilika i učvršćenja novog upravnog kursa. Ipak, da odmah kažem, list je i nastao i razvijao se nezavisno od domaće čitalačke publike koja će se na nj, kao organ doseljenika i zainteresovanih krugova u Monarhiji, dosta teško i tek s vremenom privikavati. Naravno, bilo je dovoljno razloga za to odbojno držanje i nerazumevanje. Dok se domaći živalj na razne načine opirao zavojevačkim težnjama okupatora, pa prema tome i s nepoverenjem gledao na njegove političke ciljeve, list je bezuslovno i do kraja zastupao interese novih upravljača i stoga kod njih uživao potporu u svakom pogledu. Pored toga, on je u pronošenju novih ideja, okrenut prema savremenom svetu, propagovao potrebu bržeg menjanja ove sredine, pa i tim, suprotno konzervativnim shvatanjima domaćeg sveta, delovao u duhu težnji novih upravljača. U naslonu i slaganju s režimom treba svakako videti jedan od važnih činilaca što se list uspeo održati do kraja austrijskog perioda, izlazeći bez prekida gotovo punih 35 godina.

Vredno je prethodno još istaći da su s pojavom »Bosnische Posta« političke pretenzije novih upravljača i putem štampe vidno obeležene: prvi politički list u Bosni i Hercegovini pokrenut je i isključivo izdavan na nemačkom jeziku, iako je ova sredina imala tada, pored nešto ranije nastanjenih španskih Jevreja i novih doseljenika, stanovništvo srpskohrvatskog govornog jezika.

Pokretač, dobijanje koncesije

Rano pokretanje nemačkog lista »Bosnische Post« u Sarajevu, bez obzira na stalno prisutne političke tendencije, značajno je već po tome što se okupirana zemlja sad, putem ovog lista, otkrivala svetskoj javnosti, a tim unekoliko i otvarala njenim uticajima. Lekar dr Julije Makanec, da odmah kažem, bio je protagonista ove publicističke aktivnosti, koja će po svom dugom trajanju biti od znatnog uticaja na društveni život Sarajeva i cele zemlje.

Rođen 23. marta 1854. u Zagrebu, dr J. Makanec je imao 25 godina kad je u martu 1879. došao u Sarajevo, uskoro po završetku medicinskih studija u Beču. Najpre je bio kraće vreme gradski lekar i lekar Okružne oblasti, a od početka 1881. g. policijski lekar. Mlad i vrlo agilan, »jedan od najzaslužnijih i najaktivnijih tadašnjih činovnika« — kako o njemu kaže na jednom mestu Vladimir Ćorović, dr Makanec se svojim radom od prvih dana isticao u sarajevskom javnom životu. Posle osnivanja »Bosnische Posta« i ličnog angažovanja na tom listu, on je uskoro dao inicijativu za osnivanje Muzejskog društva za Bosnu i Hercegovinu, koje je uspešno delovalo sve do osnivanja državnog Zemaljskog muzeja (1888). Zagrejan za poslove Muzeja, očestvovao je u arheološkim iskopavanjima u Sretežu kod Kaknja, u Ćatićima, na Glasincu. Bio je u poslednjim godinama i većnik Sarajevske opštine. A onda je smrt neočekivano prekinula ovu aktivnost dr Makanca. U junu 1891. krenuo je s hadžijama da kao lekar nad njima u putu do Meke i natrag vrši nadzor. U luci Džidi razboleo se od tifusne groznice i 31. jula 1891. umro.

Iz arhivskih i drugih materijala moguće je stvoriti sliku o radu dr Julija Makanca na osnivanju prvog političkog lista u Bosni i Hercegovini za austrijskog vremena. Početkom decembra 1883. g. on je od Zemaljske vlade zatražio koncesiju za izdavanje jednog političko-privrednog lista na nemačkom jeziku koji bi u Sarajevu pod imenom »Bosnische Post« dva puta nedeljno izlazio. Već 4. decembra civilni adlatus baron Nikolić podneo je o tom izveštaj Zajedničkom ministarstvu i u njemu u pohvalu molioca koncesije istakao da je rodom Zagrepčanin i brat nedavno preminulog hrvatskog narodnog poslanika (tj. dr Milana Makanca, jednog od prvaka Narodne stranke, koji je u julu 1883. umro), da se pre više od četiri godine nastanio u Sarajevu, najpre kao lekar kod Okružne oblasti, a od nazad blizu tri godine zauzima mesto policijskog lekara. Njegovo ponašanje u političkom i moralnom pogledu, kaže se dalje, bilo je uvek lojalno i besprekorno, on uživa i opšte uvaženje kod stanovništva s kojim kao lekar dolazi u dodir, a uz to pruža jamstvo kako u materijalnom

pogledu tako i svojom inteligencijom i stepenom obrazovanosti da će list stajati na realnoj, ozbiljnoj i svakog poverenja dostojnoj osnovi. Ljubav prema novinarstvu, pretpostavlja se u izveštaju, bila je izdavaču najjači podsticaj za osnivanje ovog preduzeća, koje mu uz dosta muke i truda u najboljem slučaju može doneti samo skromnu dobit, ali je isto tako moguće da pri tom nastane i znatniji gubitak.

Službeni izveštaj pruža i neke podatke o Makančevoj preduzimljivoj težnji da od početka organizaciono sredi list i pronađe potrebne pomagače i saradnike. Saopštio je on usmeno, kako se dalje ističe, da kao redaktor sam neće figurirati, za taj posao nameran je da angažuje neko poverljivo lice, isto i za mesto administratora, ali će uza sve zadržati u svojoj ruci redakcioni deo posla i starati se da za obradu stručnih pitanja zadobije kao saradnike pouzdana lica iz redova ovdašnjeg činovništva, filijale Unionbanke, zadruge »Bosnia« itd.

Dajući komentar uz ovaj izveštaj, civilni adlatus baron Nikolić je istakao da ovakvom listu s gledišta uprave ne može biti nikakva prigovora. Naprotiv. Pravilno shvaćen i dobro vođen, nemački list koji se namerava pokrenuti učiniće vladi krupne usluge već tim što će obaveštavati šire krugove u Monarhiji o ovdašnjim prilikama, naročito onim koje ukazuju na postupan privredni uspon provincije. Prema tome, ovaj list zaslužuje svaku vladinu potporu i civilni adlatus je stoga sklon da zatraženu koncesiju podeli, razumljivo uz uobičajenu obavezu podnošenja lista na preventivnu cenzuru. Ali kako je ovo prvi slučaj pokretanja jednog političkog lista u okupiranoj zemlji, moli on visoko Ministarstvo da samo donese merodavan zaključak o traženoj koncesiji. Navedeno je još da dr Makanec namerava pokrenuti list s 1. januarom 1884, pre toga trebalo bi da razašalje prospekt s pozivom na pretplatu, pa se Ministarstvo moli da telegrafski saopšti eventualno odobrenje kako bi se pripremne radnje koliko je moguće ubrzale.

U izveštaju je Nikolić još skrenuo pažnju Ministarstvu da u okupiranoj zemlji ne postoje nikakve norme u pogledu podeljivanja izdavačke koncesije, tretiranja, odnosno nadziranja ovde štampanih dela, za čim se dosad zapravo nije ni osećala potreba, što ne može vredeti i za budućnost, kako pokazuje već slučaj ovog lista. Spominjući listove koji ovde izlaze, među njima i list »Bosanac« u Brčkom — iako, po svoj prilici, nije u ovo vreme više izlazio, u dopisu se kaže da je davanje koncesije za »Hercegovački bosiljak« i »Bosanac« bilo uslovljeno obavezom slanja tih listova na preventivnu cenzuru, dok slična obaveza za verski list »Srce Isusovo« ne postoji. Izdavanjem odgovarajućih propisa bila bi ne samo stvorena čvrsta, opštevažeća norma za buduća periodična izdanja, već i pružena najbolja prilika da se sve publikacije jedinstveno i jednako tretiraju. Pokrećući ovo pitanje, Nikolić kaže na kraju da će o ovom naknadno podneti neke svoje predloge ukoliko Ministarstvo smatra oportunim da se takvi propisi o štampi u ovom času izdaju (Arhiv B. i H. — Zem. vlada I res. 473/1883).

Već 9. decembra Zajedničko ministarstvo je ovlastilo Zemaljsku vladu da dr Juliju Makancu može izdati koncesiju za list »Bosnische

Post« prema traženju i uz uslove da list obavezno podleže preventivnoj cenzuri i da se koncesija može u svako doba oduzeti bez navođenja razloga (ABH — Zaj. min. Pr. BH br. 708/1883). Uzeta u celini, oba uslova postaju norme za buduće periodične publikacije kojih će se režim strogo pridržavati i na njih pozivati u svakom slučaju, sve tamo do g. 1907, kad je u Bosni i Hercegovini donesen prvi zakon o štampi. Ne može biti nikakve sumnje da su oba ova uslova snažno delovala i prećutno sadržavali prema štampi i politički pritisak u najvećoj meri.

Iz kratke obznane u zvaničnom listu zna se da je dr Makanec po dobijanju koncesije izdao »Poziv na pretplatu«, objavljujući tim da od početka 1884. g. izdaje u Sarajevu političko-privredni list pod imenom »Bosnische Post«. »Kako razabiremo iz poziva na pretplatu — kaže se tu po navođenju imena izdavača i urednika — biće glavni zadatak ovijeh novina, da odnošaje Bosne i Hercegovine u svim granama javnog života svestrano u informativnom pravcu objasni i da ovako što više upozna narod austro-ugarske monarhije i inozemstva sa našom zemljom u opće, naročito pak s njezinom trgovinom i industrijom, sa raznim granama poljodjelstva, sa šumarstvom i rudarstvom«. Pored podataka o izlaženju lista, pretplati i štampariji, novom listu je na kraju upućen pozdrav i dobrodošlica: »Mi pozdravljamo najsrdačnije ovaj list i želimo da njegovo poduzimanje nađe svagdje najboljeg odziva i izdašne pomoći« (»Sar. list«, VI/1883, br. 151, decembar 22 — 10).

Periodi Makanec-Tepfer

Prvi broj »Bosnische Posta« izišao je 3. januara 1884. na četiri stranice običnog novinskog formata. U zaglavlju je krupno štampan podnaslov »organ za politiku i narodnu privredu«, navedena adresa redakcije i administracije (Kulovića ul. 5), zatim podaci o ceni lista i oglasa, rukopisima, vremenu izlaženja (svakog četvrtka i nedelje) i dr. Na začelju lista označen je dr Julius Makanec kao vlasnik i izdavač, a Eugen pl. Tepfer (Eugen Ritter von Töpffer) kao odgovorni urednik, najposle navedena Zemaljska štamparija u kojoj su prvi brojevi štampani. Zna se, iz jednog članka povodom desetgodišnjice lista (XI) 1894, br. 1), da se u redakciji od početka nalazila i Milena Mrazović, primljena najpre kao učenica (Lehrbube) i već rano prikazivana publici kao »vrlo cenjeni saradnik«, odnosno »omiljeni feljtonista«.

Pod naslovom »Našim čitaocima« izložen je na uvodnom mestu prvog broja program lista ne samo poletnim, kitnjastim rečima nego i sa patosom jednog vrelog patriotskog osećanja. Treba, kaže se u početku, opravdati smelost preduzeća što »u glavnom gradu Nove Austrije« osnivamo nezavisan publicistički organ koji će široke krugove Monarhije upoznavati s prilikama, potrebama i uspesima u obe novostečene provincije i snažno podsticati pa i potpomagati njihovo interesovanje za ove zemlje budućnosti, a s druge strane i kod ovdašnjeg stanovništva živo podržavati i jačati osećanje zajedničke pripadnosti, zajedničkih interesa i sudbinske povezanosti, kako bi se stvorio du-

hovni most za obostrano razumevanje, ljubav i uvaženje, »jedan čvrst savez između majke zemlje i najmlađeg, njenoj nezi i zaštiti poverenog deteta«. Naglašeni patriotizam zavojevača je u prikazanoj koncesiji dobio i svoju krajnju kolonijalističku dimenziju isticanjem protektorske uloge Mutterlanda prema svom nejakom detetu. Izloženi programski zadatak, za koji se kaže da je uzvišen i dostojan zahvalnosti, ne ostavlja ni najmanje sumnje o političkoj boji lista: otvoreno i bez ikakvih ograda list će se zalagati za novo stanje i u celosti zastupati interese novih vlastodržaca.

I pored sumnji koje zbog težine zadatka nije moguće prenebreći, pokretači lista ipak s velikim optimizmom obrazlažu svoj program, očekujući da će se pri novom redu stvari razbuditi uspavane energije i podići pa i preporoditi ova zapuštena zemlja. Od okupacije tek je pet godina, što je u životu jednog naroda zaista kratko vreme, pa kakva razlika između negdašnjeg i sadašnjeg stanja. Zemlja je još pre malo godina nazadovala, propadala i duhovno i materijalno, a danas već ima uređenu upravu, cvatuću trgovinu, pa i saobraćaj, poraslo je blagostanje stanovništva, takođe i stepen njegove obrazovanosti, na svim životnim područjima vidljive su tendencije sređivanja, poboljšanja i napredovanja.

Upoređenje između negdašnjeg i sadašnjeg stanja dato je, uglavnom tačno, u nekoliko varijacija. Ukazano je na duboku duhovnu tamu i materijalnu zaparloženost koje su prekrivale ove zemlje, osvetljivane ponekad samo požarima unutrašnjih ratova i ustanaka u kojima je oduška tražilo siromašno, rđavim gospodarenjem isisivano, samovolji i pritisku u najvećoj meri izloženo stanovništvo. U upravi vladala je puna anarhija, fanatizam i rasna mržnja veštački su podržavani među plemenima i veroispovestima, a narod držan u totalnom neznajnu, što je stari režim smatrao kao diktat političke mudrosti. Nije bilo dobrih saobraćajnica, u unutrašnjosti je vladala nesigurnost i širila se hajdučija, propadala trgovina, zanati i poljoprivreda, a narod, zbog buna i nemira, siromašio i raseljavao se. Na stotine hiljada marljivih ruka otrgnuto je od mirnodopskog rada i izbeglo preko granice da u susedstvu potraži sklonište od domaćih progona i pritisaka. Bili su to spoljni znaci jednog očajnog stanja u kom se zemlja nalazila kad su pre pet godina »naše« hrabre čete, po zapovesti vrhovnog komandanta, prešle Savu »i sa zastavom dvoglavog orla pronele u ovim krajevima blagoslov mira, reda i uljudnosti«.

Na kraju list ukazuje na faze koje je morala preturiti uprava boreći se s nepoverenjem stanovništva prema novinama dok nije konačno, posle mnogih grešaka i kolebanja, pronašla pravi put do napretka, izmirenja protivnosti između pogleda i predrasuda domaćeg življa i zahteva koje postavlja moderna država. Sad je na ovom s tolikim žrtvama u dobrima i krvi natopljenom tlu stvorena čvrsta i sigurna podloga za budućnost, za vaspitanje naroda na rad i red, za podizanje njegovog duhovnog i materijalnog blagostanja itd. Uprava će na tom ubuduće stalno raditi i list će takav rad svesrdno pomagati.

I pored jasnog programa s kojim će krenuti u svet, list »Bosnische Post« je morao u početku krčiti sebi put i probijati se u trvenju s nedaćama, o čemu je moguće, koristeći pomenuti jubilarni

članak, i nešto određenije reći. U samoj zemlji bio je nesrazmerno mali broj čitalaca: od milionskog stanovništva list su uzimali tek pojedinci, poneki činovnik, oficir, učitelj, trgovac, žandarm, uz to u malim mestima bi jedan jedini primerak išao iz ruke u ruku i pronosio vesti i u šire krugove. Nije ni moglo drukčije biti. U zemlji, vrlo zaostaloj i primitivnoj, čitanje novina nije bila dnevna potreba ljudi kao na drugim stranama, gde svako za se kupuje novine i čita ih na ulici, u omnibusu, u restoranu, kod kuće. Po vrhu, u pitanju je bio list na stranom jeziku. Govorilo se da bi ovaj list bolje prolazio ako bi donosio više domaćih vesti, odnosno novosti iz zemlje. Samo, ko je mogao da piše i javlja vesti, da bude novinski dopisnik u toj malo pismenoj zemlji? I o čemu da piše? Da je negde izgoreo hambar, tamo opet odbegla krava i slično, ali ne i o nekim važnim novostima iz domaćeg privrednog i uopšte socijalnog života. Jer u okupiranoj zemlji nije postojao nikakav javni politički život, ni narodno predstavništvo, ni političke partije u kojima buja život s međusobnim zađevicama, ni izborne borbe, nije postojala ni velika industrija, ni veletrgovina, nikakva berza s povremenim paničnim potresima, dakle, ništa od onog što u drugim listovima ispunjava duge špalte. Novi list nije mogao u okupiranoj zemlji ni kao informativni zameniti, odnosno nadomestiti inostrane dnevne listove, pored ostalog ni zbog loših saobraćajnica (pošta iz Beča i Pešte stizala je pre nego ona iz Sarajeva u severne bosanske gradove — Banju Luku, Bihać, Brčko, Tuzlu).

Izložen ovim i sličnim nepovoljnostima, sarajevski nemački list je tražio najpogodniji put u okviru realnih mogućnosti i uspevao da se uz podršku vodećih režimskih predstavnika održi i afirmiše kao informativno-politički list s određenim programskim stavovima. Tome je, pored odmerenog uređivanja i dobre tehničke izrade, doprinelo i to što je list s početka imao među svojim čitaocima dobrovoljnih saradnika i pomagača iz visokih vladinih krugova, među kojima je posebno istican bolešljivi policijski direktor Karlos Oliva.

List »Bosnische Post« je zauzimanjem pokretača od početka prikladno, po određenom planu uređivan, i taj način će kroz celo vreme uglavnom zadržati, naravno, uz neophodna poboljšanja tokom vremena. Po ugledu na bečke informativno-političke listove, materijal je sređivan po srodnosti i po planu zatim raspoređivan. Na uvodnom mestu list je, kako se po naglašenom programu moglo i očekivati, donosio redovno politički članak sa svojim komentarom o nekom domaćem ili stranom događaju, a onda je u obimnom Političkom pregledu (Politische Rundschau) prikazivao važnija politička zbivanja po pojedinim državama (Austro-Ugarska, Nemačka, Engleska, Rusija i dr.). Telegramima u prvo vreme saopštavani su samo izuzetno važni događaji (na primer, o srpsko-bugarskom ratu), ali je vremenom sve više proširivana ta izveštajna služba. U rubrici Dnevne vesti (Tagesbericht) u kraćim beleškama registrovani su značajniji događaji grada, zemlje i cele Monarhije, uz to je donošen, sprva gotovo u svakom broju, feljton i poneki duži članak, povremeno i razni izveštaji (sa

sednica sarajevskog Opštinskog zastupstva, sa sudskih procesa i dr.), zatim rubrika književnost, priposlano, efektni i menični kursevi sa bečke javne berze, izveštaji o vremenu, najposle oglasi.

U feljtonu »Bosnische Posta«, koji je već u prvom broju zaveden (»Bosanske putničke epizode«) i zatim gotovo stalno negovan, objavljeno je više zanimljivih članaka, od kojih ću samo neke iz prvog vremena pomenuti. Pored priča i crtica Milene Mrazović, u listu su sprva duže vremena izlazile u nastavcima »Uspomene iz života serdara Ekrem Omer-paše« od dr J. Kečeta, negdašnjeg pašina lekara, koje su zatim odštampane i u posebnu knjigu. Ocenjene kao nepristrasne i istinite, ove beleške predstavljale su malu istoriju novijih dana turske vladavine, pa su i u srpskohrvatskom prevodu objavljeni delovi koji se odnose na Bosnu. Navodim još kao interesantno da je u listu, takođe u nastavcima, izišla studija Franca Šerera (Franz Scherer) »o bosanskim narodnim pesmama«, pri čemu se pisac poslužio nemačkim prevodom srpskih narodnih pesama od Svetozara Manojlovića.

Vredi pomenuti da je u ovo vreme »Bosnische Post« donosila više pojedinačnih izjava iz zemlje povodom polemike o političkom statusu bosanskih Muslimana. Na anonimnu brošuru protiv Muslimana štampanu krajem 1885. g. u Lajpcigu pod naslovom »Bosniens Gegenwart und nächste Zukunft« odgovorio je u februaru 1886. vladin savetnik Mehmed-beg Kapetanović brošurom »Što misle Muhamedanci u Bosni«, koja je izašla i na nemačkom jeziku, najpre u »Bosnische Postu«, a zatim i posebno. Kapetanović u brošuri brani Muslimane, koji da su se pomirili s novim i ne nadaju se povratku Turske. Kao posednici i vlastela, oni su elemenat tradicije i konzervatizma, pa prema tome i najzgodniji da budu oslonac vlasti, stoga odaje hvalu Kalaju. Povodom ovog Kapetanovićevog odgovora »Bosnische Post« je dugo donosila izjave mnogih uglednih Muslimana feudalaca, kao Mustaj-bega Begtaševića, Širbega Širbegovića, Rustan-bega Alibegovića, Muhamed-bega Alajbegovića, Mehmed-Ali-bega Pašića, Ali-bega Teskeredžića, Salih-bega Kopčića, Salih-bega Uzeirbegovića, Ibrahim-bega Bašagića itd., koji su se solidarisali s njim i izjavljivali mu zahvalnost što je odlučno ustao u odbranu Muslimana.

Dobro uređivan, list »Bosnische Post« je od početka i tehnički lepo opremljen, u pogledu štampe i novinske hartije, a to se još jače istaklo od maja 1884, otkad je štampan u novoj Štampariji Špindlera i Lešnera (Spindler i Löschner), koju je iz Beča dobavio Eduard Špindler, zaposlen od 1879. g. kao faktor u sarajevskoj Zemaljskoj štampariji. Bila je to za austrijskog vremena prva privatna štamparija u zemlji koja će, prelazeći u ruke raznih vlasnika, dugo raditi u Sarajevu. Lepo uređivan i tehnički opremljen, ovaj list se uz potporu vladinih krugova, svakako i materijalnu, plasirao ne samo među sve brojnijim doseljenicima nego i u zemljama Monarhije i stičući brzo glas hvatao korena naročito u zainteresovanom poslovnom svetu.

Ali uskoro je neočekivano u listu »Bosnische Post« došlo do prvih ličnih promena. Lekar dr Makanec, glavni inicijator poduhvata, odstupio je iz meni nepoznatih razloga posle dve i po godine i list sa svim pravima prodao dotadašnjem odgovornom uredniku Eugenu pl. Tepferu. Vidi se to iz dopisa od 15. avgusta 1886. kojim je Zemaljska

vlada zatražila od Zajedničkog ministarstva ovlašćenje da može sprovesti ovu transakciju. Uz vladin dopis priložena je Tepferova molba, takođe i kupovni ugovor sklopljen s dr Makancem kao dokaz da je kupovinom stekao sva prava na list (ovaj interesantan dokumenat nisam uspeo pronaći). Preporučujući molbu, Zemaljska vlada je u dopisu naglasila da se molilac dosad korektno držao i ponašao, što pismeno potvrđuje i vladin komesar za glavni grad Sarajevo, stoga ona moli Zajedničko ministarstvo za odobrenje da izdavačku koncesiju datu krajem 1883. g. lekaru dr J. Makancu pod istim uslovima prenese na Eugena pl. Tepfera, s tim da list prema potrebi može izlaziti i tri puta nedeljno (ABH — Zem. vlada, br. 42.609 — I/1886).

Kako je Zajedničko ministarstvo odobrilo prenos koncesije, list »Bosnische Post« je izlazio dalje na stari način, kao da u njemu nije došlo ni do kakvih ličnih promena. Zavređuje pažnju ovaj podatak kao jedan od realnih dokaza da Eugen pl. Tepfer nije bio u listu samo štroman izdavača Makanca, kako bi se moglo pomisliti prema pomenutom prvom izveštaju vlastima, već uistinu redaktor, koji je svojim radom imao uticaja na oblikovanje i orijentaciju lista i sam doprinosio znatno unapređenju lista. A to je utoliko interesantnije što je u pitanju bio čovek koji se kasno počeo baviti novinarstvom, posle dugogodišnjeg glumačkog i rediteljskog rada u pozorištu.

Tepfer je došao u Sarajevo g. 1881. kao reditelj nemačkog pozorišta H. Spire, i na tom mestu proveo do pred kraj 1883. g. kad mu je dr Makanec poverio mesto odgovornog urednika u listu »Bosnische Post«, koji je upravo osnivan. Rodom iz poznate bečke porodice, on je s nekih nepovoljnih prilika ostao bez imanja i dospeo u vojnike i zatim glumce. Učestvovao je kao vojnik 1866. g. u bici na Kraljevom Gracu, i tom prilikom dopao rana. Postao je zatim glumac i kao takav prošao i upoznao gotovo celu Nemačku i najposle u svojstvu reditelja dospeo u Sarajevo. Primivši mesto odgovornog urednika u »Bosnische Postu«, Tepfer je pristupio ozbiljno novinarskom poslu i u njemu pokazao veliku agilnost, dosta veštine i snalažljivosti, što se videlo po rezultatima koje je za kratko vreme postigao. Pošto je kupovinom postao vlasnik lista, on je uskoro, već u decembru 1886, uspeo da u ortakluku s Milenom Mrazović, aktivnim saradnikom u listu od početka, nabavi za list novu modernu štampariju, koja će pod imenom »Bosnische Post« odnosno, kasnije, »Bosanska pošta« raditi u Sarajevu sve do g. 1945. (od 1912. g. ima, prva u Bosni i Hercegovini, i rotacionu mašinu). List će se odsad pa kroz celo vreme štampati u ovoj štampariji. Ni Tepfer ni Milena Mrazović nisu imali vlastitog imetka, stoga se može s pravom pretpostaviti da su za nabavku štamparije bili u znatnom iznosu subvencionisani s neke naročite strane, koju nisam uspeo otkriti. Ali, nezavisno odakle su došla potrebna materijalna sredstva, list je s vlastitom štamparijom neosporno stao na svoje noge i bez materijalnih bojazni produžio izlaženje.

Kao pre, list »Bosnische Post« je i po Makančevom odstupanju izlazio svakog četvrtka i nedelje, što znači da sprva nije korišćeno dobijeno odobrenje za izdavanje lista tri puta nedeljno. Ne menjajući način uređivanja lista, uz tehnička poboljšanja koja je donosila nova štamparija, Tepfer je zajedno s Milenom Mrazović, svojim ortakom

u poslu štamparije, uspeo doskora da posao organizuje prema savremenim zahtevima i da celom preduzeću pribavi lep ugled i glas. Da bi to postigao, on je morao svakodnevno naporno raditi i savlađivati brojne teškoće i nepovoljnosti. U redakcijskom poslu, posebno, on se trudio da list učini što interesantnijim, ne ustručavajući se pri tom da neke objavljene stvari pruži u prevodu svojim nemačkim čitaocima. Od brojnih primera vredi ovde pomenuti da su iz »Bosanske vile« odmah posle izlaženja (1887) bile prevedene na nemački i u »Bosnische Postu« objavljene dve pripovetke: »Joka« od Stevana Kaluđerčića i »Mula Meho« od Nike H. P. Besarovića.

I pored narušenog zdravlja i invalidstva, Eugen Tepfer je kroz nekoliko godina izdržao tempo rada kakav se nametao u ovom poslu, boreći se svakodnevno s teškoćama, a onda je iznenada teško oboleo i brzo podlegao (26. jul 1889). Njegova smrt obeležava kraj prvog perioda u životu ovog značajnog, već afirmisanog lista, koji uz to ima i vlastitu moderno uređenu štampariju. Govoreći tim povodom o novinaru Tepferu s pohvalom, savremeni hroničar nije propustio a da ne ukaže na neke njegove odlike. »Svojom obrazovanošću i uljudnim ponašanjem, svojim poštenjem i dobrotom on je u dosta teškoj borbi oko unapređenja svojega lista i štamparije umio da steče sebi mnogo prijatelja i poštovatelja u Sarajevu«. Ističući da je Tepfer kao novinar u Sarajevu morao da proguta i dosta gorkih zalogaja, podnoseći sve te navale muški i gledajući optimistički, s pregalačkim duhom u budućnost, hroničar na kraju zaključuje: »Kao radniku na prosvjetnom polju, kao novinaru i štamparu neka mu je trajan spomen među živijem, on je to pošteno zaslužio« (»Sarajevski list«, XII/1889, br. 89, jul 28 — 16).

Pod upravom Milene Mrazović

Pred smrt Tepfer je list i štampariju »Bosnische Post« ostavio testamentarno svojoj ortakinji Mileni Mrazović, s kojom se nešto pre bolesti bio i zaručio. O nasleđu i univerzalnoj naslednici data je u listu obznana koju je i zvanični list preneo ističući »da će list i štamparija pod njezinom upravom i dalje izlaziti odnosno opstojati« (»Sar. list«, XII/1889, br. 90, jul 31 — 19). Već početkom septembra Zemaljska vlada je dala dozvolu za dalje izdavanje lista »Bosnische Post« gđici Mileni Mrazovićevoj kao naslednici pokojnog izdavatelja i urednika E. viteza Tepfera »koja će listom upravljati u dojakošnjem pravcu« (»Sar. list«, XII/1889, br. 110, septembar 15 — 3). Za uredništvo odgovoran je sad Alfons Kulih (Kullich), bivši činovnik špedicijske radnje Roter i Peršic (Rotter i Perschitz) u Sarajevu, dok je kao vlasnik i izdavatelj potpisivala: Eugen Ritter von Töpffers Erbin (Milena Mrazović). Uz poslovne, i sentimentalni razlozi su svakako u velikoj meri doprineli da je tako dobro uvedeni list s modernom štamparijom pripao po nasleđu jednoj našoj mladoj devojci, već poznatoj po svom književno-publicističkom radu i delovanju.

Milena Mrazović (1860—1927) potiče, po tvrđenju H. Kreševljakovića (»Napredak«, II/1927, br. 6, ožujak, str. 89), iz plemićke porodice koja se pominje već od XII veka kao jedna od onih koje su birale hrvatske kraljeve. Rođena u Bjelovaru, svršila je nauke u jednom peštanskom institutu za devojke i onda došla, nekoliko nedelja posle okupacije, kao činovnička kći u Bosnu, najpre u Banju Luku i odmah zatim u Sarajevo, gde je od 1879. do početka 1919. g. živela. Ne znam da li je s početka bila gde zaposlena, ali ne može biti sumnje da je već rano nastojala da strani svet informiše o Bosni u novim prilikama pišući gotovo jedino na nemačkom jeziku. Zavređuje pažnju podatak da je na Devojačkoj školi milosrdnih sestara u Sarajevu školske 1884/85. godine predavala francuski jezik »posve bezplatno od ljubavi prema sestrama i njihovim učenicam, te se uspjeh pokaza izvrstan« (»Srce Iusovo«, IV/1885, br. 2, veljača). No više od ovog rada njeno ime je povezano za list i štampariju »Bosnische Post« u prvo vreme njihova delovanja.

Stupivši u redakciju lista »Bosnische Post« u vreme osnivanja, Milena Mrazović se uskoro počela javljati sa zanimljivim feljtonima pretežno iz bosanskog života. Najpre stalni saradnik lista, ona je od 1886. g. suvlasnik u novootvorenoj štampariji, a od g. 1889, posle smrti Tepferove, i jedini vlasnik lista i štamparije. Preterano je a delom i netačno tvrđenje da je ona bila »ne samo prvim ženskim glavnim urednikom i izdavačem uopće, već je ona i prvi novinar profesijonista u Bosni« (Kreševljaković, c. čl.), jer su stručna lica stvarno vodila oba glavna posla, novinarski i štamparsko-izdavački, dok se prvi profesionalni novinari javljaju u Bosni još za turskog vremena (Miloš Mandić, Šakir Kurtćehajić). Ali ne može biti nikakve sumnje da je Milena Mrazović nekoliko godina vodila celo preduzeće i držeći u rukama glavne poslovne konce imala u svemu odlučujuću reč, a tim svakako i doprinosila u velikoj meri njegovom razvitku.

Da bi upoznala zemlju i narod, Milena Mrazović je proputovala, većinom na konju, celu Bosnu i Hercegovinu i tako doprla i u najzabitija mesta (Kreševljaković, c. čl.). Putovala je u društvu sa slikarkom Augustom Bok (Bock), sestrom direktora sarajevske filijale Unionbanke, pa se može misliti kakvo je iznenađenje u našim kasabama izazivala devedesetih godina pojava ovih dveju devojaka u švapskoj nošnji i na konjima! Ali one se kao da i ne osvrtahu na to, sledeći svaka svoje ciljeve. Dok je slikarka Bok bogatila svoju mapu izvornim motivima iz ovih krajeva — s čim uoči pokretanja »Nade« računa veliki kombinator Kosta Herman, Milena Mrazović je skupljala utiske i zapažanja o životu bosanskih ljudi, uglavnom Muslimana, i koristila potom u pripovetkama i raznim feljtonskim napisima objavljivanim u »Bosnische Postu« i nekim izvanbosanskim listovima. Njene bosanske pripovetke, odnosno crte, pisane na nemačkom jeziku, bile su rano

i kod nas zapažene,[1]) iako zbog jednobojnog i sladunjavo-površnog tretmana nisu prodrle u književnost. Deo svojih pripovedaka iz života bosanskih Muslimana Milena Mrazović je izdala i u zasebnim knjigama, kao zbirku »Selam« (Berlin, 1893), »Bosnisches Skizzenbuch« (Insbruck, 1900), pripovest »Grabesfenster« (Insbruck, 1906). Kako je na putovanjima skupljala i narodne pripovetke, izdala je jedan izbor iz svoje zbirke pod naslovom »Bosnische Volksmärchen« s predgovorom V. Jagića (Insbruck 1905). Od kulturno-istorijskih članaka objavila je posebno dve knjige, »Bosnische Ostbahn« (Beč, 1908) i »Bosnisches Skizzenbuch« (Drezden, 1909). Da je pisala i na našem jeziku, pokazuje njena saradnja u prvim godištima »Nade«. Vredi još napomenuti da je Milena Mrazović u svojoj štampariji izdala »Pjesnička djela fra Grge Martića« u dve knjige s predgovorom Franje Selaka (Sarajevo, 1893, 1895).

Nastojeći da za list nađe pogodna urednika, vlasnica Milena Mrazović je u nekoliko godina angažovala više novinara sa strane, koji su se jedan za drugim smenjivali, pošto nijedan na tom poslu ne bi u Sarajevu duže ostao. Izuzetak je u tom svakako novinar Herman Tausk, čovek koji je dobro stajao kod režimskih glavara i u redakciji lista se održao nekoliko godina (do sudskog spora s vlasnicom krajem 1894), a potom kao novinar i dalje ostao u Sarajevu. U redakciji Tausk je početkom marta 1890. ušao i postao odgovorni urednik namesto Alfonsa Kuliha (VII/1890, br. 19), i s nizom feljtona (putopisne skice, razna pripovedačka proza) uspeo da se istakne kao dobar publicista i novinar. Posle godinu dana Tausk je, ostajući i dalje saradnik redakcije, prepustio mesto odgovornog urednika bečkom novinaru Adolfu Flaksu (Flachs), za koga se prilikom angažovanja kaže da je dobro poznat po svom publicističkom i beletrističkom delovanju.[2]) Nova promena na položaju odgovornog urednika dogodila se u januaru 1892, kad je Flaks istupio iz »Bosnische Posta« i na njegovo mesto došao bečki novinar Adolf Landau, koji će od 4. broja te godine potpisivati za list. On se, međutim, najkraće zadržao

[1]) Ističući da je u podlisku nemačkih novina »Bosnische Post« izišlo u poslednje vreme više zanimljivih članaka, Nikola Šumonja u jednoj belešci, zatim doslovno kaže: »A najzanimljivija pojava u tim podliscima jesu pripovijetke, što ih piše gđica Milena Mrazovićeva. Sve su mahom iz bosanskoga života, odlikuju se dovoljnom tehničkom vještinom i rado se čitaju. Najnovija pripovijetka jest »Ašidin k'smet«. Ne može se do duše poreći, da pripovijetke iz bosanskog života, što ih piše Hrvatica na njemačkom jeziku, dobivaju neki izvjestan, malo neprirodan kolorit, ali svakako su lijep početak. Ako nam bude moguće, i mi ćemo u prevodu saopštiti još ove godine koju pripovijetku gđice Milene Mrazovićeve« (»Bos. vila«, I/1886, br. 10, maj 16, str. 159). Nije, međutim, »Vila« donela nijednu od tih pripovedaka.

[2]) »*Unser Blatt.* Unseren geschätzten Lesern diene als Mittheilung, dass mit Anfang dieses Monates der sowohl durch seine publicistische als belletristische Thatigkeit bekannte Wiener Journalist, Herr Adolf Flachs, in die Redaktion unseres Blattes eingetreten ist. Derselbe zeichnet auch als verantwortlicher Redakteur« (»Bos. Post«, VIII/1891, Nr. 19, März 7).

u listu, jer je već od 1. jula 1892 (br. 44) potpisivala kao odgovorni urednik sama vlasnica i izdavateljica Milena Mrazović, čime je pitanje stvarnog urednika postalo interna stvar uprave lista.

Posle ovog neobičnog smenjivanja više urednika, u »Bosnische Post« je nastala izvesna stabilizacija, kao što pokazuje slučaj novinara H. Tauska, koji sad uspeva da se blizu dve i po godine održi kao stvarni iako anonimni urednik lista. Potvrđuje ovo i naš »Bošnjak« kad u jednoj pohvalnoj belešci povodom desetgodišnjice »Bosnische Posta« ističe »da je taj list najvećim uspjehom uređivao gosp. Herman Tausk, koji mu je i sad urednik« (»Bošnjak«, IV/1894, br. 5, februar 1). Podatak je značajan kao dokaz da je Milena Mrazović i u vreme kad sama potpisuje i odgovara za list imala profesionalnog novinara koji je zapravo obavljao sav urednički posao. A onda je iz »Bosnische Posta« iznenada otpušten i urednik Tausk, a na njegovo mesto je s 15. novembrom 1894. došao Franjo Selak iz Zagreba, koji će zatim nekoliko godina obavljati urednički posao u ovom listu.

Može se reći da ni pod upravom Milene Mrazović nije u izdavanju »Bosnische Posta« došlo do nekih vidnih promena. List je izlazio dva puta nedeljno, s tekstom po obimu približno jednakom pređašnjem, koji se na isti način raspoređivao na već ustanovljene i ustaljene rubrike. Sadržaj lista je i dalje raznovrstan i redakcija, trudeći se da ga učini što interesantnijim, ne samo da je prenosila članke iz raznih nemačkih listova i nekih domaćih (»Bosanske vile«, »Glasnika zemaljskog muzeja«, »Vienca«, »Agramer Zeitunga«, »Školskog vjesnika«, »Nade« i dr.), nego je uspevala i da proširi krug redovnih i povremenih saradnika. List donosi radove velikog broja nemačkih pisaca i novinara, poznatih i manje poznatih (Heinrich Renner, Theodor Wolf, Raymund Mayr, Oscar Hirth, Ernest v. Dombrovski, Carl Mischke, Julius Brandl, Roda Roda i mnogi drugi), ali se širi i krug saradnika iz zemlje, domaćih ljudi (dr Ćiro Truhelka, Ignjat J. Dimić, J. Okić, Haim Davičo, Đuro Vrignanin i dr.). List prati savremeno društveno zbivanje kod nas, o čemu svedoče mnoga obaveštenja, beleške i prikazi iz svih oblasti društvenog života, zatim dopisi iz zemlje i sa strane, pored vesti s komentarima važnijih političkih događaja u svetu. Prema tome, list sadrži brojne književne i pozorišne prikaze, beleške iz zdravstvene službe, izveštaje o raznim društvenim priredbama i sastancima (na primer, iscrpne izveštaje o održanom arheološkom kongresu u Sarajevu u leto 1894), obaveštenja o gradnji puteva, železnica, podizanju nekih većih industrija, o bosanskoj trgovini šljivama, o električnoj centrali i ostalim komunalijama u Sarajevu, o trkama na Ilidži, o posetama velikodostojnika iz Monarhije i raznim drugim pojavama.

U idejnom pogledu list je, kao i pre, zastupao režimske težnje i zalagao se za njihovo sprovođenje, što se, naravno, kompenziralo povlašćenjem lista u raznim vidovima, od proširenja oglasne mreže do eventualnog direktnog subvencionisanja. Savremenici su zapažali ovu spregu lista s režimom, o čemu su se čuli mnogi glasovi u tada-

šnjoj štampi.[3]) Uz podršku režima, posao, i izdavački i štamparski, išao je dobro i preduzeće, stavši brzo na svoje noge, ne samo da nije imalo nikakvih materijalnih briga u pogledu redovnog izlaženja lista, nego je po izmirenju troškova odbacivalo vlasnici svake godine i dobit u znatnom iznosu. Ovaj prosperitet se doskora i javno pokazao, kad je početkom septembra 1894. celo preduzeće (štamparija i redakcija lista) preseljeno u novosagrađene kuće u Ćukovića ul. 7—9. »U uskim, skučenim okolnostima rodilo se naše preduzeće i s opštim napretkom raslo je i uspevalo«, kaže tim povodom uredništvo (XII/1894, br. 72, septembar 8).[4]) Nesto kasnije u prozoru administracije i redakcije namešten je jedan izlog u kom su izlagane fotografije o važnim aktuelnim događajima.

Otpuštanje urednika Hermana Tauska iz »Bosnische Posta«, neočekivano i pod izuzetno nepovoljnim prilikama, dalo je povoda odgovornim predstavnicima režima da, i pre nego ovaj slučaj kroz sudski proces izbije u javnost, razmotre neke pojave u listu, karakteristične za odnose vlasnice prema angažovanim novinarima, kao i prema samom režimu. Nešto više o svemu tome može se reći na osnovu opsežnog izveštaja koji je vladin komesar Berks tim povodom podneo ministru Kalaju (ABH — S. I. A. ad 274/1894), pokušavajući da potpunije osvetli ne samo zbivanja u »Bosnische Postu« nego i neke pojave u tadašnjoj bosanskohercegovačkoj periodici uopšte.

Iz Berksova izveštaja saznaje se da je urednik Tausk otpušten iz »Bosnische Posta« zbog samovoljnog napuštanja dužnosti i odlaska iz Sarajeva radi lečenja obolelih očiju. Kad od Milene Mrazović kao vlasnice lista nije za lečenje dobio ni odsustvo ni neophodan predujam (u visini jednomesečne plate), on se za pomoć obratio direktno civilnom adlatusu baronu Kučeri i pošto je od njega za to dobio 200 ili 300 for. krenuo odmah na put, stigao do Rijeke i tu se iznenada teško razboleo. Vredi istaći da je u ovom slučaju šef civilne uprave, protivno stavu koji je zauzela vlasnica lista, pokazao spremnost da jednom novinaru brzom novčanom pomoći omogući potrebno lečenje. Po vrhu, vlasnica lista je još istog dana, u nameri da spreči ovaj put, zatražila od sarajevske policije da Tausk zbog dužnog predujma od 700 for. bude skinut s voza i prisilno dopremljen u Sarajevo, ali je taj njen zahtev bio odbijen. Kad se Tausk vratio u Sarajevo, prebrodivši ne-

[3]) Tako *Srbin-Bosanac* u jednom dopisu iz Sarajeva kaže, pored ostalog: »A „Bosn. Post"! Ta »kulturtregerska« lija! Ona je po prevashodstvu svojih patrona na najvišem stupnju novinarske mudrosti, i dok god se srodni elementi među sobom glože, dotle ona nažalost žanje plodove, pa zadovoljna sa visina pogleda na zavađenu braću, pomišljajući zar u svojoj paklenoj duši, e je svoju dužnost kao »kulturtregerka« učinila. A naši »junaci« sa vladinih stolica? — Oni vam sa mehkih dušeka podrugljivo posmatraju taj razdor — pa su zadovoljni sa ovim uspjehom« (»Branik«, VII/1891, br. 149, decembar 19—31).

[4]) Na ovu gradnju odnose se, verovatno, reči Vladislava Skarića, koji u svom poznatom »Pismu iz Bosne« kaže da je vlasnica režimskog lista »Bosnische Post« sagradila nedavno u Sarajevu kuću u vrednosti 30—40.000 for, »bez svake sumnje za novce iz dispozicionog fonda, šta ih je zaslužila onijem himnama mudroj politici vladinoj, kojih su himana puni stupci njezina lista« (»Delo«, II/1895, knj. V, str. 290).

prilike s novim oboljenjem, bio je smesta otpušten iz redakcije, ugovor o nameštenju zbog samovoljnog napuštanja posla raskinut, zatim i tužen sudu.[5]) Našavši se u teškom položaju pre svega zbog neopskrbljene brojne porodice (osmoro maloletne dece!), on se obratio Zemaljskoj vladi za pomoć i zaštitu, a kako je bio poverljiva zaslužna ličnost, dobio je od barona Kučere neku potporu, kao i obećanje za jedan stalni saradnički honorar kod upravo osnivane »Nade«.

Da ne bi bilo sumnje o promenama u redakciji »Bosnische Posta«, Milena Mrazović je 21. novembra objavila u listu (XI 1894. br. 93) da je Herman Tausk posle dve i po godine istupio iz redakcije i da od nazad nekoliko nedelja nema nikakve veze s listom. U isto vreme ona je obavestila odgovorne predstavnike režima da je s 15. novembrom angažovala za list novog urednika Franju Selaka iz Zagreba, o kome Berks u pomenutom izveštaju daje neke, prilično oskudne podatke. Služio je Selak ranije kao gimnazijski profesor negde u Hrvatskoj ili Kranjskoj, ali je mesto izgubio zbog izvesnih političkih i moralnih nekorektnosti, dok ga u poslednje vreme biju nepovoljne glasine kao zagrebačkog korespondenta bečke »Politike«, o čemu će bliža obaveštenja pružiti policijski izveštaji. Po Berksovom mišljenju, Selak bi odgovarao za feljtonistu ali ne i za urednika, jer ne pruža ni najmanje garantija da bi postigao neophodno poboljšanje lista (C. spis).[6])

Otvoreni sukob s Tauskom, bez obzira na njegov neposredan povod, proizašao je svakako iz nesuglasica koje su unutar »Bosnische Posta« odranije tinjale i postupno glasnije postajale. Za ovo se može kao karakterističan primer navesti da je sam Tausk, još pre izbijanja pomenutog sukoba — dok se nalazio u redakciji »Bosnische Posta« i njom rukovodio, nameravao pokrenuti u Sarajevu novi nemački politički list (»Sarajevoer Tagblatt«) i u tom cilju podneo Zemaljskoj vladi molbu za koncesiju. Na Berksovo pitanje, gde će naći potreban novac za novi list, Tausk je izjavio da mu je to obrekla novoosnovana sarajevska firma »Bankovni posao Salom, Besarović i Birnbaum«, ali po mišljenju predstavnika režima uvlačenje domaćih u takvo preduzeće ne bi se moglo preporučiti (C. spis). Dok se na vladi procenjuje

[5]) I Tauski je protivtužbom tražio ispunjenje ugovora, pa je spor na Okružnom sudu bio već krajem iste godine okončan u njegovu korist. Opširan objektivan prikaz celog slučaja doneo je i »Bošnjak« (V/1895, br. 1), ali je posle nekoliko meseci, krajem aprila, dao karakterističnu ispravku u kojoj, pored ostalog, kaže: »Žalimo zato, što smo krivo izvjestili o toj parnici gospojice, koja je i u našim muhamedanskim krugovima jednako cijenjena« (V/1895, br. 17).

[6]) Iz jednog kasnijeg, takođe službenog izvora saznaje se da je Franjo Selak rodom Slovenac. On je najpre bio gimnazijski učitelj i, pošto je napustio to mesto, bavio se celo vreme književnim i novinarskim poslovima. Poznavao je nekoliko jezika i pisao uglavnom za nemačke novine u Pragu, Zagrebu i Sarajevu, najrađe o temama iz slovenačke i hrvatske književnosti. Bio je nekoliko godina urednik »Bosnische Posta«, kasnije je u Sarajevu pokrenuo i sam kraće vreme izdavao nemački sedmični list »Stimmen aus Bosnien«, i zatim ovde jedno vreme uređivao list »Sarajevo er Tagblatt«, kako se prezivao list »Sarajevoer Nachriehten«. Teško obolevši, bedno je proveo poslednje dane života i umro u Zagrebu 9. juna 1906. u 60. godini (»Sar. list«, XXIX/1906, br. 70, jun 17-4).

oportunost novog nemačkog lista, svakako konkurentskog već postojećem, i Tauskova molba stoga stoji nerešena, Berks koristi ovu priliku da kod ministra Kalaja ponovo pokrene pitanje ovdašnje štampe, a s tim u vezi i pitanje eventualne reorganizacije cenzure u nešto liberalnijem duhu.

Govoreći o »Bosnische Postu«, Berks stavlja upravi više zamerki, ističući da je list sad unazađen i sadržajno ni izdaleka ne odgovara onom što bi se od njega očekivalo, uz to nerazumno se upušta u visoku politiku i stvari koje na nj ne spadaju a zanemaruje specifične bosanske prilike, naročito na području nacionalno-ekonomskom. Zbog usmeravanja na ovako široke, često nepotrebne teme, list nije više u stanju da Zemaljskoj vladi pruža onakvu podršku kakvu je ona od ovog preduzeća za učinjene raznovrsne usluge s pravom očekivala. I pored favorizovanja od strane vladine, interne prepirke u »Bosnische Postu« pod upravom Mrazovićke nisu prestajale, kao što pokazuje navedeni Tauskov slučaj i brojne zađevice sa skoro svim dotadašnjim urednicima.

Za pogoršano stanje u listu »Bosnische Post« Berks je optužio jedino vlasnicu Milenu Mrazović i o njoj bez uvijanja dao posve nepovoljnu karakteristiku. Umesto da prema prijateljskim savetima angažuje okretne nove saradnike i tim poboljša stanje, ona je srozavala kvalitet lista, pokazujući lakomu težnju da celo preduzeće iskoristi za svoje brzo bogaćenje. Pored lakomosti, ona je i osvetoljubiva, i taj njen osvetoljubivi karakter dolazio je često do izražaja, zbog čega su nastajale bezbrojne prepirke u svim sferama, naročito u vlastitoj administraciji, i većinom dospevale na rešavanje pred forume Zemaljske vlade, iako je sama Milena Mrazović prema vladi, radu i držanju njenih glavnih predstavnika gajila potajno veliku mržnju (slučaj Marhula-Pininski, informisanje poslanika dr Vošnjaka i dr.). Naravno, njeni protivrežimski stavovi nisu u listu javno plasirani, za to se brinula već cenzura, ali je upravo stoga ta mržnja, koja bi se na kraju možda mogla svesti na histerična stanja, morala na drugoj strani da oduška traži (C. spis).

Uvidevši da se ne može duže održati ovo stanje, Milena Mrazović se rešila da celo preduzeće proda. Znala je za Tauskove planove o novom nemačkom listu u Sarajevu, čije bi pokretanje odrazilo se nepovoljno na ishod njenih pregovora o prodaji, stoga je poverljivo zamolila da vlada traženu koncesiju za list zasad ne izdaje. U vezi s ovim zahtevom Berks smatra da se neće moći duže otezati s rešavanjem Tauskove molbe, a u isto vreme ukazuje ponovo na nezadovoljavajuće stanje u postojećem nemačkom listu, ističući da je nespojivo s dostojanstvom vlade da se pri javnoj raspravi raznih, često vrlo ozbiljnih pitanja mora računati s manje-više histeričnim ispadima jedne nesnošljive i svadljivo intrigantske žene, koja uz to jako pati od uobraženosti. Smatrajući neophodnim da se u listu otklone redakcijske slabosti, što je moguće sprovesti samo pod jednom novom upravom, on stavlja interesantan predlog da jedan konzorcij preduzeće otkupi i pretvori u izdavačko-štamparsko akcionarsko društvo (C. spis).

Nema svrhe ispitivati ovde u kojoj je meri komesar Berks bio nepristrasan, objektivan pri prosuđivanju prilika u sarajevskom listu

»Bosnische Post«, jer su sve te optužbe i ocene ostale dugo skrivene u najužem krugu režimskih vrhova. Ali je iz njegova izveštaja s kraja 1894. god. očigledno da je Milena Mrazović kao vlasnica tog lista izgubila poverenje režima za dalje izdavanje ovih novina s tačno određenom političkom namenom, pa iako o tome nije gotovo ništa procurilo u javnost, njoj ipak nije preostalo drugo nego da se tiho i uz koliko je moguće povoljnije uslove povuče iz ovog posla.

Novi vlasnik J. B. Šmarda

I pre nego se sukobila s urednikom Tauskom, Milena Mrazović je vodila pregovore o prodaji lista i štamparije »Bosnische Post« sa J. B. Šmardom (Johann Bapt. Schmarda), komercijalnim savetnikom iz Beča, koga je Bosna poslovno sve više privlačila. Bilo je to svakako u leto 1894. kad je u novinama objavljeno da je on zajedno s bratom Albertom Šmardom, potpredsednikom sarajevske Deoničke pivare, boravio nekoliko dana u Sarajevu. Poslovna vezanost J. B. Šmarde za Sarajevo i Bosnu ogleda se i u tom što je već tada bio potpredsednik A. d. za vredniju upotrebu bosansko-hercegovačkih zemaljskih proizvoda i šef špedicijske firme C. kr. bosanska železnica. Nema sumnje, radilo se samo o prethodnim, preliminarnim pregovorima, opipavanju pulsa s obe strane, jer se strankama očigledno nije žurilo a ni režim, čija je saglasnost za sklapanje posla bila neophodna, nije o celoj stvari za konačno rešenje imao još čvrst stav.

Može se stoga razumeti što Berks u pomenutom izveštaju s potrebnom obazrivošću govori o eventualnim kupcima »Bosnische Posta«. On smatra da treba iskoristiti Šmardinu nameru da ostvari ovu kupovinu i uveren je da bi ovaj kupac požurio sa zaključenjem posla ukoliko sazna da je to ministrova želja. Ako je ministar protivnog mišljenja pa drži da za ovu kupovinu ne treba Šmardu uzimati u kombinaciju, Berks je odmah spreman da za takav slučaj ukaže na drugog partnera, na firmu Haas et Deutsch (Has i Dajč) iz Budimpešte, koja je nedavno otkupila »Naplo« i koja raspolaže s kapitalom od 2 1/2 mil. for. (C. spis). Zna se da je ministar Kalaj najposle dao saglasnost da upravo J. B. Šmarda otkupi list i štampariju »Bosnische Post«, pa je vlasnica Milena Mrazović s njim zatim produžila započete pregovore.

Nisam u mogućnosti da pratim tok pregovora oko preprodaje »Bosnische Posta«, pa prema tome ni da opišem peripetije kroz koje su prolazili, ali je izvan sumnje da su se trajanjem od blizu dve godine i suviše odužili. Otkupna cena je u tome verovatno bila onaj veliki kamen spoticanja i uzrok odugovlačenja, jer je Milena Mrazović kao prodavalac zatezala u nastojanju da postigne što bolje uslove, bez obzira što se moglo iz celog njenog držanja naslutiti da je novinarsko-izdavački i štamparski posao nije intimno privlačio. U celini preduzeće je bilo rentabilno, što potvrđuje i komesar Berks, koji je poverljivim putem doznao da ono odbacuje čistu godišnju dobit od 16.000 for, što bi odgovaralo 10% ukamaćenju uložnog kapitala od 160.000 for. Po njegovom mišljenju, za celo preduzeće može se prilikom prodaje postići najviše 100—120.000 for. (C. spis). Nije mi poznato uz koju je cenu na kraju izvršena ova kupoprodajna transakcija.

Dok traju pregovori sa Šmardom, list »Bosnische Post« izlazio je uglavnom na stari način, za redakciju se starao novi urednik Franjo Selak, a za list je i dalje odgovarala i potpisivala vlasnica Milena Mrazović. I pored Berksovih teških optužbi i zamerki, list je i u tom prelaznom periodu dobro uređivan, informativan, politički sav okrenut prema režimu, i po svemu tome, kao i po urednom izlaženju, nije imao premca u okupiranoj zemlji. Sama vlasnica Milena Mrazović, još uvek agilna i vrlo komunikativna, stekla je svojim javnim radom izvestan glas i priznanje u visokim režimsko-činovničkim krugovima. Tako je, na primer, zabeleženo da je na poziv Etnografskog društva krajem februara 1896. održala u bečkoj Gradskoj kući predavanje o Bosni i Hercegovini, za koje se reklo da je s odobravanjem propraćeno.[7])

Posle dužih pregovora, verovatno i promašenih pojedinačnih kombinacija, Milena Mrazović je početkom maja 1896. g. prodala list i štampariju »Bosnische Post« trgovcu J. B. Šmardi, pošto je kupoprodaju blagoslovila i Zemaljska vlada. Uskoro posle toga, krajem novembra iste godine, ona se venčala u kaptolskoj dvorani barnabitskog manastira u Beču s dr Jozefom Prajndlsbergerom (Preindlsberger), primarnim lekarom sarajevske Zemaljske bolnice. Živela je u Sarajevu do oslobođenja, a onda se početkom 1919. g. s mužem odselila u Beč, gde je provela ostatak života.

List »Bosnische Post« sad je potpisivao vlasnik i izdavač Joh. Bapt. Šmarda a redakciju i dalje vodio urednik Franjo Selak. Odmah u početku čulo se i bilo kroz novine lansirano da će »Bosnische Post« izlaziti svaki dan, ali je ta namera zapravo sprovedena tek 1. oktobra 1896, od kada je pa sve do kraja izlaženja (2. XI 1918) to bio dnevni list. Početkom avgusta 1897. odstupio je dotadašnji urednik Franjo Selak, zbog bolesti — kako je rečeno, a redakciju je preuzeo i zatim dugo vodio Oskar Hirt (Oscar Hirth), bivši urednik »Wiener Tagblatta«. Poreklom iz Donje Austrije, Hirt je bio uskoro unapređen u zvanje glavnog urednika (Chefredacteur), kako je na listu označivan kao odgovoran za redakciju, a predstavljen je javnosti kao čovek koji dobro poznaje bosanske prilike pošto je svršio Veliku gimnaziju u Sarajevu (maturirao u Prvoj generaciji g. 1888). Posle Hirta mesto glavnog urednika i odgovornog urednika zauzimalo je više lica (Eduard Pivnicska, Josef Steinhard, Hermengild Wagner, Franz Mach i drugi).

---

[7]) »*Što u Beču govore o Bosni* Dne 28. o. mj. držala je gospojica Milena Mrazovićeva, vlasnica tiskare u Sarajevu i poznata spisateljica, u Beču u društvu za upoznavanje austrijskih naroda čitanje, u kojem je ocrtala naš narod u Bosni i Hercegovini. Gospojica Milena ocrtala je naš narod lijepim bojama, te istakla sve što ima u njem lijepo i dobro, pak su slušatelji popratili njezino predavanje burnim odobravanjem. Na ovom sastanku bilo je veoma mnogo odličnoga općinstva, i to poimence između ostalih supruga zajedničkoga financijalnoga ministra preuzv. gospoja Vilma pl. *Kallay*, odsječni predstojnik vitez *Horowitz* sa gospojom suprugom, grof *Prokeš-Osten*, grof *Hompeš*, dvorski savjetnik profesor *Jagić*, baron *Sedlnicki* itd«. (»Bošnjak«, VI/1896, br. 10, mart 5).

Angažovanjem više novinara, kako je potrebno za dnevni list, »Bosnische Post« je pod novom upravom brzo zadobio fizionomiju dnevnika, ažuran je, sa dosta vesti iz svih oblasti života, nije opterećen dugim člancima koji se teško čitaju. Proširena je rubrika dnevnih vesti, pa sadrži sve više političkih i drugih zanimljivih, uglavnom aktuelnih vesti i beležaka. Pored obimne lokalne hronike, najčešće vrlo zanimljive, u listu su opširno opisivani izleti pojedinih grupa, većinom činovničkih, u razna okolna mesta (vikendi, slavlja s pevanjem i sl.). Obraća se i dalje pažnja feljtonu, u kome se donose već romani i duže pripovetke u nastavcima, uz to obrađuju i druge zanimljive teme, a donose često i tzv. »Svaštice« (Allerlei) o stvarima koje mogu interesovati čitaoce. Da se više pažnje posvećuje privrednim pitanjima, vidi se po tome što u svakom broju znatan prostor zauzima rubrika Narodna privreda, trgovina i saobraćaj. Naravno, list ponekad daje i vanredna izdanja o zanimljivim događajima (tako je, na primer, u septembru 1899. izdano vanredno izdanje s obzirom na veliko interesovanje s kojim je u Sarajevu očekivana presuda vojnog suda u Drajfusovoj aferi).

List »Bosnische Post« izlazio je u Sarajevu bez prekida skoro 35 godina, od toga više od 22 godine kao dnevnik (1. X 1897 — 2. XI 1918), i za to vreme stekao glas uglednog informativno-političkog lista koji je okupiranu zemlju otvarao stranom svetu i za nju budio interesovanje u raznim vidovima. Pa iako je njegova slika data ponekad u ponešto iskrivljenom svetlu, kako je odgovaralo interesima vlastodržaca, treba reći da ovaj list predstavlja danas pravu riznicu podataka kao nijedan bosanski list iz tog vremena, i šteta je što to, zbog teškoća s jezikom, takođe i pomanjkanja kompleta na jednom mestu, nije dovoljno iskorišćeno. Pokrenut za činovništvo, ljude iz Monarhije i inostranstva, ovaj dobro uređeni list je u svoje vreme nalazio čitalačku publiku i među školovanim domaćim svetom, koji ga je sve više prihvaćao, slično kako su, na primer, razni narodi Monarhije uzimali i čitali »Neue Freie Pressu« kao svoje informativne novine.

Kako je dugogodišnji vlasnik »Bosnische Posta« J. B. Šmarda bio poslovan čovek, može se lako razumeti što je osobitu pažnju obraćao komercijalnoj strani preduzeća, koju je i bivša vlasnica Milena Mrazović od početka vrlo uspešno negovala. Pretvaranjem lista u dnevnik pružena je mogućnost njegove sve veće komercijalizacije, pri čemu su, naravno, oglasi igrali važnu ulogu zauzimajući ponekad više od polovine celog lista od osam stranica! S dobrim rezultatima vođen je i štamparski posao, za koji je na vreme u dovoljnoj meri vršeno obnavljanje osnovnih sredstava, pa je preduzeće kroz celo vreme rentabilno poslovalo.

Posle smrti J. B. Šmarde njegovi naslednici su sredinom 1912. g. prodali preduzeće (list i štampariju) Privilegovanoj zemaljskoj banci za Bosnu i Hercegovinu, pa je otad do kraja prvog svetskog rata vođeno kao samostalno akcionarsko društvo.

Hrvatsko izdanje »Bosanske pošte«

Uskoro pošto je »Bosnische Post« pretvoren u dnevnik, pojavio se list »Bosanska pošta«, štampan latinicom na srpskohrvatskom jeziku, koji će u javnosti biti shvaćen i tretiran kao hrvatska varijanta istoimenog nemačkog lista. Taj »list za politiku i narodno gospodarstvo«, kako je u podnaslovu naznačeno, počeo je izlaziti 15. novembra 1896. i izlazio tri puta nedeljno (utorkom, četvrtkom i subotom) na čitavom novinskom arku. Na listi je naveden vlasnik i izdavatelj Ivan K. Schmarda (svakako isti kao u nemačkom izdanju, samo mu je ime prevedeno), odgovorni urednik Đuro Vrignanin (Vrinjanin), a tisak i naklada »Bosanske pošte«. Kao nemačkom izdanju, i ovom se redakcija i administracija nalazila u Ćukovića ul. 7—9. List nije bio duga veka i obustavljen je posle nešto više od dve godine izlaženja (krajem 1898). U tom kratkom periodu promenila su se ipak trojica odgovornih urednika: Vrinjanina je od 60. broja u 1897 (25. maja) zamenio Herman Tausk, a ovog od 87. broja iste godine (3 avgust) Jos. M. Čebular, dotad glavni saradnik lista.

Vredi ukazati da je komesar Berks u svom izveštaju s kraju 1894. g. predlagao da konzorcij koji prekupi »Bosnische Post« izdaje pored nemačkog i jedan srpski list, ćirilicom, kako bi se konačno ustalio takav list posle tolikih uzaludnih pokušaja. Predlog se činio razumnim, pa i hitnim zbog toga što je kod Zemaljske vlade već duže stajala molba Vladimira M. Radovića, vlasnika prve srpske štamparije iz Mostara, kojom je tražio koncesiju za izdavanje jednog srpskog političkog lista. Rešenje te molbe nije se moglo više odlagati, ali ukoliko bi »Bosnische Post« pokrenuo i izdanje na srpskom jeziku, Radović stvarno ne bi imao opravdanja za pokretanje drugog takvog lista. Srpski list u vladinoj režiji biće napadan od radikalnijih elemenata, pa je jasno da neće moći izbeći gubitke, samo što će te gubitke preduzeće lako namirivati iz dobiti nemačkog izdanja koju je oduvek ostvarivao (C. spis). Kako su se pregovori o prodaji »Bosnische Posta« odužili, a Vladimir Radović nije odustajao od zahteva za koncesiju (koju je zatim i dobio), odlučeno je, svakako sporazumno s režimom, da se umesto srpskog izdaje hrvatski list.

Uoči izlaska »Bosanske pošte« na srpskohrvatskom jeziku objavljeno je u nemačkom izdanju lista da će novi list biti tolerantan prema svima veroispovestima, čije će osećaje čuvati i braniti, kao i raditi za napredak zemlje u svakom pogledu, pa je upravo zbog najavljene tolerancije list bio na dan izlaska prvog broja žestoko napadnut od »Vrhbosne«, organa vrhbosanskog nadbiskupa Štadlera.[8])

[8]) *»Novi list »Bosanska pošta« u Sarajevu.* Danas baš izlazi prvi broj »Bosanska Pošta«, kojoj već odavno donosi program njemačka joj imenjačica »Bosnische Post«. »Vrhbosna«, kad nije primorana, ne smije upravo prešutjeti toga programa, da joj se ne rekne: Qui tacet, consentire videtur. Samo će jedno obećanje mlade »Bosanske Pošte« navesti. »Bosanska Pošta« »čuvat će i braniti osjećaje sviju vjeroispovijesti, raditi oko javnog morala i poretka kao što i za sveopći etički napredak ovih zemalja«. Hvala liepo na takovu naklonu, kojim se sigurno htjelo duboko pokloniti i katolikom u Bosni. Uklonit se htjelo

Iako tome nije pridavan naročiti značaj, izgleda da se novi list upravo po tolerantnosti unekoliko odvajao od sličnog, samo deklarativnog stava svog nemačkog druga, o čemu je nešto kasnije dato u listu čak i jedno saopštenje: »Krivo je mnijenje, da je »Bos. Pošta« puki prijevod njemačkoga lista »Bosnische Post«, koje nam valja donekle ispraviti. Oba lista imaju slučajno jednaki naslov, te zajedničke brzojavke. Inače se »Bos. Pošta« i po svom sadržaju i po svom pravcu razlikuje sasvijem od svoje njemačke drugarice« (II/1897, br. 13, janutar 31). Saopštenje, međutim, prećutkuje da je ovim listovima isti izdavač, što je svakako značajno po težnji za distanciranjem od nemačkog izdanja, iako su tobožnje razlike među njima uglavnom samo formalne prirode.

U režiji ljudi bliskih režimu, list »Bosanska pošta« pojavio se u vreme kad Kalajeva misao o političkom bosanstvu doživljava kulminaciju, pa je razumljivo što hrvatstvo novog lista nije naročito isticano. Značajno je da ovaj hrvatski list, stojeći na neutralnom bosanskom terenu, piše u nekim prilikama povoljno o Srbima, takođe i o Muslimanima. Kao primer navodim da je list već u početku srdačno pozdravio »Bosansku vilu« i njenog urednika. »Među srpskim beletrističnim listovima jedno od najodličnijih mjesta zauzima »Bos. vila«, koja pod vrsnim uredništvom gosp. Nikole Kašikovića izlazi već jedanaestu godinu u Sarajevu«, kaže se u jednoj belešci i donosi zatim sadržaj poslednjeg broja (I/1896, br. 5, novembar 24). Ovakva beleška začuđava utoliko više što se zna da je »Bosanska vila« u mnogim službenim izveštajima optuživana da prekoračuje koncesijom dobijena ovlašćenja i da isticanjem srpskih stvari nedopustivo gazi u politiku.

»Bosanska pošta« je informativno-politički list, s vestima ukratko sažetim, među njima i brzojavnim, podeljen kao i drugi listovi toga vremena na uobičajeno, manje-više ustaljene rubrike. Kratkoća je odlika političkih beležaka i pregleda, takođe i mnogih drugih, od kojih su dnevne vesti redovno još i raznovrsne (tako, na primer, prvi broj iz 1896. g. ima ovu hroniku: lične vesti, novi mitropolit sarajevski, zaprisegnuće naših vojnika u Beču, zaruke, premeštaji, promene u učiteljstvu, Ćirićevo pozorišno društvo — povoljna ocena, odlikovanje bosansko-hercegovačkih izložitelja na milinejskoj izložbi, Narodno pevačko društvo »Trebević« — održano selo, historijski most — o rušenju mosta kod Careve ćuprije, prema podacima Ibrahim-bega Bašagića Redžepašića, predsednika Zemaljskog vakufskog poverenstva, za tamburaše, zaprečen most, prijave za vojništvo, eksplozija). Donošene su brojne beleške, raznovrsne, o tadašnjim izuzetnim poplavama u predelima istočne Bosne, koje su nanosile velike nevolje stanovništvu, a u raznim vestima beleženo je važnije zbivanje u svetu. Pored povremenih dopisa iz raznih mesta, u posebnoj rubrici regi-

Scilli pa se upalo u Karidbu. Gdje je taj, da *brani* pojmove, što se već sami od sebe isključuju. Nečuven paradokson! Najljepša egzegeza ovomu obećanju bila bi: Deveta mi za vjeru i osvjedočenje! Pa kakav je to javni moral i poredak? kakov to sveobći etički napredak ovih zemalja? Takove rieči nemaju ni pojma o moralu, poredku i ikakvoj etici. Meminisse juvabit« (»Vrhbosna«, X/1896, br. 22, studeni 15, str. 354—355).

strovane su pojave iz prosvete i književnosti, kao i bibliografski podaci o knjigama i časopisima, dok su u rubrici Narodno gospodarstvo praćena privredna kretanja, stečajevi, davane beleške iz trgovačkih registara, takođe i tečajevi bečke berze. Kao u nemačkom izdanju, oglasi i ovde zauzimaju znatan prostor, ponekad više od polovine lista (4 i po stranice).

Na feljtonu »Bosanske pošte« sarađivao je znatan broj pisaca, pretežno Hrvata i hrvatski orijentisanih Muslimana, s pesmama, pripovedačkom i ostalom prozom (Edhem Mulabdić, Ivan Zovko, Safvet-beg Bašagić, Osman-Aziz, Silvije Kranjčević, August Harambašić, Riza-beg Kapetanović, Tugomir Alaupović, Rikard Katalinić-Jeretov, Milka Maraković, dr T. P. Zurunić i dr. među njima i pod raznim šiframa i pseudonimima). Neki od priloga su prenošeni iz domaćih časopisa (»Glasnik Zemaljskog muzeja«, »Vienac«, »Nada«, »Prosvjeta«), a takođe su mnoge pripovetke i druga proza prevođeni iz stranih književnosti. Treba još reći da je »Bosanska pošta« donosila i razne narodne umotvorine i predaje, koje je beležio i objavljivalo više skupljača (Đuro Džamonja, Ibrahim Sarajlić, Ilija Dizdarević, Adolf Sarnic i dr.).

Iako informativan i dobro uređen, list »Bosanska pošta« nije uspeo da prodre i u širokoj čitalačkoj publici zadobije simpatije. Za bosanske Hrvate to je bio nacionalno bezbojan list, bez političkog stava koji bi ih zagrevao i usmeravao u nacionalnoj borbi, pa su im stoga nacionalno bili bliži zagrebački hrvatski listovi (»Obzor«, »Hrvatska« i dr.). Na drugoj strani, Srbi i Muslimani ignorisali su ovaj list smatrajući ga hrvatskim, uz to ponešto i režimskim, u što se nije moglo sumnjati kad se znao stav zajedničkog nemačkog izdavača. List je i finansijski bio deficitaran, pa se Šmardi kao poslovnom čoveku nametnuo doskora zaključak da hrvatsko izdanje »Bosanske pošte« nema osnova za dalje izlaženje, i ono je krajem 1898. g. najposle obustavljeno.

Napuštanjem kombinacije o izdavanju lista na srpskohrvatskom jeziku završena je jedna kratka neuspela epizoda u dugom pobedonosnom hodu preduzeća »Bosnische Post« za austrijskog vremena.

REZIME

U ovom ogledu nastoji autor da na osnovu arhivske i ostale savremene građe prikaže osnivanje i delovanje nemačkog lista »Bosnische Post«, prvog političkog lista u Bosni i Hercegovini za austrijskog vremena, koji je bez prekida izlazio u Sarajevu skoro 35 godina, od toga kao dnevnik više od 22 godine (od 1. X 1896—2. XI 1918). Pored tako dugog izlaženja, list »Bosnische Post« je važan po tom što otvara seriju prorežimskih političkih listova, koje su pojedinci ili više njih pokretali uime glavnih versko-nacionalnih grupa. Dajući o tom uvodno kratku napomenu, pisac podvlači da je ovim međusobno često konfliktnim listovima dirigovao na ovaj ili onaj način sam režim, namenjujući im stvarno dvostruku ulogu: da u vidu sitnih ustupaka ma i prividno zadovolje

uznemireno stanovništvo posle hercegovačkog ustanka (1882) i da u isto vreme budu vidan znak normalizovanja prilika i ostvarenog napretka pod novom upravom.

Ostvarenje ideje o pokretanju »Bosnische Posta« bilo je ubrzano zahvaljujući ukazanoj podršci pojedinaca iz visokih režimskih krugova. S naglašenim političko-privrednim obeležjima, list je pokrenut radi zadovoljenja potreba činovništva koje je pridolazilo sa strane i umnažalo se, kao i radi informisanja javnosti u Monarhiji i na strani o prilikama u okupiranoj zemlji, a kako se pri tom zalagao potpuno za novo stanje, istican je često kao poluzvanični organ, mada to formalno nije nikad bio. List je nastao i razvijao se nezavisno od domaće čitalačke publike koja se na nj, kao organ doseljenika i zainteresovanih stranih krugova, dosta teško i tek s vremenom privikavala. Zastupajući bezuslovno interese novih upravljača, kod kojih će stoga uživati potporu u svakom pogledu, list »Bosnische Post« je u pronošenju novih ideja, sav okrenut prema savremenom svetu, propagovao potrebu bržeg menjanja ove zaostale sredine i tim, suprotno konzervativnim shvatanjima domaćeg sveta, delovao u duhu težnji novih upravljača. U naslonu i slaganju s režimom treba svakako videti jedan od glavnih činilaca što se list uspeo održati sve do kraja austrijskog perioda.

U pogledu pokretanja lista »Bosnische Post«, pisac je ukratko izneo podatke o lekaru dr Juliju Makancu, vlasniku i izdavaču lista — glavnom protagonisti celog poduhvata, dok je samo dobijanje izdavačke koncesije opisao na osnovu izvornog arhivskog materijala. Dati su zatim važniji podaci ne samo o odgovornom uredniku Eugenu Bitter von Töpfferu nego i o svemu što se u prvo vreme odnosilo na izlaženje lista, a onda je program lista izložen opširnije prema članku objavljenom na uvodnom mestu prvog broja iz 1884. g. Opisane su prilike pod kojima je list isprva izlazio i ukazano potom na tehničku opremljenost, prikladno uređivanje po određenom planu, sadržaj lista i dr. Iz daljeg prikaza vidi se da se dr Makanec posle dve i po godine povukao i list prodao dotadašnjem odgovornom uredniku E. Töpfferu, koji će odmah zatim, krajem iste 1886. godine, u ortakluku sa saradnikom lista Milenom Mrazović kupiti za list moderno opremljenu štampariju, svakako sredstvima koja su za ovu priliku dobili na dar s neke naročite strane. List je sada u materijalnom pogledu stao na svoje noge i nezadrživo napred krenuo. Sredinom 1889. g. Töpffer je iznenada obolio i umro, ostavivši list i štampariju ortakinji Mrazovićki s kojom se pred smrt i zaručio.

Nova vlasnica Milena Mrazović, čiji život i rad su takođe prikazani, vodila je nekoliko godina preduzeće »Bosnische Post« preko stručnih lica za oba glavna posla (novinarski i štamparski). Za list ona je kroz to vreme promenila više urednika angažujući uglavnom novinare iz Monarhije (Alfons Kullich, Herman Tausk, Adolf Flachs, Adolf Landau, Herman Tausk ponovo i najposle Franjo Selak). I pod upravom Mrazovićke list je na stari način izlazio dvaput sedmično, s tekstom približno jednakom pređašnjem, sadržaj lista je i dalje raznovrstan, krug saradnika se proširuje. U idejnom pogledu list, kao i pre, zastupa režimske težnje, što se, naravno, kompenziralo povlašćenjem lista u raznim vidovima. Preduzeće je rentabilno, odbacuje vlasnici znatnu dobit, što se i javno pokazalo kad je preduzeće u celosti preseljeno u novosagrađene vlastite kuće.

U daljem izlaganju prikazano je kako se vlasnica Mrazovićka zamerila predstavniku režima, tako da joj nije preostalo drugo nego da početkom maja 1896. proda list i štampariju bečkom komercijalnom savetniku J. B. Schmardi, koji je list pretvorio u dnevnik i uz angažovanje potrebnog broja urednika i novinara vodio sve do svoje smrti. Njegovi naslednici su celo preduzeće sredinom 1912. g. prodali Privilegovanoj zemaljskoj banci za Bosnu i Hercegovinu, koje je otad u sastavu banke vođeno kao samostalno akcionarsko društvo.

Za svih 35 godina svog izlaženja list »Bosnische Post« stekao je glas uglednog informativnog političko-privrednog lista, koji je okupiranu

zemlju otvarao stranom svetu i za nju budio interesovanje u raznim vidovima. List sadrži pravu riznicu podataka sa svih područja društvenog života kao nijedan bosanski list iz toga vremena.

Na kraju ovog rada data je kratka beleška o dvogodišnjem izlaženju lista »Bosanska pošta« (1896—1898), štampanog latinicom na srpskohrvatskom jeziku, koji će u javnosti biti shvaćen i tretiran kao hrvatska varijanta istoimenog nemačkog lista.

RÉSUMÉ

Dans cet essai, l'auteur cherche à présenter, se basant sur des matériaux d'archives et sur des matériaux contemporains, la fondation et l'activité du journal allemand »Bosnische Post«, premier journal politique en Bosnie et Herzégovine pendant le règne autrichien, qui paraissait sans interruption à Sarajevo presque 35 ans, de quoi plus de 22 ans comme quotidien (de 1. X. 1896. à 2. XI 1918). Outre cette longue parution, le journal »Bosnische Post« est important, parce qu'il ouvre une série de journaux politiques du régime, que les individus ou plusieurs d'entre eux fondaient au nom des principaux groupes religieux-nationaux. Donnant à ce propos une courte observation introductoire, l'auteur souligne que ces journaux souvent réciproquement en conflit, étaient dirigés d'une manière ou d'autre, par le régime lui-même, leur destinant en réalité un rôle double: de satisfaire, sous forme de petites consessions, même apparemment, la population inquiétée après le soulèvement herzégovinien (1882), et d'être, en même temps un signe visible de la normalisation des circonstances et du progrès réalisé sous le nouveau régime.

La réalisation de l'idée sur la fondation du »Bosnische Post« était accélerée grâce à l'appui offert par quelques individus des hautes classes du régime. Avec des traits politiques-économiques accentués, le journal est fondé pour satisfaire les besoins des employés qui venaient de toutes parts et se multipliaient, ainsi que pour l'information du public de la Monarchie et en dehors sur la situation dans le pays occupé, et comme il s'engageait entièrement pour l'état nouveau, on soulignait souvent qu'il était l'organe officieux, bien qu'il ne le fût formellement jamais. Le journal est fondé et il se développait indépendamment des lecteurs du pays, qui s'en habituaient assez difficilement et peu à peu, étant donné qu'il était l'organe des immigrés et des cercles étrangers intéressés. Représentant absolument les intérêts de la nouvelle administration, dont il jouira l'appui sous tous les rapports, le journal »Bosnische Post«, dans la propagation de nouvelles idées, entièrement tourné vers le monde contemporain, propageait le besoin du changement plus rapide de ce milieu arriéré, et par ce moyen, contrairement aux idées conservatrices des habitants du pays, il agissait dans l'esprit des tendances de la nouvelle administration. Dans l'appui et l'accord avec le régime il faut absolument chercher un des principaux facteurs du fait que le journal a réussi de résister jusqu'à la fin de la période autrichienne.

A propos de la fondation du journal »Bosnische Post«, l'auteur a brièvement exposé des données sur le médecin, dr Julije Makanac, propriétaire et éditeur du journal — principal protagoniste de l'entière entreprise, tandis qu'il a décrit l'acquisition de les concessions d'édition sur la base du matériel authentique d'archives. On a donné ensuite des données importantes non seulement sur le rédacteur responsable Eugen Ritter von Töpffer, mais également sur tout ce qui avavit du rapport avec la parution du journal dans les premiers temps, et ensuite, le programme du journal a été exposé plus amplement d'après l'article publié dans l'introduction du premier numéro de 1884. On a décrit les conditions dans lesquelles le journal paraissait au début, et on a signalé ensuite l'équipement technique, la rédaction appropriée au plan fixé, le contenu du journal, etc. Plus loin dans l'exposé, on voit que dr Makanec s'était

retiré après deux ans et demi et il a vendu le journal au rédacteur responsable jusqu'a alors E. Töpffer, qui allait tout de suite, à la fin de la même année 1886, dans la compagnie avec le collaborateur du journal Milena Mrazović acheter pour le journal une imprimerie possédant un équipement moderne, certainement avec les moyens donnés en cadeau à cette occasion, de la part de quelqu'un de spécial. Le journal se tenait sur un bon pied du point de vue matériel, et, il partait en avant irrésistiblement. Vers la moitié de 1889, Töpffer est subitement tombe malade et il est mort, laissant le journal et l'imprimerie à Milena Mrazović, son associéee, devenue sa fiancée peu avant sa mort.

La nouvelle propriétaire Milena Mrazović, dont la vie et le travail sont également décrits, dirigeait l'entreprise »Bosnische Post« par l'intermédiaire des personnes professionnelles pour les deux besognes principales (de journaliste et d'imprimerie). Quant au journal, elle a changé au cours de cette période plusieurs rédacteurs, engageant surtout des journalistes de la Monarchie (Alfons Kullich, Herman Tausk, Adolf Flachs, Adolf Landau, Herman Tausk de nouveau et finalement Franjo Selak). Sous la gérance de M. Mrazović, le journal paraissait aussi deux fois par semaine et avec le texte à peu près pareil à celui d'autrefois, le contenu du journal est toujours varié, le cercle des collaborateurs s'élargit. Au pomt de vue des idées, le journal, comme autrefois, représente les tendances du régime, ce qui, naturellement, se compensait par les privilèges dont le journal jouissait sous des rapports variés. L'entreprise est rentable, elle offre à la propriétaire un profit considérable, ce qui s'est manifesté publiquement lorsque l'entreprise a déménagé complètement dans ses propres bâtiments nouvellement construits.

Dans la suite de l'exposé on a raconté comment la propriétaire M. Mrazović a perdu la faveur du représentant du régime, de sorte qu'elle ne pouvait que vendre le journal et l'imprimerie, au début du mois de mai 1896, au conseiller commercial de Vienne J. B. Schmard, qui a transformé le journal au quotidien et avec l'assistance du nombre nécessaire de rédacteurs et de journalistes, il le gérait jusqu'à sa mort. Ses héritiers ont vendu toute l'entreprise vers le milieu de l'an 1912, à la Banque nationale privilégiée pour la Bosnie et Herzégovine, et elle était gérée depuis comme partie de la banque, comme société par actions indépendante.

Pendant toutes les 35 années de sa parution, le journal »Bosnische Post« a acquiert la renommée d'un journal politique-économique distingué, qui ouvrait le pays occupé au monde étranger et éveillait leur intérêt pour lui sous divers rapports. Le journal contient un véritable trésor de données des divers domaines de la vie sociale, comme aucun journal bosniaque de cette époque.

A la fin de l'exposé, on a donné une brève remarque sur la parution du jornal »Bosanska pošta«, pendant deux ans, (1896—1898), publié en caractères latins, en serbocroate, qui sera compris et traîté dans le public comme variation croate du journal allemand, portant le même nom.

Risto Besarović

MUZIČKI ŽIVOT U SARAJEVU 1878—1918.

Četiri decenije koje su prethodile stupanju Bosne i Hercegovine u prvu državnu zajednicu jugoslovenskih naroda značile su u mnogo čemu prekretnicu u kulturnom razvitku njenog glavnog grada. Austrougarski upravljači su, svjesno i sistematski, ulagali znatne napore da orijentišu taj razvitak u pravcu koji će Sarajevu u tom vremenskom razdoblju sve više davati obilježja, karakteristična i za druge provincijske kulturne centre u Dvojnoj monarhiji. Posmatrano u svjetlu brojnih podataka koje o tome pružaju istorijski izvori iz toga vremena, takvo usmjeravanje kulturnog razvitka Sarajeva nije možda ni na jednom području vidljivo u tolikoj mjeri kao što je to u kulturno-zabavnom životu, muzičkom u prvom redu.

Najpouzdaniji izvor za praćenje kulturno-zabavnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom je sarajevska štampa iz toga vremena, dnevna i periodična. Ona je u kraćim ili dužim napisima registrovala bezmalo sve što se dogodilo u kulturno-zabavnom životu glavnog grada Bosne i Hercegovine, »zemaljskog glavnog grada«, u pomenutom vremenskom razdoblju od četiri decenije. Pored napisa o pozorišnim predstavama i pozorištu uopšte,[1] veoma istaknuto mjesto na stranicama sarajevske štampe iz toga vremena imaju, kad je riječ o oblasti kulture i umjetnosti, brojni napisi o koncertima (orkestarskim, horskim i solističkim) i organizovanju raznih vidova muzičkih aktivnosti. A ta činjenica svakako na određen način govori o tome šta je muzika značila u kulturno-zabavnom životu Sarajeva pod austrougarskom upravom.

Nema nikakve sumnje da su počeci muzičkog života u Sarajevu u pomenutom vremenskom razdoblju vezani za doseljenički elemenat koji je poslije 1878. godine počeo dolaziti u sve većem broju na okupirano područje. Očigledno je da je postojala potreba da se vojnom i civilnom aparatu okupacione uprave koji je došao u Bosnu i Hercegovinu iz krajeva sa razvijenijom kulturnom tradicijom stvore u novoj sredini kakvi-takvi uslovi za društveni i kulturni život, pa da se on i na taj način snažnije veže za službovanje na okupiranom po-

[1] O pozorišnom životu u Sarajevu pod austrougarskom upravom vidi opsežnu monografiju Josipa Lešića »Pozorišni život Sarajeva 1878—1918« (»Svjetlost«, Sarajevo 1973, edicija »Kulturno nasljeđe«)

družju. Odatle vidljiva nastojanja da se ti uslovi i ostvare. Istina, postojali su i drugi razlozi koji su diktirali tu potrebu, ništa manje značajni od prvih. Politički smisao i jednih i drugih bio je sasvim evidentan. Ta nastojanja su ispoljavana u raznovrsnim oblicima.

U tom kontekstu posebno mjesto pripada organizovanju brojnih kućnih sijela koja su osamdesetih godina prošlog vijeka, a to će reći u prvim godinama austrougarskog upravljanja ovim krajevima, visoki dostojanstvenici nove uprave u Bosni i Hercegovini priređivali za veliki broj zvanica u primjetnom nastojanju da i na taj način uspostave bliži kontakt sa onim slojevima domorodačkog stanovništva do čije saradnje im je bilo naročito stalo.[2] Inspirisana sa samih režimskih vrhova, ovakva sijela, među kojima su naročito zapažena ona kod civilnog adlatusa barona Feodora Nikolića,[3] bila su često ispunjena i kulturno-zabavnim programom,[4] u čijem izvođenju su učestvovali gosti na sijelima — viši oficiri i činovnici ili pojedini članovi njihovih porodica. Mada nisu imala karakter javnih priredbi, ova kućna sijela su često bila registrovana u sarajevskoj režimskoj štampi, što, sa svoje strane, ukazuje na značaj koji su im pridavali njihovi organizatori.

---

[2] Todor Kruševac je ukazao na osnovnu svrhu održavanja pomenutih kućnih sijela, pripisujući lično Kalaju inicijativu za priređivanje tih sijela. »Za prvo Kalajevo vreme karakteristično je u ovom pogledu nastojanje pretstavnika režima da bogatije (»uglednije«) domaće slojeve po gradovima, naročito u Sarajevu, približi upravljačima i doseljenim strancima uopšte putem razvijanja društvenog života. Može se reći da su stranci bili dotad posve izdvojeni od domaćih i da su jedni sa drugima samo zvanično dolazili u dodir, pošto su čak i radnje deljene na »austriske« i »bosanske«. Kalaj je već od prvih dana pokušao da ublaži oštrinu ove izolovanosti naredivši glavnim predstavnicima režima da pomoću zabavnih sela privlače bogatije građanske slojeve«. (Todor Kruševac: Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878—1918, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1960, str. 265)

[3] »Za reprezentaciju režima u vidu ne samo poklona odnosno darova nego i raznih zabavnih priredbe trošio je silne novce civilni adlatus baron Nikolić, posednik velikih imanja u Banatu i Rumuniji koje je nasledio iza smrti kneza Mihaila. U njegovoj kući su od početka 1883, godine održavana jednom sedmično večernja sela sa pozorišnim komadom, pesmom i igrankom, izuzimajući vreme uz časni post kada je u zvaničnom listu objavljivano da se zbog toga neće držati«. (Ibidem, str. 265—266)

Kruševac konstatuje da se na sijelima kod barona Nikolića obično okupljalo 100 do 160 lica, te da je na jednom sijelu bilo čak 240 lica. »Nije samo Nikolić priređivao ova sela s političkim ciljevima nego su njemu sledovali i ostali visoki predstavnici režima, iako u manjoj meri. U raznim prilikama je pozivao na »poveće objede« poglavar Apel, zatim sekcionšef Kučera, a u nekim prilikama i Kosta Herman. Od domaćih ljudi »zijafete« su priređivali gradonačelnik Mustafa-beg Fadilpašić i vladin savetnik Mehmed-beg Kapetanović a »sijelo sa igrankom« podnačelnik Dimitrije Jeftanović, u svojoj novoj prostranoj kući«. (Ibidem, str. 266)

[4] Konstatovavši da je »sijelo u barona i baronice Nikolića« iskupilo »i sinoć lijep broj prijašnjih gostiju iz prvih ovdanjih krugova«, »Sarajevski List« u notici pod naslovom »Iz sarajevskog društva« piše: »Sinoć je domaćinski odbor za priređivanje ovijeh zabava otpočeo niz novih prikazivanja na naročito spremljenoj malenoj pozornici u glav-

Što se tiče javnih priredbi, zabilježenih u sarajevskoj štampi iz toga vremena, može se konstatovati da je Sarajevo poslije 1878. godine sve više postajalo interesantno mnogim preduzimljivim poslovnim ljudima koji su tu dovodili na gostovanje svoje pozorišne ili druge umjetničke ansamble. Najavljujući u julu 1881. godine dolazak jednog cirkusa u glavni grad Bosne i Hercegovine, zvanični list »Bosansko-hercegovačke novine« piše da »ovoga ljeta nije Sarajevo oskudno u raznijem zabavama«. »Pelivani, pozorište, čak i panorama kraj latinskog mosta, pak sad evo i orientalnog cirkusa Dimitrosa iz Makedonije«.[5] Isti list je najavio i gostovanje njemačkog pozorišta Hajnriha Spire sa predstavama, »među kojima će biti ozbiljnih društvenih komada, veselih igara, lakrdija i opereta iz prošle i najnovije pozorišne književnosti«.[6]

Kao što je poznato, pozorište pod upravom Hajnriha Spire, koje je davalo predstave na njemačkom jeziku, zadržalo se duže u Sarajevu. Kakva je bila struktura publike koja je pohađala predstave toga pozorišta vidi se iz jednog napisa, objavljenog pod naslovom »Pozorište u Sarajevu«, u »Sarajevskom Listu« u novembru 1881. godine. »Kakva je posjeta? Dosta labava. Osim utorka i petka daju se predstave svaki dan, i pozorište za 350 osoba jedva ako je nedjeljom puno. Ostali dani su mahom slabo posjećeni. Ali kako i ne? Malena publika od austrougarskih trgovaca i radnika, ograničen broj oficira i činovnika, i dva-tri Španjolca, mučno mogu s dana u dan pohoditi predstave i tako reći izdržavati društvo. Bošnjake, koji se kad i kad zabune unutra, moremo izbrojati na prstima« — zaključuje »Sarajevski List«.[7] Iz onih prvih, doseljeničkih krugova se regrutovala i prva publika javnih muzičkih priredbi u Sarajevu.

---

noj prijemnoj dvorani. Ova malena pozornica, za koju je ovdanji slikar g. Niemeczek naslikao nekolike veoma lijepe dekoracije, udešena je finim ukusom i spretno za prikazivanje pojedinih kratkih šaljivih komada i humorističkih predavanja. Sinoć je učinjen početak, koji je u svemu društvu izazvao veliko dopadanje. Gđca pl. Ciolich, ćerka generala Ciolicha i gg. konsul Müllen i nadporučnik Vukelić recitovahu sa ove pozornice nekoliko šaljivih prizora svak za sebe, te izazvahu srcan smijeh. Svojim talentima za komiku formalno su frapirali sve društvo. Pri kraju prikazala se sa pozornice bajna živa slika. Upravitelj gimnazije g. Jilly uz pratnju njemačkog kancela g. Christmanna na glasoviru lijepo je recitovao poznatu Schillerovu pjesmu »Alpinski lovac« a pri kraju pjesme razgrnu se zavjesa na pozornici i predoči nam bajnu živu sliku potonjih riječi pjesnikovih. Baron Mollinary prikaza planinskog duha a šumski upravnik g. Hoffmann plahovitog lovca u prastarom divljačkom ruhu. Krasnoj slici i arangementu ovom divljaše se svako u društvu. U najboljem zadovoljstvu raziđoše se gosti u sahat jedan sa ovoga odveć ugodnog sijela«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 1. III 1883, br. 24, str. 2, »Mali vjesnik«)

[5] »Bosansko-hercegovačke novine«, Sarajevo, 14. VII 1881, br. 56, str. 3, »Mali vjesnik«

[6] »Bosansko-hercegovačke novine«, Sarajevo, 23. VI 1881, br. 50, str. 2, »Mali vjesnik«

[7] »Sarajevski List«, Sarajevo, 18. XI 1881, br. 108, str. 2—3, »Mali vjesnik«

Za održavanje javnih koncerata postojanje odgovarajuće dvorane je, razumije se, bilo jedan od neophodnih preduslova. Rješenje tog pitanja je nađeno u okviru zgrade oficirske kasine.[8] Zabilježena u štampi najprije kao zgrada vojničkog naučnog društva u Sarajevu[9], oficirska kasina je služila, u stvari, za šire potrebe;[10] pored ostalog, i kao predavačka tribina.[11] U dvorani oficirske kasine su održani i prvi javni koncerti u Sarajevu.[12] To su bili koncerti vojnih orkestara. Prvi koncert, održan u »dvorani nove kasine« 11. decembra 1881. godine, bio je u sarajevskoj štampi zabilježen kao »koncert spojenih vojničkih glazba ovdašnjih pješačkih pukovnija«.[13]

»Sarajevski List«, organ austrougarske okupacione uprave u Bosni i Hercegovini, ocijenio je održavanje ovog koncerta kao prvorazredni događaj za Sarajevo. Izvještač lista nije propustio priliku da istakne kako se to veče iskupilo »u kasini sjajno društvo iz ovdanjih viših i obrazovanih vojničkih i činovničkih krugova sa kitnjastim vijencem lijepoga spola. Na čelu sjajne publike bijahu Njih. Preuzvišenosti podmaršali baron Dahlen i Stransky i vrhovi činov-

[8] Hamdija Kreševljaković tvrdi da je oficirska kasina osnovana »prvih dana iza odlaska baruna Filipovića« i da je ona »ubrzo postala središte društvenog života visokih vojnih i činovničkih krugova. Tu su se priređivale zabave, držala javna predavanja itd«. (Hamdija Kreševljaković: Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878—1918), Arhiv grada Sarajeva, Sarajevo, 1969, str. 18)

[9] U notici pod naslovom »Nova zgrada vojničkog naučnog društva u Sarajevu« »Bosansko-hercegovačke novine« su pisale: »Poznato će biti čitaocima našeg lista, da je dao građevni poduzetnik g. Bucher sazidati o svome trošku veleljepnu zgradu u ulici Franje Josipa, te ju je iz zahvalnosti prema državi poklonio ovd. vojničkom naučnom društvu. Ta je zgrada u glavnome bila još jesenas gotova. Sada se ipak živo iznutra urešuje veleljepnim uresom i namještajem. Već sama zgrada po sebi rijesi naš grad, a njezin unutrašnji raspored i ures služiće danas sjutra ovd. časništvu i činovništvu kano divno zabavalište i kano mjesto međusobnog udruživanja i naučnog podučavanja. Okolo zgrade diže se divan i dosta veliki vrt zasađen raznovrsnim oplemenjenim drvećem i cvijećem«. (»Bosansko-hercegovačke novine«, Sarajevo, 31. III 1881, br. 26, str. 3, »Mali vjesnik«)

[10] »Bosansko-hercegovačke novine« su objavile da je u oktobru 1880. godine »u ovdješnjoj oficirskoj Kasini« otvorena »izložba etnografskih slika gosp. Arsenovića«. »U njoj je izložena veoma zanimljiva i poučna zbirka narodnoga nošiva, krajeva i nakita u nacrtima i slikama iz raznih gornjih i južnih krajeva«. (»Bosansko-hercegovačke novine«, Sarajevo, 28. X 1880, br. 87, str. 3, »Mali vjesnik«)

[11] Sarajevska štampa je registrovala više predavanja, održanih u kasini 1881. godine, a objavila je pod naslovom »Javna predavanja« i noticu u kojoj piše da »odbor ovdanjeg vojeno-naučnog društva i kasine sprema i za ovu zimu niz zanimljivih naučnih predavanja«. »Za ovdanju obrazovanu publiku, časništvo i činovništvo biće to veoma ugodna večera u prostorijama nove kasine«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 27. XI 1881, br. 112, str. 3, »Mali vjesnik«)

[12] Zanimljivo je da se u sarajevskoj štampi pominje koncert koji je održan 31. maja 1881. u Banjaluci »pred mlogobrojnom i vrlo odabranom publikom« kao »prvi u Bosni«. (»Bosansko-hercegovačke novine«, Sarajevo, 2. VI 1881, br. 44, str. 2)

[13] Prema »Sarajevskom Listu«, riječ je o pješačkim pukovnijama br. 1 i br. 75. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 9. XII 1881, br. 117, str. 2, »Mali vjesnik«)

ničkih i vojenih honoracija sa ogromnim brojem članova kasine.« List podvlači da su »u krasnoj dvorani, gdje u redovima bijahu postavljene stolice za sjedenje« koncertirale »obje glazbe odabranim programom«. Da se zaista radilo o odabranom programu, vidi se iz pisanja »Sarajevskog Lista« koji je, najavljujući ovaj koncert, objavio i njegov program. Orkestri su na tom koncertu izvodili djela Mendelsona, Betovena, Mocarta, Šuberta, Deliba i Halevija.[14] »To veče — piše anonimni izvještač »Sarajevskog Lista« — bijaše za sve nas trenutak pravog uživanja u glazbenoj vještini«. »Baš se naslađavasmo u lijepim, vještački izmamljenim zvucima klasične muzike, čisto ne vjerovatno da gledamo ovo sjajno društvo i da slušamo takve zvuke u Sarajevu«. Izrazivši zahvalnost »vrijednim valjanim sviračima i njihovim izvrsnim upraviteljima gospodi kapelnicima, što nas obradovaše takvim krasnim uživanjem« i konstatovavši da je publika propratila »svaki komad živahnim pljeskanjem, a divni Andante Beethovenov i Piccicato Delibesov burnim odzivom«, izvještač »Sarajevskog Lista« je na kraju »u ime mnogih« izrazio želju »da se ovakva krasna večera *češće priređuju* u kasini ne samo za ljubav naslade; već za ljubav i u hatar gajenja lijepe zvučne vještine u opšte; u hatar očuvanja lijepih ideala, koje vještina a muzika na pose razvija u osjećanjima ljudskima; zarad toga da ovdje u Sarajevu ne zamrtvimo i ne okržljavimo u pojmovima vještačke ljepote a napokon, da *očuvamo* u sebi *bolji ukus,* na koji žali bože u Sarajevu pet puta na nedjelju čini »ferhadijsko pozorište« formalan — atentat«.[15]

Ovo je bila aluzija na repertoar i kvalitet predstava njemačkog pozorišta Hajnriha Spire koje je održavalo predstave u pozorišnoj zgradi u Ferhadiji ulici. O tome će »Sarajevski List« pisati i drugim prilikama i kasnije korigovati svoju citiranu ocjenu o radu ovog pozorišta. Isticanje ugleda koji su austrougarski vojni orkestri uživali u svijetu[16] i aluzije na pozorište Hajnriha Spire imali su u osnovi istu svrhu. Izvještač »Sarajevskog Lista« je očigledno htio da tim u još jačoj mjeri podvuče umjetničku vrijednost ovog koncerta kojim, u stvari, započinje koncertna aktivnost u Sarajevu. Pokazaće se da »Sarajevski List« ni u svom daljem, skoro pune četiri decenije dugom izlaženju, neće biti lišen sluha za praćenje ovog oblika kulturno-zabavnog života u Sarajevu.

Na drugi koncert, priređen u dvorani oficirske kasine, nije trebalo dugo čekati. On je održan 17. januara 1882. godine. Iz pisanja »Sarajevskog Lista« je vidljivo da se na njegovom programu nije nalazilo ni jedno jedino djelo sa repertoara prethodnog koncerta. Dok su na prvom učestvovali isključivo orkestri dviju pješačkih pukovnija, stacioniranih na okupiranom području, u drugom su se po javili i solisti na klaviru i violini, kao i vokalni solisti koji su nastupili

[14] Ibidem.

[15] »Sarajevski List«, Sarajevo, 14. XII 1881, br. 119, str. 3, »Mali vjesnik«

[16] »Vojničke glazbe naše stekle su čuvena glasa u svijetu, one su prve među prvima. A naše ovdanje vojene glazbe, koje nam dojako osladiše tolika večera i pružahu bezbrojna uživanja, osvjetlaše preksinoć čuvenu slavu u odabranoj koncertalnoj glazbenoj vještini eto i ovdje u Sarajevu«. (Ibidem)

uz pratnju orkestra.[17] U izvještaju o ovom koncertu »Sarajevski List« sa zadovoljstvom konstatuje da je bila opravdana njegova ranije izražena pretpostavka »da bi koncerti u kasini zadovoljili neku potrebu obrazovanijeg dijela sarajevske publike«. »Bijasmo uvjereni da će praktični pokušaji to i posvjedočiti. Tako i bi večeras« — zaključuje »Sarajevski List« u ovom svom izvještaju.

Započet u dvorani u kojoj će se od tada punih devet decenija odvijati intenzivna koncertna aktivnost, muzički život u Sarajevu nije bio isključivo vezan za tu dvoranu već od svojih prvih početaka. U septembru mjesecu 1882. godine, a to će reći ni punu godinu dana od pomenutog prvog javnog koncerta u glavnom gradu Bosne i Hercegovine, štampa je registrovala i izvođenje prve opere u Sarajevu. Bila je to Flotovljeva opera »Alessandro Stradella« koju je izveo ansambl njemačkog pozorišta Hajnriha Spire u pozorišnoj zgradi u kojoj su izvođene i ostale predstave pomenutog pozorišta.[18] Pišući o prvoj predstavi »Stradelle«, izvještač »Sarajevskog Lista« je istakao da je pozorište bilo »dupkom puno svijeh staleža sarajevske publike, jer svatko bijaše radoznao na inaugurisanje ove vrste glazbene i pjevačke vještine na zemljištu sasvijem novom. Uprava i predstavljači jamačno osjetiše težinu ovakve zadaće, te se spremiše po mogućstvu naporom svijeh sila«.

Ocjenjujući ovu predstavu u cjelini, izvještač »Sarajevskog Lista« je podvukao da je »ovaj prvi pokušaj ispao u glavnom srećno, zadovoljio je publiku a otvorio perspektivu za dalje«. U poređenju sa ocjenama datim ranije o predstavama njemačkog pozorišta Hajnriha Spire, anonimni autor ovog napisa podvlači da će njegov »sud u ovogodišnjoj sezoni biti *povoljniji*, jer je u svemu povoljniji uspjeh a povoljniji i utisak na publiku«. Pokazalo se ipak da je citirana prognoza izvještača »Sarajevskog Lista«, bar kad je riječ o perspektivi daljeg prikazivanja operskih predstava u izvođenju ansambla Hajnriha Spire, bila isuviše optimistička. Mada će već idućeg mjeseca, u oktobru 1882, dati predstavu Štrausove operete »Slijepi miš«,[19] Hajnrih Spira neće poslije Flotovljevog »Alessandra Stradelle« do kraja djelovanja svoga pozorišta u Sarajevu staviti na repertoar nijednu drugu operu. Prvi naredni kontakt sa operom imaće sarajevska publika 1886. godine kada će ansambl Šulcovog pozorišta iz Osijeka izvesti Veberovu operu »Čarobni strijelac«.[20] Bogatiji operski repertoar biće prezentiran sarajevskoj publici tek početkom ovog vijeka prilikom gostovanja opera iz Brna i Milana u novoj zgradi Društvenog doma, u kojoj će zatim davati predstave i opere iz Ljubljane i Zagreba.

Prvo gostovanje jednog muzičkog ansambla u Sarajevu registrovala je sarajevska štampa 1883. godine. To je bilo gostovanje tamburaškog ansambla Đoke Živkovića iz Vukovara. Konstatovavši

[17] »Sarajevski List«, Sarajevo, 13. I 1882, br. 6, str. 2, »Mali vjesnik«
[18] »Sarajevski List«, Sarajevo, 29. IX 1882, br. 117, str. 2, »Mali vjesnik«
[19] »Sarajevski List«, Sarajevo, 20. X 1882, br. 126, str. 2, »Mali vjesnik«
[20] Josip Lešić: Pozorišni život Sarajeva 1878—1918, »Svjetlost«, Sarajevo, 1973, str. 144

da je Živkovićev ansambl dao u Sarajevu prva tri koncerta »u gostionici ovdanje banje u Franje Josipa ulici pred povećom publikom iz vojničkih, činovničkih i građanskih krugova«, »Sarajevski List« je naglasio da Živkovićevo tamburaško društvo »imade *svjetska glasa*, jer je duž nekoliko godina davalo koncerte u Beču, Parizu i čak u Filadelfiji«.[21] Na završetku notice u kojoj je obavijestio svoje čitaoce o gostovanju Živkovićevog tamburaškog ansambla u Sarajevu, »Sarajevski List« izražava želju da »ovo društvo priredi svoje koncerte i u većim lokalima«. Iz naredne notice istog lista o gostovanju »vukovarskih tamburaša», objavljene nedjelju dana kasnije, vidljivo je da je Živkovićev ansambl priredio još tri koncerta u Sarajevu, od kojih posljednji u dvorani oficirske kasine.[22] Za održavanje koncerta jednog tamburaškog ansambla u dvorani oficirske kasine bilo je, kako se vidi iz pisanja »Sarajevskog Lista«, potrebno posebno odobrenje. A ta činjenica dovoljno ubjedljivo govori o nastojanju uprave kasine da javne priredbe, organizovane u dvorani kasine, drži na određenom nivou.

U decembru 1883. godine sarajevska štampa je zabilježila da je »poslije dužeg vremena« u kasini održan »opet filharmoničan koncerat«. Prema istom izvoru, koncert je »priredio svirački zbor 6. pješačke pukovnije« uz učestvovanje dviju solistkinja na klaviru.[23] Izvještač »Sarajevskog Lista« konstatuje da je »odabrana publika kasine« propratila cio koncert »očevidnim zadovoljstvom i velikim dopadanjem«, pa izražava želju »da u zimnjoj sezoni još više puta uzmognemo

[21] »U Beču je koncertovao Đoka *u dvorskoj operi* prilikom srebrnih svatova Njih. Veličanstava *Cesara i carice*, u Parizu i Filadelfiji na svjetskim izložbama. U Sarajevu je zatekao Đoka u publici mnoge poznanike iz postojbine. I ovo sadanje društvo Đokino je *izvrsno*. Publika ga sluša izvanrednim uživanjem a prati burnim pljeskanjem. Društvo ovo od 8 ljudi svira na tamburi *sve moderne komade*, pjesme, igre, potpurie kano svaka druga kapela«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 13. III 1883, br. 29, str. 2, »Mali vjesnik«)

[22] »Vukovarski tamburaši srećno su isplivali iz sarajevske banje, gdje su se već počeli daviti od silne — vode, te prenijeli svoju svirku na druge zgodnije strane. U subotu i Nedjelju s večera koncertovali su u obje kafane »kod Kronprinza« a sinoć u dolnjim prostorijama naše — kasine. Za ova tri večera postigoše tamburaši vrhunac u posjeti publike i otud bolja pazara. Izvanrednim interesom pratila je sinoć publika svirku ovijeh trubadura, kojijema se na pobudu dra Kukuljevića kano člana odbora pripustilo, da koncertuju i u kasini. Osim stalnijeh gostiju kasine sa generalitetom na čelu, prisustvovahu sinoćnjem koncertu tamburaša i svi strani konzuli«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 20. III 1883, br. 32, str. 3, »Mali vjesnik«)
Zanimljivo je da će i jedno žensko tamburaško društvo iz Vukovara održati, znatno kasnije, koncert u Sarajevu. (»Večernji Sarajevski List«, Sarajevo, 28. IX 1910, br. 231, str. 2)

[23] »Tri broja od Mendenlssohna, Ziehrera i Dopplera svirao je zbor pod upravom svojega kapelnika g. Philipp-a u veoma marljivoj studiji a finom izradom. Uz pratnju orkestra svirala je na glasoviru gđica Grzywinska Mendenlssohnov: Capriccio brillante (h mol) i savladala je težak komad svojom temeljnom tehnikom na veoma precizan i svake hvale vrijedan način. Gđica Milena Mrazovićeva svirala je na glasoviru Chopinovu baladu (g mol) i zatim Sextett iz Lucije«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 8. XII 1883, br. 145, str. 3, »Mali vjesnik«)

uživati u ovakvim krasnim koncertima«. Podatak o održavanju narednog koncerta objavio je »Sarajevski List« u januaru 1884, naglasivši da je »filharmoničan koncert u našoj kasini« iskupio »kao obično sjajno društvo slušalaca«. I na ovom koncertu su osim orkestra 6. pješačke pukovnije učestvovali i solisti.[24] Kao i prethodni, i ovaj koncert je završio igrankom.

Pokazujući vidno interesovanje za praćenje muzičkog života u glavnom gradu Bosne i Hercegovine, »Sarajevski List« je pod naslovom »Gost u Sarajevu« objavio u junu 1884. godine noticu prema kojoj je iz Rima dobio od dopisnika raznih njemačkih listova vijest da će u Sarajevu gostovati u junu te godine Ernst Schilling von Osthausen koji je, prema toj vijesti, predstavljen čitaocima lista kao organista anglikanske crkve u Rimu i »poznati vještak na orguljama i glasoviru«.[25] Prenoseći ovu vijest, »Sarajevski List« je izrazio radost zbog ovog najavljenog gostovanja i zahvalnost »neznanom dopisniku« »na prijateljskom obavještenju«. Kako u istom listu nema, međutim, nikakvih daljih vijesti o ovom gostovanju, treba opravdano pretpostaviti da do njega uopšte nije došlo. Jednom najavljen, makar i u hipotetičnom obliku, ovakav koncert vjerovatno ne bi mogao promaći pažnji »Sarajevskog Lista«.

Razvijeniji muzički život u Sarajevu rezultirao je i inicijativom za osnivanje prvog javnog pjevačkog društva u glavnom gradu Bosne i Hercegovine. »Sarajevski List« je pratio realizovanje te zamisli od njene prve do posljednje faze. U notici pod naslovom »Pjevačko društvo« list je saopštio svojim čitaocima da su se 18. novembra 1885. godine sastala »nekolicina pjevača u ovd. pozorišnoj dvorani na dogovor radi osnivanja *pjevačkog društva* u Sarajevu«. Prema istoj vijesti, na tom sastanku je izabran »naročiti odbor pod vođenjem neimara g. Vancaša da učini dalje pripreme za definitivan sklop društva«. Dajući podršku ovoj inicijativi, »Sarajevski List«, čiji je urednik Ivan V. Popović bio jedan od osnivača i kasnije dugogodišnjih aktivnih članova i funkcionera ovog društva, piše: »Ideja je udesna i savremena; željeti bi bilo da se oživotvori, jer u pjevačkim snagama ne će biti oskudice, — a duge su zimnje večeri«.[26] Dugo su trajale i pripreme za osnivanje ovog društva. Narednu vijest o tim pripremama objavio je »Sarajevski List« tek u novembru sljedeće godine. Pod naslovom »Pjevačko društvo u Sarajevu« list donosi i neke detaljnije infor-

[24] »Supruga našega kotarskog predstojnika gđa pl. Stefanovska i njemački kancler g. Kristman svirahu na glasoviru u četiri ruke serenadu u d duru od Fuchsa i izazvahu svojom elegantno preciznom svirkom burno odobravanje, kojemu se gđa pl. Stefanovska morade sa još jednim komadom odazvati. Uz veliko interesovanje slušalaca pjevaše baronesa Cnobloch nekoliko lirskih pjesama uz glasovirnu pratnju g. grofa Wallisa«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 24. I 1884, br. 9, str. 2, »Mali vjesnik«)

[25] »Mladi vještak ovaj spada među prve interpretatore klasične svirke; čuven je u Italiji i Njemačkoj a slavni Franjo Liszt proglasio ga je prvim organistom u Rimu. Sarajevskoj publici koja ljubi i cijeni sviračku vještinu, predstoji dolaskom ovoga vještaka neobično uživanje«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 6. VI 1884, br. 62, str. 2, »Mali vjesnik«)

[26] »Sarajevski List«, Sarajevo, 20. XI 1885, br. 132, str. 3

macije u vezi sa osnivanjem novog društva. Prema tim informacijama, među pokretačima ove inicijative da se osnuje »stalno muško pjevačko društvo za njegovanje pjevanja i društvenosti« nalaze se »većinom činovnici zemaljske vlade i direkcije c. kr. bosanske željeznice«. A to znači da su pokretači ove inicijative regrutovani pretežno, ako ne i isključivo, iz redova doseljeničkog, »kuferaškog« elementa. S obzirom na obavljene predradnje oko formulisanja teksta statuta, »Sarajevski List« je izrazio mišljenje da će buduće društvo koje je, prema istim informacijama, već brojalo 30 članova moći da se konstituiše čim bude odobren statut društva. »Radujemo se ovoj lijepoj pojavi u našem društvenom životu« — zaključio je »Sarajevski List« na kraju ove notice.[27]

Tri mjeseca kasnije, u februaru 1887. godine, »Sarajevski List« će obavijestiti svoje čitaoce da je Zajedničko ministarstvo finansija u Beču potvrdilo pravila Muškog pjevačkog društva. »Kako je cijelj društvu da isključi svako jednostrano nacionalno djelanje, to će ono njegovati ne samo njemačko već i srpsko-hrvatsko i ostalo slovensko pjevanje« — piše »Sarajevski List«.[28] U februaru te godine je održana osnivačka skupština Muškog pjevačkog društva, čime je društvo, u stvari, počelo rad. Završavajući izvještaj sa održavanja ove osnivačke skupštine, »Sarajevski List« je konstatovao da »tako dobismo u Sarajevu *prvo javno pjevačko društvo* kojemu se svi prijatelji pjevanja i društvenosti iskreno zaradovati moraju«.[29]

Podaci o osnivanju Muškog pjevačkog društva u Sarajevu se nalaze i u sačuvanoj arhivskoj građi.[30] Iz prepiske između Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu i Zajedničkog ministarstva finansija u Beču je vidljivo da je Zemaljska vlada podržala inicijativu za osnivanje ovog društva pored ostalog i s obzirom na to da njegovi ciljevi koji, kako je naglašeno u aktu Zemaljske vlade, isključuju bilo kakvu političku i jednostrano nacionalnu orijentaciju društva, nisu bili u suprotnosti sa Kalajevom politikom u Bosni i Hercegovini. Ličnosti koje su pokrenule inicijativu za osnivanje Muškog pjevačkog društva u Sarajevu, kao i one koje su na osnivačkoj skupštini stale na njegovo čelo[31] i ličnosti koje će ga kasnije voditi pružale su sasvim dovoljnu

---

[27] »Sarajevski List«, Sarajevo, 14. XI 1886, br. 134, str. 3

[28] »Sarajevski List«, Sarajevo, 20. II 1887, br. 20, str. 2

[29] »Sarajevski List«, Sarajevo, 9. III 1887, br. 27, str. 3

[30] »Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom« (Građa, redaktor Risto Besarović), Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1968, str. 575—577

[31] Za prvog predsjednika Muškog pjevačkog društva je izabran vladin savjetnik Kosta Herman, a za zamjenika predsjednika Ivan V. Popović, urednik »Sarajevskog Lista« i direktor zemaljske štamparije. (Ibidem, str. 577)
Pišući povodom 25-godišnjice Muškog pjevačkog društva ukratko i o njegovom istorijatu, »Večernji Sarajevski List« pod naslovom »Srebrni jubilej« daje i spisak svih predsjednika društva od njegovog osnivanja. »Ugledne ličnosti iz prvih društvenih krugova stajahu kao predsjednici na čelu društva, kao gg. Konst. *Hörmann*, dr. Stj. *Posilović*, Ivan V. *Popović*, K. vitez *Stefanovski*, dr. Gjuro *Grassl* i odjelni predstojnik dr. A. pl. *Feichtinger*, koji je i sada predsjednik društva«. (»Večernji Sarajevski List«, Sarajevo, 27. XI 1911, br. 258, str. 3, »Društveni život«)

garantiju da Männergesangverein politički neće zaploviti u druge vode. A to neće biti slučaj sa kasnije osnovanim pjevačkim društvima u Sarajevu koja su nastala na drugoj osnovi — konfesionalnoj, nacionalnoj ili klasnoj. Ta društva će i strukturom svoga članstva i sadržajem svoga rada i opštom orijentacijom u javnom životu glavnog grada Bosne i Hercegovine vidno odudarati od djelovanja Muškog pjevačkog društva u Sarajevu. »Sloga«, »Trebević« i »Proleter« će zadati mnogim svojim potezom dosta glavobolje austrougarskoj upravi na okupiranom području u provođenju njene bosanske politike.[32]

U muzičkom životu Sarajeva osnivanje prvog javnog pjevačkog društva predstavlja značajan datum. On je značajan po tome što će od tog trenutka muzička horska umjetnost u izvođenju članova sarajevskih pjevačkih društava sačinjavati, u stvari, glavnu formu učestvovanja domaćih snaga na javnim muzičkim i drugim priredbama u Sarajevu. Njegovanje horske muzičke umjetnosti će predstavljati i okosnicu oko koje će se razvijati znatno šire javno djelovanje »Sloge«, »Trebevića«, »Lire« i »Proletera«, na čijim će društvenim zabavama i drugim javnim nastupima učestvovati i solisti, instrumentalni ansambli, recitatori i glumci-diletanti. Paralelno sa brojnim gostovanjima inostranih reproduktivnih muzičkih umjetnika, među kojima su bili i oni sa visokom reputacijom u svijetu, aktivnost pjevačkih društava sačinjavaće jednu od glavnih komponenata muzičkog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom. Mada će broj članova horova pomenutih društava s vremena na vrijeme oscilirati, može se bez ikakvog pretjerivanja konstatovati da su ta pjevačka društva okupila u svojim redovima velik broj pjevača i da će od tada njegovanje horske muzičke umjetnosti stalno biti prisutno u muzičkom životu Sarajeva. Dugogodišnji dirigenti tih pjevačkih društava Josip Vancaš, Eduard Heeger, Kosta Travanj, Franjo Maćejovski i drugi zauzeće istaknuto mjesto u razvoju muzičke kulture u Bosni i Hercegovini.

Kao što je pratio odvijanje muzičkog života u Sarajevu u cjelini, »Sarajevski List« je, sa mnogo simpatija i podrške u njihovom radu, pratio i aktivnost pjevačkih društava. Tako će u izvještaju sa prve osnivačke svetkovine Muškog pjevačkog društva list napisati da je to društvo »dokazalo, da je svoju zadaću ozbiljno shvatilo i da imade temelja za lijepu budućnost«. »Pjevački zbor sa svojih 30 valjanih grla posvjedočio je izvrsnu sposobnost svoju i prva hvala pripada u tome vrsnom likovođi društva g. neimaru Vancašu, koji je svjema zborovima lično upravljao«.[33] Osvrćući se na dobrotvornu predstavu Muškog pjevačkog društva, održanu u martu 1888. godine, »Sarajevski List« piše: »Za ovu predstavu možemo slobodno reći, da prevazilazi sve, što su diletanti dojako u dobrotvorne cijelji priređivali

[32] Zanimljivo je da se u Mostaru pojavila inicijativa za osnivanje muškog pjevačkog društva poslije osnivanja »Gusala« i »Hrvoja«. O tome govori vijest »Sarajevskog Lista« da se u Mostaru u oktobru 1896. sastaje »skup pjevača i prijatelja pjevanja iz činovničkih i građanskih krugova radi toga, da se ondje osnuje muško pjevačko društvo«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 25. X 1896, br. 128, str. 2, »Mali vjesnik«)

[33] »Sarajevski List«, Sarajevo, 27. IV 1887, br. 47, str. 2—3

u Sarajevu. Nije mala stvar prirediti *jednu* — operu u strogo muzikalnom i dosta teškom šaljivom stilu i to sa — diletantima. Za takvo poduzeće ištu se snage okušane i pouzdane, hoće se puno truda i rada i eto ovako tešku vještačku zadaću izvršilo je u potpunoj mjeri jedno — mlado pjevačko društvo u Sarajevu, koje je istom na izmaku prve godine svojega postanka«.[34]

»Sarajevski List« je toplo pozdravio i osnivanje »Sloge« koju je svojim čitaocima predstavio kao »prvo domaće pjevačko društvo u Sarajevu«[35], čime je jasno povučena razlika između Muškog pjevačkog društva, čije se članstvo sastojalo gotovo isključivo od doseljenih stranaca, i novog društva. U izvještaju sa »Slogine« besjede, održane u novembru 1889, za koju je konstatovano da je »druga javna predstava« ovog pjevačkog društva, »Sarajevski List« je napisao i ovo: »Zborovi mješoviti i muški, kojima je upravljao zborovođa učitelj N. Tajšanović, posvjedočili su, da pjevačice i pjevači očevidno lijepo napreduju. Kad se obazremo na sve teškoće, koje u tom pravcu postoje, moramo naročito pohvaliti pjevačice i pjevače zbog velikog truda njihovog i poželjeti im da u tome istraju, pa im je budućnost osigurana. I ova je predstava posvjedočila, da je u društvu zdrava klica, koja se marom i trudom može vrlo lijepo odgajati, da budne vremenom hladovito ročište javnoj druženosti u Sarajevu«.[36]

Slično reagovanju na početak djelovanja Muškog pjevačkog društva i »Sloge«,[37] »Sarajevski List« će propratiti komentarom i prve javne nastupe ostalih pjevačkih društava u Sarajevu do čijeg će osnivanja doći kasnije. Tako će o prvoj zabavi »Trebevića«, trećeg po redu osnivanja pjevačkog društva u Sarajevu, održanoj u novembru 1894. godine, a to će reći u prvoj godini djelovanja »Trebevića«, napisati, pored ostalog, i ovo: »Muški zbor pod upravom zborovođe g. N. Pissenbergera otpjevao je sve zborove vrlo lijepo i skladno, poneke je čak nekoliko puta morao ponoviti. Isto veliko dopadanje izazvao je i tamburaški zbor pod upravom g. K. Piente svirajući svoje komade finom preciznošću«.[38] »Sarajevski List« će i prema ostalim pjevačkim društvima u Sarajevu imati blagonaklon stav i pružiće im svojim pisanjem veoma dragocjenu pomoć i podršku u njihovom radu.

Sa pojavom pjevačkih društava nije, razumije se, prestala ranije započeta aktivnost drugih učesnika u kulturno-zabavnom i društvenom životu u Sarajevu u kome će pjevačka društva (Muško pjevačko društvo, »Sloga«, »Trebević«, »Lira« i »Proleter«) igrati zapaženu i vidnu

[34] »Šaljivoj operi koju je pjev. društvo priredilo ime je »Friedrich der Heitzbare oder die Kosakenburg« a sačinitelj je Fr. Megele profesor muzike u Beču«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 21. III 1888, br. 33, str. 2)

[35] »Sarajevski List«, Sarajevo, 29. V 1889, br. 63, str. 2

[36] »Sarajevski List«, Sarajevo, 27. XI 1889, br. 141, str. 2—3

[37] Prema podacima iz jednog povjerljivog izvještaja Lothara Berksa, vladinog povjerenika za zemaljski glavni grad Sarajevo, pojavila se 1889. godine inicijativa da se u Sarajevu osnuje i jedno žensko pjevačko društvo po uzoru na »Slogu«. (»Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom«, str. 589—590)

[38] »Sarajevski List«, Sarajevo, 28. XI 1894, br. 130, str. 2

ulogu. Filharmonijski i drugi koncerti vojnih orkestara održavaće se u Sarajevu i dalje. Pažnju privlači interesantan podatak da je nekoliko godina orkestrom 50. pjevačke pukovnije u Sarajevu dirigovao vojni kapelnik Franc Lehar, vjerovatno otac kompozitora Franca Lehara (1870—1948). »Sarajevski list« je registrovao nekoliko koncerata tog orkestra kojim je dirigovao Lehar u vremenu od 1891. do 1894. godine.[39] Prvi od tih koncerata je najavljen kao »prvi javni koncerat glazbe 50. pješ. pukovnije«.[40] Osim ovog samostalnog koncerta, »Sarajevski List« je zabilježio i učestvovanje pomenutog vojnog orkestra, sa Leharom kao dirigentom, i na koncertu Pjevačkog društva austrijskih željezničkih činovnika iz Beča u junu 1892. godine,[41] kao i na dva koncerta Muškog pjevačkog društva u Sarajevu, 1893.[42] i 1894.[43] godine.[44] Naredne, 1895. godine »Sarajevski List« je zabilježio da je na jednom koncertu pjevačkog društva »Trebević« sudjelovao drugi vojni orkestar, pomenut u toj notici kao »vojnička glazba c. i kr. pješačke pukovnije br. 64«.[45] Sljedećih godina će se u sarajevskoj štampi registrovati učestovanje i drugih vojnih orkestara na javnim koncertima, održavanim u glavnom gradu Bosne i Hercegovine.

Paralelno sa aktivnošću vojnih orkestara i pjevačkih društava, u Sarajevu se muzički život odvija i u sve brojnijim gostovanjima pojedinih reproduktivnih umjetnika i muzičkih ansambala, vokalnih i instrumentalnih. U izvještaju sa dva koncerta koja je priredila bečka umjetnica na harfi Teresina Zamara u aprilu 1891. godine, prvi u pozorišnoj dvorani a drugi u kasini, »Sarajevski List« piše da »umjetnici iz monarhije mogu vazda računati s tom prijatnom činjenicom, da će u Sarajevu moralno i materijalno uspjeti«,[46] što su, prema navodima u istom izvještaju, potvrdili i koncerti pomenute umjetnice. Dalja gostovanja reproduktivnih umjetnika i muzičkih ansambala, priređena u Sarajevu, pokazaće u kojoj su mjeri ove konstatacije »Sarajevskog Lista« bile tačne i osnovane.

---

[39] Prema podacima iz »Sarajevskog Lista«, u januaru 1894. godine je sahranjena u Sarajevu 18-godišnji Marija Lehar, kćerka »kapelnika Franje Lehara od 50. pješ. pukovnije«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 19. I 1894, br. 7, str. 1, »Mali vjesnik«)

[40] »Sarajevski List«, Sarajevo, 20. IX 1891, br. 111, str. 2, »Mali vjesnik«

[41] »Sarajevski List«, Sarajevo, 17. VI 1892, br. 73, str. 1

[42] »Sarajevski List«, Sarajevo, 3. XII 1893, br. 143, str. 2, »Mali vjesnik«

[43] »Sarajevski List«, Sarajevo, 10. VIII 1894, br. 93, str. 2, »Mali vjesnik«

[44] Pod naslovom »Bos.-herc. vojena muzika« »Sarajevski List« je objavio vijest prema kojoj je od 1. aprila 1895. godine otpočelo uvođenje »naročite *vojene kapele* u pojedinim bosan.-herceg. pješ. pukovnijama«. »Sada imade četiri domaćih pukovnija, od kojih 1. i 4. sa svojim štabovima i sa po dva bataljuna leže u garnizonu u Beču, 2. pukovnija sa štabom i dva bataljuna nahodi se u Banjaluci, a 3. je u istoj snazi u Budimpešti. Za 4. (mostarsku) pukovniju već je naimenovan i vojeni kapelnik i to će biti prvi bos.-herc. kapelnik. Ime mu je Jovan *Pavlis*, a dojako je bio upravitelj vojene muzikalne škole u Pragu. Bo.-herceg. kapelnik nosiće uniformu kao i ostali kapelnici u vojsci, a bos.-herc. svirači nosiće uniformu kao i vojnici dotičnih domaćih pukovnija sa fesom na glavi«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 15. III 1895, br. 32, str. 1, »Mali vjesnik«)

[45] »Sarajevski List«, Sarajevo, 21. IV 1895, br. 48, str. 2, »Mali vjesnik«

[46] »Sarajevski List«, Sarajevo, 10. IV 1891, str. 2, »Mali vjesnik«

Značajan događaj u društvenom životu Sarajeva predstavljalo je gostovanje Pjevačkog društva austrijskih željezničkih činovnika iz Beča, održano u Sarajevu u junu 1892. godine. Za ovaj prvi po redu dolazak jednog bečkog pjevačkog društva u glavni grad Bosne i Hercegovine izvršene su obimne pripreme. Uoči ovog gostovanja Muško pjevačko društvo je objavilo u »Sarajevskom Listu« detaljan program boravka navedenog pjevačkog društva u Sarajevu od 12. do 15. juna te godine,[47] a »Sarajevski List« je ovom gostovanju i koncertima bečkih pjevača, priređenih uz sudjelovanje horova Muškog pjevačkog društva i »Sloge« i vojnog orkestra 50. pješačke pukovnije, dao veoma istaknuto mjesto na svojim stranicama. Kakav je značaj pridavan sa zvanične strane ovom gostovanju vidi se i iz konstatacije »Sarajevskog Lista« da je »sa bečkim društvom došla u Sarajevo oko desetina dopisnika raznih bečkih listova naročito za ovu priliku«. Za horove Muškog pjevačkog društva i »Sloge« bila je to, u stvari, prva mogućnost da se ogledaju pred takvim stručnim auditorijumom kakav su predstavljali članovi pomenutog renomiranog bečkog pjevačkog društva. Sudeći prema pisanju »Sarajevskog Lista«, horovi navedenih sarajevskih pjevačkih društava uspješno su položili taj ispit.[48]

Nastupi pjevačkih društava iz drugih gradova predstavljaće uvijek značajne događaje u društvenom životu Sarajeva. Takav će biti slučaj i sa gostovanjem mostarskog pjevačkog društva »Gusle« u Sarajevu u maju 1897. godine,[49] kao i sa nastupima hrvatskih pjevačkih društava na »Trebevićevoj« proslavi u junu 1900. godine. Gostovanju »Gusala« i bratimljenju ovog društva sa sarajevskom »Slogom« daće »Bosanska vila« širok publicitet i posvetiće toj svečanosti čitav jedan broj, od uvodnika do bilježaka.[50] A hrvatska štampa, dnevna i perio-

[46] »Sarajevski List«, Sarajevo, 10. IV 1891, str. 2, »Mali vjesnik«

[47] »Sarajevski List«, Sarajevo, 10. VI 1892, br. 70, str. 3—4

[48] »Sarajevski pjevači pjevali su svoje zborove i pojedina sola tako lijepo harmonično i izrazito da se dvorana poslije svakog broja tresla od pljeskanja bečkih pjevača kao slušalaca«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 15. VI 1892, br. 72, str. 2)

[49] »Ovogodišnji Trojičin dan bez sumnje će biti jedan od najznačajnijih i najsvečanijih svijetlih praznika u našemu šeher-Sarajevu, jer su se toga dana prvi put spojila srpska srca i bratskijem zagrljajem osvještala tu uzvišenu vezu svoju« — piše »Bosanska vila« u svom uvodniku i dodaje: »Dva najstarija srpska pjevačka društva, iz dva najveća grada zajedničke nam domovine, dva uzora srpske sreće i srpskoga napretka, dva čvrsta srpska stuba ovijeh zemalja slavila su o Trojičinu dne svoje najveće slavlje prvoga sastanka, sloge i ljubavi — svoje jedinstveno, srpsko pobratimstvo«. (»Bosanska vila«, Sarajevo, 30. V 1896, br. 10, str. 1)

[50] Iz pisanja »Bosanske vile« se vidi da je zajednički koncert »Gusala« i »Sloge« održan 25. maja 1896. u prostorijama cirkusa i da je trajao skoro do tri sata poslije ponoći kada se završio »ovaj prvi umjetnički dio ove proslave«. »I od toga dijela bijaše svako toliko zanesen i ushićen, da niko drugo i ne govoraše osim o Mostarcima« koji su, naglašava »Bosanska vila«, »najsposobniji, da vode higimoniju Srpstva u svojoj domovini« i »imaju sposobnosti, da vaspitaju i ostalu braću svoju«. »Utisak, što ga oni svojom sposobnošću ostaviše u Sarajevu, bez sumnje, ne će ostati bez pošljedica; neka Bog dade, da se i u Sarajevu utre put tako lijepoj kulturnoj savršenosti«. (Ibidem, str. 165)

dična, daće velik publicitet svečanosti razvijanja barjaka Hrvatskog pjevačkog društva »Trebević« u Sarajevu 1900. godine i nastupima brojnih hrvatskih pjevačkih društava na toj proslavi.[51]

U Sarajevu je 1893. godine prvi put gostovao istaknuti violinista František Ondriček.[52] Najavljujući njegov dolazak, »Sarajevski List« ga je predstavio svojim čitaocima kao jednog »od najslavnijih suvremenih umjetnika na violini«,[53] a objavio je u jednom napisu i neke važnije podatke iz života ovog umjetnika koji je, dolazeći na gostovanje u Sarajevo, imao za sobom već visoku svjetsku reputaciju, stečenu na koncertima u Pragu, Londonu, Parizu, Beču i mnogim drugim evropskim kulturnim centrima. Obavještavajući svoje čitaoce o tome da je Ondriček odredio »samo jedno veče za Sarajevo«, »Sarajevski List« je izrazio nadu da će, s obzirom na to da su prostorije pozorišne zgrade premalene za sarajevsku publiku i za ovakve prilike, Ondriček dati u Sarajevu i drugi koncert »kako bi i oni ljubitelji muzike koji prve večeri ne bi dobili mjesto, uzmogli uživati ovu rijetku duševnu nasladu«. U stvari, Ondriček je prilikom ovog svog prvog gostovanja u Sarajevu, održanom u martu 1893. godine, priredio tri koncerta, sva tri u pozorišnoj zgradi. Vrlo je vjerovatno da je prijem na koji je naišao Ondriček u Sarajevu[54] uticao u znatnoj mjeri na njegovu odluku da održi u Sarajevu veći broj koncerata nego što je to prvobitno predvidio. Iz novinskih izvještaja o Ondričekovim koncertima i njegovom cjelokupnom boravku u Sarajevu je, naime, vidljivo da je ovaj istaknuti umjetnik osvojio sarajevsku publiku. »Naš grad sa svojim krasnim položajem tako se dopao umjetniku, — piše izvještač »Sarajevskog Lista« — da je piscu ovijeh redaka obećao, da će Sarajevo jednom u ljeto pohoditi«.[55] U stvari, Ondriček je, kako se vidi iz pisanja sarajevske štampe, imao još tri gostovanja u Sarajevu — 1900, 1901. i 1904. godine. 1900. godine Ondriček je održao dva koncerta u Sarajevu, 21. i 24. januara,[56] u decembru 1901.

---

[51] Zagrebački časopis »Prosvjeta« saopštava čitaocima da donosi »nekoliko slika od prekrasne slave, koja je u Sarajevu okupila sve što hrvatski ćuti i osjeća«, pa dodaje: »Kako je sama slava bila obširno opisana u našim dnevnicima mi odustajemo ovdje od potanjega opisivanja te slave«. (»Prosvjeta«, Zagreb, 1900, br. 13, str. 422)

[52] Budimpeštanski list »Pester Lloyd« je u jednom svom broju iz novembra 1890. godine objavio vijest prema kojoj je virtuoz na violini Ondriček svirao sa velikim uspjehom u Beču. Ondriček je, prema istom izvoru, trebalo da održi koncert u Budimpešti i da se poslije toga uputi na turneju po Njemačkoj, Danskoj, Švedskoj i Norveškoj. Naredne godine je trebalo da održi pedeset koncerata u Americi. (»Pester Lloyd«, Budimpešta, 20. XI 1890, br. 319, str. 7). Isti list će, pišući o koncertu koji je Ondriček održao u Budimpešti u januaru 1898. godine, napisati da Ondriček spada među najinteresantnije figure u galeriji modernih virtuoza na violini. (A. B.: Konzert. »Pester Lloyd«, Budimpešta, 20. I 1898, br. 17, str. 8)

[53] »Sarajevski List«, Sarajevo, 12. III 1893, br. 29, str. 2, »Mali vjesnik«

[54] Ondriček u čast priredilo je Muško pjevačko društvo svečani doček na sarajevskoj željezničkoj stanici i pjevačko sijelo u pozorišnoj zgradi.

[55] »Sarajevski List«, Sarajevo, 29. III 1893, br. 36, str. 2, »Mali vjesnik«

[56] »Nada«, Sarajevo, 1. II 1900, br. 3, str. 45

godine takođe dva koncerta,[57] dok je u maju 1904. održao jedan koncert.[58] Navedena Ondričekova gostovanja u Sarajevu do kojih je došlo u više navrata, i to poslije umjetnikovih trijumfalnih turneja po Americi, Rusiji i drugim zemljama[59] ne mogu a da ne budu protumačena i kao svojevrsno priznanje Sarajevu i njegovoj publici. Osam Ondričekovih koncerata, održanih u Sarajevu, spadaju svakako u najpozitivnije stavke bilansa muzičkog života u glavnom gradu Bosne i Hercegovine u vremenskom razdoblju koje je predmet ovog razmatranja.

U septembru 1893. godine, a to će reći šest mjeseci poslije pomenutih prvih triju Ondričekovih koncerata, u Sarajevu je gostovao Fric Krajsler. Najavljujući njegovo gostovanje, »Sarajevski List« piše da su mladom 18-godišnjem austrijskom umjetniku na violini, »koji već nekoliko godina koncertuje po svijetu«, prorekli »prvi muzičari lijepu budućnost«.[60] Objavljujući program Krajslerovog koncerta u Sarajevu, isti list je naglasio da je izbor programa takav »kakav samo pravi umjetnici na violini mogu prirediti, a osobito je interesantno, što ćemo moći mladog umjetnika čuti u istom komadu u legendi Wieniawskog, kojom je ove zime slavni Ondriček naša srca tako zanio bio, da je njezin utisak još u svježoj uspomeni svakog slušaoca.«[61]

Krajslerovo gostovanje u Sarajevu odvijalo se, sudeći prema novinskim komentarima, u sjeni Ondričekovih koncerata pred sarajevskom publikom. »U dosta slabo posjećenom pozorištu, čemu je po svoj prilici kriv izmak mjeseca — što bi trebalo da služi za opomenu svijem onijema koji namjeravaju davati koncerat u Sarajevu — prikazao je jučer g. Fritz Kreisler sarajevskoj publici« — piše »Sarajevski List« i dodaje: »Još stojimo pod neodoljivim utiskom velikog umjetnika Ondričeka i zaista valja imati veliko pouzdanje u samoga sebe, te se prikazati na violini publici, koja je nedavno slušala Ondričeka — jer ko ga je jednom čuo, taj ga više ne zaboravi. Odmah u početku — piše anonimni kritičar »Sarajevskog Lista« — palo je u oči preživahno i nemirno držanje koncertanta; kod njega ne radi samo ruka i gudalo već čitavo tijelo a osobito glava prati svaki potez gudala, svako izvijanje glasova na violini, što neprijatno utiče na gledaoca. I ako se g. Kreisleru ne može odreći dobra tehnika i dobra škola, još nijesu u njega usavršene one fine nuance sviranja; prijelazi iz piano u forte iz crescendo u decrescendo zbiva se u njega prenaglo, da i negovorimo o interpretaciji, koja je u mladog koncertanta dosta nerazvijena. To se moglo opaziti u pojedinim komadima programa osobito u legendi Wieniawskog i nocturni Chopinovoj. Gdje je ritam živahan, gdje se zahtijeva samo tehnika, tu je koncertant na svojemu

[57] »Sarajevski List«, Sarajevo, 8. XII 1901, br. 146, str. 2

[58] »Sarajevski List«, Sarajevo, 6. V 1904, br. 54, str. 2

[59] »Pester Lloyd«, Budimpešta, 1. I 1898, br. 1, str. 8

[60] »Sarajevski List«, Sarajevo, 20. IX 1893, br. 111, str. 2, »Mali vjesnik«

[61] Objavljujući program koncerta Frica Krajslera, list je saopštio svojim čitaocima da će Krajslera pratiti na klaviru »drugi zborovođa ovdašnjeg Muškog pjevačkog društva g. Eduard Heeger«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 24. IX 1893, br. 113, str. 2, »Mali vjesnik«)

mjestu, ali gdje melodija predstavlja talasanje srca i duše od najnježnijih do najburnijih osjećaja tu koncertant malaksa snagom. Ta dva komada, koja su, kao rijetko drugi koji u stanju da nas zanesu, ostavila su nas hladne. U interpretaciji leži prava umjetnost, tehnika može samo da zadivi, ali nikada da potrese i na suze gane. Brahmsovo kolo i mazurka Zarzyckog odsvirao je mladi koncertant bravuroznom tehnikom. Presuđujući g. Kreislera ne kao umjetnika, valja nam priznati, da je odličan koncertant, vrlo darovit, da mnogo obećava i da će vremenom bez svake sumnje uspjeti, ako samo svojski prione k usavršenju svoje teške zadaće — a to mu mi od svega srca želimo« — zaključuje anonimni kritičar »Sarajevskog Lista«.[62]

Mada je sarajevska štampa, kao što je navedeno, bila najavila da Fric Krajsler namjerava da priredi nekoliko koncerata u Sarajevu, ovaj mladi umjetnik je prilikom pomenutog gostovanja u glavnom gradu Bosne i Hercegovine priredio samo jedan koncert. Nema podataka da je ovaj istaknuti bečki violinista došao na još neko gostovanje u Sarajevo do kraja austrougarskog upravljanja ovim krajevima. U istoj koncertnoj sezoni sarajevska štampa je registrovala koncert još jednog muzičkog umjetnika iz Beča. Bio je to koncert pijaniste dra Josipa Kremera, održan u februaru 1894. godine. »Sarajevski List« je u jednoj kratkoj vijesti konstatovao sa žaljenjem da je »ovaj vrlo zanimivi koncert slabo posjećen bio«.[63]

Tempo razvoja muzičkog života u Sarajevu rezultirao je još jednom inicijativom, onom za osnivanje Društva prijatelja muzike. Podaci o ovoj inicijativi se nalaze kako u sarajevskoj štampi, tako i u sačuvanoj arhivskoj građi. Iz njih je vidljivo da se na čelu pokretača ove zamisli nalazio profesor Eduard Doležal.[64] Društvo je, međutim, bilo kratkog vijeka. Doležalovim napuštanjem službe koju je obavljao u Sarajevu i njegovim povratkom u Beč prestala je i kratkotrajna aktivnost ovog društva koje se, mada zvanično nije bilo ni potvrđeno, ipak pojavilo u javnosti, što predstavlja rijedak primjer u praksi austrougarske okupacione uprave u Bosni i Hercegovini. Na ovakav zaključak upućuju podaci iz štampe, kao i oni iz sačuvanih arhivskih dokumenata. Dok »Sarajevski List« najavljuje početkom 1895. godine da će na zabavi Gimnastičkog društva u Sarajevu stupiti »prvi put u javnost orkestar skoro osnovanog »Društva prijatelja muzike« pod upravom svojega kapelnika g. Eduarda Heegera, poznatog učitelja muzike u Sarajevu«,[65] a u jednom svom broju iz maja te godine piše o održanom prvom koncertu toga Društva,[66] dotle vladin povjerenik za zemaljski glavni grad Sarajevo Zarzycki obavještava Zemaljsku vladu za Bosnu i Hercegovinu da se usljed odlaska Eduarda Doležala

[62] »Sarajevski List«, Sarajevo, 27. IX 1893, br. 114, str. 2, »Mali vjesnik«

[63] »Sarajevski List«, Sarajevo, 14. II 1894, br. 18, str. 2, »Mali vjesnik«

[64] »Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom«, str. 559

[65] »Sarajevski List«, Sarajevo, 27. I 1895, br. 11, str. 2, »Mali vjesnik«

[66] »Prvi koncert ovd. »Društva prijatelja muzike«, priređen u subotu u gimnastičkoj dvorani gimnazije, ispao je u svakom obziru vrlo dobro. Orkestar, pod upravom g. Ed. Heegera, prijatno je iznenadio slušaoce

iz Sarajeva rasturio inicijativni odbor za osnivanje »Društva prijatelja muzike« u Sarajevu i da su instrumenti koje je to društvo posjedovalo prešli u svojinu Društva za druževnost u Sarajevu.[67] Ovu informaciju vladinog povjerenika za zemaljski glavni grad Sarajevo posredno potvrđuje i štampa u kojoj se više neće pojavljivati vijesti o aktivnosti ovog društva. Neposredno uoči izbijanja prvog svjetskog rata pokrenuće se inicijativa za osnivanje Muzičkog društva u Sarajevu,[68] sa prilično širokim i ambicioznim planovima koji nisu mogli da budu realizovani usljed poznatih događaja, nastalih sredinom 1914. godine. Time će, istina iz drugih razloga, biti onemogućeno realizovanje još jedne zamisli da se u glavnom gradu Bosne i Hercegovine na određen način utiče na dalji razvoj muzičkog života.

Ako su koncerti koje je održao istaknuti violinista František Ondriček bili glavni događaj u muzičkom životu Sarajeva 1893. godine, onda su to u 1895. godini bili koncerti koje je priredila ruska pjevačka družina Dimitrija Agrenjeva Slavjanskog. O tim koncertima su pisali, osim »Sarajevskog Lista«,[69] i književni časopisi »Bosanska vila« i tada tek pokrenuta »Nada«. Iz pisanja navedenih časopisa se vidi da su članovi ove ruske pjevačke družine održali u Sarajevu tri koncerta. Pišući o tim koncertima, anonimni autor notice, objavljene u »Bosanskoj vili« pod naslovom »Slavjanski u Sarajevu«, konstatuje da »ne znaš koji je od koga ljepši«. »I sama pojava pjevača u starom ruskom odijelu, silno je uticala na publiku. Pjevali su sve same ruske pjesme i tako su zanijeli slušaoce, da je gotovo svaka pjesma izazivana burnim pljeskanjem, te se morala ili ponoviti, ili su češće po koju novu veselu pjesmu otpjevali. No tako divnog, tako umjetničkog pjevanja nijesmo nikada prije slušali« — piše autor ove notice i dodaje: »Pa još kada su otpjevali službu u novoj srpsko-pravoslovnoj crkvi — e rekao bi da čovjek sluša anđelsku pjesmu. Doista uzvišeno, božanstveno!« — zaključuje svoj komentar »Bosanska vila«.[70] A »Nada« je, iz pera svoga takođe anonimnog saradnika, objavila, pored ostalog, i ovo: »U suglasnom udivljenju čitave evropske stručne štampe, mi bismo zapali u puste fraze, kad bismo pošli analizovati ono, šta nam je Slavjanski u ono tri večeri iznio, jer sve, što smo čuli, bijaše milo ponovljena uspomena po one, koji su ga već otprije slušali, a sjajno, raskošno iznenađenje po sve, koji ga prvi put upoznaše. Žalimo samo,

svojom složnom, lijepo i precizno izvedenom svirkom, te u potpunoj mjeri zaslužio ono burno dopadanje, koje je izazvao. Ostale brojeve u rasporedu ispunilo je *Muško pjevačko društvo*, koje je pod upravom svojih zborovođa gg. Vancaša i Niemeczeka tri zbora vrlo skladno otpjevalo. U interesu lijepe umjetnosti želeti je, da mlado muzikalno društvo istraje u svom cilju i radu«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 15. V 1895, br. 58, str. 2, »Mali vjesnik«)

[67] »Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom«, str. 559

[68] Ibidem, str. 560—562

[69] »Sarajevski List«, Sarajevo, 27. II 1895, br. 24, str. 3, »Književnost i umjetnost«

[70] »Bosanska vila«, Sarajevo, 28. II 1895, br. 4, str. 62—63, »Književne i kulturne bilješke«

što mu zbor nije bio brojem onoliko potpun, kakav se je prikazivao po drugim velikim gradovima i — a to su stare muke — što mi u Sarajevu, otkako se obori staro pozorište, još nikako nemamo barem javne dvorane, koja bi udovoljavala zakonima akustike«. »Nadinom« saradniku su koncerti ove ruske pjevačke družine sa visokom svjetskom reputacijom predstavljali izvrstan povod da razvije ove svoje misli: »A kako smo za onijeh koncerata iskreno osjetili, onako ovdje iskreno iznosimo i ovo: Zar se ne taji upravo bajoslovni kapital muzikalnih ideja u našem narodu? Koliko li bogatstvo leži upravo prosuto po tlima od primorskih melodija do sevdalija na Drini i Pomoravju, od vesele zagorske razbibrige s gornje Save do ozbiljno sentimentalne pjesme, kojom se glasi djevojka na hercegovačkom kršu? Pa okle je Slavjanski povadio one čarobne zvukove, koji su toliko originalni zapadnjačkom uhu? A u nas, u naroda, koji pjeva, koji pače istu prozu instinktivno udešava na metrički kaluf, u koga se govorni naglasak glasno prelijeva niz pjevnu skalu?! Evo ovamo uprite bistre oči, vi mladi glazbeni pregaoci, odgonenite, to kako nam narod pjeva i plače, kliče i podvikuje, kako bugari, kako se smije. Listajte — manu diurna et nocturna — zbirku neumornog Kuhača, gdje ćete naći glasove s mora i Timoka, s Drave, Save i Balkan-planine, Lovćena i Kosova, pa nam od toga složite pjesmu, da čujemo pljesak!« — zaključuje svoj napis anonimni saradnik »Nade«.[71]

Naredne godine, 1896, u Sarajevu je gostovala ruska vokalna kapela Nadine Slavjanske i priredila tri koncerta. Osvrćući se na to gostovanje, »Sarajevski List« je napisao da je sarajevska publika prihvatila koncert vokalnog ansambla Nadine Slavjanske »istim živahnim interesom kao i lani koncertovanje njezinog oca Dimitrija Slavjanskog, te se odazvala dosta dobrom posjetom«.[72] A »Bosanska vila« je zabilježila da se »čuvena ruska umjetnica, kći dobro poznatog i proslavljenog ruskog umjetnika Dimitrija Agrenjeva Slavjanskog, koja se od nekoliko godina odvojila od oca i stvorila sebi družinu za pjevanje«[73] bavila »dva-tri dana sa svojom družinom u Sarajevu«. »Ma da ova družina gdje Nadine pjeva osobito lijepo, ipak se primjećuje da je daleko zaostala iza družine Dimitrija Slavjanskoga« — konstatuje saradnik »Bosanske vile« i dodaje: »Pa i u čuvanju svojih narodnih svetinja opazili smo popuštanje, jer dok je otac gdje Nadine svoju ćirilicu stavljao na prvo mjesto, ćerka je zapostavlja i stavlja na najpotonje, a dopušta njemačke ulaznice. Pravo su kazali naši stari: u ženska duga kosa, a kratka pamet!« — zajedljivo je zaključio anonimni saradnik »Bosanske vile«[74] svoj komentar o gostovanju pjevačke družine Nadine Slavjanski. Ovaj ruski vokalni ansambl je gostovao u Sarajevu

[71] »Nada«, Sarajevo, 1. III 1895, br. 5, str. 99

[72] »Sarajevski List«, Sarajevo, 29. III 1896, br. 38, str. 2, »Mali vjesnik«

[73] Budimpeštanski list »Pester Lloyd« obavijestio je svoje čitaoce da je ruska vokalna kapela Nadine Slavjanski, koja je brojala 36 članova, završavala u martu 1893. veliku turneju po Mađarskoj. (»Pester Lloyd«, Budimpešta, 11. III 1893, br. 60, str. 8)

[74] »Bosanska vila«, Sarajevo, 15. IV 1896, br. 7, str. 118, »Književne i kulturne bilješke«

još u dva navrata — 1900.[75] i 1904. godine. Ovo drugo gostovanje propratiće »Bosanska vila« dužim komentarom[76] u kome neće biti političkih invektiva, upućenih na adresu Nadine Slavjanske.[77] »Teško je odrediti opšti utisak, koji je ona sa svojim predstavama ostavila u sarajevskoj publici« — piše saradnik »Bosanske vile«, potpisan sa »Dixi«, i dodaje: »Sarajevska je publika izmiješana i šarena; što se jednom dijelu te publike dopada, drugi u tom ne nalazi uživanja; čim se jedna grupa oduševljava, druga grupa prema tome ostaje hladna. U društvenom domu, gdje su predstave davane, skupljala se većinom baš ona sarajevska publika, koja nije ni u koliko podesna, da osjeti i ocijeni duh i smjerove slovenske pjesme i slovenske pozorišne umjetnosti. Ako bismo sudili po posjeti, onda bi mogli reći, da je Slavjanska postigla velik uspjeh u Sarajevu, ali ako uzasudimo po tom kakvog su shvaćanja našla njene predstave kod posjetilaca, — onda je njen uspjeh slab! Mnogi od posjetilaca bili su prema onom što se izvodilo na bini indiferentni i hladni. To je dolazilo otuda, što nijesu razumijevali jezika, na kom se prestavljalo i što nijesu mogli da poznadu psihološke motive ruske narodne duše«.

Heterogenost sastava sarajevske publike, o kojoj govori citirani tekst iz pera saradnika »Bosanske vile«, jedna je od karakteristika muzičkog života u Sarajevu i, šire uzeto, kulturno-zabavnog života. Još snažnije nego što je to slučaj sa koncertima, ta pojava će doći do izražaja naročito kad su u pitanju pozorišne predstave. Ona će upravo staviti na muke brojne upravnike putujućih pozorišnih družina koji su, odlučujući se na to da svoje ansamble vode na gostovanje u Sarajevo, stalno morali da imaju pred očima tu neprijatnu činjenicu. Od njihove umješnosti da se prema njoj postave, zavisilo je u najvećoj mjeri da li će gostovanje u Sarajevu proći dobro ili rđavo. A prijekor, upućen sa stranica »Bosanske vile« Nadini Slavjanskoj zbog mjesta koje daje jednom od dva pisma koja su bila u zvaničnoj upotrebi u Bosni i Hercegovini, mogao je očekivati i svaki upravnik putujuće pozorišne družine. Svejedno da li on dolazio sa stranica ovog ili onog lista, sa pozicija onih koji su željeli da u prvom planu vide latinicu ili ćirilicu, on je, u stvari, imao isto značenje. Uvijek je predstavljao opasnost po uspjeh gostovanja. I uvijek je organizatora gostovanja stavljao pred isti problem — da se, ako je ikako mogućno, ne zamjeri ni jednom jedinom dijelu te heterogene publike. Ako to i nisu nigdje zapisali, mnogi upravnici putujućih pozorišnih družina su u sebi nosili saznanje da su svoje najteže ispite polagali u Sarajevu, pred sarajevskom publikom.

I koncerti muzičkih umjetnika su održavani u takvoj klimi. Na nju je u znatnoj mjeri uticalo i pisanje štampe, dnevne i periodične Gostovanje operskog pjevača Žarka Savića u Sarajevu 1898. godine

[75] »Sarajevski List«, Sarajevo, 4. IV 1900, br. 39, str. 2—3

[76] »Bosanska vila«, Sarajevo, 31. X 1904, br. 19. i 20, str. 364, »Književne i kulturne bilješke«

[77] »Bosanska vila« će povodom smrti Nadine Slavjanske donijeti kratak nekrolog. (»Bosanska vila«, Sarajevo, 31. XII 1906, br. 24, str. 379, »Čitula«)

predstavlja u tom pogledu ilustrativan primjer, mada ne jedini. Dok »Sarajevski List« piše da je »operni pjevač iz Freiburga (Badenska) g. Žarko Savić, rodom Zemunac«, stigao »iz Zagreba, gdje je koncertovao, u naš grad, da i ovdje priredi nekoliko koncerata«, da je »na vrlo lijepom glasu kao operni i koncertni pjevač«, da su »pri njegovom skorašnjem koncertovanju u Zagrebu« pisali »tamošnji listovi o njegovoj umjetnosti sa najvećom pohvalom, te s toga upozoravamo i našu publiku na ovog uglednog umjetnika i na prijatno uživanje, koje je pred nama«,[78] dotle Kašikovićeva »Bosanska vila«, najavljujući, kao i »Sarajevski List«, da će Savić održati svoj prvi koncert uz sudjelovanje »Sloge«, ne propušta priliku da u prvoj notici pod naslovom »Koncerat Žarka Savića« napiše i ove riječi: »Sa osobitim oduševljenjem dočekali smo ovog glasovitog Srbina, koji pronosi srpsko ime i srpsku pjesmu i posred najveće tuđinštine, pa se nadamo da će Srbi Sarajlije i ovom prilikom, kao i vazda, znati osvjetljati svoj srpski obraz i odazvati se najoduševljenije«.[79] A u drugoj notici pod istim naslovom »Bosanska vila« je istakla da se Savić »kao dobar Srbin i vatren rodoljub srpski« obratio »prvo Srbima, gdje je bratski predusretnut«. »Srpsko pjevačko društvo »Sloga« dobrovoljno je sudjelovalo na koncertu i svu brigu vodilo oko toga. I Srbi Sarajlije, pored opšte oskudice, opet su se sjajno odazvali i osvjetljali obraz. Tako je koncerat bio vrlo dobro posijećen, jer dvornica Ašenbrenerove pivare bijaše puna svijeta«.[80] Kako je to bilo najavljeno u citiranom pisanju »Sarajevskog Lista«, Savić je za vrijeme ovog svoga gostovanja održao i na Ilidži koncert, zajedno sa članicom zagrebačke opere Gabriellom Horvat.[81] O njemu nema podataka u »Bosanskoj vili«.

U januaru iste godine u Sarajevu je gostovao trio muzičkih umjetnika iz Budimpešte koji su sačinjavali: violinista Leo Altmann, operni pjevač Bernhard Clement i pijanista Albert Laszky. U ovom posljednjem gostovanje u Sarajevu će stvoriti odluku da pokuša osnovati muzički konzervatorijum u glavnom gradu Bosne i Hercegovine, u čemu neće imati uspjeha. U stvari, gostovanje pomenutih budimpeštanskih muzičkih umjetnika je bilo sastavni dio duže turneje koju je ovaj trio napravio početkom 1898. godine. Prema podacima iz budimpeštanske štampe, bilo je predviđeno da ovaj trio održi koncerte na Rijeci, u Opatiji, Puli, Trstu, Đenovi, Nici, Monte Karlu i nekim drugim mjestima.[82] U Sarajevu su budimpeštanski muzički umjetnici priredili 25. januara 1898. koncert »u jednoj praznoj dvorani u Marienhofu pred odabranom publikom i požnjeli su njim potpun moralan uspjeh«. »Publika je potpuno zadovoljna otišla sa ovog umjetničkog koncerta.

---

[78] »Sarajevski List«, Sarajevo, 17. VI 1898, br. 70, str. 2, »Mali vjesnik«

[79] »Bosanska vila«, Sarajevo, 30. V 1898, br. 10, str. 157, »Književne i kulturne bilješke«

[80] »Bosanska vila«, Sarajevo, 15. VI 1898, br. 11, str. 174, »Književne i kulturne bilješke«

[81] »Sarajevski List«, Sarajevo, 29. VI 1898, br. 76, str. 3, »Mali vjesnik«

[82] »Pester Lloyd«, Budimpešta, 23. II 1898, br. 46, str. 8

Danas priređuje umjetnički trio još jedan koncert na žalost u istoj nespretnoj dvorani«[83] zaključuje »Sarajevski List« svoju noticu o gostovanju budimpeštanskih umjetnika u Sarajevu.

Kakvu je poteškoću u odvijanju muzičkog života u Sarajevu predstavljao nedostatak odgovarajuće koncertne dvorane, vidi se posredno i iz izvještaja »Sarajevskog Lista« sa koncerta koji je istaknuti bečki pijanista Alfred Grünfeld održao u septembru te godine. Prema tom izvještaju, Grünfeldov koncert je održan u velikoj dvorani gradske vijećnice,[84] a to će reći također u neprikladnim prostorijama. Ovaj nesumnjivo krupni problem će biti u osjetnoj mjeri ublažen, ako ne i potpuno riješen, izgradnjom zgrade Društvenog doma koji će pružiti znatno šire mogućnosti za održavanje koncerata reproduktivnih muzičkih umjetnika i većih muzičkih ansambala. Tek će u tim prostorijama biti moguće da se pred sarajevskom publikom pojave i takvi renomirani ansambli kakvi su bili, pored ostalih, i ansambli opera iz Brna,[85] Milana, Ljubljane i Zagreba.

Registrujući ovo prvo gostovanje koje je održano 1902. godine, »Sarajevski List« je istakao da se dolaskom češke opere iz Brna, koja je svoje gostovanje otpočela »pred dupke punom dvoranom« predstavom Smetanine opere »Dalibor«, »zadovoljila davno osjećana muzikalna potreba: jedna *prava opera* kao umjetno tijelo, kakve u Sarajevu još nijesmo imali. Češka opera iz Brna polučila je ušljed toga već u načelu veoma lijep moralan uspjeh, koji je očevidno prokrčio put daljem osvajanju naše publike žedne za umjetničkom nasladom« — zaključio je izvještač »Sarajevskog Lista«.[86] A u jednom od svojih narednih brojeva isti list daje ovom gostovanju ovakav komentar: »Pojava češke opere iz Brna po sebi je senzacionalan događaj za nas u Sarajevu. No ta pojava značila bi senzaciju i u drugom kojem gradu naše veličine i broja. Ne samo kao operna družina, kao umjetničko tijelo, koje prvi put dolazi u našu sredinu, već kao jedna zastava, stijeg, na kojem je zapisano ime jedne mlade umjetnosti, ime *češke na-*

---

[83] »Sarajevski List«, Sarajevo, 28. I 1898, br. 11, str. 2

[84] »Kad umjetnik prvoga reda i svjetskoga glasa, kakav je Alfred Grünfeld, priredi koncert u Sarajevu, pojmljivo je da je to za našu obrazovaniju publiku osobit magnet. Velika dvorana gradske vijećnice bješe sinoć puna odabranih slušalaca«... (»Sarajevski List«, Sarajevo, 9. IX 1898, br. 107, str. 2, »Mali vjesnik«)

[85] Gostovanje ansambla češke opere iz Brna predstavlja prvo duže gostovanje jedne operske kuće u Sarajevu. »Ovo izvrsno društvo gostovalo je u pozorišnoj dvorani Društvenog doma od dne 4. do 15. jula, gdje smo čuli Smetanu (Dalibor, Prodana nevjesta, Cjelov, Dvije udovice), Dvoržaka (Čert a Káča), Kovačovica (Psoglavce), Čajkovskoga (Pikovu damu) i Bizeta (Carmen). Neko je rekao, da je najbolja kritika — puna kuća; ovaj put je to sušta istina, a i dobar znak, uz koji smo dužni istaknuti, da su tijeh večeri anali sarajevske umjetničke produkcije zabilježili doista same zaokružene izrađene cjeline. Opera je ovamo došla iz Splita, a otputovala je u Osijek«. (»Nada«, Sarajevo, 1. VII 1902, br. 13, str. 182, »Uz naše slike«)

[86] »Sarajevski List«, Sarajevo, 6. VI 1902, br. 67, str. 2, »Mali vjesnik«

rodne opere, češke *muzikalne drame*, koja ove godine slavi svoj deset-godišnji *jubilej*, kako je na međunarodnom polju stekla jednodušno priznanje i veliko uvaženje«.[87]

Dvorana novog Društvenog doma je pružila mogućnost i za uspješnije održavanje solističkih koncerata reproduktivnih muzičkih umjetnika, i to ne samo onih koji su u Sarajevo dolazili na kraća gostovanja. Prema podacima iz sarajevske štampe, u dvorani ovog Doma održali su, pored ostalih, svoje koncerte violinisti Emanuel Ondriček (mlađi brat Františeka Ondričeka) 1902. godine,[88] A. Kneisel, profesor pariskog konzervatorijuma, 1906. godine,[89] Bronislav Huberman 1909. godine.[90] Violinski koncert Bronislava Hubermana je naišao na veoma dobar prijem kako u publici tako i u sarajevskoj štampi. U svom izvještaju sa Hubermanovog koncerta »Sarajevski List« na početku ističe da je taj koncert potvrdio »veliki glas, što ga ovaj mladi umjetnik uživa u svijetu u potpunoj mjeri«.[91] Izrazivši žaljenje što je ovaj umjetnik održao samo jedan koncert u Sarajevu, »Sarajevski List« je konstatovao da je Hubermanov koncert bio veoma dobro posjećen.

---

87 »Ravno deset godina dana, kako je češka opera, u danima od 1. do 8. juna 1892., na međunarodnoj muzikalnoj i pozorišnoj izložbi u *Beču* prikazala sebe cijelom svijetu i odmah sebe — proslavila. U tijem danima gostovalo je *Narodno pozorište* iz Praga u pozorištu međunarodne izložbe, otpjevalo pred svijetom nekoliko čeških opera svojega Smetane i sa potpunim priznanjem stupilo kao važan član u sjajan zbor međunarodne umjetnosti«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 13. VI 1902, br. 70, str. 1—2, »Listak«)

Tri godine kasnije, sarajevska »Srpska Riječ« će pod naslovom »Brnska češka opera u Sarajevu« najaviti novo gostovanje ove opere u glavnom gradu Bosne i Hercegovine i tom prilikom napisati: »Milo nam je, da se među slavenskim kolonijama bar jedna našla, koja želi da duševnu hranu primi u svom materinskom — slovenskom — jeziku. Ova opera, koja će doći sa 65 članova, bila je prije tri godine u Sarajevu«. (»Srpska Riječ«, Sarajevo, 22. IV (5. V) 1905, br. 57, str. 3, »Domaće vijesti«)

88 »Sarajevski List«, Sarajevo, 2. II 1902, br. 14, str. 2, »Mali vjesnik« O Emanuelu Ondričeku vidi i napis »Virtuozi na violini Jan Kubelik, Jaroslav Kocijan i Emanuel Ondriček«. (»Bosanska vila«, Sarajevo, 15. IV 1902, br. 7, str. 139, »Književne i kulturne bilješke«)

89 Prema pisanju sarajevske štampe, Kneisel je održao violinski koncert u Sarajevu 25. maja 1906. pred punom salom Društvenog doma. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 27. V 1906, br. 61, str. 1—2, »Mali vjesnik«)

90 »Sarajevski List«, Sarajevo, 31. X 1909, br. 131, str. 2, »Mali vjesnik«

91 Godinu dana kasnije napisaće muzički kritičar bečke »Neue Freie Presse« »J. K.« povodom Hubermanovog koncerta u Beču ove riječi: »Hubermans Spiel filgen wir nun schon durch eine stattliche Zahl von Jahren; je vollkommener es geworden, desto schwerer fallen uns die neuen Worte. Am liebsten gäben wir bei Künstlern, gleich diesem, unserem Amte die schöne Deutung, im Namen einer Vielheit öffentlich Dank sagen zu dürfen...« (»Neue Freie Presse«, Beč, 8. XI 1910, br. 16600, str. 11) Isti list će objaviti 1913. godine vijest da će Huberman poslije trogodišnjeg odsustvovanja ponovo održati koncert u Beču samo u toj koncertnoj sezoni, jer mu je u sezoni 1914/15 predviđena turneja od 140 koncerata u Rusiji, a u sezoni 1915/16 turneja sa 120 koncerata u Engleskoj i Americi. (»Neue Freie Presse«, Beč, 8. X 1913, br. 17646, str. 10)

Posebnu pažnju privlače podaci o violinskim koncertima koje je u toj dvorani održala 1901. i 1902. godine Blanda Höller, mlada umjetnica iz Sarajeva. Najavljujući da će Blanda Höller održati u septembru 1902. godine koncert, »Sarajevski List« je napisao da »našu obrazovanu publiku čeka lijepo umjetničko uživanje u ovom koncertu omiljene mlade virtuoskinje«,[92] a u izvještaju sa koncerta je, pored ostalog, obavijestio svoje čitaoce da je Blanda Höller završila te godine »bečku konzervatoriju s odličnim uspjehom, i za to polučila srebrenu kolajnu«.[93] Jedna od prvih reproduktivnih umjetnica iz Sarajeva koja je stekla visok stepen stručnog obrazovanja na bečkom konzervatorijumu, Blanda Höller će u muzičkom životu Sarajeva dugo predstavljati značajno ime.

U dvorani Društvenog doma držaće svoje koncerte i sarajevska pjevačka društva, kao i orkestri vojnih jedinica, stacioniranih u glavnom gradu Bosne i Hercegovine. Tu će se održavati i brojne druge muzičke priredbe, od kojih su neke davane u dobrotvorne svrhe. Jednu od tih priredbi zabilježio je »Sarajevski List« 1906. godine kao operno veče u čijem programu su, prema pisanju lista, »sudjelovale poznate umjetničke sile sarajevskog društva«.[94] Pomenuvši poimenično sve učesnike u izvođenju programa ove priredbe, »Sarajevski List« je uputio riječi pohvale organizatoru ove muzičke priredbe, istaknutom javnom radniku Josipu Vancašu.[95] Na sličan način je »Sarajevski List« prokomentarisao i održavanje koncerta sarajevske srednjoškolske omladine u novembru 1908. godine. Označivši ga u naslovu izvještaja kao jubilarni koncert, list je konstatovao da je na tom koncertu »pjevalo oko 460 učenika od obadva spola, a sa odraslim pjevačima, pjevačicama, sviračima u orkestru i na tamburicama bješe oko 600 sudjelovača«. Pripisavši uspjeh koncerta u zaslugu muzičkom pedagogu Bogomiru Kačerovskom, »Sarajevski List« je istakao da »ovakva zbora Sarajevo još nije vidjelo ni čulo«.[96] I javnim koncertima učenika privatne muzičke škole Franje Maćejovskog, održanim u dvorani Društvenog doma, sarajevska štampa je dala znatan publicitet.

---

[92] »Sarajevski List«, Sarajevo, 31. VIII 1902, br. 104, str. 2, »Mali vjesnik«

[93] »Preksinoć je virtuoskinja na violini ggjca Blanda *Höller* iz Sarajeva priredila svoj koncerat kao i lani u ovo doba pred punom dvoranom otmjene publike, koja je mladu simpatičnu umjetnicu pozdravila veoma toplo.« (»Sarajevski List«, Sarajevo, 7. IX 1902, br. 107, str. 2, »Mali vjesnik«)

[94] »Operetama je upravljao arhitekt Josip pl Vancaš i dirigovao orkestrom pješ. pukovnije br. 68, a kao pjevačice i pjevači sudjelovali su ggje Mariana Frank i Paula Pracher, gg. nadporučnik Viktor Jandl, dr. Adolf Heim, Ferd. Warmersperger, Josip pl. Mihanovich i pojedini članovi ovd. Muškog pjevačkog društva u zboru«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 21. III 1906, br. 33, str. 2, »Mali vjesnik«)

[95] »O samoj predstavi možemo u kratko reći: ovakve krasne muzikalne predstave može u Sarajevu samo jedan tako darovit, vješt i neumoran umjetnik da aranžira kakav je — arhitekt Josip pl. Vancaš«. (Ibidem)

[96] »U subotu na večer je u Društvenom domu učiteljstvo sarajevskih drž. škola sa svojom mladeži priredilo velik jubilarni koncerat, koji se izveo pred rasprodanom dvoranom, a moralno je ispao tako sjajno za rukom, da je publika sa najvećom hvalom i zadovoljstvom pro-

Pred sarajevskom publikom su nastupala u prostorijama Društvenog doma i renomirana pjevačka društva koja su određenim povodima dolazila u Sarajevo. Tako su u okviru svečanosti razvijanja zastave Hrvatskog pjevačkog društva »Trebević« u Sarajevu u junu 1900. godine u velikoj dvorani ovog Doma nastupili horovi nekolikih hrvatskih pjevačkih društava, kao i veliki hor, sastavljen od oko 450 pjevača.[97] U Sarajevu su, pored ostalih, gostovala i pjevačka društva »Kolo« iz Zagreba,[98] bečki »Schubertbund«, Prvo beogradsko pjevačko društvo pod upravom Stevana Mokranjca,[99] Akademsko pjevačko društvo »Obilić«[100] iz Beograda.[101] Neka od tih gostovanja privlače posebnu pažnju.

---

pratila ovaj u nas jedinstveno lijepi koncerat. Koncertom je upravljao učitelj muzike u učit. školi g. B. *Kačerovsky* i njemu pripada prvo i najveće priznanje, što je škol. omladinu tako vješto uvježbao za ovaj teški zadatak«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 13. XI 1908, br. 136, str. 3, »Mali vjesnik«)

[97] »Lanjske godine poklonio je društvu odbor iz kruga najodličnijih zagrebačkih gospođa prekrasan barjak. Instalacija toga znaka okupila je dne 2., 3. i 4. juna do dvije hiljade predstavnika pjevačke umjetnosti i njezinih prijatelja sa sviju strana Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (sa splitskom glazbom), te slovenačkih krajeva, da jednodušno razviju zastavu »Trebevićeve« pjesme. Iz bogatog niza prigodnih svečanosti ističemo osobito sjajnu *serenadu*, što je prirediše sva hrvatska pjevačka društva uoči same proslave pred konakom poglavice zemlje Nj. Preuzvišenosti baruna *Appela* i pokroviteljice barjaka ggje S. *Kengjelić*, te *matinée* u velikoj dvorani »Društvenoga doma«, gdje pjevahu pojedina zastupstva društva »Hrvatskog pjev. saveza«, »Hrvoje« iz Mostara, »Majevica« iz D. Tuzle, »Nada« iz Banjaluke, »Zvijezda« iz Vareša, »Muško pjevačko društvo« i »Trebević« iz Sarajeva. Zajčevu veliku kantatu »More« otpjevalo je upravo savršeno do 450 pjevača uz pratnju izvrsne vojničke glazbe, pod ravnanjem gosp. Nikole Fallera, opernog direktora iz Zagreba«. (»Nada«, Sarajevo, 15. VI 1900, br. 12, str. 189)

[98] »Sarajevski List«, Sarajevo, 20. V 1904, br. 60, str. 2, »Mali vjesnik«

[99] »Na mnogostrano izjavljenu želju ovo je društvo priredilo svoj zasebni koncerat u Društvenom domu u srijedu na večer. Velika dvorana bješe dupke puna. U rasporedu bjehu mahom kompozicije zborovođe društva g. St. *Mokranjca*. Društvo je u ovom velikom i podesnijem lokalu pjevalo još sa većim efektom no na Ilidži i pobralo opće burno odobravanje oduševljene publike. Svoj sud o načinu pjevanja ovoga društva možemo samo ponoviti i osnažiti: pjeva doista umjetnički i majstorski«. (»Večernji Sarajevski List«, Sarajevo, 15. VII 1910, br. 169, str. 2, »Gradske novosti«)

[100] »Srpska Riječ«, Sarajevo, 23. V (5. VI) 1911, br. 98, str. 2, »Domaće vijesti«

[101] Iz sačuvane arhivske građe je vidljivo da neka gostovanja pjevačkih društava nisu realizovana. Takav je bio slučaj sa planiranim a neostvarenim gostovanjem Beogradskog pjevačkog društva u Sarajevu 1901., odnosno 1902. godine. (»Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom«, str. 636—642)

Podatke o nekim nerealizovanim gostovanjima renomiranih pjevačkih ansambala u Sarajevu pruža i sarajevska štampa. Prema tim informacijama, bilo je predviđeno da Pjevačko udruženje praških učitelja u julu 1914. godine priredi koncerte u Sarajevu u okviru planirane turneje na kojoj su bili predviđeni i koncerti u Puli, Opatiji, Rijeci, Zadru, Splitu, Dubrovniku, Mostaru, Zagrebu i Ljubljani. (»Sarajevski

Gostovanje koje je u julu 1905. godine održao u Sarajevu bečki »Schubertbund« u okviru svoje turneje po Bosni, Hercegovini i Dalmaciji naišlo je na nejednak odjek u štampi, bečkoj i jugoslovenskoj. Tom gostovanju je, nema sumnje, pridavan od strane njegovih organizatora ne mali politički značaj.[102] Na svečanom ispraćaju, priređenom na bečkoj željezničkoj stanici »Schubertbundu« koji je na ovu turneju krenuo sa 145 svojih članova, u prisustvu znatnog broja članova raznih pjevačkih društava održano je pet govora ispred pojedinih austrijskih pjevačkih društava i njihovih saveza.[103] Prvi govornik, predstavnik donjoaustrijskog pjevačkog saveza, nije propustio priliku da tim povodom istakne kako Muško pjevačko društvo u Sarajevu njeguje njemačku pjesmu.[104] Sarajevo je bilo prvo mjesto na ovoj turneji gdje je društvo davalo koncerte. Tu se ono zadržalo od 16. do 19. jula i dalo za to vrijeme javne koncerte u Društvenom domu i na Ilidži.[105] Boravku članova »Schubertbunda« u glavnom gradu Bosne i Hercegovine dat je u zvaničnim krugovima na okupiranom području širok publicitet i nesumnjiv politički značaj.

List«, Sarajevo, 16 V 1914, br. 99, str. 3, »Društvene vijesti«). Najavljujući gostovanje praških učitelja u Sarajevu, »Sarajevski List« je, između ostalog, napisao: »Ovo su uistinu najprvi svjetski umjetnici, jer su taj časni pridjevak stekli na svjetskim pjevačkim utakmicama, od kojih napominjemo samo onu u Parizu godine 1912, kad su pred 15.000 umjetničkih slušatelja najpreciznije izveli neku glasovitu, a njima posve nepoznatu glazbotvorinu prima vista«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 11. V 1914, br. 94, str. 2, »Gradske vijesti«). U sarajevskoj štampi se nalazi i podatak da je hor moravskih učitelja trebalo da gostuje u Sarajevu u septembru 1914. godine. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 25. VI 1914, br. 127, str. 5, »Društvene vijesti«) Pomenuta dva gostovanja nisu realizovana iz poznatih razloga.

[102] Na godišnjoj skupštini »Schubertbunda«, održanoj u Beču 1. oktobra 1905, istaknuto je da je turneja po Bosni i Hercegovini predstavljala najuspješniji dio djelovanja »Schubertbunda« u protekloj društvenoj godini. (»Reichspost«, Beč, 14. X 1905, br. 235, str. 10, »Theater, Kunst und Musik«)

[103] »Viele Gesangvereine hatten Deputationen gesendet und vor der Abreise sprachen die Herren *Hoffmann* vom Niederösterreichischen Sängerbund, Direktor *Lukacs* vom Wiener Sängerverband, *Proch* vom Eisenbahngesangverein, *Kayler* vom Männergesangverein Favoriten, namens der zurückbleibenden Vereinsmitglieder Kornelius *Vetter*, dann sang der »Schubertbund« seinen Wahlspruch und um 2 Uhr 20 Minuten fuhr der Zug aus der Halle«. (»Fremden-Blatt«, Beč, 16. VII 1905, br. 194, »Morgen-Blatt«, str. 4, »Tagesneuigkeiten«)

[104] »Namens der Nied.-österr. Sängerbunden überbrachte Vorstandstellvertreter Herr Rudolf *Hofmann* die herzlichsten Wünsche auf ein glückliches Gelingen der Reise in die österreichischen Reichslande, wo der Sarajevoer Männergesangverein, bei dessen Gründung er selbst im Jahre 1887 anwesend war, das deutsche Lied in vertrefflicher Weise pflege«. (»Der Wiener Schubertbund im 42 Jahre seines Bestandes 1905«, Jahres-Bericht des Schubertbundes in Wien über das zweiundvierzigste Vereinsjahr) vom 1. Oktober 1904 bis 30. September 1905«, (Beč, 1905, str. 85)

[105] Detaljan opis boravka članova »Schubertbunda« u Sarajevu nalazi se u godišnjem izvještaju Društva. (Ibidem, str. 92—120)

Povodom ovog gostovanja u Sarajevu javili su se u nekim listovima komentari u kojima je podvrgnuto oštroj kritici učestvovanje Hrvatskog pjevačkog društva »Trebević« na dočeku »Schubertbunda«.[106] Tako zagrebački »Obzor«, objavljujući vijest da će u »Trebeviću« doći do preloma radi toga, što je odbor dočekao »Schubertbund«, izražava mišljenje »da je svakako bila pogrieška sudjelovati kod dočeka«. »Da »Trebević« ide u Beč, ne bi mu sigurno »Schubertbund« uzvratio milo za drago« — piše »Obzor« i nastavlja: »Istina je, da je glazba internacionalna; ali pjevačka društva nisu bez narodnostnog obilježja. Posjet »Schubertbunda« u Sarajevu ima veliko značenje. Da je došlo kakvo češko društvo ili u opće slavensko, ne bi ga sigurno dočekala vlada s ovakvim sjajem. Njemačko društvo dočekano je službenim aparatom, i baš za to nije smjelo biti kod dočeka »Trebevića«. Predsjednik Jaksch zahvalio se je kod dolaska u Sarajevo na toplom dočeku predsjedniku »Muškog pjevačkog društva« i donio »pozdrave s Dunava«. »Tko ima iz Dunava pozdrave sa Sarajevo ako ne kulturträgeri?« — pita se »Obzor«.[107] A dubrovačka »Crvena Hrvatska« piše da se neugodno »dojima hrvatske javnosti način, kako je »Schubertbund« bio dočekan u Sarajevu. Dok su po befehlu izišli mu na susret vladini činovnici, sila boga ne moli, ali ne možemo nikako razumijeti, kako se je među njima našlo i zastupstvo hrv. pjevačkog društva »Trebević«. To je nešto više nego prosta netaktičnost i mi bismo voljeli, da »Trebevića« u opće ne bude, nego da se ne zna u ovakvim prilikama ponašati onako, kako dolikuje narodu, koji i predstavlja« — piše »Crvena Hrvatska«.[108] U jednom svom napisu (»Schubertbund« u Sarajevu) i sarajevska »Srpska Riječ« se, sa svoje strane, osvrnula na učestvovanje »Trebevića« na dočeku »Schubertbunda« i komentare objavljene tim povodom u nekim hrvatskim listovima.[109] U stvari, pisanje sva tri pomenuta lista ima jedan zajednički imenitelj — ono je predstavljalo svojevrsno reagovanje javnosti, i hrvatske i srpske, na politički smisao ove turneje koji je toj javnosti bio sasvim evidentan. Možda taj karakter ove turneje »Schubertbunda« nije bio ni u jednom mjestu jasnije izražen nego što je to bio na završetku turneje u Celju, gdje je »Schubertbund« sudjelovao i na svečanosti polaganja

[106] Pored predstavnika Muškog pjevačkog društva u Sarajevu, svečanom dočeku »Schubertbunda« i svečanostima priređenim u njegovu čast prisustvovali su i predstavnici Hrvatskog pjevačkog društva »Trebević« i Jevrejskog pjevačkog društva »Lira«. Predstavnik »Trebevića« profesor Dvorniković je govorio i na željezničkoj stanici i na svečanom banketu. (Ibidem)

[107] »čekamo na potanke izvještaje o krizi u »Trebeviću«, nu držimo, da ne čini ni malo dobar utisak, kad Hrvati dočekuju u Sarajevu one iste Niemce, koji će možda za koje vrieme hodočastiti na Bismarkov grob i sudjelovati kod pangermanskih manifestacija«. (»Obzor«, Zagreb, 18. VII 195, br. 163, str. 3, »Pokrajinske viesti«)

[108] »Kazat će nam, da je »Trebević« dočekao »Schubertbund« kao pjevidrug pjevidruga, ali to je loša isprika. »Trebević« nije nikako smio uveličati jedno njemačko slavlje u srcu Herceg-Bosne, pa bilo to slavlje, koje hoćeš vrsti«. (»Crvena Hrvatska«, Dubrovnik, 27. VII 1905, br. 30, str. 2—3, »Domaće vijesti«)

[109] »Srpska Riječ«, Sarajevo, 19. VII (1. VIII) 1905, br. 103, str. 2. »Domaće vijesti«

kamena temeljca zgradi njemačkog društvenog doma,[110] što nije prošlo bez reagovanja slovenačke javnosti. Ono je uzelo takve razmjere da je pomenuto i u uvodnom dijelu godišnjeg izvještaja »Schubertbunda«,[111] a to nije bio slučaj sa reagovanjem hrvatske i srpske štampe na gostovanje »Schubertbunda« u Sarajevu.

Gostovanje Akademskog pjevačkog društva »Obilić« iz Beograda, održano u junu 1911. godine u Sarajevu, imalo je, osim u štampi, eho i u povjerljivim dokumentima austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.[112] S obzirom na publicitet i karakter koji je sarajevska srpska štampa dala ovom gostovanju najavljujući dolazak »Obilića«, austrougarska uprava je, kao što se vidi iz prepiske između vladinog povjerenika za zemaljski glavni grad Sarajevo i Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, veoma pažljivo pratila kretanje »Obilićevih« članova za vrijeme boravka ovog beogradskog pjevačkog društva u Sarajevu. A »Srpska Riječ« je u svom izvještaju sa »Obilićevog« koncerta istakla kako joj se čini da je Zemaljska vlada »ovome koncertu navijestila bojkot, jer nijedan od šefova, nije našao za vrijedno, da dođe«. »U ostalom nama do toga nije mnogo stalo, i bez toga je naše uživanje bilo vrlo veliko« — piše »Srpska Riječ«,[113] naglašavajući da je »Obilićev« koncert naišao na veoma dobar prijem kod prisutne publike.

---

[110] »Fremden-Blatt«, Beč, 27. VII 1905, »Abend-Blatt«, br. 205, str. 4, »Tagesneuigkeiten«

[111] »In richtiger Erkenntnis des Umstandes, dass die Sängerfahrt des Schubertbundes nicht zu politischen Zwecken unternommen wurde, sondern lediglich der Pflege der Kunst gewidmet war, brachten die fremden Nationen, durch deren Länder uns der Weg führte, unserem Vereine uneingeschränkte Hochachtung entgegen und ihre Vertreter begrüssten uns überall innerhalb der Gemarkungen ihrer Wohnsitze in der aufmerksamsten Weise.

Indem der Chronist diese Tatsache hiemit mit vollster Genugtuung feststellt, will er nicht unerwähnt lassen, dass die Slovenen Eillis, mit denen der Verein zwar in keine Berührung kam, diesem Beispiele nicht nachfolgen zu müssen glaubten. Sie benützten nämlich den Besuch des Schubertbundes, um einige Tage nach unserer Abreise aus der Sannstadt in ihrem Blättchen das deutsche Eilli, dessen Bewohner und offizielle Vertreter in gröblichster und — wir können an dieser Stelle mit dem für gebildete Menschen schweren Vorwurfe nicht zurückhalten — lügenhafter Wiese zu verunglimpfen. Wir nahmen anlässlich dieser Vorkommnisse nur unsomehr die Gelegenheit wahr, um die Frauen und Mädchen, die Sängerschaft und die übrige deutsche Bevölkerung Eillis unserer aufrichtigsten Verehrung und Bewunderung mit dem Bemerken zu versichern, dass dieser Ausfall einer rückständigen Kultur die Deutschen Eillis, wie auch den Schubertbund gewiss nur anspornen werde, *die nationalen Gütter auch fürderhin auf das treueste zu schützen und zu bewahren.*« (»Der Wiener Schubertbund im 42 Jahre seines Bestandes 1905«, str. 4)

[112] »Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom«, str. 670—673

[113] »Svi komadi programa izvedeni su vrlo dobro, samo na više mjesta opažalo se je pomanjkanje jačih i čistijih tenora. U buduće bi smo preporučili što raznovrsniji program, u kome bi bili zastupljeni svi naši kompozitori, kako bi mogli dobiti jedan lijep pregled stanja naše današnje vokalne umjetnosti«. (»Srpska Riječ«, Sarajevo, 23. V (5. VI) 1911, br. 98, str. 2, Domaće vijesti«)

Mogućnosti za intenzivniji razvoj muzičkog života u Sarajevu u znatnoj mjeri su proširene izgradnjom dvaju novih objekata — Radničkog doma 1911. godine i Doma Hrvatskog kulturnog društva »Napredak« 1913. godine. U Radničkom domu se pretežno odvijala aktivnost Radničkog pjevačkog društva »Proleter«. U prostorijama »Napretkovog« doma je održano nekoliko gostovanja istaknutih reproduktivnih muzičkih umjetnika. U tim prostorijama je i Zlatko Baloković održao dva violinska koncerta 1917. godine, u maju i oktobru.

Među ostvarenjima, postignutim u Sarajevu u vremenskom razdoblju od četiri decenije (1878—1918) u oblasti kulture i umjetnosti, ona koja su vezana za razvoj koncertne aktivnosti i muzičkog života uopšte zauzimaju veoma istaknuto mjesto, možda u ovoj oblasti i najistaknutije. Ono je rezultat djelovanja više faktora. Jedan od njih je, nema sumnje, evidentno nastojanje austrougarske okupacione uprave da iz već pomenutih razloga snažnije utiče na stvaranje određenih oblika kulturno-zabavnog i društvenog života u Sarajevu. Takav kurs je inaugurisan sa vrhova civilnog i vojnog aparata na okupiranom području. Sarajevska štampa je upravo krcata podacima o prisustvovanju visokih dostojanstvenika austrougarske okupacione uprave brojnim koncertima i drugim muzičkim priredbama, svejedno da li se radilo o koncertu istaknutih umjetnika iz svjetskih metropola ili nastupa pjevačkih društava iz ovih krajeva.[114] Ta činjenica nije mogla da ostane bez vidnih reprekusija na formiranje sarajevske koncertne publike. Stoga je i ranije citirani podatak o odsustvu zvaničnih predstavnika na koncertu Akademskog pjevačkog društva »Obilić« iz Beograda, iskazan na stranicama »Srpske Riječi«, djelovao na novinskog izvještača i na čitaoca kao iznenađenje i izuzetak od pravila.

Pred sarajevskom publikom je u pomenutom vremenskom razdoblju prodefilovao, u dvoranama manje ili više pogodnim za održavanje koncerata, znatan broj reproduktivnih muzičkih umjetnika visoke svjetske reputacije — violinista, pijanista,[115] vokalnih solista[116] i ansambala. Neki od njih su dolazili na gostovanje u Sarajevo u okviru svojih dužih turneja, dok su to drugi činili van okvira turneja. Iz brojnih napisa u sarajevskoj štampi je vidljivo da su se ulaznice za koncerte muzičkih umjetnika prodavale prvenstveno, ako ne i isklju-

[114] U dugom izvještaju sa zajedničkog koncerta »Sloge« i »Gusala«, održanog 1896. godine, »Bosanska vila« »među raznim činovničkim notabilitetima« koji su prisustvovali ovom koncertu poimenično pominje barona Kučeru i direktora građevinskog odjeljenja Stiksa. (»Bosanska vila«, Sarajevo, 30. V 1896, br. 10, str. 164)

[115] U jednom izvještaju sa koncerta koji su u Beču u aprilu 1913. godine priredili koncertna pjevačica Selma Kurz i pijanista Alfred Grünfeld (gostovao u Sarajevu 1898. godine) »Wiener Abendpost« ih naziva miljenicima bečke publike. (»Wiener Abendpost, Beilage zur Wiener Zeitung«, Beč, 29. IV 1913, br. 98, str. 3, »Kunst, Theater ind Literatur«)

[116] Najavljujući koncert sestara černecki, Vjere i Nadežde, održan u Društvenom domu u Sarajevu 17. novembra 1907. godine, »Srpska Riječ« je objavila i ovaj tekst: »Sestre černecki rođene su Kavkazkinje. Iza prireñenih 300 koncerata po Rusiji, koncertirale su sestre černecki u svim gradovima Evrope: u Berlinu, Beču, Parizu, Londonu, Drezdenu, Lajpcigu, Frankfurtu, Nirnbergu, Baden-Badenu, Visbadenu,

čivo, u pojedinim sarajevskim knjižarama.[117] Iz tog podatka, međutim, ne proizlazi zaključak da su knjižare bile i organizatori gostovanja muzičkih umjetnika u Sarajevu. Na to pitanje sarajevska štampa ne daje odgovor, kao što ga, uostalom, ne daje ni sačuvana arhivska građa. Štampa će, istina, već potkraj vremenskog razdoblja o kome je ovdje riječ, pružiti podatak o jednom pokušaju nešto dugoročnijeg planiranja koncertne aktivnosti u Sarajevu. Taj pokušaj je vezan za djelovanje Muzičkog društva u Sarajevu koje je stavilo sebi u zadatak da organizuje koncerte u tek otvorenoj koncertnoj dvorani »Napretkovog« doma gdje će biti i realizovani prvi nastupi iz toga programa.[118]

Nema nikakve sumnje da su značajnu ulogu u razvoju muzičkog života u Sarajevu odigrala pjevačka društva (Muško pjevačko društvo, »Sloga«, »Trebević«, »Lira« i »Proleter«) od kojih su neka bila pjevačka po nazivu, dok su, u stvari, imala znatno širi dijapazon društvene aktivnosti. Počevši svoju djelatnost, sva bez izuzetka, u ovom vremenskom razdoblju, ta pjevačka društva su okupila u svojim redovima i najveći broj izvođača programa brojnih muzičkih priredbi u Sarajevu. A to je, sa svoje strane, u osjetnoj mjeri doprinijelo snažnijem razvoju muzičkog života u glavnom gradu Bosne i Hercegovine.

Marijenbadenu, Ostendu, Bukureštu, Budimpešti, Trstu, Zagrebu, Ljubljani, Sofiji, Biogradu, Carigradu, Atini, Marselji, Nici, Monte Karlu kao i po Africi u Kairu, Aleksandriji i. t. d. U vrijeme historijskih ruskih koncerata u Parizu, priredile su i sestre Černecki također 5 koncerata, o kojima je pariško novinstvo pisalo: Sestre Černecki su dvije nove zvijezde na muzičkom polju, koje su svojom umjetnošću proslavile na osobit način svoju domovinu. One se mogu ubrojiti među prve svjetske umjetnice«. (»Srpska Riječ«, Sarajevo, 1/14/.XI 1907, br. 237, str. 3, »Domaće vijesti«)

[117] U sarajevskoj štampi se pominje da su se ulaznice za brojne koncerte prodavale u knjižarama I. Königsbergera, A Tiera i A. Buchwalda.

[118] Pod naslovom »Priredbe koncerata glazbenog društva u Sarajevu« »Sarajevski List« je obavijestio svoje čitaoce o programu koncerata čije je održavanje bilo predviđeno za decembar 1913, te februar i mart 1914, u »Napretkovoj« koncertnoj dvorani. »Prva je u redu hrvatska umjetnica na glasoviru Antonija *Geiger*. »Malu Tonku« su — kad joj je bilo tek osam godina — slavili kao jedno čudo i ona se je tečajem godina, a to je rijetkost kod tako nadarene djece, velikom ozbiljnosti posvetila učenju, te je danas — u svojoj devetnaestoj godini — jedna od novih zvijezda na međunarodnom umjetničkom nebu, koje silno mnogo obećavaju. — Druga je akvizicija glasovita pjevačica Tilli *Koenen*, Nizozemkinja, koja će prirediti umjetničko veče uz pratnju poznatoga jednoga muzičara. Tilli *Koenen* je uz Lullu *Gmeiner* danas najodličnija interpretica Brahm(s)ovih, Schubertovih i nizozemskih dječijih pjesama, a mi ćemo o njenim koncertnim uspjesima još potanje obavijestiti naše čitače. — Iza pjevačke večeri produciraće se na glasoviru Vera *Schapira*, glasovita Rubinsteinova učenica. Inače Vera *Schapira* koncertuje samo po najznamenitijim gradovima, pa se ima samo pukom slučaju zahvaliti, da će ona za vrijeme svoje ovogodišnje koncertne turneje doći i u Sarajevo. — Na koncu će Paul *Schmedes* pjevačkom večeri završiti niz ovih priredbi. Ime ovoga pjevača je sigurno poznato našim čitačima, pa nije ni nužno, da naročito ističemo njegovu umjetničku vrijednost«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 31. X 1913, br. 234, str. 4—5, »Prosvjeta, književnost, umjetnost«)

Udio sarajevske štampe, dnevne i periodične, u izrastanju Sarajeva u centar u kome se postepeno i sve više razvija i ovaj oblik kulturno-zabavnog života takođe je veoma značajan. Brojnim napisima iz pera svojih pretežno anonimnih saradnika sarajevska štampa je sistematski pratila ne samo koncerte i druge muzičke priredbe u izvođenju domaćih ili stranih umjetničkih snaga nego je na svojim stranicama registrovala i sve inicijative za osnivanje pjevačkih i drugih društava u ovoj oblasti pažljivo prateći i realizovanje svake od tih zamisli. Nema sumnje da je svojim pisanjem sarajevska štampa, »Sarajevski List« u prvom redu, pružila veoma značajan doprinos razvoju muzičkog života u glavnom gradu Bosne i Hercegovine i, posebno, formiranju sve šireg kruga sarajevske koncertne publike.

Posmatran u cjelini, ovaj vid kulturno-zabavnog života stekao je u pomenutom vremenskom razdoblju 1878—1918. pravo građanstva i u ovoj sredini. Raznovrsnošću oblika u kojima se odvijao i postignutim ostvarenjima, muzički život će, i sa svoje strane, trasirati put daljem izgrađivanju Sarajeva u snažniji kulturni centar.

REZIME

Među ostvarenjima, postignutim u Sarajevu 1878—1918. u oblasti kulture i umjetnosti, ona koja su vezana za razvoj koncertne aktivnosti i muzičkog života uopšte zauzimaju veoma istaknuto mjesto, možda u ovoj oblasti i najistaknutije. Ono je rezultat djelovanja više faktora. Jedan od njih je evidentno nastojanje austrougarske okupacione uprave da iz određenih razloga utiče na stvaranje nekih oblika kulturno-zabavnog i društvenog života u Sarajevu. Pred sarajevskom publikom je u pomenutom vremenskom razdoblju prodefilovao znatan broj reproduktivnih muzičkih umjetnika visoke svjetske reputacije — violinista, pijanista, vokalnih solista i ansambala. Snažniji impuls za razvoj muzičkog života dobiće Sarajevo otvaranjem zgrade Društvenog doma 1899. godine.

Značajnu ulogu u razvoju muzičkog života u Sarajevu odigrala su pjevačka društva u glavnom gradu Bosne i Hercegovine (Muško pjevačko društvo, »Sloga«, »Trebević«, »Lira« i »Proleter«) od kojih su neka bila pjevačka po nazivu, dok su, u stvari, imala znatno širi dijapazon društvene aktivnosti. Počevši svoju djelatnost, sva bez izuzetka, u ovom vremenskom razdoblju, ta pjevačka društva su okupila u svojim redovima i najveći broj izvođača programa brojnih muzičkih priredbi u Sarajevu.

Udio sarajevske štampe, dnevne i periodične, u izrastanju Sarajeva u centar u kome se postepeno i sve više razvija i ovaj oblik kulturno-zabavnog života takođe je veoma značajan. Brojnim napisima iz pera svojih pretežno anonimnih saradnika sarajevska štampa je sistematski pratila ne samo koncerte i druge muzičke priredbe u izvođenju domaćih ili stranih umjetničkih snaga nego je na svojim stranicama registrovala i sve inicijative za osnivanje pjevačkih i drugih društava u ovoj oblasti, pažljivo prateći i realizovanje svake od tih zamisli. Veoma značajan je doprinos sarajevske štampe formiranju sve šireg kruga sarajevske koncertne publike.

RÉSUMÉ

Parmi les réalisations, effectuées à Sarajevo de 1878 à 1918 dans le domaine de la culture et de l'art, celles qui sont liées avec le developpement des concerts et la vie musicale en général, occupent une position très distinguée dans ce domaine, peut-être la plus distinguée. Cela est le résultat de l'effet de plusieurs facteurs. Un d'eux est le soin évident de l'administration austro-hongroise d'occupation d'exercer, pour des raisons précises, une influence la réalisation de certaines formes de la vie culturelle et divertissante et la vie sociale à Sarajevo. Devant le public de Sarajevo, dans la période mentionnée, a défilé un nombre considérable d'artistes reproductifs de musique d'une grande renommée mondiale: des violonistes, des pianistes, des solistes vocaux et d'ensembles. Sarajevo aura une impulsion plus puissante pour le développement de la vie musicale avec l'ouverture du bâtiment du Foyer social en 1899.

Un rôle important dans le développement de la vie musicale à Sarajevo a été joué par les sociétés chorales dans la capitale de la Bosnie et Herzégovine (La société chorale des hommes, »Sloga«, »Trebević«, »Lira« et »Proleter«), dont certaines étaient chorales par leur nom, pendant qu'en réalité, elles avaient un diapason de l'activité sociale beaucoup plus large. Commençant leur activité, ces sociétés chorales ont toutes, sans exception, dans cette période, réuni dans leurs rangs le plus grand nombre de réalisateurs du programme des nombreuses soirées musicales à Sarajevo.

La contribution de la presse de Sarajevo, quotidienne et périodique, dans la croissance de Sarajevo dans le centre où cette forme de la vie culturelle et divertissante se développe de plus en plus, est également très considérable. Par de nombreux articles de la plume de ses collaborateurs pour la plupart anonymes, la presse de Sarajevo suivait systématiquement non seulement des concerts et d'autres représentations musicales dans l'exécution des artistes du pays et étrangers, mais enregistrait également dans ses pages toutes les initiatives pour le fondement des sociétés chorales et d'autres dans ce domaine, suivant avec attention la réalisation de chacune de ces idées. La contribution de la presse de Sarajevo est très considérable dans la formation du cercle de plus en plus étendu du public des concerts à Sarajevo.

Božo Madžar

DJELATNOST MAĐARSKOG I AUSTRIJSKOG TRGOVAČKOG MUZEJA U SARAJEVU ZA VRIJEME AUSTROUGARSKE UPRAVE

Okupacijom Bosne i Hercegovine 1878. godine pružila se prilika Austriji i Mađarskoj, ne samo da dođu do jeftinih sirovina i ruda, nego i da povoljno plasiraju svoje industrijske proizvode. Investicije za gradnju željeznica i puteva, gradnju raznih vojnih objekata i upravnih zgrada, zatim početak razvoja rudarstva i domaće industrije u Bosni i Hercegovini uslovili su potrebu uvoza opreme i raznih drugih proizvoda. Krug potrošača industrijske i potrošne robe znatno je proširen, naročito obzirom na broj vojske, činovništva i gradskog stanovništva, što je takođe uslovilo veći uvoz ovih roba u Bosnu i Hercegovinu.

Domaća trgovina u Bosni i Hercegovini bila je usitnjena i neorganizovana, tako da nije bila u stanju iskoristiti ovu konjunkturu koja se javila u vidu sve većih potreba privrede i stanovništva za robom. Tu mogućnost iskoristile su mađarske i austrijske firme, razna akcionarska društva, trgovački agenti, banke itd. kojima je okupaciona uprava davala razne olakšice. Pored čitavog niza stranih preduzeća, na bosanskohercegovačkom tržištu u poslovima plasmana robe javljaju se i dvije kulturne ustanove: Mađarski trgovački muzej iz Budimpešte i Austrijski trgovački muzej iz Beča. To su ustanove koje su finansirane od strane svojih vlada, a jedan od glavnih njihovih zadataka bio je plasman industrijske robe na području gdje su djelovale. U Bosni i Hercegovini djelatnost ovih ustanova bila je isključivo privrednog karaktera, a samo su nominalno vođene kao kulturne ustanove.

Prvi se na tržištu Bosne i Hercegovine javio Mađarski trgovački muzej (MTM), koji je imao dugu tradiciju u svojoj djelatnosti, a proširio je bio rad preko svojih filijala i van granica Austro-Ugarske Monarhije — u Beogradu, Sofiji, Carigradu itd. Dužnost filijala Mađarskog trgovačkog muzeja bila je da daju informacije o mađarskoj robi, da sklapaju ugovore, da izlažu uzorke proizvoda mađarske industrije i zanatstva itd.

Već 1899. godine Direkcija MTM uputila je svoga službenika Edvarda Serelmana u Sarajevo, koji je, zahvaljujući poznavanju našega jezika, uspostavio kontakte sa našim domaćim poslovnim ljudima, sakupio informacije o potrebama Sarajeva za mađarskom robom,

proveo propagandu za plasman ove robe i pripremio otvaranje filijale ovoga Muzeja u Sarajevu.[1] Na uglu Latinske ćuprije (Principov most) i Apelovog keja (Obala) uređene su prostorije za smještaj Filijale MTM i za izložbu uzoraka mađarske industrije i zanatstva.[2]

Prema Statutu Filijale MTM u Sarajevu, glavna dužnost Filijale bila je unapređenje prodaje mađarske robe u Sarajevu i cijeloj Bosni i Hercegovini.[3] U kancelariji Filijale davane su sve potrebne informacije o mađarskoj robi i uslovima kupovine, a u izložbenim prostorijama su članovi Muzeja, mađarski trgovci i industrijalci, izlagali uzorke robe. Direkcija Muzeja iz Budimpešte bila je po ovom Statutu dužna da u Bosnu i Hercegovinu šalje sve licitacije mađarskih vlasti ili javnih zavoda u vezi sa nabavkama robe i da daje podatke o projektima koji su skopčani sa nabavkama, kao i o svim drugim događajima koji se tiču interesa privrede Bosne i Hercegovine.

Upravitelja sarajevske Filijale MTM imenovao je Muzej, ali je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu davala saglasnost. Po Statutu, upravitelju je dodano vijeće od četiri člana, koji su birani iz reda sarajevskih trgovaca na godinu dana. I ovdje je bila potrebna saglasnost Zemaljske vlade. Odmah na početku Vlada je tražila da u sastav ovoga savjeta uđu dva Srbina, jedan Musliman i jedan Jevrej, pa su imenovani Muhamed Užičanin, Vaso Stanišić, M. D. Babić i Izidor I. Salom, sarajevski trgovci.[4]

Zemaljska vlada imala je također pravo nadzora nad cjelokupnim radom Filijale i to preko svoga povjerenika. On je imao pravo da učestvuje u vijećanjima, vrši pregled poslovnih knjiga i prepiske, blagajničkih poslovanja itd, a mogao je i da obustavi izvršenje zaključaka koji nisu u skladu sa zemaljskim zakonima i naredbama. Dužnost Vladinog povjerenika bila je dalje da Vladi redovno dostavlja izvještaje o djelatnosti Filijale, a Vlada ih je upućivala Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču, koje je bilo nadležno za poslove Bosne i Hercegovine.

Pored svih ovih mjera kontrole, koje je prema Statutu Filijale imala Zemaljska vlada, ipak je Zajedničko ministarstvo upozorilo na opasnost od prevelikog osamostaljenja Filijale, pa je predložilo da se upravitelji češće mijenjaju.[5]

Djelatnost Filijale MTM Zemaljska vlada je pratila sa interesovanjem, pa je bila spremna da iz svojih sredstava odobri i subvenciju za podmirenje troškova Filijale. Još prije otvaranja sarajevske Filijale MTM u Sarajevu Zajedničko ministarstvo finansija dalo je odobrenje Zemaljskoj vladi da može Filijali isplaćivati godišnju subvenciju u visini od 2.000 forinti.[6] Odlučeno je da se subvencija odobri

[1] Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Fond Zajedničkog ministarstva finansija (ZMF) broj 4687/BH 1890.

[2] Isto. Pismo mađarskog ministra trgovine Kosti Hermanu u Sarajevo.

[3] Sarajevski list 37/1890, str. 2

[4] ABH, ZMF br. 1656/BH 1889. O izmjenama Statuta MTM vidi brojeve istog fonda i to: 10615/BH 1890, 11020/BH 1890. i 2052/BH 1891.

[5] ABH, ZMF br. 2052/BH 1891. i br. 10615/BH 1890.

[6] ABH, ZMF, br. 4849/BH 1889.

za pet narednih godina, ali je Vlada skoro svake godine ipak tražila odobrenje od Zajedničkog ministarstva finansija, obrazlažući opravdanost ovoga izdatka.[7] Po mišljenju Vlade Filijala pomaže i privredi okupiranih zemalja jer uvodi u poslovne odnose solidne mađarske firme, a onemogućuje nesolidnu trgovinu putem agenata, koji su prodavali skuplje i često nesolidnu robu.[8] Šef Zemaljske vlade Apel uvjeravao je nadležne da je potpuno zadovoljan radom Filijale i da je ona ispunila očekivanja.[9]

Tek 1906. godine, kada je otvorena i ekspozitura Austrijskog trgovačkog muzeja za koju je takođe tražena ista subvencija, Vlada je zatražila od Zajedničkog ministarstva odobrenje da prekine sa davanjem dotacija, jer oskudijeva u sredstvima. Zajedničko ministarstvo je dalo svoje odobrenje na ovaj Vladin prijedlog.[10]

Osim redovne godišnje subvencije Vlada je Filijali MTM istovremeno odobravala i slobodnu upotrebu štambilja u vođenju poslovnih knjiga i poslovne korespondencije, što je značilo oslobađanje od izvjesnih vrsta dažbina.[11] Najzad Vlada je plaćala i zakupninu za prostorije Filijale u visini od 1.600 forinti godišnje.[12]

Otvaranje Filijale MTM u Sarajevu

Pripreme za otvaranje Filijale MTM u Sarajevu potrajale su nekoliko mjeseci, jer je trebalo ispostaviti odobrenje Zajedničkog ministarstva finansija i Zemaljske vlade, osposobiti prostorije i dovesti uzorke robe iz Mađarske. Stvarni rad Filijale počeo je u aprilu 1890. godine, a zvanično otvaranje obavljeno je 11. avgusta 1890. godine. Svečanom otvaranju prisustvovali su direktor MTM Nemet, civilni adlatus Kučera, gradonačelnik Fadilpašić, predstavnici privrednog života grada i dr. Nemet je u svom govoru objasnio značaj ove institucije, naročito za plasman mađarske robe, pa je zatražio i pomoć Zemaljske vlade. On nije ni pomenuo kulturnu ulogu svoga Muzeja niti obavezu da recipročno pomaže u plasmanu domaće robe na mađarskom tržištu. Nešto je o tome rekao Kučera, koji je izrazio nadu da će Filijala predstavljati most za izvoz proizvoda Bosne i Hercegovine u Monarhiju i da će tu okolnost znati da iskoriste domaći trgovci.[13] Isti dan, nakon otvaranja Filijale, Vlada je o tome telegrafski obavijestila ministra Zajedničkih finansija Kalaja.[14]

[7] ABH, ZMF br. 646/BH 1891. i br. 8744/BH 1892.
[8] ABH, ZMF br. 11586/BH 1894. i br. 12487/BH 1897.
[9] ABH, ZMF br. 10722/BH 1894, br. 10113/BH 1894. i br. 9534/BH 1894.
[10] ABH, ZMF br. 4567/BH 1906.
[11] ABH, ZMF br. 4894/BH 1889. i br. 12487/BH 1897.
[12] ABH, ZMF br. 11586/BH 1894.
[13] Sarajevski list 96/1890, strana 2.
[14] ABH, ZMF br. 6683/BH 1890.

Još dok je Serelman pripremao otvaranje Filijale, postavljen je za upravitelja Maks Gorovi. Na mjesta pomoćnih službenika postavljena su dvojica domaćih ljudi: Jovan Kezić i Ibrahim Bakarević.[15] Gorovi je rukovodio radom Filijale do 1. februara 1891. godine, a zatim je postavljen Emil Niery, dotadašnji upravitelj filijale MTM u Sofiji.[16] 1894. godine Vlada je ponovo dala saglasnost za postavljanje novog upravitelja Franca Knera,[17] koji je ostao na toj dužnosti do svoje smrti 1897. godine, kada je postavljen Moric Gere.[18] I kasnije su se redovno mijenjali upravitelji, što je bilo u skladu sa nekadašnjim zahtjevom Kalaja.

Godine 1891. nakon razmatranja prvog izvještaja o djelovanju Filijale MTM u Sarajevu, Vlada je došla do zaključka da se rad Filijale svodio uglavnom na Sarajevo. Oko 80% ostvarenog prometa odnosilo se na Sarajevo, pa je zato Vlada predložila da se odmah, još u toku januara 1891. godine, osnuju agenture u Brčkom, Banjaluci i Mostaru. Predviđeno je da u Brčkom rukovodi agenturom Filijale rukovodilac tamošnje štedne kase, u Mostaru Edvard Serelman, osnivač sarajevske Filijale, a u Banjaluci, Josip Farkaš.[19] Ipak su ove agenture osnovane tek u proljeće 1892. godine, a u Brčkom nešto kasnije, jer rukovodilac štedne kase nije uspio da organizuje rad agenture, pa je Direkcija MTM odlučila da i u Brčkom postavi posebnog rukovodioca.[20] Pošto su se poslovi širili, ukazala se potreba da se i u Donjoj Tuzli osnuje agentura Filijale MTM u Sarajevu, pa je Filijala 1897. godine zatražila odobrenje za to. Krajem godine dobiveno je ovo odobrenje pa je i u Tuzli osnovana agentura i time je organizacija mreže agentura sarajevske Filijale MTM bila završena.[21]

Prodaja proizvoda Sarajevske ćilimare i drugih erarnih preduzeća preko Filijale MTM

Da bi u Bosni i Hercegovini zaštitila umjetničke zanate, koji su usljed navale jeftinije industrijske robe počeli naglo da propadaju, Zemaljska vlada je osnovala i u svojoj režiji održavala Atelje za umjetničke zanate u Sarajevu, sa filijalama u Foči, Livnu i Konjicu. Osim toga, 1892. godine osnovana je i Zemaljska erarna tkaonica ćilima i Tkaonica beza i veziva.[22] Trebalo je također riješiti i pitanje prodaje proizvoda ovih preduzeća. U početku su se ćilimi i drugi pro-

[15] ABH, ZMF br. 4687/BH 1890. i Sarajevski list 14/1890, str. 2.
[16] ABH, ZMF br. 880/BH 1891.
[17] ABH, ZMF br. 3262/BH 1894.
[18] ABH, ZMF 6308/BH 1897. i br. 6707/BH 1897.
[19] ABH, ZMF br. 527/BH 1892.
[20] ABH, ZMF br. 15402/BH 1894.
[21] ABH, ZMF br. 14033/BH 1897.
[22] Izvještaj o upravi BiH 1906. godine.

izvodi umjetničkog zanatstva upućivali preko firme Hass raznim kupcima ili su direktno slati Birou za bosanskohercegovačko kućno i umjetničko zanatstvo u Beču.

Još u toku priprema za otvaranje Tvornice ćilima, Vlada je pisala Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču da namjerava otvoriti i prodajno mjesto za ćilime, gdje bi bili izloženi svi uzorci proizvoda Ćilimare.[23] Priložen je i spisak od 125 eksponata koje je trebalo izložiti, a radilo se o salonskim tepisima, prekrivačima, prostiračima, podmetačima, stazama i sl., i to u raznim veličinama i dezenima.

Vlada je očekivala da će prodajom na ovaj način omogućiti turistima i putnicima koji dolaze u Sarajevo da odmah odaberu i kupe željeni proizvod ili garnituru proizvoda. Međutim, pojavile su se teškoće oko prostorija pa se rok oko otvaranja produzio, iako je bilo zamišljeno da se prodajno mjesto otvori prije otvaranja Ćilimare, a da se u početku prodaju proizvodi kućne radinosti.[24]

Vlada je svoj prijedlog proširila time što je, osim proizvoda Ćilimare, predvidjela i prodaju proizvoda ostalih ateljea — u Sarajevu, Foči, Konjicu i Livnu.[25] Time bi se zadovoljio interes turista za kupovinu suvenira, kao što su: sitni umjetnički predmeti (broševi, dugmad za košulju, cigarluci i sl.), a koje su izradivali naučnici u ateljeima. Prodajom suvenira bavili su se inače domaći trgovci, koji su, umjesto proizvoda umjetničkog zanatstva, prodavali često i jeftinu vašarsku robu. Dalje je predloženo da se ova prodaja obavlja preko Filijale MTM u Sarajevu, koja je imala odgovarajuće prostorije i opremu za izložbu ovih proizvoda, kao i razvijene poslovne veze, naročito sa mađarskim firmama. Očekivalo se da će Filijala organizovati prodaju ovih proizvoda i u Budimpešti. Druga alternativa je bila da se ova prodaja povjeri nekom sarajevskom trgovcu koji ima lokal u prometnom dijelu grada, ali je Vlada stavila i ogradu da je takva mogućnost malo vjerovatna.[26] Zajedničko ministarstvo finansija složilo se sa predlogom Vlade da se preko Filijale MTM u Sarajevu prodaju proizvodi Tvornice ćilima i erarnih ateljea za umjetničko zanatstvo.

Prodaja tepiha i drugih proizvoda preko Filijale počela je u aprilu 1892. godine. Međutim, očekivanja nisu ispunjena. Za osam mjeseci 1892. godine ostvaren je neznatan promet. Svega je prodato robe u vrijednosti 3.814 forinti ili 423 forinte mjesečno. U 1893. godini promet je iznosio 5.038 for., a u 1894. godini 5.650 for., a ni kasnije nije bitno porastao.[27]

---

[23] ABH, ZMF 1064/BH 1891.
[24] ABH, ZMF 1671/BH 1891.
[25] ABH, ZMF br. 2508/BH 1891.
[26] Isto
[27] ABH, ZMF br. 5727/BH 1893.

Sa ovim rezultatima nisu bili zadovoljni ni Vlada ni Filijala, pa su se zato 1906. godine dogovorili o sporazumnom prekidu poslovnih odnosa, što je Filijali dobro došlo jer je u te prostorije izložila uzorke mađarske robe.[28]

Poslovanje sarajevske Filijale MTM i njenih agentura

Vladin povjerenik bio je ovlašten i za pregled poslovnih knjiga, tako da je svake godine radio izvještaj o poslovanju Filijale, koji bi Vlada upućivala i Zajedničkom ministarstvu finansija u Beč. Prvi izvještaj bio je dostavljen Vladi 19. decembra 1891. godine.[29] Iz njega se vidi da je Filijala od početka svoga rada, 1. aprila 1890. do kraja iste godine, tj. za devet mjeseci, ostvarila promet u iznosu od 51.000 forinti ili 5.666 for. mjesečno. Od 1. januara do kraja novembra 1891. godine ostvaren je promet od 101.000 for. ili 9.181 for. mjesečno. Iako promet nije dosegao očekivani nivo, Vlada je bila zadovoljna početnim rezultatima poslovanja Filijale.

Uz izvještaj o poslovanju Filijale Vlada je pisala Zajedničkom ministarstvu da je veoma pozitivno što je Filijala pridobila povjerenje domaćih trgovaca i da je pokazala visok stepen sposobnosti za razvoj trgovačkog prometa. Zato je opet izraženo uvjerenje da će se domaći trgovci povezati sa solidnim firmama u Mađarskoj i od njih nabavljati dobru robu po umjerenim cijenama, a, s druge strane, da će se i domaći proizvodi moći pod povoljnim uslovima plasirati na mađarskom tržištu.[30]

U 1892. godini Filijala je ostvarila 159.737 for. prometa ili za 50.307 for. više nego prethodne godine. Dok je mjesečni promet 1890. godine iznosio 5.666 for., 1892. godine povećan je na 13.311 for. Povećanje prometa u 1892. godini odnosilo se najviše na prodaju građevinskog materijala, stakla i hrane. I promet agentura u Mostaru i Banjaluci označen je kao zadovoljavajući.[31]

Kao dokaz za solidno poslovanje Filijale Vlada je uzela i podatak da su u 1891. i 1892. godini bile samo dvije žalbe i to neosnovane.

Promet Filijale u 1893. godini porastao je na 454.849 for., od čega je Filijala u Sarajevu ostvarila 241.289 for., Mostarska agentura 120.196, Banjalučka 68.246 i Brčanska 25.117. Promet Filijale i tri agenture bio je, dakle, u 1893. godini za 30% veći nego u 1892. godini.[32]

[28] ABH, ZMF br. 4567/BH 1906.
[29] ABH, ZMF br. 527/BH 1892.
[30] Isto
[31] ABH, ZMF br. 5727/BH 1893.
[32] ABH, ZMF br. 5864/BH 1894.

Iz sljedećeg popisa robe koju je kupila i plasirala sarajevska Filijala MTM vidi se šta je Sarajevo u to vrijeme uvozilo iz Mađarske:

1.	Životne namirnice kao industrijski proizvodi	58.814 for.
2.	Građevinski materijal i proizvodi građ. zanatstva	49.836 „
3.	Gvožđe i proizvodi metalne industrije	46.950 „
4.	Vino, špirit i špirituoza	36.745 „
5.	Tekstilna roba	18.584 „
6.	Predmeti domaćinstva	13.787 „
7.	Hemijski proizvodi	11.844 „
8.	Poljoprivredne sprave	2.542 „
9.	Ostalo	2.182 „ [33]

U 1894. godini porastao je promet u cjelini, a naročito u Mostarskoj agenturi.[34] Ukupan promet je iznosio 521.557 for., a samo u Mostaru 181.050 for. Zbog uspjeha u poslovanju agentura, ukazala se potreba otvaranja novih agentura, i to, prije svega, u Bihaću i Bos. Gradiški, pa je Filijala uzela da prostudira ovo pitanje. Do osnivanja agentura u ovim mjestima ipak nije došlo.

Prema mišljenju Vladinog povjerenika Rajnera, promet mađarske robe bio je znatno veći, jer su mnogi poslovi zaključeni sa domaćim trgovcima direktno, a ne preko Filijale, iako je Filijala tome doprinosila. Kada bi se cio promet uzeo u obzir, vrijednost prodate mađarske robe u 1894. u Bosni i Hercegovini iznosio bi oko jedan milion forinti.

Analizirajući troškove Filijale MTM u Sarajevu, utvrđeno je da se od provizije ona nije mogla izdržavati i da je, pored Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu koja je davala 2.000 for. subvencije, i Mađarska vlada dotirala Filijalu sa 7.000 for. Razumije se da se ovaj iznos višestruko vraćao Mađarskoj vladi iz sve većeg prometa mađarske robe u BiH.

Porast prometa zaustavljen je 1895. godine i zabilježio je pad od 13.392 for.[35] Pad prometa bio je naročito osjetan u Sarajevu. Upravitelj Filijale Kner objašnjavao je ovu pojavu činjenicom da Zemaljska vlada favorizuje domaću industriju, te da je stoga samo na pivu, žestokim pićima i petroleju Filijala smanjila promet za 20.824 for. Stoga je on tražio da se u Sarajevu, koje je postalo vrlo značajno tržište za plasman industrijske robe, prednost dade Filijali, jer bez takve pomoći ona neće postići raniji nivo prometa. Vlada je sa svoje strane isticala da je uzrok opadanju prometa bolest upravitelja Knera, koji se, i pored svojih sposobnosti, nije mogao dovoljno angažovati u radu Filijale.

Pad prometa zaustavljen je već 1896. godine i na nivou od oko 600.000 for. zadržao se, uglavnom, i ubuduće.[36] U 1897. godini zabilježila je mostarska agentura osjetan pad prometa, pošto je rod grožđa

[33] Isto
[34] ABH, ZMF br. 4278/BH 1895.
[35] ABH, ZMF br. 3787/BH 1896.
[36] ABH, ZMF 9675/BH 1897.

i duvana podbacio, pa je zato i kupovna moć stanovništva opala. Osim toga, Mostar se snabdijevao i iz Trsta preko Metkovića.[37]

Iako je MTM preko Filijale u Sarajevu i agenture u Mostaru, Banjaluci, Brčkom i Tuzli ostvario značajan promet plasmanom mađarske robe u Bosni i Hercegovini, Mađarska vlada ipak nije bila zadovoljna tretmanom njene industrije prilikom podmirenja potreba okupacione uprave i erara u Bosni i Hercegovini. Povodom toga održana je polovinom 1900. godine u Budimpešti i sjednica sa koje je upućena žalba ministru Zajedničkih finansija Kalaju zbog navodne zapostavljenosti mađarske industrije u Bosni i Hercegovini. Prema mišljenju ministra mađarske trgovine, nedovoljan plasman mađarske robe nije posljedica njene slabe konkurentske sposobnosti, nego što se mađarskoj industriji ne dopušta da slobodno konkuriše na bosanskohercegovačkom tržištu. On je tvrdio da uprava Bosne i Hercegovine prilikom nabavke robe za javne potrebe obavještava samo poznate firme iz Austrije, a da mađarska preduzeća i ne saznaju za licitaciju. Zato je predložio da se Mađarskoj odredi kvota učešća u dobavi svih pojedinih artikala za zajedničke potrebe Bosne i Hercegovine.

Kalaj je na ovo odgovorio da se sve firme u Monarhiji redovno obavještavaju o licitacijama, a da mađarske, obzirom na postojanje Filijale MTM koja daje informacije, imaju čak i prednost. Dalje je dokazivao da se ponekad angažuju poznate firme i uz nešto veću cijenu, a odbijaju se one koje nisu stekle ugled. Nekada se vodi računa i o mogućnosti transporta i rokovima isporuke. U pogledu zahtjeva Mađarske vlade da se odredi kvota učešća u dobavi robe za javne potrebe u Bosni i Hercegovini, Kalaj je to ocijenio kao nemoguće.[38] Uz ovaj odgovor dostavljeni su i podaci iz kojih se vide vrste i vrijednost robe koje su za potrebe uprave i erara u Bosni i Hercegovini kupljene u periodu od 1896. do 1900. godine u Austriji, odnosno u Mađarskoj.[39] Vrijednost te robe iznosila je:

Za Austriju:			Za Mađarsku:	
1896. godine	3,737.160 kruna	ili 77%	1,109.036	ili 23%
1897. „	28,827.314 „	„ 66%	1,487.690	„ 34%
1898. „	3,543.802 „	„ 64%	2,019.174	„ 36%
1899. „	5,539.532 „	„ 71%	2,230.216	„ 29%
1900. „	6,709.301 „	„ 58%	4,794.976	„ 42%

Prema ovim podacima, Austrija je podmirivala u navedenom petogodišnjem periodu prosječno 66% javnih potreba u Bosni i Hercegovini, dok je ostatak podmirivala mađarska industrija. Ovaj odnos je potpuno realan obzirom da je Austrija bila znatno razvijeniji dio Monarhije, pa je zato i plasirala više svoje robe. Očigledno se radilo o nezajažljivosti mađarskih kapitalističkih krugova, koji su bili nezadovoljni ostvarenim profitima.

[37] ABH, ZMF br. 4918/BH 1898.
[38] ABH, ZMF br. 9411/BH 1900.
[39] Isto

Nakon osmogodišnje djelatnosti Filijale MTM i njenih agentura u Bosni i Hercegovini došlo je 1898. godine do reorganizacije u poslovanju MTM. Mađarska vlada je odlučila da komercijalne poslove i zastupništva prenese sa MTM na Mađarsko trgovačko akcionarsko društvo, koje je imalo svoje filijale i u Bosni i Hercegovini. Već iduće godine zaključen je ugovor između MTM i navedenog akcionarskog društva, po kome je MTM trebao da preda sve svoje agende o poslovnim odnosima i privrednim informacijama, kao i materijale izložbe.[40] Zajedničko ministarstvo finansija postavilo je uslove u vezi toga ugovora i obavezalo:

— da Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu i dalje pridržava pravo da daje saglasnost za postavljanje funkcionera u filijalama Mađarskog trgovačkog akcionarskog društva,

— da se i dalje zadrži prodajna izložba predmeta bosanskohercegovačke erarne proizvodnje (ćilimi i predmeti umjetničkog zanatstva) i

— da Zemaljska vlada i dalje plaća subvenciju u iznosu od 2.000 forinti.[41]

Prenosom trgovačkih poslova sa Filijale Mađarskog trgovačkog muzeja na Mađarsko trgovačko akcionarsko društvo, završila se djelatnost ovoga Muzeja u Bosni i Hercegovini, jer, osim poslovne, isključivo privredne aktivnosti, drugih aktivnosti nije ni bilo. Tako je pod firmom jedne kulturne ustanove vršena prodaja mađarske robe u Bosni i Hercegovini, jer, osim poslovne, isključivo privredne aktivnosti, drugih aktivnosti nije ni bilo. Tako je pod firmom jedne kulturne ustanove vršena prodaja mađarske robe u Bosni i Hercegovini, od čega je korist imala samo mađarska industrija, pošto obaveze da se omogući i plasman proizvoda iz Bosne i Hercegovine u Mađarskoj ovaj Muzej nije ispunjavao.

Djelatnost Austrijskog trgovačkog muzeja u Bosni i Hercegovini

Prve veze Austrijskog trgovačkog muzeja iz Beča sa Bosnom i Hercegovinom uspostavljene su još 1892. godine, i to na inicijativu Zajedničkog ministarstva finansija. Ovo Ministarstvo je tražilo da Muzej iz svoje bogate zbirke mustri i uzoraka raznih orijentalnih predmeta pošalje neke od ovih predmeta Ateljeu za umjetničke zanate u Sarajevu, koji bi poslužili kao uzorci za izradu sličnih predmeta, naročito u tehnici tauširanja i inkrustacije. Osim toga, predloženo je i da Muzej pomogne sarajevskom i drugim ateljeima za umjetničke zanate da uspostave poslovne veze sa gradovima u Monarhiji i u inostranstvu. Za ovu uslugu Ministarstvo je nudilo Muzeju godišnji paušal od 600 forinti.[42]

[40] ABH, ZMF br. 8854/BH 1899.
[41] Isto
[42] ABH, ZMF br. 1847/BH 1892.

U pogledu svoje poslovno-privredne djelatnosti Austrijski trgovački muzej je nastupio u Bosni i Hercegovini znatno kasnije od Mađarskog trgovačkog muzeja. Austrijski poslovni krugovi nastojali su da intenziviraju trgovačke veze sa Bosnom i Hercegovinom, jer je i kod njih postojala sumnja da je mađarska roba favorizovana na tržištu Bosne i Hercegovine. U tom smislu pokrenulo je akciju Austrijsko eksportno društvo i predložilo stvaranje svoje agenture u okupiranoj Bosni i Hercegovini. Čak su i u austrijskom parlamentu poslanici tražili objašnjenje uzroka slabog plasmana austrijske industrijske robe u Bosni i Hercegovini.[43] Da bi udovoljio ovome zahtjevu, austrijski ministar trgovine predložio je da se u Bosni i Hercegovini osnuje mreža ekspozitura Austrijskog trgovačkog muzeja, čiji bi glavni zadatak bio da unapređuju tržište austrijskih industrijskih i zanatskih proizvoda. Ovim ekspoziturama bi upravljao Muzej, a poslove bi obavljao preko Trgovačkog i transportnog akcionarskog društva, ranije firma Šmarda, Roter i Peršic.[44]

Djelatnost ekspozitura Austrijskog trgovačkog muzeja svodila bi se na sljedeće:

1. ispitivanje mogućnosti plasmana austrijskih proizvoda, izvještavanje o konkurentskim uslovima i uzansama, nabavci mustara i sl.;

2. davanje informacija o nabavnim mogućnostima i izvorima nabavke poljoprivrednih proizvoda i sirovina;

3. staranje da se mirno rješavaju sporovi između interesenata jedne i druge strane, utjerivanje zahtjeva, preuzimanje zastupstva pri stečaju itd.;

4. izvještavanje o plaćanju, opštim kreditnim odnosima, a po želji, i o bonitetu pojedinih firmi;

5. izvještavanje o raspisivanju i postupcima u oblasti liferacija za Zemaljsku vladu Bosne i Hercegovine, zastupanje i potpomaganje austrijskim reflektantima u ovim pitanjima;

6. preuzimanje naplate i prodaje austrijskih proizvoda i

7. eventualno otvaranje izložbe uzoraka u Sarajevu i Mostaru.[45]

Dužnost ovih ekspozitura su još detaljnije navedene u sporazumu zaključenom između Austrijskog trgovačkog muzeja i Trgovačkog transportnog akcionarskog društva u Beču.[46] Prema ovome sporazumu djelatnost ovih ekspozitura je nešto šira od djelatnosti Filijale MTM u Bosni i Hercegovini, ali i jedan i drugi muzej su imali isti cilj: plasman proizvoda svoje zemlje u Bosni i Hercegovini, dok nikakva kulturna djelatnost nije ni pominjana ni obavljana. Kod Austrijskog trgovačkog muzeja ne pominju se ni obaveze da pomaže plasmanu proizvoda Bosne i Hercegovine na austrijskom tržištu.

Austrijski ministar trgovine, u čijoj je nadležnosti bio ovaj Muzej, tražio je od Zajedničkog ministarstva finansija da preko Ze-

[43] ABH, ZMF br. 9680/BH 1905.
[44] ABH, ZMF br. 5513/BH 1905.
[45] Isto
[46] ABH, ZMF br. 11197/BH 1905. (Sporazum između Austrijskog trgovačkog muzeja i Trgovačkog i transportnog akcionarskog društva u Beču).

maljske vlade za Bosnu i Hercegovinu obezbijedi Muzeju isti tretman kao i MTM, tj. da mu odobri subvenciju u iznosu od 2.000 forinti godišnje.

Nakon osnivanja ekspozitura Austrijskog trgovačkog muzeja u Kairu, Aleksandriji, Skadru, Podgorici itd.[47] prišlo se osnivanju ekspozitura u Bosni i Hercegovini. Do početka 1906. godine osnovane su ekspoziture u Sarajevu, Mostaru, Bosanskom Brodu, Banjaluci, Brčkom, Travniku, Donjoj Tuzli, Foči, Goraždu i Višegradu.[48]

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu tražila je da preko svog povjerenika na isti način nadzire rad ekspozitura Austrijskog trgovačkog muzeja, kao što je nadzirala rad Filijale MTM.[49] Tom zahtjevu se usprotivilo Austrijsko ministarstvo trgovine, a i Zajedničko ministarstvo finansija, koji su uvjerili Vladu da se rad Trgovačkog transportnog akcionarskog društva već nadzire i da stoga nije potrebno da to i Vlada čini.

Djelatnost ova dva trgovačka muzeja u Bosni i Hercegovini, kao što smo naveli, ni po čemu se ne razlikuje od djelatnosti velikog broja stranih kapitalističkih preduzeća koja su djelovala u to vrijeme u BiH. Cilj je bio isti: da se maksimalno iskoristi tržište BiH i izvuče što veći profit. Razlika je samo u tome što su u ovom slučaju trgovački muzeji, kao kulturne institucije koje finansira država, upregnuti u red kolonijalnih eksploatatora Bosne i Hercegovine.

Pokušaj osnivanja trgovačkog muzeja u Sarajevu

Da bi zaštitili svoje staleške interese i radili na unapređenju trgovine, sarajevski trgovci su 1906. godine osnovali Trgovačko društvo Bosne i Hercegovine.[50] Broj članova Društva je već sledeće godine porastao na 400, tako da je Trgovačko društvo postalo najvažnija asocijacija u privredi i tu je ulogu imalo sve do osnivanja Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu 1909. godine. Društvo je pokrenulo mnoge inicijative i doprinijelo rješavanju niza krupnih pitanja u oblasti trgovine. Tako je Društvo postavilo zahtjev da se osnuje Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, da se ukinu konzumna društva, zatim je pokrenulo izgradnju parnog mlina u Sarajevu, dalo inicijativu za osnivanje tvornice konzervi itd. Između tih brojnih inicijativa, ovdje ćemo navesti samo kako je Trgovačko društvo BiH pokrenulo ideju za osnivanje trgovačkog muzeja u Sarajevu.

Veze sa razvijenim tržištem Austro-Ugarske Monarhije stvorile su uvjerenje i kod naših trgovaca da je neophodno i za Bosnu i Hercegovinu da svoju robu prodaje na savremeniji način. U tom pogledu

[47] ABH, ZMF br. 7315/BH 1905.
[48] ABH, ZMF br. 523/BH 1906.
[49] ABH, ZMF br. 10471/BH 1905. i 1396/BH 1906.
[50] Izvještaj o radu Trgovačkog društva Bosne i Hercegovine za 1907. god.

najvažnije je bilo da se kupcima omogući da se na jednom mjestu upoznaju sa mogućnostima ponude i da im se pruži prilika da robu odaberu. Naši domaći proizvodi izlagani su i do tada na raznim sajmovima, kao, na primjer, 1896. godine u Budimpešti, 1900. godine u Parizu itd., ali je trebalo organizovati stalnu izložbu domaće robe koja se nudi kupcima. Koliki značaj imaju ovakve izložbe, uvjerili su se naši trgovci na primjeru Filijale Mađarskog trgovačkog muzeja u Sarajevu, koja je imala stalnu izložbu uzoraka mađarske robe, zatim komercijalni značaj Zagrebačkog sajma, koji su i naši trgovci posjećivali, te niz drugih sajmova i stalnih izložbi u Zapadnoj Evropi.

Ugledajući se na druge i u želji da se i sami orijentišu na savremeniji način ponude robe, sarajevski trgovci odlučili su da preko Trgovačkog društva Bosne i Hercegovine zatraže od Zemaljske vlade za BiH dozvolu i pomoć za osnivanje trgovačkog muzeja u Sarajevu.[51] Zahtjev, potpisan od predsjednika Društva Riste Besarovića i sekretara Bernarda Klajna, upućen je 5. septembra 1907. godine i njegov sadržaj svodio se, uglavnom, na sljedeće:

Najprije se konstatuje da je nastupio vijek trgovine, jer se ranije nikada nije vodila takva borba za ekonomsko-trgovačku premoć, čime su diktirane i sve političke akcije velikih sila. Društvo dalje navodi da je usljed konkurencije ekonomski uspjeh za privrednike Bosne i Hercegovine bio slab, pogotovo kad je i produktivnost i iskustvo na niskom nivou. Ipak, konstatuje se u ovoj predstavci, proizvodi Bosne i Hercegovine su traženi i mogu naći kupca, ali se postavlja i pitanje kako ispitati potrebe i ukus kupaca, kako uz što bolje uvjete robu proturiti, ponuditi kupcu i prodati.

Imajući sve to u vidu, Trgovačko društvo je došlo do uvjerenja da bi za zadovoljenje tih savremenih potreba trgovine najviše odgovarao trgovačko-obrtnički muzej sa sjedištem u Sarajevu. Muzej je zamišljen kao stalna izložba uzoraka svih vrsta proizvoda koji se proizvode u Bosni i Hercegovini, kao i uzoraka one strane robe koja se traži u Bosni i Hercegovini. Pored toga, bile bi izložene i razne sirovine koje posjeduje Bosna i Hercegovina. Muzej bi davao interesentima obavještenja o tome koja se roba proizvodi u Bosni i Hercegovini i po kakvoj cijeni se prodaje, zatim pod kakvim uslovima se može nabaviti uvožena roba itd. Tu se, prema zamisli Društva, mogla najbolje uporediti ponuda i tražnja pojedinih proizvoda, što je moglo da posluži kao orijentacija u politici investiranja u nova preduzeća.

Uz muzej bi, prema ovoj zamisli, postojao i posrednički biro gdje bi se sklapali trgovački ugovori o kupoprodaji industrijskih i zadatskih proizvoda, kao i prodaji sirovina i poljoprivrednih proizvoda. Razumije se, da u jednoj predstavci nije moglo sve da se kaže o funkciji trgovačkog muzeja, pa je zato i rečeno da će se djelatnost muzeja stalno proširivati.

Trgovačko društvo Bosne i Hercegovine očekivalo je velike koristi od trgovačkog muzeja. Muzej bi naročito pomogao sitnom proizvođaču-zanatliji da ekonomski ojača, oživjela bi najvažnija privredna

[51] ABH, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu br. 147.439/1907.

grana — trgovina, što bi svakako doprinijelo i opštem ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine. Jer, prema mišljenju Društva, jedan od najglavnijih uzroka zaostalosti Bosne i Hercegovine jeste neadekvatan plasman i niske cijene njenih proizvoda.

Posebno je istaknut i kulturni značaj budućeg muzeja, koji bi svojom funkcijom pomogao obrazovanju privrednika, podizanju njihovog ukusa, omogućio bi im korištenje tuđih pozitivnih iskustava i razvio smisao za poslovnost.

Za rad budućeg muzeja trebalo je obezbijediti prostorije, pa je traženo da Zemaljska vlada pruži pomoć za izgradnju posebne zgrade za muzej, navodeći da su, osim Austro-Ugarske Monarhije, i druge prosvijećene zemlje, kao: Njemačka, Francuska, Engleska i druge žrtvovale u tu svrhu velike sume novaca, što im se u kratkom roku veoma isplatilo. Traženo je alternativno: da Zemaljska vlada sama izgradi zgradu za muzej, a Trgovačko društvo da vraća uložena sredstva u vidu godišnjih rata ili da Vlada pruži samo izvjesnu pomoć, a Društvo samo da gradi zgradu.

Zemaljska vlada nije o ovome mogla sama odlučiti pa je zahtjev Trgovačkog društva uputila Zajedničkom ministarstvu finansija u Beč.[52] Uz to je Vlada dala i svoje mišljenje o ovome zahtjevu, a to je da sa osnivanjem trgovačkog muzeja ne treba žuriti, iako je priznala potrebu i svrsishodnost osnivanja ovakve institucije. Zato je predložila da se osnivanje muzeja odgodi do osnivanja trgovačke i obrtničke komore, za što su pripreme već vršene, pa da onda Društvo i Komora zajednički rade na tome. Sa prijedlogom Vlade složilo se i Zajedničko ministarstvo finansija pa je tako osnivanje muzeja odgođeno.

Godine 1909. osnovana je Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, ali pitanje osnivanja trgovačkog muzeja nije više nikada ozbiljno pokretano za vrijeme austrougarske uprave, zbog očigledno hladnog prijema na koji je ta ideja naišla kod nadležnih vlasti. Kasnije, za vrijeme stare Jugoslavije, ideja o otvaranju trgovačkog muzeja u Bosni i Hercegovini potpuno je napuštena.

Činjenica da se u Bosni i Hercegovini nije za cijelo vrijeme austrougarske okupacije i bivše Jugoslavije organizovala moderna trgovina i ponuda domaćih proizvoda, ukazuje na još jedan uzrok njene privredne zaostalosti. Svoja prirodna bogatstva i značajne poljoprivredne, industrijske i zanatske proizvode Bosna i Hercegovina je prodavala po nerealno niskim cijenama, pri čemu je njoj uvijek ostajalo najmanje dobiti. Tako zaostala trgovina nije ni mogla da pospješi brži razvoj drugih privrednih grana u Bosni i Hercegovini.

[52] ABH, ZMF br. 12843/BH 1907.

REZIME

Okupacijom od strane Austro-Ugarske Monarhije 1878. godine, Bosna i Hercegovina je postala veoma privlačno tržište za plasman industrijske robe, pa su austrijski i mađarski privrednici nastojali da ovu mogućnost maksimalno iskoriste. Posebnu ulogu u plasmanu robe na bosanskohercegovačkom tržištu imali su Mađarski trgovački muzej iz Budimpešte i Austrijski trgovački muzej iz Beča. Prvi je osnovao svoju filijalu u Sarajevu 1890. godine, a zatim i agenture u Mostaru, Banja Luci, Brčkom i Tuzli, dok je drugi muzej počeo svoju djelatnost u Bosni i Hercegovini 1906. godine.

Iz podataka o prometu vidi se da je Mađarski trgovački muzej ostvarivao plasman mađarske robe u godišnjem iznosu od oko 600.000 forinti, a mimo Muzeja prodavano je još skoro tolika vrijednost mađarske robe. Iako se ovdje radilo o kulturnim ustanovama, one su to u Bosni i Hercegovini bile samo po imenu, jer nisu ništa radile u smislu obrazovanja proizvođača i trgovaca, razvijanju ukusa potrošača i proizvođača robe, primjeni tuđih iskustava i sl. Također, ova dva muzeja nisu ništa učinili na plasmanu proizvoda Bosne i Hercegovine na tržištima Monarhije, što su po ugovoru bili dužni i zbog čega su od Zemaljske vlade i dobivali subvencije.

Trgovačko društvo Bosne i Hercegovine pokušalo je 1907. godine da u Sarajevu osnuje trgovački muzej, jer su se i domaći trgovci uvjerili u ogroman značaj ovakvih ustanova. Razrađena je bila i koncepcija djelatnosti muzeja i mehanizam finansiranja izgradnje zgrade muzeja, ali su Zemaljska vlada i Zajedničko ministarstvo u Beču odgodili ostvarenje tog prijedloga i brigu o tome prenijeli na buduću Trgovačku i obrtničku komoru, koja ovu inicijativu nije iskoristila.

RÉSUMÉ

Par l'occupation de la monarchie austro-hongroise en 1878, la Bosnie et Herzégovine est devenue un marché très attirant pour le placement des marchandises industrielles, de sorte que les industriels autrichiens et hongrois cherchaient à profiter de cette possibilité au maxime. Le rôle particuler dans le placement des marchandises sur le marché de Bosnie et Herzégovine a été joué par le Musée commercial de Hongrie, de Budapest, et le Musée commercial d'Autriche, de Vienne. Le premier a fondé sa filiale à Sarajevo en 1890, et ensuite également ses agences à Mostar, Banja Luka, Brčko et Tuzla, tandis que le second musée a commencé son activité en Bosnie et Herzégovine en 1906.

D'après les données sur la circulation, on voit que le Musée commercial de Hongrie réalisait le placement de marchandisses hongroises dans le montant annuel d'environ 600 000 florins, et en dehors du Musée on vendait presque la même valeur de marchandises hongroises. Bien qu'il s'agissait ici des institutions culturelles, elles ne remplissaient leur fonction que par le nom, car elles ne faisaient rien au sens de l'instruction de producteurs et de commerçants, au sens du développement du gout des consommateurs et des producteurs de marchandises, de la mise en pratique des expériences d'autrui, etc. Ces deux musées ne faisaient rien non plus, sur le placement des produits de Bosnie et Herzégovine sur les marchés de la Monarchie, ce qu'ils étaient obligés de faire d'après l'accord commercial, et à cause de quoi ils obtenaient des subventions du Governement national.

La société commerciale de Bosnie et Herzégovine a essayé en 1907, de fonder à Sarajevo le musée commercial, car les commerçants du pays s'étaient persuadés de la grande importance de pareilles institutions. La conception de l'activité du musée a déjà été élaborée, ainsi que le mécanisme du financement de la construction du musée, mais le Gouvernement national et le Ministère commun à Vienne ont différé la réalisation de cette proposition et le soin a été transmis sur la future Chambre de commerce et de métiers, qui n'a pas profité de cette initiative.

Vasiljka Stojković

RADNIČKO KULTURNO DRUŠTVO »PROLETER« DO IZBIJANJA I SVJETSKOG RATA

I pored toga što je dolaskom Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini kapitalizam kao progresivniji društveni i privredni sistem brzo zagospodario u zemlji, te su se analogno tome, i u životu naroda izvršile duboke i višestruke promjene »kulturno-socijalni život u Bosni i Hercegovini počeo se vrlo kasno razvijati. U sredini stalnih trzavica i neuređenog političkog stanja u zemlji u fazi patrijarhalno-socijalnog života i vrlo niske kulture, on je za dugo pokazivao sve znake primitivnosti i nerazvijenosti. Državne vlasti i režim koji je svim sredstvima smetao i ometao ekonomsko i kulturno-prosvetno podizanje naroda nalazio je uvek načina kako će što bolje i uspešnije sprovesti svoje intencije«.[1]

Za vrijeme okupacije Bosne i Hercegovine oblast prosvjete i kulture bila je forsirana samo utoliko ukoliko se uklapala u sistem nove vlasti. Okupator nije namjeravao da pomogne narodu da izađe iz vijekovne zaostalosti, nego je usmjeravao svu kulturno-prosvjetnu djelatnost u pravcu isticanja svoje civilizatorske misije pred stranim svijetom. Iz ovih razloga Austro-Ugarska je za Sarajevo, kao glavni grad, na području kulture i prosvjete, učinila daleko više nego za ostale dijelove okupirane zemlje.

Skoro punih prvih deset godina okupacije Bosne i Hercegovine nije se ni moglo misliti o bilo kakvim udruženjima. Vlada je pokušavala da osniva društva preko kojih bi mogla uticati na domaće stanovništvo. To su bile, uglavnom, čitaonice i još neka društva, kao npr., »Dobrotvorno vatrogasno društvo« osnovano u Sarajevu 1880. godine.

U periodu od 1881—1887. godine osnovano je nekoliko društava za sve konfesije, i to: tri vatrogasna, tri čitaonice, jedna ženska zadruga i dva dobrotvorna društva, sva sa tendencijom da privuku i angažuju domaći elemenat, kao i da na njega utiču u vladi u povoljnom smislu.

[1] Đorđe Pejanović: »Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva BiH za vreme austrijske vladavine«, Sarajevo, 1930., str. 16.

Pravoslavno stanovništvo, među prvim, pokušava da organizuje pjevačka društva koja bi učestvovala na svetosavskim proslavama, kao u Tuzli 1879., 1880., 1883., 1885. godine, Sarajevu 1882., Foči 1883. godine itd.

Od 1887. godine javlja se jači pokret za osnivanje društva, ali kako nije postojao zakon za udruženja, na društva su se odnosili policijski propisi o »javnom redu i miru«, koji su bili vrlo strogi. Najmanja sitnica je smatrana opasnom i u to vrijeme »društvo potpada u smislu postojećih propisa u celom svom obimu i radu nadzoru i kontroli vlasti«.[2] Dozvola za osnivanje društva dobijala se teško, potrebne su bile mnogobrojne formalnosti — trebalo je čekati dugo, nekada i više godina da se odobre pravila društva. Tek 1910. godine donijet je zakon o udruživanju, čime je bila ublažena velika procedura, ali su vlasti i dalje uticale na rad svakoga društva, cenzurisale ga i mogle zabraniti njegovo postojanje u svakom momentu. Međutim, sve te smetnje nisu mogle da zaustave dalji proces jačanja rada na kulturno-prosvjetnom polju.

Prvi značajan oblik udruživanja u Sarajevu, kao i u zemlji, bila su pjevačka društva, koja su postepeno stvarana.

1887. godine vlada je dozvolila austrijskoj činovničkoj koloniji da osnuje »Muško pjevačko društvo«. Rad ovoga društva, čiji su članovi bili muzički obrazovani, pozitivno se odrazio i na domaća društva koja su poslije njega nicala, posebno je »njihov rad davao njima neposrednog podstreka za negovanje muzičke umetnosti«.[3]

Pjevačka društva domaćeg stanovništva, osim Muslimana, koji u to doba nemaju pjevačkog društva, bila su u početku značajna žarišta kulturno-prosvjetnog i nacionalnog rada. Ona su, pored njegovanja pjesme i muzičke kulture, postavila cilj propagiranja i jačanja nacionalne svijesti, kao i prosvjetno uzdizanje i opismenjavanje. U ovom pogledu srpska i hrvatska društva imaju istovjetne ciljeve.

Prvo pjevačko društvo osnovano je 1888. godine na prijedlog sarajevskih Srba-zanatlija pod nazivom »SLOGA«. Ovo društvo je imalo širok djelokrug rada: često je priređivalo sijela, zabave, učestvovalo sa pjesmom u mnogim javnim priredbama, kao, na primjer, na vidovdanskoj i svetosavskoj proslavi, pjevalo u obadvije pravoslavne crkve itd. Poslije aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine društvo jača veze sa Srbijom — odlazi povremeno na koncerte u Beograd, a u Sarajevu često istupa sa gostima iz Srbije.

Godine 1902. osnovano je srpsko-prosvjetno kulturno društvo »PROSVJETA«. Ono je prije svega davalo stipendije đacima, osnivalo đačke i šegrtske domove, aktivno radilo na prosvjećivanju širih narodnih masa putem analfabetskih kurseva i izdavanja bukvara za nepismene, stvaralo biblioteke, čitaonice i slično. Sa širokim djelokrugom prosvjetno-kulturnog rada društvo je predstavljalo maticu

[2] »Bosansko-hercegovačke novine«, br. 4, Sarajevo, 12. IX 1878. g.

[3] Dr. B. Milanković, Muzika u Sarajevu, Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva 11—12., 1939. g.

srpskog kulturnog života, te je kao takvo sa izbijanjem I svjetskog rata proglašeno veleizdajničkim i raspušteno, a njegovi članovi masovno hapšeni i proganjani.

Hrvatsko pjevačko društvo »TREBEVIĆ« osnovano je 1894. godine na inicijativu hrvatskih zanatlija. Kao i »SLOGA« ovo društvo je pjesmom propagiralo i jačalo nacionalnu svijest. Iz njega će se kasnije razviti i ostala hrvatska društva u Sarajevu. Hrvatsko kulturno društvo »NAPREDAK«, osnovano 1904. godine, nastalo je fuzionisanjem dva slična potporna društva: Mostarskog hrvatskog potpornog društva za pomaganje đaka srednjih i osnovnih škola i Sarajevskog društva za namještanje djece u zanate i trgovine. Težište ovoga društva bilo je i stvaranje domaće inteligencije. Ovaj zadatak je uspješno obavljan preko povjereništava, pododbora i podružnica.

I kod Hrvata, kao i kod Srba, glavni motivi stvaranja društava bili su motivi nacionalnog karaktera. Sve dok je hrvatski pokret bio više kulturno-prosvjetni i duhovni, austrougarskom režimu je odgovarao. Ali kada se dvadesetih godina XIX vijeka pretvara u čisto politički pokret »sa namjerom okupljanja svih Hrvata u cijeloj Austro-Ugarskoj Monarhiji vlasti su počele da suzbijaju taj pokret ispočetka blaže, a kasnije sve strožijim sredstvima«.[4]

Kod muslimanskog stanovništva dugo se ne osjeća potreba za udruživanjima, uglavnom zbog težnje za očuvanjem starog načina života. 1888. godine Muslimani osnivaju »Muslimansku čitaonicu«, a 1903. godine osnovano je muslimansko kulturno-prosvjetno društvo »GAJRET« sa ciljem da pomaže školovanje muslimanskih đaka, posebno na srednjim i visokim školama. Ovo društvo osnovala je grupa muslimanskih intelektualaca. Ono se brzo razvijalo i sve više sticalo podršku muslimanskog naroda, a od 1907. godine, pod okriljem muslimanskog političkog vođstva, postalo žarište kulturno-prosvjetnog rada među Muslimanima. Do I svjetskog rata pored pomaganja i školovanja muslimanskih đaka, rad društva se proširio i na prosvjećivanje muslimanskih masa putem analfabetskih kurseva, predavanja, izdavanja kalendara »Gajret« itd. Zbog toga što je društvo bilo protivrežimski orijentisano, moralo je obustaviti rad, a za vrijeme I svjetskog rata njegovi vodeći članovi su stradali u austrijskim zatvorima, kao na primjer, Avdo Sumbul, Behžet Mutevelić i dr.

Pjevačko društvo sefardskih Jevreja »LA LIRA« osnovano je 1900. godine. Pod vođstvom Koste Travnja »La Lira« je izvodila muzička djela jevrejskih, jugoslovenskih i drugih kompozitora i imala zbor koji nije zaostajao iza »Trebevića« i »Sloge«.

Dok su manje-više pomenuta društva, a i većina društava u Bosni i Hercegovini bila osnovana na nacionalnoj osnovi, radničko pjevačko društvo *PROLETER*, osnovano 1905. godine, imalo je isključivo klasni karakter, bez obzira na nacionalnost. Ovo društvo, peto po redu od sarajevskih pjevačkih društava, nastalo je sa namjerom da među radnicima prevashodno razvija borbeno raspoloženje i klasnu

[4] »Napredak«, Glasilo Hrvatskog kulturnog društva »Napredak« u Sarajevu, Sarajevo, br. 1—2., str. 11.

svijest njegovanjem vokalne umjetnosti, a zatim kulturno obrazuje i utiče na razvijanje ljubavi i smisla radnika prema pjesmi i umjetnosti uopšte.

Od ostalih društava u Sarajevu postojala su još nekoliko sportskih i lovačkih, koja su osnovali doseljenici.

Pored ovih društava u sarajevskim školama, posebno u Velikoj gimnaziji, djeluje nekoliko tajnih đačkih društava sa pretežno kulturno-prosvjetnim karakterom. Međutim, pred I svjetski rat, jedan dio ovih društava ističe i tretira i politička pitanja. Najpoznatije među ovim đačkim društvima, a svakako i najprogresivnije je osnivanje đačkih kružoka iz kojih je izrastao jugoslovensko-revolucionarni pokret *MLADA BOSNA* (1910—1914. god.). Kod članova ovog pokreta politička pitanja sve više potiskuju književna. Najpoznatije djelo jugoslovensko-revolucionarnog pokreta »Mlade Bosne« bio je sarajevski atentat 28. juna 1914. godine, koji je poslužio kao neposredan povod I svjetskom ratu, dok su uzroci bili složeniji i predstavljali rezultat imperijalističkih težnji za novom podjelom svijeta.

Prema zvaničnim podacima (Bericht Uber die Verwaltung von BiH 1914—1916., s. 202—207.) u Sarajevu je 1913. godine djelovalo 123 društva sa članstvom od ukupno 44.337 lica. Od ovih društava bilo je interkonfesionalnih 71, srpskih 9, muslimanskih 8, hrvatskih 13, jevrejskih 11, njemačkih 6, češka 2. i po jedno slovenačko, poljsko i mađarsko.

U svim zemljama sa formiranjem klasnog radničkog sindikalnog pokreta u njegovom krilu niču istovremeno i kulturna društva, na prvom mjestu pjevačka. Ona su, pored zadataka da pruže razonodu radnicima, vršila veliki proleterski kulturni uticaj na šire slojeve, koje je trebalo ideološki pridobiti za težnje i borbu klasnog radničkog pokreta. U tom pogledu je kulturno radničko društvo »Proleter« odigralo izuzetno važnu istorijsku ulogu u Bosni i Hercegovini. Njegov sadržajni kulturni program, a posebno pjesme, pretežno buntovne i revolucionarne, snažno su odjekivale među radnicima i predstavljale uspješno oruđe u borbi ka ciljevima koje je pred sebe postavio radnički pokret Bosne i Hercegovine, posebno kada se uzme u obzir da je za vrijeme austrougarske okupacije eksploatacija radnika bila vrlo surova, jer »niske nadnice, vrlo dug radni dan, bijedni stanovi, česta unesrećavanja na radu, besposlica, globe i šikanacije: to su okolnosti koje su život radničke klase BiH činile vanredno teškim«.[5]

Najčešća forma borbe i otpora radnika na ekonomskom polju protiv vlastodržaca bili su štrajkovi, koji su sve do 1906. godine, tj. do generalnog štrajka, bili neorganizovani i predstavljali više odraz spontanog istupanja radničke klase. Uporedo sa njima i sve masovnije

[5] Nedim Šarac: »Položaj radničke klase u BiH pod austrougarskom okupacijom (1878—1914.), Beograd, 1951., str. 30.

proslave 1. maja u Sarajevu, kao i u zemlji, bile su prava smotra snage i odlučnosti radničke klase. Ove proslave dobijale su karakter javne političke manifestacije.

Na prvom javnom zboru radnika u Sarajevu 27. avgusta 1905. godine Mića Sokolović, knjigovezački radnik, jedna od najmarkantnijih ličnosti među osnivačima modernog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, pročitao je nacrt »Pravila Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu« bez razlike vjere i narodnosti. Nacrt Pravila Glavnog radničkog saveza (GRS) sa neznatnim izmjenama i nadopunama bio je jednoglasno prihvaćen, obzirom da su radnici shvatili značaj stvaranja Glavnog radničkog saveza kao prekretnice u svojim težnjama i istinitosti riječi Miće Sokolovića, koji je tom prilikom između ostalog rekao: ».... sa udruženjem poboljšaćemo i svoje jadno materijalno stanje. Nije dovoljno da se udruže radnici u jednom mjestu, već treba stvarati radničku centralu u Sarajevu, koja će obuhvatiti svo radništvo u Bosni i Hercegovini[6], te tako organizovano iz jednog centra rukovoditi«.

Glavni radnički savez je činio ustvari skup sindikata ili strukovnih udruženja, a jedan od njegovih zadataka bio je i osnivanje večernjih kurseva za obrazovanje radnika i stvaranje kulturno-prosvjetnog društva. O onom dijelu nacrta Pravila Glavnog radničkog saveza koji je govorio o osnivanju pjevačkih zborova, na pauzi javnog zbora, raspravljao je sa grupom radnika Andrija Kanja, zidarski radnik, te je tako iz te »grupe bez imena još formalno neorganizovane, čije je note i muzički instrumenat za vježbu nosio u svom uhu zidarski radnik Andrija Kanja, prvi njen dirigent, a kuglana gostionice »Slavenska Lipa« služila im je za održavanje proba, razvio se i dalje stasao uporedo sa borbenim radničkim pokretom... naš »Proleter«.[7]

Neposredno poslije održavanja prvog javnog zbora radnika u Sarajevu grupa radnika pjevača sastaje se u gostionici »Slavenska Lipa«, u kojoj su se inače održavali i sindikalni sastanci, te otpočinje sa probama grupnog pjevanja. Među radnicima je tada vladalo veliko interesovanje za formiranje radničkog pjevačkog zbora, ali usljed nedostatka materijalnih sredstava, kao i nastalih progona od strane vlasti, bilo je nemoguće nabaviti potrebne instrumente za rad. Pojedini glasovi su probani i svrstavani po sluhu. Pod kako teškim okolnostima je radničko kulturno društvo »Proleter« otpočelo sa radom dovoljno je istaći činjenicu da su probe usljed nedostataka prostorija održavane u kuglani.

Prvi javni nastup radnika-pjevača bio je na velikoj radničkoj skupštini održanoj u jesen 1905. godine. Tom prilikom zbor pjevača od 120 ljudi, bez ijednog muzičkog instrumenta, otpjevao je buntovnu »Marseljezu«, koja je počinjala riječima: »Hajdmo sinci domovine...« Kasnije su te riječi zamijenjene tekstom: »Zastava naša nek se vije...« Druga pjesma koju je zbor otpjevao bila je: »Drugarska nek se pjesma

[6] »Naš život«, Sarajevo, god. I/1905., br. 9—10., str. 140.

[7] Spomenica Radničko-kulturno-umjetničkog društva »Proleter« (1905—1955.), Mika Vukojević: U periodu klasnog buđenja proletarijata u BiH, Sarajevo, 1955. g., str. 15.

ori«. Od tog vremena pa nadalje zbor radničkog kulturnog društva »Proleter« nastupao je na svim skupštinama, zborovima i proslavama koje je organizovala radnička klasa, bodreći radnike i unoseći oduševljenje među njih.

Nakon osnivanja Glavnog radničkog saveza, usljed sve jačeg širenja sindikalnog pokreta, počelo se ozbiljnije raditi u pravcu legalizacije pjevačkog zbora. Krajem 1905. godine održana je osnivačka skupština radničkog kulturnog društva, na kojoj je zaključeno da se zbor nazove »*RADNIČKO PJEVAČKO I TAMBURAŠKO DRUŠTVO »PROLETER*«. Za prvog predsjednika društva bio je izabran Ivan Salamunović, docnije predsjednik privremene uprave Glavnog radničkog saveza.

Iako je skupština društva »Proleter« od vlasti bila odobrena, javni rad zbora, kao i rad ostalih organizacija, bio je strogo zabranjen. Ali i pored toga što su vlasti pravile stalne smetnje i progonile funkcionere radničkog pokreta i napredne radnike, nisu mogle slomiti i volju za dalje akcije radnika i rad njenog kulturnog društva. U to vrijeme dolazi za zborovođu obućarski radnik Ivan Džanić, koji uvodi notalno pjevanje, što je znatno poboljšalo umjetnički kvalitet programa. Iako je podučavanje radnika-pjevača održavano pomoću tamburice zbor je napredovao i već 1906. godine uzeo aktivnog učešća u prvomajskoj proslavi, koja je održana u Lukavici kod Sarajeva.

Dio Radničkog doma u Tereziji ul. 11

Krajem 1906. godine sve strukovne organizacije zajedno sa društvom »Proleter« uselile su se u mali Radnički dom u ul. Terezija 11. U jednoj većoj sali Radničkog doma održavale su se konferencije i zabave, a u drugom dijelu doma (na spratu) društvo »Proleter« je

imalo prostorije za probe. I pored toga, što su okolnosti pod kojima su radile radničke organizacije i njihovo društvo bile teške, ipak je Dom i takav, kakav je bio, omogućio bolji rad.

1906. i 1907. godine društvo »Proleter« istupa na svim radničkim zborovima i konferencijama, kao i na proslavama 1. maja, o kojim govori Bogdan Krekić, jedan od funkcionera radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, koji između ostalog navodi: »... Okićeni, oduševljeni izlazimo i svrstavamo se. A zatim kada je povorka svrstana, iznose zastavu, našu Crvenu zastavu. Visoko uzdignuta lepršа ona. U nama bije oduševljenje. Gordo gledamo u to naše znamenje. A zatim dok se zastava visoko vije, odjeknu gromoglasni pozdrav našeg »Proletera«: »Zastava naša nek se vije, slobode, pravde to je znak« !... »Ponosni smo svi mi kako našom Crvenom zastavom, toliko i našim »Proleterom«. Tada sam osjetio dvoje: i veliki značaj naše pesme i potrebu da i sam uđem u zbor pevača radi što gromoglasnijeg izraza onog intuitivnog osećanja koje je bilo izraženo u pesmi koju

Zbor »Proletera« 1907. god.

sam uvek voleo: »Zdravo da ste hrabri borci«[8]. Bogdan Krekić je spadao u onu grupu pjevača »Proletera« koja ide od drugog tenora do prvog basa. Posebno su mu imponirali basisti: Holub, Vitas i Ćupić. Vrlo brzo je napustio zbor »Proletera«, jer su ga zadaci koje mu je postavio radnički pokret odvukli na drugu stranu.

[8] »Snaga«, ilustrovani radnički list za kulturu i sport, god. V., br. 11—12., Sarajevo, 1932. g. str. 9.

Veliki uspjeh postigao je zbor »Proletera« na javnoj skupštini radnika u Sarajevu 1907. godine. Skupština radnika bila je održana u Gradskoj bašti. Zbor »Proletera« bio je posebno pozdravljen prilikom izvođenja popularne pjesme »Da živi rad«, koja u sebi sadrži riječi koje su oduševljavale radnike posebno strofa:

»U divljaka ljuta strijela,
Željeznica, selo grad,
Naših ruku to su djela,
Da nam živi, živi rad«!

Radnici su sa zanosom slušali tu pjesmu i mnogi su poslije toga, kako navode, željeli i sami da stupe u radnički zbor. Tako Rajko Vitas izjavljuje: »Slušajući sa zanosom tu burnu i snažnu radničku pjesmu, odlučio sam odmah da stupim u taj radnički zbor, da i ja sa svojim glasom dadem oduška svome srcu«. Dalje navodi da se osvjedočio živeći u sredini radnika-pjevača da je vladalo veliko drugarstvo, kao i »... bili smo svi organizovani, svaki u svom sindikatu i sačinjavali smo kulturni dio opšteg radničkog pokreta, koji je u svim prilikama najsavjesnije vršio svoj zadatak«.[9]

U 1907. godini otpočinje sa radom i diletantska sekcija društva »Proleter«, većinom sa komadima iz radničkog života, dosta loše prevedenim sa njemačkog jezika.

Sistematski rad »Proletera« datira s jeseni 1907. godine, iako pravila društva nisu još odobrena. U ovoj godini po prvi put nailazimo na podatak o sastavu odbora društva. Novi odbor sačinjavali su: Jaroslav Samek (predsjednik), Martin Štefan (potpredsjednik), te članovi: Stjepan Miličević, Alojz Divoš, Franjo Akerman, Đulija Bartoleti i Sara Radović, a nadzorni odbor: Vojislav Kurilić, Milan Vajs i Đuro Vasić.

1908. godine rad društva »Proleter« je plodan i pored toga što je to godina aneksije Bosne i Hercegovine, što je izazvalo niz pometnji i trzavica, kao i nezadovoljstvo radničke klase, svjesne da aneksija nije predstavljala suštinsku promjenu statusa Bosne i Hercegovine, već pravnu, i krila u sebi težnju za potpunom eksploatacijom i realizovanjem njemačko-austrijskog ekspanzionističkog plana. Međutim, radnička klasa Bosne i Hercegovine još uvijek u formiranju i nedovoljno zrela nije bila u stanju da energično istupi protiv okupatora i spriječi aneksiju, kao što je nije mogla spriječiti ni srpska vlada sa Pašićem na čelu, koja je uložila najveći protest, intervencija sa strane.

Krajem 1908. godine, a poslije aneksije Bosne i Hercegovine, vodila se u Sarajevu akcija za stvaranje Socijal-demokratske stranke (SDS). U decembru mjesecu izrađen je akcioni program stranke. Povodom ovoga održana je skupština radnika u Sarajevu, koja se rezolucijom izjasnila za taj program.

Radnička klasa i Socijal-demokratska stranka Bosne i Hercegovine, koja je osnovana 1909. godine, nalazila se u stalnoj ofanzivi, ali i opterećena slabostima, koje su neminovan pratilac svake stranke

[9] »Snaga«, ilustrovani list za kulturu i sport, g. V., br. 11—12., str. 18 i 19.

i partije u njenoj početnoj fazi. Ona nije, na primjer, znala da poveže svoju borbu sa selom, bila je razjedana suprotnostima mišljenja — posebno od strane oportunističke desnice, a kasnije, iako je osuđivala rat 1914. godine, nije preduzela ništa da ga javno osudi itd. Ali, iako opterećen slabostima, radnički pokret je u to vrijeme predstavljao najveću opasnost za buržoaziju, te mu se ona energično suprotstavljala. Od strane vlasti bilo je sve cenzurisano, sumnjive skupštine bile su rasturane, a napredni radnici i njihove vođe proganjani i zatvarani. Odobrenim sastancima i skupštinama obavezno su prisustvovali predstavnici vlasti (policije). Pod kakvim su okolnostima radili radnici u Bosni i Hercegovini, lijepo opisuje Dimitrije Tucović, delegat Kongresa Socijal-demokratske stranke 1912. godine u Sarajevu, koji između ostalog navodi: »Kada sam bio pred radničkim domom u kome Konrges radi, prvo su mi u oči pali žandarmi i policajci koji u većem broju, kao kakva blokada neprijateljskog grada stražare oko kuće, na tribini, u začelju stola, tamo gdje je mjesto predsjednika Kongresa sjedi policijski organ sa svojim sekretarom koji stenografiše svaku riječ«.[10]

Poslije mnogo zapreka i trzavica zbor »Proletera« se stabilizovao. Na sjednici od 17. II 1908. godine osnovan je na prijedlog Jove Ninkovića tamburaški zbor kao posebna sekcija društva. Zbor se nalazio pod vođstvom Julija Holuba. U ovoj godini diletantsku sekciju vodio je stolarski radnik Stjepan Sudarević. U pjevačkoj sekciji, tj. konferenciji ove sekcije od 15. III 1908. godine izvršena je nadopuna odbora. Za predsjednika odbora bio je izabran Đuro Maček, a za potpredsjednika Ferdinand Kreizl. Na ovoj konferenciji odlučeno je da zbor društva »Proleter« ide na izlet u Zenicu, te u vezi ovoga odbor je zaključio: »da muški idu o svom trošku, a da se večera ne daje pjevačima, neka bude više prihoda za list«.[11] Ovakva odluka odnosila se na prikupljanje dobrovoljnih priloga za pokretanje radničkog lista — organa Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine »GLAS SLOBODE«, koji počinje izlaziti od 1909. godine.

U toku 1908. godine zbor »Proletera« ima 14 nastupa na raznim priredbama. Pjevački repertoar sastojao se od pjesama: »Radnički pozdrav«, »Marseljeza«, »Probuđenje duhova«, »Ruža spava«, »More adrijansko« i »Lovačka pjesma«.

Rješenjem Zemaljske vlade od 8. decembra 1908. godine, konačno su poslije trogodišnjeg nastojanja potvrđena Pravila radničkog pjevačkog i tamburaškog društva »Proleter«, koja nažalost nisu sačuvana, ali obzirom da se društvo »Proleter« od toga vremena pa do izbijanja I svjetskog rata nije suštinski mijenjalo u odnosu na svoje kompetencije mogu se uzeti u obzir sačuvana pravila iz 1914. godine, koja sa neznatnim nadopunama gotovo potpuno mogu odgovarati pravilima iz 1908. godine.

---

[10] Dimitrije Tucović; Izabrani spisi, Knjiga II, Prosveta, Beograd, 1950. str. 14.

[11] »Snaga«, ilustrovani list za kulturu i sport, God. V., 1932., br. 11—12., str. 4.

Pravila društva »Proleter« iz 1914. godine podijeljena su u 19. poglavlju sa ukupno 20 članova. Najvažnija poglavlja Pravila ovoga društva odnose se na:

1. Ime i sjedište društva iz čega se vidi da su organizovani radnici pod Glavnim radničkim savezom osnovali društvo pod imenom: Radnički pjevački, tamburaški i diletantski zbor »Proleter«, sa sjedištem u Sarajevu;

2. Svrha društva je da obučava svoje članove u notalnom pjevanju i sviranju radničkih, međunarodnih i umjetničkih pjesama, da unapređuje i gaji diletantsku umjetnost, te da svojim sadržajnim radom, kao, na primjer, organizovanjem izleta, zabava, koncerata i ostalih svečanosti širi društvenost među članovima. Svrha društva je i da priređuje društvene zabave, izlete i produkcije u korist dobrotvornih ciljeva, a naročito u korist ciljeva što ih zastupa Glavni radnički savez. Iz djelokruga društva isključuje se, kako je navedeno u Pravilima, »svaki politički značaj«;

3. Članovi društva podijeljeni su u tri kategorije, i to:

a) izvršujuće-obdarene i izabrane članove,

b) utemeljače koji mogu biti pojedinci »neporočne osobe«, korporacije, udruge, zavodi i stručni savezi, i

c) potpomažuće članove koji mogu biti svi oni navedeni kod članova utemeljača.

Svi članovi društva podliježu plaćanju upisnine i mjesečne članarine. Oni imaju pravo da prisustvuju besplatno svim koncertima i zabavama koje »Proleter« organizuje, kao i da suodlučuju (izvršujući i potpomažući članovi) na skupštinama o svim pitanjima sa aktivnim i pasivnim pravom glasa.

Svi navedeni članovi dužni su čuvati ugled društva, držati se skupštinskih zaključaka, plaćati članarinu na vrijeme, a izvršujući članovi dužni su još dolaziti tačno na društvene vježbe. Članstvo može prestati dobrovoljnim istupom i isključenjem. U oba slučaja članovi gube sva prava i dužnosti prema društvu;

4. Društvene poslove vodi Upravni odbor od 7 lica koji iz svojih redova bira predsjednika, potpredsjednika, blagajnika i arhivara. Upravni odbor bira se na Glavnoj skupštini društva (godišnjoj) i mandat mu traje jednu godinu.

Upravni odbor upravlja društvenom imovinom, prima i isključuje članove, priređuje društvene koncerte i zabave, bira zborovođu i u dogovoru sa Glavnim radničkim savezom zaključuje o nabavci potrebnih muzikalija i svim izdacima društva.

Društvo »Proleter« ima i svoju zastavu.

Zborovođa društva predstavlja značajnu i uglednu ličnost. On rukovodi i predlaže programe za koncerte i zabave Upravnom odboru i rukovodi obukom u pjevanju;

5. Nadzorni odbor (tri člana) bira Glavna skupština na 1 godinu. Dužnost mu je da vodi nadzor nad radnom Uprave i blagajne društva.

6. Skupština društva saziva se jedanput godišnje. U izuzetnim slučajevima može se sazvati i vanredna skupština ako to Upravni odbor zaključi, ili ako to zahtijeva najmanje 1/3 članova društva, i to pismeno uz navod predmeta o kome će se raspravljati. Skupština punovažno odlučuje ukoliko joj, pored članova Upravnog odbora, prisustvuje najmanje 1/3 članova. Ukoliko nema dovoljno članova, skupština se odlaže i saziva u roku od 8 dana i bez obzira na broj prisutnih punovažno odlučuje, sem što ne može odlučiti o prestanku rada društva. Rad društva može prestati samo u slučaju ako najmanje 2/3 svih članova društva prisustvuje skupštini i većina odluči o prestanku. Društvo može prestati i u slučaju kao ga oblast raspusti.

U slučaju prestanka rada društva imovina se prenosi na Glavni radnički savez, koji će je čuvati do osnivanja novog društva. Ukoliko se u roku od tri godine ne osnuje novo društvo sa istim ciljem, potpomagaće se od zaostale imovine društva oskudni članovi saveza;

7. Obranički sud od tri člana rješava međusobne sprove. Nezadovoljni odlukom ovoga suda imaju pravo prigovora na Glavnu skupštinu, koja o tome punovažno odlučuje, i

8. Vrlo karakteristično poglavlje Pravila odnosi se na nadzor vlasti, koja u skladu sa zakonom o društvima za Bosnu i Hercegovinu zahtijeva dužno ispunjavanje svih obaveza prema zakonu. Nadzoru društva podliježe cjelokupan rad i aktivnost društva, kao i rad njene skupštine. Sve skupštine društva moraju se tri dana ranije prijaviti vladinom povjereniku za zemaljski glavni grad Sarajevo.[12]

Osnivačka skupština društva »Proleter«, čija su Pravila bila odobrena (8. decembra 1908.), održana je 24. januara 1909. godine u Radničkom domu u prisustvu predstavnika vlasti Ilije Mandića. Na skupštini je izabran novi odbor na čelu sa predsjednikom Todorom Vukosavljevićem, obućarskim radnikom, potpredsjednikom Sergijem Baltićem, tajnikom Ivanom Kurtovićem, blagajnikom Slavkom Lacinom, arhivarom Danilom Toholjem, a za članove odbora bili su izabrani: Ivan Ungar, Rano Stojanović, Atijas Levi i Vojislav Kurilić. U nadzorni odbor ušli su: Ivan Rasek, Rajko Vitas i Rajmund Džema. Odbornički sud sačinjavali su: Ivan Salamunović, Sreten Jakšić i Nikola Kurtović.

Diletantsku sekciju vodio je Stjepan Milićević.

Novi odbor uspostavio je čvršće veze sa radničkim zborovima kulturnih društava iz Beograda i Zagreba (»Abrašević« i »Jednakost«), tražeći partiture radničkih pjesama i pozorišnih komada.

Poslije izbora legalnog odbora 24. januara 1909. godine u zboru »Proletera« se osjeća življi rad, a od te godine djelatnost »Proletera« možemo potpunije pratiti, jer je počeo da izlazi radnički list-organ Socijal-demokratske stranke Bosne i Hercegovine »GLAS SLOBODE«, koji je notirao, a bitnija istupanja »Proletera« i detaljnije opisivao.

Jedna od značajnijih zabava »Proletera« u 1909. godini bila je organizovana u Radničkom domu. Pored »Proletera« na ovoj zabavi

[12] Arhiv BiH, Kultura i umjetnost u BiH pod austrougarskom upravom, Sarajevo, 1968. god., str. 673—679. (dokumenat 1—2., broj: 31174)

sudjelovalo je tamburaško društvo »Flugrad« kojim je dirigovao Mihajlo Marković. Na ovoj zabavi su bile izvedene sljedeće tačke: »Radnički pozdrav«, »Lovačka pjesma«, »Opasan posjet« (lakrdija u jednom činu), »Nekadašnja policija« (šaljiva igra u jednom činu) prevedena sa njemačkog jezika, i »Solidarität«.

16. marta 1909. godine bilo je zaključeno da se ponovo osnuje diletantski klub u kome su vidno sarađivali Sergije Baltić, Savo Rađenović i Đorđe Mesečkov. U julu mjesecu na upražnjeno mjesto predsjednika kluba Vukosavljevića dolazi Sergije Baltić.

Na poziv podružnice Saveza drvodjeljaca »Proleter« je 8. jula priredio izlet u Kobiljdo (Kasindo), gdje je održao uspjelu zabavu. U vezi s budućim izletima, koji su tražili veća materijalna sredstva, na pjevačkoj konferenciji (u novembru) odlučeno je da se osnuje »putujući fond« sa namjerom da podmiruje troškove prilikom odlaska na izlete. Na konferenciji je donijet i Pravilnik diletantskog kluba, za čije su reditelje bili izabrani: Baltić, Mesečkov, Atijas i Kurtović. Aktivnost ovoga kluba osjećala se preko njegovih čestih nastupa. U 1909. godini diletantska sekcija istupa 11 puta. Između mnogobrojnih komada, najčešće se na repertoaru nalaze: »Opasan posjet«, »Nekadašnja policija«, »Običan čovjek«, »Kćerke rada«, »Mir ili okovi« i »Borba«.

11. jula 1909. godine »Proleter« je organizovao izlet u Mostar. Na izlet je iz Sarajeva pošlo 80 osoba. Dočekani od radnika iz Mostara još na željezničkoj stanici, pjevači »Proletera« otpjevali su popularnu pjesmu »Radnički pozdrav«. Na uspjeloj zabavi koja je održana u sali hrvatskog pjevačkog društva »Hrvoje«, pored »Proletera«, učestvovala je tamburaška sekcija kulturno-zabavnog društva bosansko-hercegovačkih željezničara »Flugrad«.

Ovaj izlet, kao i svi izleti koje je kasnije organizovao »Proleter« imao je agitacioni karakter i odigrao značajnu ulogu u daljem napredovanju radničkih organizacija u Mostaru.

Kako se osjećala potreba za popunjavanjem zbora »Proletera« radnički list »Glas Slobode« od 1909. godine, pa nadalje, apeluje na radnike da se upisuju, ukoliko imaju dara za pjevanje, u izvršujuće članove, a ostali u potpomažuće članove društva sa članarinom od 50 hl. a za upis da prilože po jednu krunu.

»Proleter« je morao sve programe zabava i javnih istupanja prijavljivati Vladinom povjereniku za zemaljski glavni grad Sarajevo na uvid i odobrenje. Tako npr. uprava »Proletera« moli Glavnog vladinog povjerenika za zemaljski glavni grad Sarajevo za dozvolu da održi zabavu 4. decembra 1909. godine, obrazlažući to riječima: »Mislimo da će glavno vladino povjereništvo istu u cijelosti odobriti pošto su pjesme, deklamacije, a i igre već bile prigodom lanjskih zabava odobrene, a iste su samo zabavno šaljive...« odgovor: »Po priloženom programu zabava se dozvoljava, samo se pjesma »Sloboda štampe« za reklamiranje zabranjuje«[13], a ta pjesma koja je bila veoma popularna glasila je:

[13] Fond vladinog povjerenika za zemaljski glavni grad Sarajevo 2213., 29. I 1910. (Arhiv grada Sarajevo, DO-P-153).

Jedanput je slučaj htio
(a biće ih takvih mnogo
Nebojšu su nekog zvali
Da mu sude vrlo strogo
Novinar je bio neki
Ali koji, to ne znamo;
No sad bio koji bio
To ne spada na stvar amo.
Dok su drugi razgrabili
Masna zvanja, mjesta jaka
On je osto neustrašiv
U falangi slobodnjaka
I čekao senat mirno.
. . . . . .

Dakle vi ste, uče prvi
Optuženi ko što znate
Što ste jednim vašim člankom
Ismijali obligate.
Drugim člankom kazali ste
Da nam ustav ništ'ne vrjedi
Da se guši javno mnjenje
I da sunce pravde blijedi
Trećim člankom kazali ste:
Da se plode svud špijuni;
Da s od bivše omladine
Prave sluge i »poltroni«
I da mnogi omladinac
Nekadašnja iskra živa,
Danas miso najsvjetiju
Na krst diže i priziva,
Šta imate na to reći?

U auli tajac nasta.
Oblačina pada tmasta.
Dok se čule jasne rječi
I plameni njihov smiso
»Osuda će danas vaša
Potvrditi što sam piso«!....

1910. godine horovođu zbora »Proletera« Ivana Džanića zamijenio je Kosta Travanj, učitelj po profesiji i prvi kvalifikovani dirigent. Za njegovo vrijeme bio je kupljen 4. marta 1910. godine klavir od Saveza željezničara za 400. kruna.

Kosta Travanj bio je veliki entuzijasta, napredan čovjek i čitav niz godina ulagao je napor da zbor »Proletera« muzički unaprijedi u čemu je i uspio. Njegovo muzičko vaspitanje i oprobana rutina u dirigovanju, trud oko izbora pjevačkog repertoara i zavođenje čvrste discipline, podigli su zbor na daleko veću umjetničku visinu. Njegovim zalaganjem formiran je i ženski zbor. Istovremeno sa izborom Koste Travnja za horovođu, za tamburaškog zborovođu bio je izabran Milan Katić.

U 1910. godini pozorišni repertoar znatno se obogatio. Ne izvode se samo komadi Nušića, Trifkovića i dr., nego i djela Sterije Popovića, Gogolja, Čehova, Gorkog, Sinklera i još nekih klasika.

Kosta Travanj

Na pozorišnom repertoaru u ovoj godini najčešće se izvode: »Ciganin«, »Majska proslava«, »Laža i paralaža«, »Borba«, »Saćurica i šubara«, »Ko je lopov?«, »Kir Janja«, »Ženidba«, »Raspikuća« i »Ljubavno pismo«. Međutim, dramatizacija romana Maksima Gorkog »Mati« od domaćeg autora, čije ime nije sačuvano, a koja se završavala riječima: »živjela socijalna demokratija« i živom slikom: odlaskom u Sibir, bila je zabranjena na osnovu rješenja broj 7294/1910. u kome se navode razlozi: »... radi svoje kažnjive sadržine i tendencije, čega radi vam se ni rukopis ne vraća«, a na poleđini pribilježeni su citati iz komada koji »govori protiv države i poretka«.

U diletantsku sekciju društva »Proleter« u 1910. godini ulaze i ženski članovi za pjevački mješoviti zbor. Ova sekcija nije imala svog stalnog reditelja. Stjepan Sundarević pominje se kao prvi njen reditelj, a diletant i povremeni njen reditelj u to vrijeme bio je Stevo Obilić, jedan od značajnijih i istaknutih ličnosti generalnog štrajka radnika iz 1906. godine.

Glavna godišnja skupština društva »Proleter« za 1910. godinu održana je 13. marta uz prisustvo od oko 70 članova. Skupštinu je otvorio i prisutne pozdravio Sergije Baltić. Iz odborskih izvještaja koji su tom prilikom pročitani konstatovan je napredak društva u protekloj godini. U novi odbor društva »Proleter« ušli su: Viktor Krok (predsjednik), Dušan Glumac (potpredsjednik) — tajnici: Viktor Unger, Pavle Stefanović (blagajnik), Ferdinand Kreizl (arhivar), te članovi: Joco Maširević, Milan Šaraba, Slavko Lacina, i u nadzorni odbor: Lazar Vukičević (predsjednik), Đorđe Rakić i Leon Atijas.

»Glas Slobode« pišući o ovoj skupštini apeluje na savjestan odnos izvršujućih članova društva, koji bi trebalo da prisustvuju svim časovima pjevanja (probama) i na taj način doprinesu daljem umjetničkom napredovanju društva, kao i da je dužnost svih sarajevskih radnika da se upišu u izvršujuće ili podupiruće članove društva »Proleter«.

Prvomajsku proslavu u Sarajevu »Proleter« je zajedno sa tamburaškim zborom »Flugrad« svečano obilježio impozantnom zabavom u Radničkom domu. Program zabave bio je bogat i kvalitetom se odvajao od svih prethodnih nastupanja društva.

Tamburaški zbor »Proletera« 1910. god.

Program zabave sastojao se iz sljedećih tačaka:

1. »Marseljeza«, 2. Bajić: »Hej zagrljeni« (prvi put izvedeno), 3. Stevan Mokranjac: »Lem Edim« otpjevao uz pratnju klavira Kosta Travanj, 4. »Majska proslava« — socijalna drama u tri čina od Ernesta Deuminga (reditelj Milićević), a bilo je izvedeno i nekoliko šaljivih produkcija. U ovoj godini »Proleter« je imao značajne nastupe u Koševi 17. VII i Kovačićima 31. VII.

14. avgusta društvo »Proleter« organizuje izlet u Tuzlu. Na ovaj izlet pošlo je oko 90 radnika i radnica iz Sarajeva.

Zabava u Tuzli u »Grand hotelu« otpočela je sa pjevanjem buntovne »Marseljeze«, koja je izazvala buran aplauz i veliko oduševljenje među tuzlanskim radnicima, kao i kompozicija »Hej zagrljeni«. Posebna atrakcija ove zabave bila je mala Zorka Popović, stara šest godina, koja je deklamovala Nestorovićeve »Proleterke«.

Međutim, najuspjelija tačka programa, koja nigdje nije mogla izvršiti tako veliki agitacioni zadatak kao u rudarskoj Tuzli, bila je drama u tri čina »Rudari«. Prilikom izvođenja ove drame posebno su se istakli diletanti Mitermajerova i Barht, a kao reditelji Mesečkov i Rezić.

Izletu u Tuzli »Glas Slobode« pridavao je veliki značaj. Pod naslovom »Crvena nedjelja u Tuzli« u »Glasu Slobode«, između ostalog, posebno se naglašava: »Ovom prilikom smo izvršili jednu snažnu i punu agitaciju i samo žilavim i istrajnim radom, snažeći svoje fortice, naše organizacije moći ćemo zajedno sa drugovima čitavoga svijeta na razvalinama današnjeg trulog poretka uz pjevanje buntovne »Marseljeze« pozdraviti naš ideal-Socijalističko društvo«.[14]

Drama u tri čina »Rudari«, koja je bila izvedena u Tuzli i Sarajevu na opšte zadovoljstvo prisutnih radnika, bila je u Zgošći (Kaknju) polovinom oktobra 1910. godine zabranjena. Zabrana je uslijedila od predsjednika Kotorskog ureda u Visokom — Zimonjića, a zabranu na salu izdao je direktor Rudnika Kobetz pod motivacijom da se takve drame mogu izvoditi samo u Rusiji. Ovakav neočekivan i samovoljan postupak Zimonjića i Kobetza izazvao je nezadovoljstvo među radnicima, koji i preko svog lista protestuju riječima: »Mi protiv ovih djela i pretstojnika i direktora najoštrije protestvujemo i zahtijevamo od vlade, da i jednog i drugog nauči redu. Što je previše, previše«.[15]

17. IX 1910. godine kada je bio prijavljen program večernje zabave »Putnici sa pola« i »Težakinje« koje je deklamovala Anka Tamel, te »Ko je lopov?« — drama u jednom činu i šaljiva igra »Pero tamburica«, vladin povjerenik za zemaljski glavni grad Sarajevo izdaje sljedeće naređenje: »Da se ubuduće imadu uvjek isti (komadi) u dva primjerka predlagati, kako bi po jedan mogao ovdje na ovouredsku upravu ostati«.[16]

Deklamacija »Putnici sa pola« koja se nalazila na repertoaru ove zabave i u sljedećim godinama često se recitovala. Tekst ove popularne pjesme, uvijek burno pozdravljene, glasio je:

»Dajte kruha, dajte sada
Naša djeca nisu sita,
Naša kuća pati s glada
I od vječnog apetita.
Jesti, jesti nama treba
Mi smo uvjek gladni, jao!
Naš bi stomak za kus hljeba
I zadnjega oca dao.

Ne treba nam lovorike
Slave, glazbe, plesa, duha,
Za radnike nevoljnike
Dajte rada, dajte kruha!
Na lovoru i na lišću
Hvala vama mile vile
Ondje samo kruha išću
Gdje želudci gladni cvile

[14] »Glas Slobode«, Organ SDS BiH, Sarajevo, 24. VIII. 1910., str. 2.
[15] »Glas Slobode«, Organ SDS BiH, Sarajevo 22. X. 1910., str. 2.
[16] Fond vladinog povjerenika za zemaljski glavni grad Sarajevo, br. 22252. od 15. IX. 1910. (Arhiv grada Sarajeva, DO-P 153., 1—11).

I anđeo gladan s neba
Posrno bi, pa bi pao,
Za komadić suhog hljeba
I božju bi kapu krao.
Dajte kruha, dajte rada,
Da nam budu djeca sita
Da ne pati radnik s glada
I od vječnog apetita«.

Radnički dom u Tereziji ulici u početku je mogao donekle da zadovolji potrebe sindikalnih i kulturnih organizacija. Međutim, sve dinamičniji razvoj radničkog pokreta i njegovog kulturnog društva »Proleter« nametnuo je potrebu stvaranja većeg Radničkog doma u kome bi se pod normalnijim uslovima odvijao rad radničkih organizacija i njihovog kulturnog društva. Otpočinje se sa prikupljanjem dobrovoljnih priloga za izgradnju novog Radničkog doma. Radničko kulturno društvo »Proleter« je u ovom pogledu mnogo učinilo. Ono već od početka novembra mjeseca 1910. godine pa nadalje, organizuje mnogobrojne zabave čiji je čist prihod išao u korist Radničkog doma, kao, npr., u 1910. godini 2. XI i 12. XI.

Zbor društva »Proleter« u 1911. godini daleko intenzivnije radi. što se najbolje vidi iz njegovog čestog nastupanja na raznim koncertima. Zbor je u ovoj godini nastupio 18 puta, a diletantska sekcija 15 puta. Od pjevačkog repertoara, pored starih popularnih pjesama, izvode se i nove: »Sanak spava«, »Pogled v nedolžno oko« i »Za inat«.

Posjete na svim zabavama i koncertima koje je organizovao »Proleter« bile su mnogobrojne. Dešavalo se ponekad da su na zabavamo i koncertima pojedini posjetioci glasnim komentarisanjem i dobacivanjem ometali praćenje programa. Ovakve pojave nailazile su na osudu okoline, kao i radničkog lista »Glas Slobode« — npr. 25. I 1911. godine prilikom održavanja koncerta u Radničkom domu.

Među značajnije zabave u ovoj godini bila je zabava tipografa socijaldemokrata, održana 3. januara. Stari Radnički dom tom prilikom imao je svečan izgled: u velikoj sali bile su obješne slike Marksa, Gorkog i Lassala-dekorisane crvenim atlasom. Program zbora društva oduševio je sve prisutne. Međutim, dramatizacija romana Maksima Gorkog »Na dnu« (nazvano »Na dnu života«) pokazala je slabosti diletantske sekcije, odnosno većeg broja njenih članova-izvođača, još nespremnih da dočaraju složene ličnosti iz romana pisca koji je sebi svojstvenim načinom i snagom svog talenta opisao bivše ljude na dnu života.

Zabava od 3. I 1911. godine bila je održana u korist podizanja novog Radničkog doma, kao i zabava od 6. VIII u Gradskoj bašti, koju je organizovao Glavni radnički savez, angažujući pored društva »Proleter« i tamburašku sekciju »Saveza željezničara«. Ova zabava bila je posjećena u broju koji je nadomašivao broj posjetilaca bilo koje zabave do toga vremena, a što se tiče programa koji je izveo »Proleter« u »Glasu Slobode« između ostalog, piše: »I naša družina »Proleter« razdragala je borbeni proletarijat skladnim pjevanjem socijalističkih

pjesama koje jačaju borbeni duh, duh proleterski... Iz očiju onih koji bijahu blizu bine i slušahu oduševljenoga »Proletera«, navirahu suze radosnice«.[17] Prihod od ove zabave iznosio je 3.000. — kruna.

U 1911. god. u korist izgradnje novog Radničkog doma održane su i vrlo uspjele, kao i dobro posjećene zabave: 28. X zabava tipografskih radnika, 4. XI zabava Saveza kovinarskih, kožarskih i soboslikarskih radnika i 31. XII velika Silvestrova zabava.

26. februara 1911. godine bila je održana glavna godišnja skupština radničkog kulturnog društva »Proleter«. U odbor društva u ovoj godini ušli su: Viktor Krok (predsjednik), Bogoslav Jošt (potpredsjednik), Nikola Korica (prvi tajnik), Josip Grgić (drugi tajnik), Pavle Stefanović (blagajnik), Krišpan Savajić (arhivar), te odbornici: Otto Rechta, Dušan Stanišić, Đuro Močević, i u nadzorni odbor: Jandrka Fattner, Franjo Raušer i Franjo Markić. Na ovoj skupštini odlučeno je da podupirući članovi društva imaju pravo samo četiri puta godišnje prisustvovati besplatnim zabavama »Proletera«, a da za ostale zabave plaćaju ulaznice, kako bi materijalno potpomogli svoje društvo.

1. maj 1911. godine bio je svečano proslavljen. Toga dana bila je izvedena potpuna obustava rada. Javna prvomajska skupština bila je održana u Pofalićima. Na njoj su o značaju 1. maja kao međunarodnog praznika rada govorili: Sretan Jakšić i Franjo Raušer. Društvo »Proleter« obilježilo je prvomajsku proslavu 1911. godine velikim i biranim programom koji je izvelo u Radničkom domu.

4. juna 1911. godine »Proleter« je priredio zabavu u Zenici. Ovaj izlet imao je veliki agitacioni značaj. Borbene pjesme »Proletera« oduševile su zeničke radnike i susreti između radnika Sarajeva i Zenice znatno su pospješili rad radničkih organizacija u Zenici.

Znatan napredak u svome radu pokazalo je društvo »Proleter« na velikoj kongresnoj zabavi u julu mjesecu 1911. godine kada je po prvi put izveo pjesme: »Radnička himna« od Zajca, »Moja ruža« od Jenka i »Sijevaju koplja« od Glücka. Drama »Žrtve« izvedena je drugi put.

Prelomni događaj za dalje napredovanje u radu kulturnog društva »Proleter« bilo je useljenje u novi Radnički dom. Oproštajna zabava sa starim Radničkim domom održana je 25. XI 1911. godine, a već 16. i 17. decembra bio je svečano otvoren novi Radnički dom. U zgradi bivše pivare i gostionice Aschenbrenner, na Koševu, bio je adaptiran veliki Radnički dom. Novi dom je raspolagao sa 23 prostorije (velike sale za skupštine, svetkovine, zabave, predavanja, 4 manje prostorije za kafanu, restauracije, 9 soba za rad organizacija itd.). U Domu su bile smještene i prostorije uredništva i administracije »Glasa Slobode«, Glavnog radničkog saveza, Glavnog odbora socijal-demokratske stranke Bosne i Hercegovine, a tu je i bila vršena prodaja socijalističkih knjiga i brošura.

[17] »Glas Slobode«, Organ SDS BiH, br. 62., Sarajevo, 1911., str. 3.

Pozivajući radnike da u što većem broju prisustvuju zabavi i svečanom otvaranju Radničkog doma, Glavni odbor Socijal-demokratske stranke Bosne i Hercegovine i Uprava Glavnog radničkog saveza preko »Glasa Slobode« navodi: »... Provedimo taj dan u zadovoljstvu koje nam daju naši uspjesi, budimo pred kasnijim generacijama naših drugova tumači pregalaštva, oduševljenja, spremnosti za žrtve kojima se ima blagodariti za ono što je u stanju da stvori jedna mlada ali vrijedna socijalistička stranka, jedna sviješću bogata radnička klasa, jedan mali ali zdrav pokret. Živjela oslobodilačka borba proletarijata! Živjela Socijalna Demokracija«.[18]

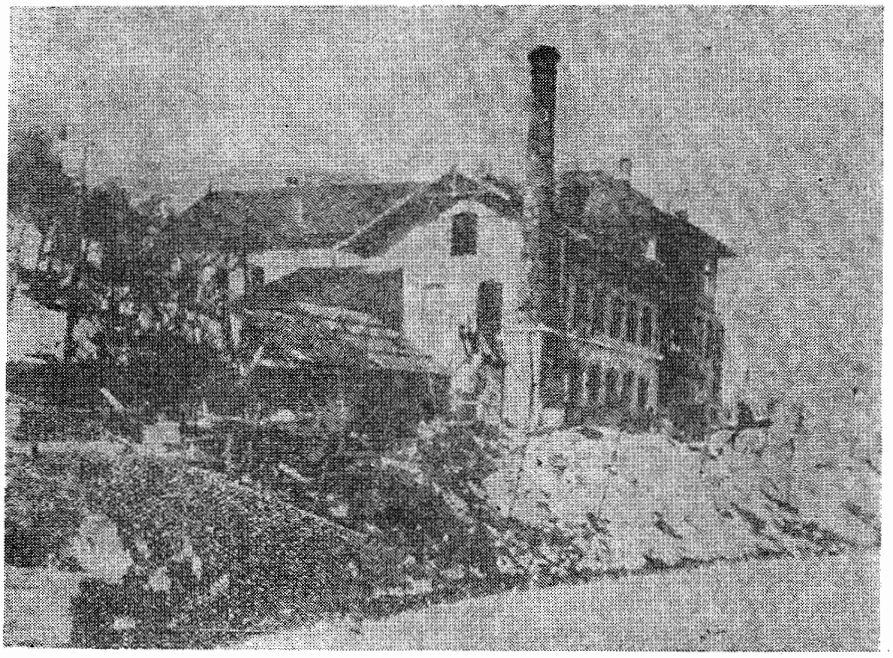

Zgrada Pivare i gostionice »Ašenbrener« koju je 1911. god. kupio GRS i adaptirao za novi Radnički dom

Prilikom svečanog otvaranja novog Radničkog doma 16. decembra 1911. godine održana je zabava sa koncertnim programom, na kojoj je pored »Proletera« učestvovalo i društvo »Saveza željezničara«.

17. XII 1911. godine povodom otvaranja Radničkog doma održana je javna skupština na kojoj su govorili: Franjo Raušer, tajnik Glavnog radničkog saveza i Branko Hrisafović, tajnik Socijal-demokratske stranke.

Oduševljenje radnika prilikom otvaranja novoga doma bilo je veliko. O tome, npr., piše u svojim »Sjećanjima na radnički pokret u Bosni i Hercegovini« Anka Tamel-Jakšić, diletanat društva »Prole-

[18] »Glas Slobode«, Organ SDS BiH, Sarajevo, br. 97., 1911., str. 4.

ter« od 1909—1940. godine, u kojima između ostalog kaže: »... Dva najveća događaja za mene u pokretu su bila otvaranje radničkog doma u Sarajevu krajem 1911. godine i ujedinjenje jugoslovenskih radničkih pokreta 1919. u Beogradu... Teško je opisati oduševljenje koje je kroz dva dana vladalo prilikom svečanog otvaranja novog doma... Kulturno društvo »Proleter« prvi put je, sa horom, diletantskom sekcijom i muzikom nastupio na prilično dobroj pozornici, koja je, prema ranijoj, bila veliki napredak. Treba znati da tada u Sarajevu nije bilo Narodnog pozorišta i da je »Proleterova« pozornica dugo godina bila jedna od rijetkih pozornica u Sarajevu, gdje se razvijala pozorišna umjetnost«.[19]

U 1911. godini odbor društva »Proleter« češće raspravlja o nabavci društvene zastave i vodi pregovore sa jednom firmom iz Beča o njenoj izradi. Zastava »Proletera« prvi put se spominje 1912. godine prilikom izleta društva u Slavonski Brod. Zastava »Proletera« bila je crvena, unaokolo vezena zlatnim vrpcama. Sa jedne strane zastave bio je žuto vezeni ispis: »Radničko pjevačko i tamburaško društvo »Proleter« u Sarajevu 1906—1911.«, a u sredini nalazila se lira sa bijelim labudom. Na drugoj strani zastave bio je ispis: »Zastava naša nek se vije, slobode pravde to je znak«, a u sredini ruka ruci u plavom polju, sa zelenim vijencem unaokolo.

Koliko je društvo »Proleter« u to doba bilo poznato i afirmisano i van granica Bosne i Hercegovine, kao dokaz može poslužiti podatak da je od njega Srpski agitacioni odbor iz Pešte tražio pozorišne komade.

1912. godina za radničko kulturno društvo »Proleter« po rezultatima i širokom djelokrugu rada spada među najaktivnije i najzrelije predratne godine, čemu su u mnogome doprinijeli povoljniji uslovi rada u novom Radničkom domu. U ovoj godini zbor društva »Proleter« nastupa 17 puta, a diletantska sekcija 18 puta. Pored starih pjesama pjevaju se i nove, kao: »Na straži«, »Bura slobode«, »Čuješ dušo«, i »Sijevaju koplja«, a od pozorišnih komada najčešće su na repertoaru: »Ciganin«, »Djevojačka kletva«, »Otelo«, »Đido«, »Graničari«, »Kartaš« i »Povratak«.

U ovoj godini održane su mnoge zabave u korist novog Radničkog doma, koji je stajao preko 100.000.— zlatnih kruna, te su se veliki izdaci i dug pokrivali jednim dijelom od dobrovoljnih priloga. Zabave čiji je čist prihod išao u korist Radničkog doma, a na kojima je istupao »Proleter« bile su: Zabava radnica duhanske i ćilimarske tvornice u novom domu 28. januara; Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu 23. marta; Skupa radničkih socijalističkih organizacija u Sarajevu 11. avgusta; Saveza trgovačkih namještenika 1. septembra; Saveza tvorničko-nekvalifikovanih radnika-ca sa sekcijama: pivarskom, duhanskom, ćilimarskom 2. novembra; Saveza drvodjeljskih radnika 28. septembra; Saveza kožarsko-prerađivačkih radnika 16. novembra i Sekcije tapetarskih radnika 7. decembra 1912. godine.

[19] Fond vladinog povjerenika za zemaljski glavni grad Sarajevo, 1911. (Arhiv grada Sarajeva, DO-P-153-11., str. 2—3.).

Radničko kulturno društvo »Proleter« je u ovoj godini, kao što je to bio slučaj i sa prethodnim godinama, učestvovalo u gotovo svim manifestacijama radničkog pokreta i davalo zabave u Radničkom domu, Gradskoj bašti, Bentbaši, Kovačićima, Koševu, Palama, Ilidži, agitacionim izletima, koncertima, zabavama sa maskama, vokalnim koncertima, prvomajskoj proslavi, partijskim i sindikalnim skupovima, spremno šireći klasnu svijest i razvijajući osjećanje za umjetnost. »Glas Slobode« poklanjajući veliki značaj društvu »Proleter« u 1912. godini piše: »Ne smije se ni pomisliti na to da je posao umjetničkih grupa sav u mehaničkom pjevanju, sviranju i priređivanju zabava. »Proleter« ima da okupi sve one drugove koji imaju te duhovne i organske sposobnosti, da pjesmom i pozorišnom umjetnošću bude svijest, potiču slavu i prikazuju borbu proletarijata«.[20]

Godišnja skupština društva »Proleter« za 1912. godinu održana je 31. marta. Ispred Glavnog radničkog saveza skupštini je prisustvovao i njen rad pozdravio Ivan Salamunović. U ovoj godini društvo »Proleter« je brojalo 98 izvršujućih i 165 podupirućih članova. Zborovođe i u ovoj godini bili su Kosta Travanj i Milan Katić.

Jedna od najuspjelijih zabava društva »Proleter« u 1912. godini održana je 1. jula povodom Kongresa Socijal-demokratske stranke u Sarajevu, a u čast stranih kongresnih delegata. U septembru mjesecu bila je osnovana i pleh muzika, koja je naročito dolazila do izražaja na proslavama, posebno prvomajskim.

Na poziv radnika iz Slavonskog Broda povodom svečanog otvaranja Radničkog doma (20. X 1912.) društvo »Proleter« odazvalo se i prisustvovalo proslavi sa 26 svojih članova i 14 gostiju iz Bosne. U ime Glavnog odbora Socijal-demokratske stranke Bosne i Hercegovine i Glavnog radničkog saveza bio je poslan Franjo Raušer.

Još prilikom dolaska na željezničkoj stanici članovi društva »Proleter« namjeravali su da pozdrave drugove iz Slavonskog Broda, koji su ih dočekali, pjesmom: »Zdravo da ste hrabri borci«, ali to vlasti nisu dozvolile, tako da su odložili taj pozdrav za momenat kada su ulazili u Radnički dom. Sadržaj programa »Proletera« na ovoj proslavi, posebno pjesma »Zastava naša nek se vije« izazvao je ogromno oduševljenje. Prilikom odlaska gostiju iz Bosne na drugarskom i srdačnom dočeku zahvalio se Franjo Raušer, pozivajući drugove radnike iz Slavonskog Broda na ustrajan rad, naglašavajući između ostalog: »Iako se osobno rastajemo, naša srca ostaju zajedno... Podizanje doma u Brodu imade i za nas u Bosni veliki značaj jer smo jedni na druge upućeni, a osim toga smo najbliži susjedi«.[21]

Pod impresijom kocerta koji je izveo »Proleter« bilo je osnovano u Slavonskom Brodu Radničko pjevačko i diletantsko društvo.

Koliki su značaj radnici iz Slavonskog Broda pridavali posjeti društva »Proleter« najbolji je dokaz pismo njihovog međustrukovnog odbora, koje glasi: »Dragi drugovi! Vi ste nam na dan otvaranja našeg prvog Socijalističkog radničkog doma u Hrvatskoj i Slavoniji pokazali

[20] »Glas Slobode«, Organ SDS BiH, br. 107., Sarajevo, 1912., str. 2.
[21] »Glas Slobode«, Organ SDS BiH, Sarajevo, br. 125., 1912., str. 3.

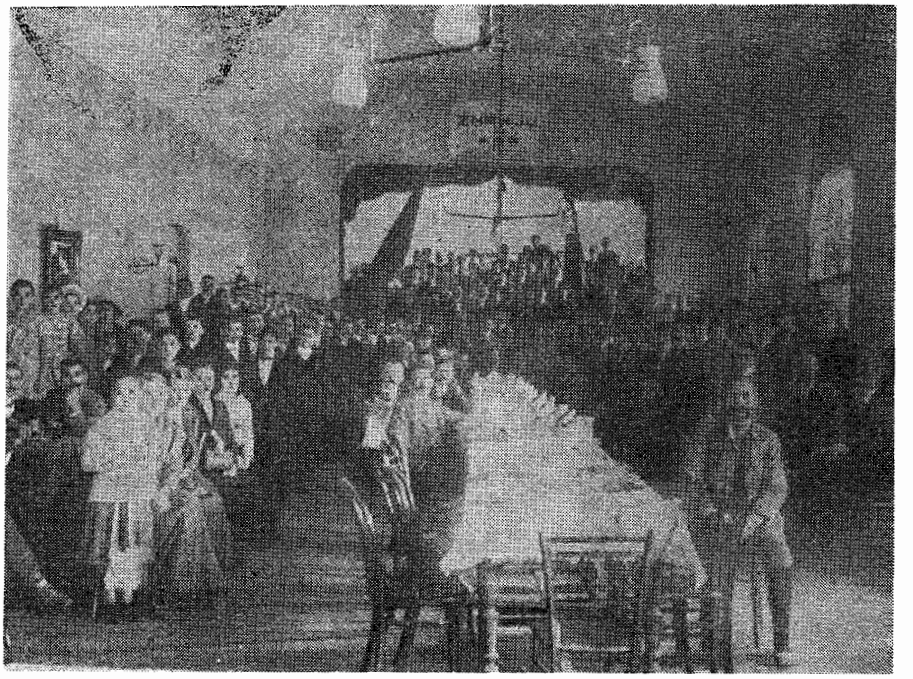

Izlet »Proletera« u Slavonski Brod 1912. god.

nezaboravljen primjer bratske solidarnosti i požrtvovanosti. Vi ste naše slavlje revolucionarnom proleterskom pjesmom uveličali, nas u teškoj i mučnoj borbi obodrili, ne žaleći truda vi ste nam pokazali primjer neprekaljene čeličnosti i zato vam brodski socijalistički proleterijat bratski zahvaljuje. Vi ćete mu ostati u trajnoj uspomeni.«[22]

Kao što se vidi izlet »Proletera« i njegovo prisustvovanje na svečanom otvaranju Radničkog doma u Slavonskom Brodu, izdvaja se po svom značaju iz sklopa izleta koje je »Proleter« do toga vremena organizovao najviše po tome, što je predstavljao uvod u saradnju društva i van granica Bosne, učvršćujući na taj način bratske odnose sa susjednim krajevima.

Značajan momenat u daljem napredovanju društva »Proleter« bilo je pokretanje pitanja (u septembru mjesecu) stvaranja Diletantskog pozorišta, koje bi imalo zadatak da igranjem radničkih i ostalih pozorišnih komada upozna radničku klasu sa pozorišnom umjetnošću. Glavni radnički savez saglasio se sa ovom idejom i preporučio društvu »Proleter« da Diletantsko pozorište po već postojećim pravilima društva bude jedna od njegovih sekcija, što je i prihvaćeno.

I pored znatnog napredovanja radničkog kulturnog društva »Proleter«, u umjetničkom pogledu u njemu se osjećalo odsustvo intelektualaca. Dok su na primjer u beogradskom kulturnom društvu »Abrašević« đaci, studenti, činovnici i markantniji intelektualci bili predsjednici društva, sekretari, članovi uprave, pjevači, diletanti kao npr.

[22] »Glas Slobode«, Organ SDS BiH, Sarajevo, br. 126., str. 3.

1901/2. godine reditelj Jovan Skerlić, čuveni književni kritičar, ili 1902/3. godine sekretar Dimitrije Tucović — kasnije vođ radničkog pokreta, dotle su članovi društva »Proleter« i članovi njegove uprave do pred kraj I svjetskog rata bili radnici i rijetko poneki od njih privatni namještenik. Odsustvo inteligencije u društvu »Proleter« znatno je usporavalo njegov unutrašnji razvitak i umjetnički nivo, ali se sa pravom može tvrditi da je to »nadoknađivano klasnim instinktom, urođenim talentom, ogromnim oduševljenjem i zalaganjem u radu njegovih članova. Samo se tako i može shvatiti da su članovi »Proletera« poslije deseto i višečasovnog rada u poduzeću i zadataka u svom sindikatu i ostalim organima pokreta (jer su većina bili sindikalni i partijski funkcioneri), smogli vremena i snage da tri i više puta nedjeljno dođu na probu i vrlo često nastupaju.«[23]

U jesen 1912. godine, zbog balkanskih ratova, za radnički pokret, kao i za njegovo društvo »Proleter« nastaju teški dani. Iako 1912. godina predstavlja za društvo »Proleter« godinu u kojoj je ono do toga vremena najviše napredovalo, ipak su se posljedice balkanskih ratova odrazile na njega i u mnogome doprinijele stagniranju njegovih širih akcija i većih rezultata rada.

Austrougarske vlasti gledale su u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine veliku opasnost za svoj opstanak. Zbog toga, već početkom maja 1913. godine, vrhovni poglavar Bosne i Hercegovine general Potjorek zavodi »iznimne mjere« kojima ukida Ustav, raspušta sve radničke socijalističke organizacije, te u skladu sa ovim mjerama ukida i društvo »Proleter«. U to vrijeme nastaju progoni radničkog pokreta na svim linijama, ali nakon izvjesnog vremena, kada su bile ukinute »iznimne mjere«, žilavi radnički pokret i njegovo kulturno društvo »Proleter« nastavlja sa radom i svojim akcijama i pored toga što mu se prave ogromne smetnje i vrše progoni najraznovrsnijim policijskim mjerama.

Godišnja skupština društva »Proleter« u 1913. godini održana je 6. aprila. Skupštinu je otvorio i podnio izvještaj o radu društva bivši predsjednik Nikola Nenadović, konstatujući uspio i sadržajan rad društva u 1912. godini. Posebno priznanje na radu, kao i angažovanju oko formiranja mješovitog zbora društva, odao je horovođi Kosti Travnju.

U ime Glavnog radničkog saveza skupštinu je pozdravio Ivan Salamunović. Na skupštini je bilo riječi i o slabom materijalnom položaju društva, koji je u mnogome onemogućio njegov uspešniji rad.

U odbor društva u 1913. godini ušli su: Unger Ivan, Voros Stefan, Stanišić Dušan, Gruber, Pregernik, Jozo Salamunović, Pavo Barić, Blech, Klein Gizela, a kao zamjenici: Kosta Markičević, Ovadia Nachman. U nadzorni odbor: Ferdinand Kreizl, Jonderka Stefan, Stopar — zamjenik Skufica, i u mirovni sud: Franjo Raušer, Ivan Salamunović i Nenadović Nikola.

[23] Spomenica radničko-kulturno-umjetničkog društva »Proleter«, 1905—1955.) Mika Vukojević: U periodu klasnog buđenja proletarijata u BiH, Sarajevo, 1955. g., str. 17.

Zbog oštrijeg kursa vlasti i »iznimnih mjera« društvo »Proleter« u 1913. godini istupa svega 11 puta.

Najznačajnije zabave koje su održane u 1913. godini bile su: 15. marta povodom 30-te godišnjice smrti Karla Marksa, koju je organizovao Glavni odbor Socijal-demokratske stranke Bosne i Hercegovine i Glavni radnički savez, i zabava 9. septembra čiji je čist prihod išao u korist Radničkog doma.

3. juna 1913. godine, tj. poslije ukidanja »iznimnih mjera« bio je upućen poziv pjevačima »Proletera« da dođu na probu pjevanja, jer »iznimno stanje i raspuštanje organizacije je dalo prilike pjevačima da se odmore, to su bile ferje pod moranje. Pošto se nije ostvarila želja nekih da u iznimnom stanju nestane socijalista i pošto će borba tek nastati, to se nadamo, da će se pozivu na pjevanje odazvati svi drugovi i drugarice.«[24]

Radničko pjevačko društvo »Proleter« u prvomajskoj povorci u Sarajevu 1914. godine

1914. godina predstavlja najtežu i najneplodniju godinu u radu radničkog kulturnog društva »Proleter« do izbijanja I svjetskog rata. Radničko društvo »Proleter« u ovoj godini istupa samo 7 puta. Značajnije zabave održane su: 14. II zabava »Šumski čar« koju su organizovali tipografski radnici; 7. marta vokalni koncert »Proletera« uz učestvovanje orkestra »Apolo kina«, i zabava 8. juna koja je održana u korist lista »Glas Slobode«. Ovu zabavu organizovala je Prva sekcija Mjesne političke organizacije.

Godišnja skupština društva »Proleter« održana je 1. aprila 1914. godine. U odbor društva bili su izabrani: Ferdinand Kreizl (predsjed-

[24] »Glas Slobode«, Organ SDS BiH, br. 62., Sarajevo, 1913., str. 3.

nik), Ivo Kurtović (potpredsjednik), Rajko Vitas (tajnik), Dušan Stanišić (blagajnik), Henrih Blech (arhivar), Stjepan Vareš i Risto Đukanović.

1914. godine društvo »Proleter« zajedno sa željezničkim muzičkim zborom »Sloboda« odlazi na izlet u Višegrad. U svojim sjećanjima Rajko Vitas, član društva, opisuje ovaj izlet riječima: »Dok se u 1913. godini nije dogodilo ništa značajnije od redovnih društvenih i strukovnih priredbi, dotle smo se u 1914. godini spremali na izlet u Višegrad...

Na put smo krenuli 28. juna ujutro. Kada je voz ušao u stanicu Međeđa, vidjeli smo na staničnoj zgradi veliku crnu zastavu. Šef stanice saopštio nam je da je tog prijepodneva u Sarajevu izvršen atentat na austrougarskog prijestolonasljednika Franju Ferdinanda i njegovu suprugu... Ubrzo smo stigli u Radnički dom (Sarajevo) u kome je bilo već nekoliko stotina drugova spremnih da ga brane. Nedavno iza našeg dolaska pojavila se rulja najgoreg sarajevskog ološa ispred koje je nošena careva slika, stigla je do na drveni most Koševskog potoka pred Radnički dom gdje je zastala, pogledala i vratila se.«[25]

Kao i sve druge političke, sindikalne i kulturne organizacije, sa izbijanjem I svjetskog rata, i društvo »Proleter« obustavlja svoj rad — njegovi članovi nošeni vihorom rata rasturaju se, učestvuju u njemu, a pjesma »Proletera« zamire da bi se još glasnije čula 1917. godine, kada društvo, iako sa velikim gubicima u toku rata, nastavlja svoj rad. Tome je u mnogome doprinijela ruska februarska revolucija, koja je preplašila buržoaziju čitavoga svijeta i ulila nove snage i vjeru u pobjedu radničkom pokretu.

REZIME

Radničko kulturno društvo »Proleter« niklo je i razvijalo se u krilu radničkog pokreta kao provodnik u borbi za klasno i političko oslobođenje radničke klase sredstvima kulturno-umjetničke djelatnosti. Stagnirajući sa slabostima radničkog pokreta i podižući se sa njegovim uspjesima, društvo »Proleter« u daljem procesu, sa razvitkom političkih organizacija, među prvim politički i kulturno sazrijeva, što se najbolje vidi iz njegovog učestvovanja na gotovo svim manifestacijama radničkog pokreta: proslavama 1. maja, kongresima, skupštinama, kupljenju dobrovoljnih priloga za izgradnju novog Radničkog doma i za pokretanje radničkog lista »Glasa Slobode« itd., zatim iz poboljšanja njegovih umjetničkih ostvarenja, povećanja broja izvršujućih članova društva, saradnji sa drugim društvima, kao sa kulturno-zabavnim društvom bosansko-hercegovačkih željezničara »Flugradom« i radničkim glazbenim zborom »Sloboda« iz Sarajeva.

Društvo »Proleter« održavalo je veze i sa radničkim kulturnim društvima izvan Bosne i Hercegovine, obraćalo se beogradskom kulturnom društvu »Abrašević« i zagrebačkom društvu »Jednakost« tražeći partiture radničkih pjesama i pozorišnih komada.

[25] »ODJEK«, Sarajevo, 1. maj 1955. g.

Agitacioni izleti »Proletera« u okolinu Sarajeva, u Zenicu, Tuzlu, Mostar, Slavonski Brod i još neka mjesta odigrali su jednu od najznačajnijih uloga u okviru njegovog rada, a njihov cilj je bio: učvršćivanje odnosa među radnicima, unapređivanje njihovih organizacija, uspostavljanje bratskih solidarnih odnosa, kao sa radnicima iz Slavonskog Broda, koji pod uticajem koncerta koji je izveo »Proleter« 1912. godine osnivaju radničko pjevačko i diletantsko društvo.

Osjećajući opasnost od ovakvih izleta, iako su programi koncerata bili unaprijed cenzurisani, vlasti su povremeno vršile i policijske zabrane, kao npr. u oktobru 1910. godine povodom zakazane zabave u Zgošći (Kaknju).

Uspjehu društva »Proleter« u mnogome je doprinijela činjenica što su njeni izvršavajući članovi bili u pravilu organizovani radnici, koji su radili ne samo kao kulturna skupina u radničkom pokretu, već i za njene klasne interese. Mnogi od njih, koji su radili privremeno u društvu, postajali su poznati činioci u radničkom pokretu, kao npr. Bogdan Krekić, Franjo Raušer, Đuro Salaj, Stevo Obilić, Ivan Salamunović i još neki.

O radu radničkog kulturnog društva »Proleter« ne postoje potpuni i sređeni podaci na osnovu kojih bi se moglo hronološki i precizno pratiti i prikazati njegovo djelovanje i značaj. U vremenu od 1905. godine pa do početka organizovanja radničkog pokreta, i do pokretanja organa Socijal-demokratske stranke Bosne i Hercegovine »Glas Slobode« 1909. godine znamo daleko manje nego za kasniji period. Čak i od 1909. godine iz »Glasa Slobode« saznajemo uglavnom o repertoaru, kvalitetu predstava i koncerata društva i publici, dok mnogi momenti iz njegovog rada nisu čak ni registrovani, kao npr. ne mogu se naći podaci o sastavu članova uprave društva iz 1912. godine. Pojavom časopisa »Snaga« od 1928. godine možemo potpunije pratiti cjelokupni, a posebno poslijeratni period rada »Proletera«, ali taj period nije bio predmet razmatranja u ovome radu.

Međutim, najdragocjeniji materijal — zapisnici »Proletera«, bio je od vlastodržaca uništen 1921. godine, što u mnogome onemogućuje preciznije zaključke o društvu, koje je u krilu radničkog pokreta crpilo svoje snage i odigralo veliku istorijsku ulogu aktuelizirajući revolucionarne događaje svoga vremena i sredstvima kulturno-umjetničkog djelovanja, zajedno sa njim, borilo se za klasno i političko oslobođenje radničke klase.

RÉSUMÉ

La société culturelle des ouvriers »Proleter« est fondée et se développait au sein du mouvement ouvrier comme guide dans la lutte pour la libération de classe et la libération politique de la classe ouvrière par moyens de l'activité culturelle et artistique. Stagnant avec les faiblesses du mouvement ouvrier et se relevant avec ses succès, la société »Proleter«, dans la suite, avec le développement des organisations politiques, était parmi les premières à mûrir dans le domaine politique et culturel, ce qui se manifeste le mieux dans le fait qu'elle prenait part dans presque toutes les manifestations du mouvement ouvrier: les célébrations du premier mai, les congrès, les réunions publiques, la collecte pour la construction du nouveau foyer des ouvriers et pour la fondation d'un noveau journal des ouvriers »Glas slobode« (»Voix de liberté«), etc., cela se manifeste également dans l'amélioration de ses réalisations artistiques, l'augmentation du nombre des membres actifs de la société, la collaboration avec d'autres sociétés, comme par exemple la société culturelle de divertissement des cheminots de Bosnie et Herzégovine »Flugrad« et le choeur des ouvriers »Sloboda« de Sarajevo.

La société »Proleter« soignait des rapports avec les sociétés culturelles des ouvriers en dehors de Bosnie et Hercégovine, s'adressait à la société culturelle »Abrašević« de Belgrade et à la société »Jednakost« de Zagreb, demandant des partitions des chansons des ouvriers et des pièces de théâtre.

Les excursions de propagande de »Proleter« dans les environs de Sarajevo, à Zenica, Tuzla, Mostar, Slavonski Brod, et dans d'autres villes ont joué un des rôles les plus importants dans le domaine de son activité, et leur but a été: La consolidation des rapports parmi les ouvriers, l'amélioration de leurs organisations, l'établissement des rapports fraternels solidaires, comme par exemple avec les ouvriers de Slavonski Brod, qui sous l'influence du concert exécuté par »Proleter« en 1912, fondent la société ouvrière d'amateurs de chant.

Sentant le danger dans de pareilles excursions, bien que les programmes des concerts eurent été censurés d'avance, les autorités les faisaient défendre de temps en temps par la police, comme par exemple au mois d'octobre 1910, à l'occasion de la fête donnée à Zgošća (Kakanj).

Au succès de la société »Proleter« a beaucoup contribué le fait que ses membres actifs étaient ordinairement des ouvriers organisés, qui agissaient non seulement comme un groupe culturel dans le mouvement ouvrier, mais également pour ses intérêts de classe. Plusieurs parmi eux, qui travaillaient temporairement dans la société, sont devenus des sujets bien connus dans le mouvement ouvrier, comme par exemple Bogdan Krekić, Franjo Raušer, Đuro Salaj, Stevo Obilić, Ivan Salamunović et d'autres.

Sur l'activité de la société culturelle des ouvriers »Proleter« nous n'avons pas de données complètes et mises en ordre, sur la base desquelles on pourrait suivre d'une manière chronologique et précise et précenter son activité et son importance. A partir de 1905 jasqu'au commencement de l'organisation du mouvement ouvrier, et jusqu à la fondation du journal du parti démocrate-socialiste de Bosnie et Herzégovine »Glas slobode« en 1909, nous savons beaucoup moins que pour la période ultérieure. Même à partir de l'an 1909, »Glas slobode« nous informe surtout sur le répertoire, la qualité des pièces et des concerts de la société et sur le public, tandis que bien des moments de son activité ne sont même pas enregistrés, ainsi par exemple on ne peut pas trouver de données sur la structure des membres de la direction de la société en 1912. Avec l'apparition du journal »Snaga«, dès 1928, nous pouvons mieux suivre l'activité entière, et particulièrement, l'activité de »Proleter« dans la période d'après-guerre, mais cette période n'a pas été le sujet de consideration dans cet ouvrage.

Cependant, le matériel le plus précieux — les protocoles de »Proleter«, a été détruit en 1921 par les autorités ce qui empêehe considérablement des conclusions plus précieuses sur la société, qui, au sein du mouvement ouvrier puisait des forces et qui a joué un grand rôle historique actualisant les événements révolutionnaires de son époque et, par moyens de l'activité culturelle et artistique, avec le mouvement ouvrier combattait pour la libérations de classe et la libération politique de la classe ouvrière.

Tonči Grbelja

PRVOMAJSKE PROSLAVE U SARAJEVU U VRIJEME AUSTROUGARSKE UPRAVE

Razvitak klasnog radničkog pokreta na području grada Sarajeva, a s tim u vezi i formiranje radničke klase, datira tek od vremena okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske Monarhije. Prije okupacije na ovom području, kao, uostalom, i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, nije bilo radničke klase. Prodiranje kapitalizma u jednu zaostalu zemlju, brz razvoj industrije, rudarstva i saobraćaja uslovili su angažovanje većeg broja radne snage koja se regrutovala iz redova osiromašenih seoskih masa, zanatlija koji nisu mogli izdržati konkurenciju jeftinije industrijske proizvodnje i gradske sirotinje koja nije imala nekog stalnog zanimanja. Pored toga, jedan dio radnika, većinom kvalificiranih, okupatorske vlasti regrutovale su iz drugih svojih industrijski razvijenijih zemalja. Svi ovi društveni slojevi sačinjavali su osnovicu radničke klase, koja se s razvojem industrije i ostalih privrednih grana sve više uvećavala i razvijala.[1]

Položaj radništva, u ovoj početnoj fazi njegovog razvitka, nije se bitno razlikovao od onog u kolonijalnim zemljama. Opšta zaostalost, stalan i prekomjeran priliv nekvalifikovane radne snage, nepostojanje radničkog zakonodavstva, radničkih sindikalnih i političkih organizacija bili su faktor nesmetane eksploatacije, dok je radnička najamnina bila daleko ispod prosjeka ostalih evropskih industrijski razvijenijih zemalja i u većini slučajeva nije mogla zadovoljiti ni najosnovnije životne potrebe radnika. Naročito surova eksploatacija vršena je nad nekvalificiranom radnom snagom koja je ujedno predstavljala i prvu generaciju domaćeg radništva. Radni dan trajao je, u većini preduzeća i industrija, od 12 do 14, a u nekim zanatskim radionicama i preko 16 časova.[2]

---

[1] Vitomir Korać, Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1933, knj. III, str. 323; Veselin Masleša, Mlada Bosna, Sarajevo 1964, str. 55—56; Nedim Šarac, Položaj radničke klase u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom okupacijom (1878—1914), Beograd, 1951, str. 29.

[2] »Bosna i Hercegovina, te zemlje najgadnije političke reakcije i najbezdušnijeg kapitalističkog izrabljivanja nemaju osim 12-satnog radnog dana za rudarske radnike nikakvih radničkih zaštitnih zakona.

Nepovoljan položaj radništva, međutim, ubrzo je rezultirao spontanim pokretima koji su se, od početka posljednje decenije XIX stoljeća, počeli javljati u Bosni i Hercegovini. Uporedo s tim pokretima javili su se i prvi pokušaji organizovanja radnika u cilju njihovog međusobnog materijalnog potpomaganja, kulturno-prosvjetne i druge djelatnosti.[3]

S obzirom na pomenute specifičnosti nastanka i početnog stadija razvitka radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, a paralelno s tim i u Sarajevu, prvomajske proslave, kao jedna od formi borbe radničke klase, postaju snažan instrument proletarijata u borbi protiv kapitala i njegovog društvenog ustrojstva. Prvomajske proslave tokom vremena postepeno prelaze okvire ekonomske borbe, postaju manifestacije borbene solidarnosti cjelokupnog radništva i dobijaju karakter organizovanog političkog štrajka i pokreta protiv kolonijalne eksploatacije, bijede i političke obespravljenosti naroda Bosne i Hercegovine.

Proslava radničkog praznika 1900. godine u Sarajevu organizovana je, kao i nekoliko proslava sljedećih godina, isključivo inicijativom »Flugrada«. Međutim, ova majska proslava, kao i njih još nekoliko, nisu bile niti su mogle biti borbene manifestacije u još uvijek industrijski nerazvijenoj zemlji kakva je bila Bosna i Hercegovina. Na zajedničkim izletima, koji su bili popraćeni raznim zabavnim programima, radnici su se upoznavali sa životom proletarijata drugih zemalja, sa ciljevima borbe radničkih organizacija u svijetu, značajem proslava međunarodnog praznika rada, kao i sa nizom pitanja koja su bila od značaja za radničku klasu Bosne i Hercegovine.

Krajem 1904. godine pojavili su se prvi znaci organizovanih akcija radnika u Sarajevu. Mnogo povoljniji uslovi pod kojima su radili strani radnici dali su podsticaja za organizovanje domaćih radnika i već početkom 1905. godine građevinski radnici istakli su zahtjev za

---

Za djecu od 10—12 godina vrijedi isto radno vrijeme kao i za odrasle, koje vrijeme traje u nekim mjestima i nekim zanatima 14—16 sati dnevno s nadnicom, koja jedva prestiže 1 krunu.«
(Svibanjski spis socijalističkog radništva Bosne i Hercegovine 1908. godine, Zagreb 1908, str. 8)

[3] Prvi su svoje kulturno-zabavno društvo uspjeli legalizovati sarajevski željezničari, koji su krajem 1896. godine osnovali »Društvo za štednju i predujam osoblja radionica i ložionica bosansko-hercegovačkih državnih željeznica«, a 22. aprila 1898. godine postavili su zahtjev za osnivanjem »Društva za razvijanje druževnosti „Flugrad"«. Početkom augusta iste godine Zemaljska vlada potvrdila je statut »Flugrada«, ali mu je pritom zabranila svako političko djelovanje. Putem priredbi, predavanja i ostale zabavno-prosvjetne djelatnosti »Flugrada« mnogi radnici dobijaju prvo socijalističko obrazovanje, što je bilo od velikog značaja za daljnji razvitak i napredak radničkog pokreta.
Godine 1891. tipografski radnici, koji su u to vrijeme bili najbrojniji, pokušali su osnovati svoje udruženje pod nazivom »Knjigotiskarsko bolesničko i potporno društvo u Sarajevu«. Iako se i po samom nazivu Društva jasno vidi sa kakvim je zadatkom osnovano, vlasti nisu odobrile njegovo djelovanje bojeći se bilo kakvog udruživanja radnika. Društvo je, međutim, i bez dozvole djelovalo više od jedne decenije, sve dok konačno 1903. godine vlasti nisu potvrdile njegova znatno izmijenjena privala.

izjednačavanje njihovog položaja sa stranim radnicima. Ovoj akciji građevinskih radnika ubrzo su se pridružili i stolari. Zemaljskoj vladi bila je upućena molba sa zahtjevom da se građevinskim radnicima poboljšaju uslovi rada, ali se iz njenog sadržaja jasno vidi, »da su njeni potpisnici živjeli u iluzijama o natklasnom karakteru vlasti i polagali nade u državu kao pravednog vrhovnog arbitra u tadašnjem društvu«.[4]

Mihailo Mića Sokolović (1883—1906)

Dolaskom Miće Sokolovića[5] u Sarajevo počinje potpuniji i organizovaniji rad na klasnom udruživanju radništva. Sve do tog vremena javljali su se spontani napori pojedinih izolovanih grupa radnika, koji se sada počinju zamjenjivati organizovanim klasnim sindikalnim pokretom svih radnika. Zajedno sa Jerotijem Plavšićem,[6] koji je nešto kasnije došao u Sarajevo, Mićo Sokolović je radio na klasnom uzdizanju radnika i na pripremama za stvaranje i jačanje strukovnih organizacija.

Uporedo sa ovim pripremama na organizovanju radnika veliki značaj, za daljnji razvitak radničkog pokreta u Sarajevu, imala je prvomajska proslava 1905. godine. Za razliku od prethodnih ova prvomajska proslava je bila znatno organizovanija i imala je karakter klasne borbe. Pored toga, predstavljala je i manifestaciju već postojećih klasnih radničkih strukovnih organizacija sa borbenim zahtjevima o skraćenju radnog vremena, kao i demonstraciju protiv zabrane slobode udruživanja radnika.

Na proslavi Prvog maja 1905. godine u Sarajevu učestvovao je veliki broj radnika gotovo svih struka. Oni su se priključili radnicima

[4] Nedim Šarac, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919, Sarajevo 1955, str. 44.

[5] Mihajlo-Mićo Sokolović (1883—1906), rođen u Kovanju kod Rogatice, knjigovezački radnik, osnivač prvih sindikalnih organizacija i modernog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

[6] Jerotije Plavšić (1876—1906), kalufdžijski radnik iz Srbije, u saradnji sa Mićom Sokolovićem razvio je živu djelatnost na organizovanju radnika 1905. godine u Bosni i Hercegovini.

Željezničke radionice u Sarajevu, koji su kao i ranijih godina slavili tzv. »majalus«. Proslava je održana na mjestu zvanom »Karolinental«[7] i toga dana na opšte zaprepaštenje poslodavaca radnici nisu došli na posao. Na samoj proslavi građevinski radnici su donijeli odluku o stupanju u štrajk ukoliko im Zemaljska vlada za nekoliko dana ne riješi molbu u kojoj su tražili smanjenje radnog vremena i poboljšanje životnih i radnih uslova. Dok se održavala proslava, stolarski radnici nalazili su se u štrajku i poslije pregovora sa poslodavcima uspjeli su da skrate radno vrijeme na 10 časova.[8]

U toku mjeseca maja 1905. godine građevinski radnici, koji su u to vrijeme bili najbrojniji s obzirom da se Sarajevo izgrađivalo u kulturni i administrativni centar okupirane Bosne i Hercegovine,[9] nastavili su sa akcijom za skraćenje radnog vremena. Kako Zemaljska vlada još uvijek nije bila donijela nikakvo rješenje na njihovu molbu, oni su 27. maja stupili u štrajk. Intervencija policije ostala je bez uspjeha i građevinski radnici su tom prilikom postigli prvi radni ugovor. Radni dan bio je skraćen na 10 časova, dok im se nadnica povisila za 80 helera.

Ovaj uspjeh stolarskih i građevinskih radnika podstakao je i ostale strukovne organizacije da povedu borbu za smanjenje radnog vremena. Tako su bravari uspjeli sniziti radno vrijeme na 10 i po časova uz povišicu nadnice za 10%, a soboslikari, ličilci i cipelari, poslije petodnevnog strajka, uspjeli su sniziti radni dan na 10 časova. Iza toga, štrajkovima ili pregovorima, poboljšali su radne uslove ili uspjeli skratiti radni dan kovači, kolograditelji, limari i neke druge strukovne organizacije.[10]

Zahvaljujući neumornom radu radničkih boraca Miće Sokolovića, Jerotija Plavšića i Nikole Vukojevića,[11] »organizatorni duh proletarijata, koji se je počeo u g. 1905. buditi, rastao je munjevitom brzinom ne samo u Sarajevu, nego se je to opažalo i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine«.[12] Kao rezultat ovakvog rada, kojemu je naročito snažan impuls dala prvomajska proslava, kao i borba radnika za njihovo klasno organizovanje, bio je prvi javni radnički zbor, održan u

---

[7] Mjesto Piskavice iza Vraca, u neposrednoj okolini Sarajeva

[8] Spomenica 30-godišnjeg rada i borbe građevinarskih radnika u Sarajevu, Sarajevo 1935, str. 7—8.

[9] U prvim godinama XX stoljeća građevinska djelatnost u Sarajevu bila je veoma intenzivna. Godišnje se podizalo 30 do 50 većih kuća i veliki broj državnih zgrada. U vrijeme sezone građevinskih radova u Sarajevu je radilo preko 1.000 kvalifikovanih zidara i tesara kojima je pomagao veći broj pomoćnih i ostalih radnika.
(Spomenica 30-godišnjeg rada i borbe građevinarskih radnika... str. 6)

[10] Vitomir Korać, Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji.., str. 331.

[11] Nikola Vukojević (1882—1913), tipografski radnik iz Hrvatske, djelovao je i na području Bosne i Hercegovine, gdje je vidno doprinio jačanju socijalističkog pokreta.

[12] Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1951, tom II, str. 33.

Sarajevu 27. augusta 1905. godine. Pripreme za održavanje ovoga zbora izvršene su ranije, a 10. augusta bila je predana rezolucija Vladinom povjereniku za grad Sarajevo u kojoj se navodi:

»Radnici sviju struka (zanata) nagnati prevelikom bedom, održali su jednu užu konferenciju na dan 10/8 t. g. na kojoj su svi konstatovali da je stanje radnika u Bosni i Hercegovini, a naročito u Sarajevu, tako bedno, da im je položaj, uslijed prevelike nagomilanosti radnika na radnoj pijaci i velike eksploatacije od strane poslodavaca, veoma nesiguran, te su uslijed toga doneli ovu rezoluciju: Da se izaslanici iz sviju struka upute u grad. poglavarstvo kod g. vladina povjerenika i da učtivo zamole, da nam na usmeno odobrenje dade i pismeno, po kom bi imali prava udruživanja, javnih zborova i konferencija u cilju: radničkog i sveopćeg međusobnog potpomaganja«.[13]

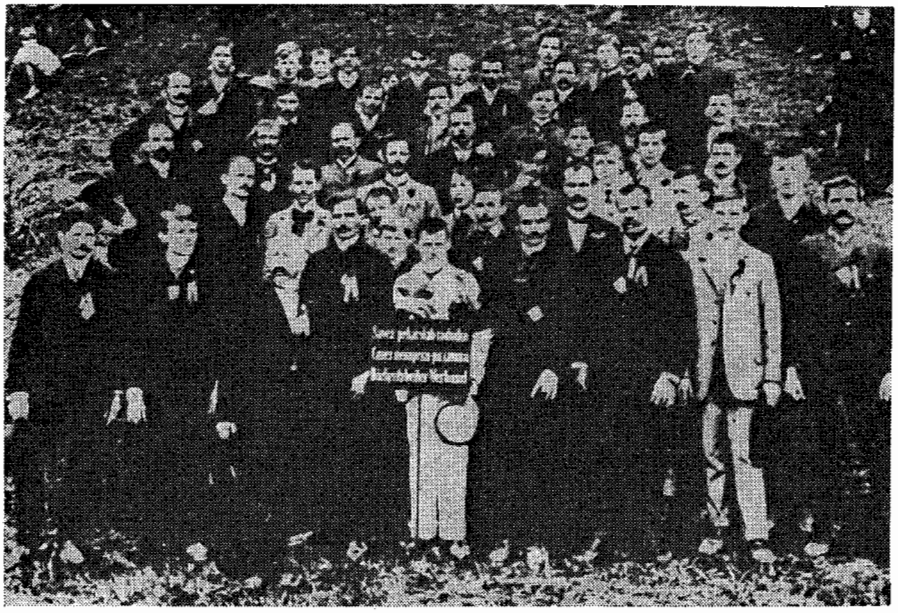

Članovi Saveza pekarskih radnika na prvomajskoj proslavi u Lukavici (kod Sarajeva) 1906. godine

Na dan 27. augusta 1905. godine oko 350 radnika[14] iz Sarajeva i unutrašnjosti prisustvovalo je, po prvi put u svojoj istoriji, javnom rješavanju svojih problema, a istovremeno su udareni temelji i čvršćoj organizaciji radnika koja će ubuduće predstavljati snažan oslonac u borbi za postizanje ekonomskih i političkih zahtjeva. Na skupštini je donesena i odluka o osnivanju Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu, usvojena su njegova pravila i bilo je izabrano privre-

[13] Isto, str. 8.

[14] Vojislav Bogićević, Građa o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878—1905, Beograd 1956, dok. br. 289, str. 521.

meno rukovodstvo.[15] Pored toga, na toj prvoj radničkoj skupštini manifestovala se snaga i jedinstvo radničkog pokreta, što će naročito doći do izražaja u vrijeme održavanja prve organizovane prvomajske proslave i generalnog štrajka 1906. godine, koji je obuhvatio oko 40 mjesta Bosne i Hercegovine.

Za prvomajsku proslavu 1906. godine, kada je sarajevsko radništvo prvi put organizovano istupilo, vršene su puna dva mjeseca ranije pripreme. Osnivani su majski odbori, a među radnicima su rasturani leci u kojima su pozivani na odlučnost u odbrani svojih zahtjeva. Tokom mjeseca aprila 1906. godine odnosi između radnika i poslodavaca su se veoma pogoršali, pa su vlasti, bojeći se širenja sve snažnijeg uticaja organizovanih radnika na ostale eksploatisane i ugnjetene mase u gradu, poduzele niz represivnih mjera u cilju njegovog suzbijanja. Pred Prvi maj, 23. aprila 1906. godine, grupa organizovanih sarajevskih radnika podnijela je Vladinom povjereniku za grad Sarajevo molbu slijedećeg sadržaja:

»Slavnom Vladinom Povjereništvu za grad Sarajevo

Niže podpisani[16] umoljavamo Slavno Vladino Povjereništvo da bi nam Blagoizvolilo dozvoliti Dabi mogli proslaviti Praznik I Maj (18. Aprila) 1906. Jer kod Radništva širom celog Svijeta proslavljuje se I Maj.

Proslava I maja izvešće se na ovaj način. Sastanak u Gradskoj Bašći odanle krenuće povorka kroz Ulice, Čemalušom, Ferhadijom, Rudolfovom, Franje Josipa, Apelovom Obalom i natrag u Gradsku Bašću na rastanak.

Pošto I Maj nenosi na sebi značaj samo proslave nego je od velikog kulturnog značaja. I pošto se proslavom I Maja unosi nove zapadne Ideje u ovu Istočnu Zemlju, Nadamo se da će Slavno Vladino Povjereništvo našoj Molbi Udovoljiti.«[17]

Međutim, Vladin povjerenik za grad Sarajevo, u sporazumu sa Zemaljskom vladom, odbio je ovo traženje radničkih izaslanika s motivacijom da radništvo nije još organizovano, pa da bi prilikom masovne povorke moglo doći do meteža i izgreda. Sljedećeg dana, 24. aprila 1906. godine, još jednom je postavljen zahtjev za održavanje manifestacione povorke, ali ga je i ovaj put Vladin povjerenik odlučno odbio zaprijetivši radničkim izaslanicima represalijama, uz napomenu da vlast neće dozvoliti nikakav pritisak od strane radnika.[18]

---

[15] U privremenu upravu Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu bili su izabrani: Alojz Supančić, Ivan Salamunović, krojači; Ilija Kamber, Luka Tonković, zidari; Anto Salamunović, Pavo Černek, moleri; Rudolf Fatner, Ivan Šapinović, stolari; Mustafa Handrić, obućar; Mihael Petrović, slovoslagar; Stefan Sekovanić, Mićo Sokolović, knjigovesci.

[16] Potpisnici ove molbe bili su sljedeći organizovani radnici: Pavao Kraljević, Franjo Prukler, stolari; Đuro Fikajs, zidar; Ivan Blazinović, cimerman; Ivan Salamunović, Ivan Domazetović, krojači; Ivan Martinović, bravar; Stevo Obilić, Ivo Mohorić, tipografi.

[17] Kasim Isović, Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine, Sarajevo 1963, tom II, knj. 1, dok. br. 21, str. 90.

[18] Iisto, dok. br. 22, str. 448.

Uvod u samu prvomajsku proslavu bilo je masovno učešće sarajevskih radnika na pogrebu radničkog prvoborca Miće Sokolovića 29. aprila 1906. godine, na kome je učestvovalo preko 3.000 radnika i koji se pretvorio u snažnu manifestaciju rastućeg radničkog pokreta i proleterske solidarnosti. U nekrologu objavljenom povodom njegove smrti »Slobodna riječ«, organ Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, navodi:

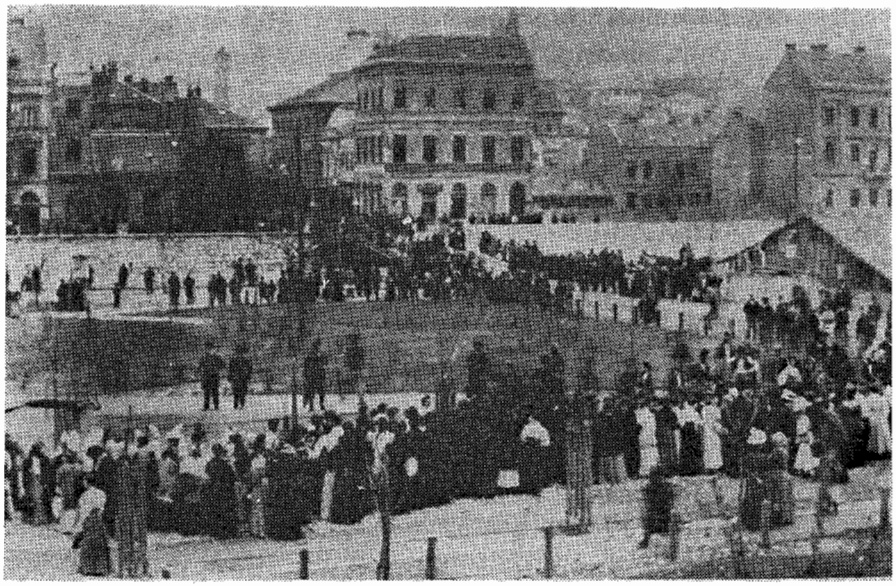

Prvomajska povorka prelazi preko Latinske ćuprije (danas Principov most)

»Naša stranka je u njemu izgubila požrtovnog pionira, koji joj je osvojio čitav jedan kraj za njenu propagandu. Njegova smrt težak nam je i u ovom času upravo nenadoknadiv gubitak. S teškim srcem primili smo ovu vijest i s teškim srcem javljamo svima drugovima ovaj teški udarac po socijalističku misao u okupiranim krajevima.«[19]

Sutradan, 30. aprila 1906. godine, stupile su u štrajk radnice jednog dijela Fabrike duhana u Sarajevu i ciglarski radnici zahtijevajući povišenje nadnica i skraćenje radnog vremena. Ovaj štrajk iskoristila je Zemaljska vlada, da potvrdi raniju zabranu za proslavu Prvog maja, zaprijetivši Odboru za proslavu zatvorom i drugim prinudnim mjerama. Bilo je zabranjeno okupljanje na ulicama, jer se okupatorska vlast pobojala da ne dođe do demonstracija nezadovoljnih radnika zbog zabrane proslave Prvog maja i mjera poduzetih od strane organa vlasti.

Međutim, i pored zabrane, na dan Prvog maja, okupilo se preko 2.000 radnica i radnika u Lukavici, gdje je održan veliki radnički zbor. To je bila, prvi put, u Sarajevu organizovana majska manifestacija. Uspjeh ove proslave iskoristilo je radničko rukovodstvo da bi ukazalo

[19] »Slobodna riječ«, br. 9 od 1906. godine.

radnicima na značaj proleterske solidarnosti i na borbu, kao jedino sredstvo protiv eksploatatora, a za poboljšanje položaja radnika. Vladin povjerenik za grad Sarajevo u izvještaju Zemaljskoj vladi o ovoj proslavi Prvog maja, između ostalog, navodi:

»Većina radništva praznikovala je na ovaj dan, ali je naš grad imao uobičajnu sliku, osim jedne jedine činjenice, naime da su pojedini radnici bili obukli svoje nedjeljno odijelo, a mnogi od njih nosili su crveni karanfil u rupici za dugme.

Poslije podne radnici su se sakupili u Kreitmairovoj restoranbašći u Kovačićima, a zatim pojedinačno i u manjim grupama pošli su ka gradskoj malti iza grada, gdje su se — na čelu sa radnicama Fabrike duhana i Tkaonice ćilima — svrstali u redove i uz zvuke muzike otišli u izletište, 5 kilometara daleko od Sarajeva.

U ovoj povorci moglo je uzeti učešća oko 2.00 radnika i radnica. Na mjestu proslave su se zabavljali igrom i pjesmom, a držali su se i govori u kojima je radništvo pozivano na solidarnost. Oko 7 časova navečer povratilo se radništvo u istom redu u Sarajevo. Kod Čerišanskog mosta povorka se rasula i radnici se raziđoše odavde mirno kućama.«[20]

Za sve vrijeme radničku povorku pratio je veliki broj policijskih službenika u civilu, a čitavim putom do Lukavice, gdje je bio zakazan zbor, primijećeni su žandarmi skriveni u žbunju. I pored takvog policijskog obezbjeđenja na putu do zbornog mjesta, »odjednom se u povorci pojavila crvena zastava nataknuta na motku. Putem do Lukavice orila se pesma razdragane mase, zadovoljne što su osetili makar i tračak slobode. U Lukavici je održano više govora, a između ostalih, drug Nikola Vukojević, tipografski radnik, održao je poseban sastanak sa ciglarskim radnicima«.[21]

Neposredno iza održane prvomajske proslave u Sarajevu je izbio, 4. maja 1906. godine, generalni štrajk[22] koji je ubrzo zahvatio i sve veće industrijske centre u Bosni i Hercegovini. Okupacione vlasti su prvih dana poslije izbijanja štrajka pokušale da ga uguše još ranije oprobanim sredstvima: represalijama, progonima i izgonima nezadovoljnih radnika, ali ovog puta sve te mjere nisu mogle zaustaviti pokrete eksploatiranih masa. Generalni štrajk bio je rezultat teškog ekonomskog i političkog stanja u kome se nalazila radnička klasa, kao i odraz borbenog raspoloženja masa protiv austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. To teško stanje najbolje ilustruje napis u prvomajskom prilogu »Glasa slobode« iz 1911. godine u kome se navodi:

»Kretanje radničkih masa u maju 1906. godine bilo je samo vidan izraz nesnosnog ekonomskog i političkog stanja pod kojim je radništvo stenjalo. Do ovog vremena o radniku se nije baš nimalo vodilo ra-

---

[20] Kasim Isović, Generalni štrajk..., tom II, knj. 1, dok. br. 22, str. 449.

[21] Spomenica 30-godišnjeg rada i borbe građevinarskih radnika..., str. 13.

[22] Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine, naziv koji je preovladao u našoj istoriografskoj literaturi, ali pod kojim podrazumijevamo, ustvari, cijeli talas od oko 40 većih i manjih radničkih štrajkova, koji su izbili i bili vođeni tokom mjeseca maja te godine.

čuna. Radnik, dijelom moderan smatran je prostim objektom izrabljivanja; niko nije ni pomišljao na to da je i on čovjek koji ima pravo na život.«[23]

Do izbijanja generalnog štrajka radnički pokret u Sarajevu, kao i u čitavoj Bosni i Hercegovini, nalazio se još uvijek u stadiju formiranja, razvijajući se preko spontanih i nedovoljno organizovanih istupa i pokreta radničke klase. Međutim, poslije stvaranja niza strukovnih radničkih organizacija i Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu, klasni radnički pokret ulazi u novu fazu organizovane borbe, dajući podstreka radnicima za formiranje strukovnih i sindikalnih organizacija na području cijele Bosne i Hercegovine.

Generalni štrajk, istovremeno, predstavlja za istoriju bosansko-hercegovačke radničke klase i radničkog pokreta prelomni momenat od prvorazrednog značaja, koji je ubrzao dalji razvitak društvenih i političkih odnosa, a ujedno dokazao mogućnost uspješne borbe protiv okupatorskih vlasti, protiv nacionalnog ugnjetavanja i socijalnog izrabljivanja. On stoji na prelomu koji predstavlja granicu između dva različita stadija razvitka radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, i to: jednog, koji obuhvata period kada još nisu bile dozvoljene klasne sindikalne organizacije i kada su pokreti radnika imali više spontani karakter, i drugog u kojem je radnička klasa izborila slobodu udruživanja i stupila na put organizovane borbe protiv klasnog neprijatelja.[24]

Pored toga, štrajk sarajevskih radnika, a zatim i svi drugi koji su ubrzo jedan za drugim slijedili, ustalasali su ne samo cjelokupno radništvo, koje je već tada dostizalo cifru od oko 50.000, već i sve druge slojeve stanovništva, tako da je, na primjer, do temelja pauperizirano seosko stanovništvo još dugo iza toga te događaje nazivalo »našom bunom«.[25] U vrijeme tih burnih i za bosansko-hercegovački radnički pokret presudnih dana beogradske »Radničke novine«, donoseći vijesti o događajima u Bosni i Hercegovini, su pisale:

»Početak štrajka monopolskih radnica za veće nadnice jeste istinski početak borbe za političke slobode u ovim dvema pokrajinama. Munja saznanja svog teškog položaja šinula je radnike sve Bosne i Hercegovine, fijuk ogorčenja i protesta prošao je svu zemlju i plamen oduševljenja zapalio je svu Hercegbosnu. Grad za gradom dizao se, protestovao, demonstrirao, zbrisao i silno zahtevao političke slobode, pretećи brojem, snagom i solidarnošću svojom. Radnici su svuda pokazivali istu snagu i solidarnost, a policija ista nasilja i isti bes.«[26]

---

[23] »Glas slobode«, br. 33 od 1911. godine.

[24] Nedim Šarac, Položaj radničke klase..., str. 54.

[25] Generalni štrajk imao je velikog odjeka među seoskim stanovništvom, a naročito u okolini Sarajeva, Ljubuškog i Mostara. Tako je, na primjer, jedno izaslanstvo iz okoline Sarajeva predlagalo da se radničkim akcijama pridruži i seosko stanovništvo, izjavljujući da je 10.000 seljaka spremno da u svako doba dođe u Sarajevo.

[26] »Radničke novine«, br. 65 od 1960. godine.

Napokon, štrajkovi u maju 1906. godine ozbiljno su uzdrmali dotada neograničenu vlast austrougarskih okupatora i nanijeli joj najozbiljniji udarac za čitavnih 40 godina njene vladavine u Bosni i Hercegovini.[27]

Neposredno poslije završetka majskih štrajkova otpočeo je intenzivan rad na čvršćem organizovanju strukovnih saveza i radničke sindikalne centrale — Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu. Sarajevski radnici, članovi sindikalnih organizacija, predali su vlastima na odobrenje svoja pravila, ali su one neprestano odgađale njihovo potvrđivanje. I kada su, konačno, u septembru 1906. godine, vlasti zvanično potvrdile pomenuta pravila, u njima su izvršile takve promjene, da su im potpuno onemogućile svako političko djelovanje. Za daljnji razvitak radničkog pokreta bilo je veoma značajno to, što se, poslije učvršćenja i potvrde pravila radničkih organizacija u Sarajevu, počinju i u unutrašnjosti formirati strukovni savezi i druge radničke organizacije. U toku 1906. godine formirane su radničke organizacije u Banjoj Luci, Tuzli i Mostaru, a početkom 1907. godine u Zenici, Jajcu, Kreki, Zavidovićima, Brčkom, Drvaru, Hadžićima, Kobiljdolu i na Palama.

Radnici su za sve vrijeme morali voditi borbu sa poslodavcima ne samo za sticanje novih prava, već i za očuvanje postignutih rezultata. Tako je tokom 1907. godine vođeno 16 većih i manjih štrajkova i tarifnih pokreta od kojih se 13 završilo sa uspjehom. U ovim pokretima i štrajkovima učestvovalo je preko 2.300 radnika.[28]

Najmasovniji štrajk izbio je u Sarajevu kada je preko 1.000 građevinskih radnika odbilo da radi, zahtijevajući skraćenje radnog vremena i povećanje nadnica. Da bi prisilili radnike da se vrate na posao pod ranijim uvjetima, poslodavci su 19. jula 1907. godine proglasili aussperung[29] svih građevinskih radnika (stolara, bravara, zidara, tesara i molera). Štrajk je trajao preko dva mjeseca i bio je završen pobjedom radnika.

Krajem 1906. i početkom 1907. godine dolazi do veoma žive aktivnosti poslodavaca, koji su u većini sukoba sa radnicima trpjeli neuspjehe i sada su radili na organizovanju i stvaranju poslodavačkog udruženja. U pozivu za skupštinu, 20. januara 1907. godine, oni su izdali proglas pozivajući sve poslodavce na ujedinjenje radi odbrane zajedničkih interesa i »da se radnicima, koji samo svojoj organizaciji imaju da zahvale svoje velike uspjehe, mognemo kao isto tako jak faktor oduprijeti«.[30] Međutim, već u prvom pokušaju da se suprot-

---

[27] Vidi: Sergije Elaković, Generalni štrajk 1906. godine u Bosni i Hercegovini, Beograd 1951.

[28] Sindikalni pokret 1903—1912. u Srbiji, Hrvatskoj, Slavoniji i Bosni i Hercegovini, Beograd 1951, str. 107.

[29] Zatvaranje jednog ili više preduzeća uz masovno otpuštanje radnika. Preduzimali su ga poslodavci da bi natjerali radnike na prihvatanje težih uslova rada ili da bi spriječili, odnosno slomili štrajk. Predstavlja reakciju kapitalista na zahtjeve radnika da im se poboljšaju radni uslovi i povećaju nadnice.

[30] Izvještaj za II kongres Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1908, tsr. 7.

stave radnicima, za vrijeme pomenutog štrajka građevinskih radnika, ovo udruženje doživjelo je poraz.

Jačanjem radničkog pokreta, poslije majskih štrajkova, prvomajske proslave iz godine u godinu postaju sve masovnije i svečanije. One i dalje vrše snažan uticaj na jačanje klasne svijesti i međusobno povezivanje radnika, istovremeno upoznavajući ih sa njihovom snagom i ciljevima. Zajedno sa štrajkovima i tarifnim pokretima u 1907. godini, prvomajska proslava bila je izraz rastuće snage radničkog pokreta, a po broju učesnika do tada jedna od najmasovnijih. Te godine u Bosni i Hercegovini na proslavi je učestvovalo preko 6.000 radnika.

Polovinom aprila 1907. godine sarajevski radnici predali su Vladinom povjereniku za grad Sarajevo zahtjev za održavanje manifestacione povorke gradskim ulicama i program proslave u Lukavici.[31] Zemaljska vlada, koja se još ranije osvjedočila da ni najgrubljim nasiljem ne može suzbiti jačanje radničkog pokreta, odbila je organizovanom radništvu proslavu Prvoga maja i održavanje manifestacione povorke kroz grad. Proslavi je prethodila sveobuhvatna obustava rada u većini preduzeća i radionica, a intenzivne pripreme radnika dale su naslutiti, da će Prvi maj 1907. godine, po svojoj organizaciji i broju učesnika, biti proslavljen svečanije od svih dotadašnjih.

Bojeći se ponavljanja prošlogodišnjih događaja mnoge građanske porodice zabarikadirale su se u svojim kućama očekujući rasplet radničkih manifestacija, dok su vlasti pojačale policijske snage sa vojnim jedinicama i na svim istaknutim mjestima u gradu postavile straže u namjeri da spriječe radničke akcije. Slične mjere vlasti su preduzele i na području sarajevskog sreza u namjeri da spriječe priključenje seoskog stanovništva radnicima što bi, po njenom mišljenju, dovelo do otvorenih demonstracija i nemira.[32] Međutim, ovom prilikom, radničke manifestacije nisu poprimile karakter prošlogodišnjih i proslava se završila bez incidenata.

Ujutro Prvog maja radnici su se sakupili pred Radničkim domom, odakle je manifestaciona povorka krenula gradskim ulicama na putu za Lukavicu. U povorci je uzelo učešća oko 1.400 osoba, a na mjestu proslave u Lukavici, gdje se održavala skupština, broj učesnika povećao se na preko 2.000.[33]

---

[31] ARHIV SRBiH, ZVS, br. 2125/res. 1907.

[32] U uputstvima Zemaljske vlade Okružnoj oblasti u Sarajevu, u vezi s tim, se naglašava:

»Okružno poglavarstvo u sporazumu sa odjeljenjem komande žandarmerije ima formirati jedan jači žandarmerijski odred koji bi imao specijalnu dužnost da prati povorku van gradskog područja i da spriječi masovni dolazak neradničkih elemenata, odnosno seljaka. To isto vrijedi i za mjesto na kome će se održati proslava u Lukavici.«
(ARHIV SRBiH, ZVS, br. 2125/res. 1907)

[33] U izvještaju Vladinog povjerenika za grad Sarajevo Alfreda Kozlera Zemaljskoj vladi, o organizovanju i kretanju prvomajske manifestacione povorke 1907. godine u Sarajevu, se navodi:

»Jutros su se radnici socijaldemokratske organizacije počeli sakupljati već u 1/4 7 sati pred Radničkim domom u Tereziji ulici. Oko 7 i 50 formirana je povorka koja je krenula preko Latinske ćuprije, Apelovom obalom, Mustakbegovom ulicom, pored Fabrike duhana u Lukavicu.

Proslava i skupština održane su u krugu stare pivare na čijem je ulazu bio postavljen transparent na kome su se isticali natpisi: »Živio Prvi maj« i »Proleterci sviju zemalja ujedinite se«. Poslije otvaranja skupštine radničko pjevačko društvo »Proleter« iz Sarajeva otpjevalo je »Marseljezu«. Zatim je govorio Vitomir Korać[34] iz Zagreba, koji se u svom govoru osvrnuo na tada najaktuelnije radničke zahtjeve (slobodu štampe, slobodu udruživanja, opšte pravo glasa i zakonsko uvođenje osmočasovnog radnog vremena) ističući hitnost njihovih rješenja. Poslije njega govorili su na njemačkom Franjo Rajtner, češkom Jozef Štrel i na mađarskom Ignac Hedži. Njihova izlaganja bila su kratka i sva trojica su parafrazirala govor Vitomira Koraća, osvrćući se uglavnom na istorijat i značaj prvomajskih proslava.[35] Iza toga održana je zabava, poslije koje su se učesnici proslave u manjim grupama vratili u Sarajevo. Navečer je u Radničkom domu održana zabava na kojoj je uzelo učešća oko 300 radnica i radnika.[36]

Pored sarajevskih radnika, na prvomajskoj proslavi u Lukavici učestvovalo je i oko 200 radnika iz Kobiljdola, Hadžića, Krupe i Tarčina. Sve mjere koje su vlasti preduzele da bi spriječile njihovo učestvovanje na ovoj proslavi, ostale su bez rezultata i na koncu morale su dati odobrenje za njihovo učešće na proslavi u Lukavici. Većina radnika došla je na proslavu sa crvenim karanfilom u zapučku kaputa

---

Svaka pojedina grupa nosila je tablu sa trostrukim natpisom (domaćem jeziku latinicom i ćirilicom i njemačkom jeziku).

Povorku su predvodila tri biciklista čiji su točkovi bili okićeni crvenim trakama, zatim je stupao predsjednik majskog odbora Milan Dragović za zapisničarom Franjom Raušerom pred kojima je nošena tabla sa natpisom »Živio Prvi maj«.

Poslije njih slijedilo je oko 60 djece, a zatim radništvo slijedećim redom:

1.	Tvornica ćilima	oko 45 radnica
2.	Glavna tvornica duhana	oko 225 „
3.	Glavni radnički savez	oko 72 radnika
4.	Brijača i frizera	oko 25 „
5.	Stolara	oko 160 „
6.	Zidara i tesara	oko 134 „
7.	Metalskih radnika	oko 107 „
8.	Krojača	oko 63 „
9.	Kožarskih radnika	oko 78 „
10.	Pekara	oko 46 „
11.	Tipografa	oko 27 „
21.	Pivarskih radnika	oko 95 „
13.	Molera i soboslikara	oko 41 radnik
14.	Pećara	oko 14 radnika
15.	Željezničara	oko 200 „

Među radnicama nalazila se jedna sa upadnom crvenom haljinom. U cijeloj povorci izbrojano je 1.400 prisutnih čiji se broj u Lukavici po dolasku radništva sa područja sreza povećao na 2.000 osoba«.

(ARHIV SRBiH, ZVS, br. 2440/res. 1907)

[34] Vitomir Korać (1877—1941), novinar i političar, jedan od vođa Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj, pristalica Druge internacionale, socijalist-ministerijalist i iza prvog svjetskog rata jedan od vođa desnih socijalista.

[35] ARHIV SRBiH, ZMF, br. 504/Pr. B. H. 1907.

[36] ARHIV SRBiH, ZMF, br. 486/Pr. B. H. 1907.

ili sa crvenim kravatama protestujući na taj način protiv zabrane nošenja crvene zastave u povorci. Poslije završene skupštine radnici su se vratili u svoja mjesta.[37]

Neposredno iza prvomajske proslave 1907. godine počele su pripreme na organizovanju Prvog kongresa Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu. Na tom Kongresu, održanom 2—3. juna 1907. godine u Sarajevu, insistirano je na čvršćem organizovanju radničkih strukovnih sindikalnih organizacija i na što čvršćem povezivanju svih radnika bez obzira na struku. U periodu, nakon završetka Kongresa, među radništvom se osjetila mnogo življa djelatnost i od tada se sve veća pažnja počela poklanjati ideološkoj izgradnji radništva, tako da ubrzo poslije toga radništvo postaje najznačajniji nosilac socijalističkih ideja i potpune emancipacije proletarijata u Bosni i Hercegovini.

Početkom 1908. godine ponovo je pokrenuto pitanje izdavanja jednog domaćeg radničkog lista, ali visoka kaucija (od 3.000 do 10.000 kruna) odgodila je ostvarenje ove zamisli. Zbog toga je radnička klasa Bosne i Hercegovine bila upućena i dalje na listove koji su dolazili iz Hrvatske (»Slobodna riječ«), Srbije (»Radničke novine«), Austrije (»Arbeiter Zeitnug«) i nekih drugih evropskih zemalja. Istovremeno radnici su počeli sve češće postavljati pitanja političke prirode na dnevni red. U februaru je izglasana rezolucija u kojoj se traži uvođenje opšteg prava glasa i liberalniji odnos vlasti prema radničkim organizacijama.

Majska proslava 1908. godine, za razliku od ranijih godina, imala je izrazito politički karakter. Do ove proslave, sa malim izuzecima, većina organizovanih radnika radila je isključivo na tome da se putem štrajkova i tarifnih pokreta postignu što bolji radni uslovi, osmočasovno radno vrijeme i povećanje nadnica, bez većih pretenzija da se radikalnije riješi niz političkih pitanja koja su sputavala razvitak radničkog pokreta. Pripremajući se za prvomajsku proslavu poznati agitatori: Milan Dragović, Jozef Štrejc, August Baumgartner, Albin Lajtner, Franjo Raušer, Ivan Salamunović i ostali uspjeli su kod većine radnika postići da se više angažuju na rješavanju političkih problema što se u punoj mjeri ispoljilo prilikom održavanja prvomajske manifestacije 1908. godine.[38]

Pred Prvi maj, 27. aprila 1908. godine, Majski odbor sarajevskog radništva zatražio je od Vladinog povjerenika Franje Brodnika dozvolu za održavanje prvomajske povorke i skupštine, kao i dozvolu da se u povorci može nositi crvena zastava i transparent sa natpisom:

---

[37] ARHIV SRBiH, ZMF, br. 471/Pr. B. H. 1907.

[38] U izvještaju Vladinog povjerenika za grad Sarajevo Franje Brodnika Zemaljskoj vladi navodi se:
»Isto mi je naročito palo u oči, da radnici nisu zadojeni samo socijalističkim i komunističkim idejama na ekonomskom polju, nego i sa revolucionarnim i prevratničkim idejama na političkom polju. Agitatori su u poslijednjoj godini svoj rad na ovo orijentisali, na političku agitaciju među svojim drugovima i prema tome treba očekivati da će socijalistički radnici u što skorijem vremenu pokrenuti ova pitanja.«
(ARHIV SRBiH, ZMF, br. 679/Pr. B. H. 1908)

»Tražimo narodno zastupstvo«. Organizovani radnici, kojima je tek 1908. godine bila odobrena nabavka društvene zastave, bili su ogorčeni na ovakvu odluku, pa su se u Radničkom domu među pojedinim radničkim grupama mogli čuti glasovi da će radnici nositi zastavu u povorci, makar došlo i do sukoba sa policijom.[39] Ali, Majski odbor bojeći se da zbog sukoba sa policijom ne bude zabranjena proslava, nije dozvolio iznošenje zastave.

Kao i za vrijeme prvomajske proslave 1907. godine vlasti su poduzele mjere kako bi spriječile učešće seoskog stanovništva na proslavi. U tu svrhu bila je angažovana vojska, policija i žandarmerija čije su patrole za sve vrijeme trajanja proslave držale pod kontrolom čitavo područje sarajevskog sreza. Svaki pokušaj pojedinaca ili manjih grupa sa sela da se priključe radničkim manifestacijama bio je spriječen, a prekršioci su bili strogo kažnjeni.[40]

Rano ujutro Prvog maja organizovano radništvo počelo se sakupljati pred Radničkim domom, gdje im se pridružilo oko 80 radnika iz Hadžića i Kobiljdola. Pošto su se razvrstali po strukovnim savezima, radnici su krenuli u povorci koja je brojala preko 2.000 učesnika. U povorci su nošeni transparenti sa natpisima: »Tražimo slobodu sastajanja i udruživanja«, »Živila sloboda štampe«, »Živio Prvi maj« i »Proleterci sviju zemalja ujedinite se«.[41] Povorka se kretala glavnim gradskim ulicama put doline Koševa gdje je bila zakazana skupština. Na mjestu proslave učesnicima povorke priključilo se još 500 radnika koji su došli pojedinačno ili u manjim grupama, tako da je broj učesnika proslave narastao na 2.500 osoba.

Na skupštini je, pored ostalih, govorio Rudolf Cistler: o značaju Prvog maja, iskorištavanju radnika od strane poslodavaca, osmočasovnom radnom danu, opštem pravu glasa i protiv militarizma. Međutim, kako je on u toku govora često prelazio na razjašnjavanje političkih pitanja kritikujući pri tom okupatorski režim i »tamničarsku politiku« bosanske vlade bio je često prekidan od strane Vladinog povjerenika Brodnika, koji mu je na kraju zabranio da dalje govori.[42]

---

[39] ARHIV SRBiH, ZVS, br. 2046/res. 1908.

[40] Radi obezbjeđenja i sprečavanja seoskog stanovništva da se priključi majskim manifestacijama, Carsko-kraljevska 15 korpusna komanda uputila je Vojnoj komandi u Sarajevu slijedeći zahtjev:
»Na traženje Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu na 1. maja u 8 sati ujutro treba izvršiti slijedeće pripreme:
a) Da su u kasarni Frane Josipa spremne 2 kompanije pješadijskog puka Nr. 23 pod komandom komandanta bataljona;
b) U krugu logora jedan bataljon 99 regimente i pola eskadrona konjice;
c) Kod vojnog magazina jedna četa (100 pušaka) pješadijskog puka Nr. 23.
Na traženje žandarmerijske korpusne komande mogu se upotrebiti i slušaoci žandarmerijskog kursa«.
(ARHIV SRBiH, ZVS, br. 2077/res. 1908)

[41] ARHIV SRBiH, ZMF, br. 679/pr. B. H. 1908.

[42] Poslije završene skupštine Cistler je bio uhapšen i protjeran po nalogu Zemaljske vlade iz Bosne i Hercegovine. O tome je Vladin povjerenik izvijestio Zemaljsku vladu:

Učesnici skupštine burno su protestovali tražeći da Cistler nastavi govor bez obzira na zabranu, ali su pod prijetnjom raspuštanja skupštine i intervencije vojske koja se u blizini nalazila morali odustati od daljnih protesta.[43] Poslije kraćih govora željezničkog radnika Štrejca na njemačkom jeziku i bravara Hedži-a na mađarskom jeziku skupština je bila završena. Poslije toga počela je majska svečanost koja je trajala do sedam časova navečer, kada su se učesnici proslave razišli svojim kućama.

Prvi put 1908. godine održali su skupštinu i proslavu radničkog praznika i radnici »Organizacije radnika Hrvata«.[44] Na skupštini kojoj je prisustvovalo oko 60 radnika ove organizacije držani su govori koji su se odnosili uglavnom na ekonomska pitanja i istupe protiv organizovanog radništva socijalistički orijentisanog. Poslije podne oko 600 ovih radnika i članova njihovih porodica priredili su izlet na Hridu (tada okolini Sarajeva) na kome je opet govoreno protiv socijalističkih radnika i o osmočasovnom radnom vremenu, koje oni žele postići samo mirnim putom. Ova proslava imala je za cilj da razbije jedinstvo radničkog pokreta u Sarajevu i da pridobije radnike Hrvate, okupljene oko Glavnog radničkog saveza, ali u tim svojim nastojanjima nije imala nikakvog uspjeha.

Prilikom organizovanja prvomajske proslave 1908. godine, uz pomoć socijaldemokratskih radnika iz Hrvatske i Austrije, štampan je u Zagrebu »Svibanjski spis socijalističkog radništva Bosne i Herce-

---

»Po visokom nalogu izvjestio sam Cistlera da radi kršenja mojih naređenja odmah napusti zemlju. Zadržao sam ga u uredu i dao njegove stvari donijeti po jednom stražaru. Cistler nije protestirao protiv toga, samo je rekao, da je bio spreman na strožu kaznu i da će ovaj događaj objaviti u novinama. U podne se odvezao fijakerom praćen jednim stražarem na stanicu i otputovao brodskim vozom. Stražar ga je pratio do Broda da bi se uvjerio da li je Cistler napustio zemlju.«

(ARHIV SRBiH, ZMF, br. 679/Pr. B. H. 1908)

[43] Prema izvještaju Vladinog povjerenika Brodnika Zemaljskoj vladi za vrijeme protesta radnika čule su se i slijedeće primjedbe:
»1. Takva vlada ne valja, mi moramo vladati, 2. samo onda će biti mir na svijetu kada budu svi narodi sami sobom vladali, a nikoga slušali, 3. mi moramo imetak i posjed na jednake dijelove podijeliti, 4. na svijetu smije samo radnik zapovjedati i vladati, 5. država koju mi našim krvavim žuljevima izdržajemo mora nam dati jednaka prava kao i bogatašima, 6. vojska mora biti također socijalistička, pa neće na nas pucati, 7. pola regimente broj 70 (Petrovaradinska pješadijska regimenta) je već socijalistička, skorom će biti sva, 8. seljaci su isto radnici kao i mi i oni se moraju nama priključiti kao u Mađarskoj, 9. zašto niste dali Cistleru govoriti, kad je samo istinu govorio, 10. ako neće ići milom ići će silom i tome slično.«

(ARHIV SRBiH, ZMF, br. 866/Pr. B. H. 1908)

[44] »Organizacija radnika Hrvata« (kasnije »Matica radnika Hrvata«) formirana je u junu 1906. godine u Sarajevu. Ona je bila eksponent vlasti i klera i igrala je ulogu štrajkolomca i razbijača svih akcija naprednog radničkog pokreta. Pored svih nastojanja njenih tutora da je ojačaju i od nje stvore moćnu organizaciju ona nikad nije uspjela okupiti više od 250 članova. Životarila je do početka prvog svjetskog rata kada prestaje njen štetan i kompromitirajući rad u radničkom pokretu.

govine« u 3.000 primjeraka. Ovaj spis je pored propagandnog karaktera imao i zadatak da radništvo Bosne i Hercegovine upozna sa radničkim idejama i pokretom u razvijenijim kapitalističkim zemljama.

U toku 1908. godine radno vrijeme kretalo se između 9 i 10 časova. Jedino su radnice i radnici u duhanskoj industriji uspjeli izboriti osmočasovni radni dan. Veliki uspjeh oni su postigli ukidanjem akordnog sistema, koji je zamijenjen i regulisan tarifnim ugovorima.

U međuvremenu je završena sabirna akcija koja je omogućila izlaženje prvog radničkog lista u Bosni i Hercegovini. Poslije završenih priprema pojavio se prvi broj »Glasa slobode«, 29. aprila 1909. godine. Pokretanje ovog lista predstavlja jedan od najznačajnijih datuma u razvitku radničkog pokreta Bosne i Hercegovine. U toku slijedećih godina »Glas slobode« odigraće veoma važnu ulogu u borbi radnika za postizanje boljih uslova rada i života radničke klase u Bosni i Hercegovini.[45]

U svom prvom broju »Glas slobode« donio je napise o značaju i potrebi manifestacija radničke klase na dan radničkog praznika ističući, da je istorija cijelog radničkog pokreta neprekidna borba, a Prvi maj samo nastavak te borbe u drugoj formi, kada radnici obustavljaju rad u fabrikama i radionicama da bi manifestirali za svoja socijalna, politička i kulturna prava.[46] Na istom mjestu istaknut je i program prvomajske proslave u Sarajevu koji govori za kakva se prava proletarijat Bosne i Hercegovine u to vrijeme morao boriti.

Na prvomajskoj proslavi 1909. godine u Sarajevu preko 2.000 radnika manifestiralo je gradskim ulicama noseći crvenu zastavu Glavnog radničkog saveza. U povorci su nošeni transparenti sa natpisima: »Van s općim i jednakim pravom glasa«, »Živila sloboda savjesti«, »Živila sloboda udruživanja«, »Živila emancipacija ženskih« i »Živila sloboda štampe«. Planirana skupština na Čengić-Vili (Sarajevo) nije održana zbog nevremena. Zbog toga su radnici, pod društvenom zastavom (zastava Glavnog radničkog saveza), krenuli ka Društvenom domu (danas zgrada Narodnog pozorišta) gdje je u svečanoj sali održana skupština. Na skupštini je, u prisustvu preko 800 radnica i radnika, govoreno o značaju Prvog maja i o potrebi solidarnosti radničke klase u borbi protiv poslodavaca i okupacione uprave za sticanje osnovnih životnih uslova. Naglašeno je da proletarijat Bosne i Hercegovine ne slavi Prvi maj samo zato da bi dokazao svoju solidarnost sa proletarijatom ostalih zemalja, nego i svoju zrelost i neustrašivost u borbi protiv kapitalističkog društvenog poretka.[47]

Period iza prvomajske proslave 1909. godine, koja je održana u znaku borbe za demokratizaciju zemlje, karakterišu veoma značajni događaji čiji je uticaj na daljnji razvitak radničkog pokreta bio od odlučujućeg značaja. Tokom godine vršene su obimne pripreme na or-

[45] Vidi: Ibro Karabegović, »Glas slobode« 1909—1929. i njegov značaj za proučavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, Prilozi, izd. Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Sarajevo 1966, god. II, br. 2, str. 27—74.

[46] »Glas slobode«, br. 1 od 1909. godine.

[47] ARHIV SRBiH, ZVS, br. 22570/1909.

ganizovanju Osnivačkog kongresa Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, koji je održan 28. i 29. juna 1909. godine u Sarajevu. Odmah po osnivanju Socijaldemokratska stranka vrši veliki i odlučujući uticaj na sve sindikalne organizacije okupljene oko Glavnog

Prigodni plakat izrađen povodom održavanja prvomajske proslave u Sarajevu 1909. godine

radničkog saveza. Pokreće organizovanu akciju za donošenje ustava i formiranje sabora, koji bi, prema mišljenju njenog rukovodstva, trebalo da obezbijedi demokratsku upravu u Bosni i Hercegovini. Zahvaljujući novoformiranoj stranci radnička klasa Bosne i Hercegovine stupa na put političke borbe, što je u tadašnjim uslovima bilo od velikog značaja s obzirom na postojanje raznih organizacija koje su bile eksponenti vlasti.[48]

[48] U to vrijeme su u Bosni i Hercegovini djelovala takozvana nacionalna ili kršćansko-socijalna društva koja su osnivana i pomagana od strane vlasti. Njihov zadatak bio je da svojim radom djeluje protiv naprednog radničkog pokreta.

Mnoštvo neriješenih pitanja, koja su bila od životnog interesa za narode Bosne i Hercegovine: postojanje feudalnih odnosa, borba protiv kolonijalne politike i eksploatacije, kulturno-prosvjetna zaostalost i raspirivanje šovinističkih tendencija, našli su svog odraza u djelokrugu rada Socijaldemokratske stranke. Međutim, već na početku svog djelovanja Socijaldemokratska stranka došla je pod udar policijskog režima, a rukovodioci socijalističkog pokreta, neprestano pritisnuti policijskim terorom i represalijama, neiskusni i slabo teoretski spremljeni, često puta vodili su oportunu politiku, ne koristeći postojanje navedenih problema za efikasniju mobilizaciju radničke klase. Oni su rješenje svih ovih pitanja gledali u uvođenju ustava, ali su ubrzo došli do uvjerenja da njegovim stupanjem na snagu nisu ništa dobili.

Zemaljski ustav — »Štatut«, koji je 17. februara 1910. godine oktroisao car Franjo Josip I, značio je ozakonjenje kolonijalne politike koju je Austro-Ugarska Monarhija provodila u Bosni i Hercegovini. Zajedno sa ustavom doneseni su i najnužniji zakoni za njegovo sprovođenje u život: izborni i saborski poslovni red, zakon o sakupljanju i društvima i zakon o kotarskim vijećima.[48a]

Donesenim ustavnim odredbama Bosna i Hercegovina nije priznata za samostalnu zemlju Monarhije, već je sačinjavala »jedinstveno upravno područje«, na čijem čelu se nalazio zajednički ministar financija kome je za upravu u zemlji bila odgovorna Zemaljska vlada u Sarajevu. Ustav je, u prvom redu, sadržavao niz ograničenja kojima su okupacione vlasti štitile svoj položaj i stečene pozicije. On je u velikoj mjeri ograničio uticaj narodnih predstavnika na rad zemaljske uprave, pa iako je Bosna i Hercegovina dobila narodno predstavništvo — Sabor, njemu je ostavljeno samo pravo da »sarađuje« s vladom i to na zakonima koji se odnose »isključivo na bosansko-hercegovačke poslove«.[49]

Donošenjem Ustava obilježen je u razvitku Bosne i Hercegovine početak nove ustavne ere u koju su polagane velike nade i uvjerenje da će zamijeniti stari apsolutistički režim, ali je ubrzo postalo svima jasno da on služi isključivo tuđinskoj upravi kao sredstvo za normaliziranje prilika stvorenih aneksijom, nego što bi narodu zajamčio politička prava i slobode.[50]

Neposredno po donošenju Ustava Socijaldemokratska stranka otpočela je kampanju protiv njegovih odredaba ističući »da proglašeni ustav ne može zadovoljiti naš narod, da se od njega ne može nikakvu dobru nadati i da će narod morati povesti borbu za izmjenu ovog

[48a] Glasnik zakona i naredba za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1910, str. 17—64.

[49] Zemaljski ustav (Štatut) za Bosnu i Hercegovinu od 17. februara 1910, Sarajevo 1910, str. 4—19.

[50] U vezi s tim u Izvještaju o sindikalnom pokretu za 1910. godinu se navodi:

»Uvođenjem ustava bili smo usrećeni također i zakonom o udruživanju i zborovima, koji je također izrađen prema austrijskom i koji je napomenom: »shodno ovdje vladajućim prilikama« — znatno pogoršan.« (Sindikalni pokret 1903—1912 . . . , str. 119)

ustava i da izvojuje bolji, koji bi odgovarao narodnim interesima.[51] Ovim nametnutim aktom Bosna i Hercegovina nije dobila one garancije koje su od njega očekivane, nego je to bio samo manevar »da se narod zabašuri, obmane, buržoaske partije korumpiraju i tako produže vijek jednoj apsolutističkoj vladavini«.[52] Ustavne odredbe su još jednom potvrdile političku i ekonomsku zavisnost Bosne i Hercegovine od Monarhije kakva je stvarana u toku četrdesetogodišnje okupacije.

U znak neslaganja i protesta protiv ovakve politike i kompromisnog stava tadašnjih građanskih političara student Bogdan Žerajić objavio je, atentatom na zemaljskog poglavara generala Varešanina, stremljenja i želje mlade generacije koja je putem individualnih žrtava i terorom nastojala pokazati okupatoru da se narodne mase ni jednog časa nisu predale.

U takvim prilikama i pod snažnim dojmom proteklih događaja održana je prvomajska smotra radništva 1910. godine, koja je davala utisak organizovane manifestacije sa izrazitim znacima političke borbe.

U Sarajevu je poslije proglašenja Bosne i Hercegovine ustavnom zemljom, u kojoj je bilo zagarantovano udruživanje i okupljanje radnika, Vladin povjerenik za grad Sarajevo Franjo Brodnik zabranio prvomajsku povorku i nošenje crvenih zastava. Ne osvrćući se na ovu zabranu preko 3.000 sarajevskih radnika učestvovalo je u demonstrativnoj povorci koja se kretala ka Društvenom domu gdje je bila zakazana skupština. Skupštini je prisustvovalo preko 2.600 radnika.[53] O značaju Prvoga maja govorio je Franjo Raušer koji je još jednom istakao radničke zahtjeve za osmočasovnim radnim danom, donošenjem radničkog zaštitnog zakonodavstva i uvođenjem opšteg prava glasa. U svom osvrtu na doneseni ustav on je istakao:

»Mi smo dobili i neki ustav, ali mi ne možemo s njim biti zadovoljni, jer su radnicima oduzeta njihova najprimitivnija prava i data gospodi i bogatašima. Mi moramo voditi borbu za ustavna prava radnička, jer nam ih neće vlastodršci pokloniti.«[54]

Prilikom održavanja skupštine umalo da nije došlo do incidenta i njenog raspuštanja, jer je Vladin izaslanik dr Mihalić tri puta oduzimao riječ Bogoslavu Joštu, koji je iznosio težak položaj radništva, kritikujući u isti mah okupatorsku vlast. Iza skupštine jedan dio učesnika vratio se u Radnički dom gdje je nastavljena proslava. Ni ovdje radnici nisu bili oslobođeni prisustva predstavnika vlasti, dokazujući na taj način da su proglašena ustavnost i slobode bile samo garancija na papiru i da se raniji odnos okupacionih vlasti prema radničkim pravima nije u biti mnogo izmijenio.

---

[51] »Glas slobode«, br. 9 od 1910. godine.
[52] »Glas slobode«, br. 10 od 1910. godine.
[53] ARHIV SRBiH, ZMF, br. 568/Pr. B. H. 1910; ZVS, br. 2397/pres. 1910.
[54] »Glas slobode«, br. 10 od 1910. godine.

Prvoga maja 1910. godine štampan je u Mostaru prvi broj »Bosansko-hercegovačkog željezničara«[55] koji je u svom uvodniku, povodom prvomajske proslave istakao, između ostalog, sljedeće:

»Danas u nedjelju je najradosniji i najsvečaniji dan za proletarijat cijeloga svijeta, najveći svjetski praznik, praznik rada. U svim kulturnim zemljama, na cijeloj kugli zemaljskoj gdje je god kapitali-

Prvomajski broj

GLAS SLOBODE GLAS SLOBODE

Revolucijonarni dan.

FREDERICK ENGELS

Prvomajski broj lista »Glas Slobode« iz 1911. godine

zam pustio svoje žile i žilice, gdje jaram kapitalističke eksploatacije cijedi i ubija radni narod, gdje je masa lišena osnovnih sloboda, svuda tamo, gdje je upaljena iskra radničke svijesti, proslavlja se praznik

[55] »Bosansko-hercegovački željezničar« počeo je izlaziti 1. maja 1910. godine kao organ Saveza bosansko-hercegovačkih željezničara. Prvi broj je štampan u Mostaru, a od drugog broja izlazi u Sarajevu sve do 1914. godine. U početku je izlazio jedanput, kasnije dva puta mjesečno u 1.700 primjeraka na srpskohrvatskom i njemačkom jeziku. To je bio drugi list u Bosni i Hercegovini koji je stajao na pozicijama naprednog socijalističkog pokreta.

rada Prvi maj. Radnici, radnice i njihova djeca, sav mnogobrojni svijet, što preko cijele godine podnosi teške napore u radu i skapava u bijedi, Prvog maja napušta radionice i fabrike, izlazi iz mračnih rudnika, ostavlja ralo i motike, ustaje, bratimi se, skuplja se u velike mase i proslavlja praznik rada, svoj Prvi maj.

Osam sati dnevnog rada. Radničko zaštitno zakonodavstvo. Sloboda udruživanja. Opšte pravo glasa. Uništenje tiranije klase nad klasom i naroda nad narodom.

To su naši zahtjevi, koji širom cijeloga svijeta odjekuju iz miliona proleterskih grla na taj praznik rada.«[56]

Neposredno iza prvomajske proslave radničke organizacije pokazuju sve veći uspon, kako po broju članstva, tako i po borbenosti koja se sve više ispoljava kroz tarifno-štrajkaške akcije sa sve većim brojem učesnika. Glavni radnički savez obuhvatao je u to vrijeme 12 saveza sa 79 podružnica i povjereništava u kojima je bilo učlanjeno 3.690 organizovanih radnika.[57]

Slično ranijim godinama prvomajska proslava 1911. godine provedena je na način koji je pokazivao da radnička klasa shvata važnost prvomajskih manifestacija, koje su postale jedan od najsnažnijih vidova borbe proletarijata. Kako se 4. maja 1911. godine navršavalo pet godina od dana izbijanja majskih štrajkova 1906, to je i Prvi maj proslavljen u znaku jubileja tih revolucionarnih dana i štrajkova. Tim povodom je »Glas slobode«, u svom prvomajskom prilogu, donio niz članaka iz istorije radničkog pokreta Bosne i Hercegovine. Proslava Prvog maja bila je organizovana u 12 radničkih centara uz učešće od oko 8.000 manifestanata.

»Danas će — pisao je tim povodom »Bosansko-hercegovački željezničar« — pod crvenim zastavama milioni klasno svijesnih proletera da izađu na ulicu i da protestuju protiv tiranije čovjeka nad čovjekom, danas će opustjeti fabrike i radionice, a radnici će odreći poslušnost kapitalizmu, oni će da mu pokažu: da se sva moć kapitalističkog društva osniva na radu proletarijata.«[58]

Radničke organizacije u Sarajevu su pred Prvi maj živo radile na tome da što više radnika obavijeste o značaju Prvog maja i da ih što više bude prisutno u manifestacionim povorkama. Vladin povjerenik, po nalogu vlade, naredio je »policajcima da deru naše plakate i da ih zaljepljuju crnom farbom«.[59] Ubrzo su štampani novi leci koji su pozivali radništvo da uzme učešća u manifestacijama i na radničkom zboru. U zakazano vrijeme krenula je povorka na čijem je čelu nošena crvena zastava sarajevskim ulicama, dok je »buržoazija zaprepašćeno gledala kako ponosno njeno jučerašnje roblje — u borbu stupa«.[60]

---

[56] »Bosansko-hercegovački željezničar«, br. 1 od 1910. godine.
[57] »Glas slobode«, br. 40 od 1910. godine.
[58] »Bosansko-hercegovački željezničar«, br. 8 od 1911. godine.
[59] »Glas slobode«, br. 34 od 1911. godine.
[60] »Bosansko-hercegovački željezničar«, br. 9 od 1911. godine.

»Ovako veliki broj — kako navodi »Glas slobode« — ulio je veliko oduševljenje u drugove i drugarice i oni su čitavim putem klicali razne povike: Živio Prvi maj, Živila sloboda, Živilo opće pravo glasa, Živila socijalna revolucija.«[61]

Čitavo vrijeme povorku su pratili policajci ne usuđujući se intervenisati zbog ovih istupa radnika. Javna skupština, koja je održana u Pofalićima (Sarajevo), pokazala je da se broj organizovanih radnika sve više povećava i da on predstavlja potencijalnu snagu proletarijata u borbi za radničke zahtjeve.[62]

Veliki broj tarifnih akcija i štrajkova, koji su vođeni neposredno iza prvomajske proslave, kao i oni u toku njene pripreme pokazivali su da je radnička klasa spremna da vodi borbu za poboljšanje svoga položaja. U toku 1911. godine u Bosni i Hercegovini vođeno je 25 pokreta uz učešće preko 2.200 radnika koji su uglavnom imali za cilj povećanje nadnica i poboljšanje položaja radnika.

Krajem 1911. godine počeo se osjećati sve jači pritisak na radničku klasu i njene organizacije uslovljen financijskom krizom. Osim toga stanje u zemlji se sve više pogoršava i u toku naredne godine zbog ratne psihoze koja se osjećala u svakom i najmanjem mjestu u zemlji. U toku 1912. godine radnički pokret morao je da prebrodi tešku krizu. Kako se sve više približavao trenutak izbijanja sukoba na Balkanu, vlasti su pooštrile mjere do tog stepena da je i samo postojanje radničkih organizacija bilo dovedeno u pitanje. Međutim, sve preduzimane mjere nisu mogle spriječiti radnike, da, kao nikad ranije, proslave svoj praznik — Prvi maj. To je ujedno bila i najmasovnija prvomajska proslava ne samo u Sarajevu, nego i u čitavoj Bosni i Hercegovini do prvog svjetskog rata. U 14 mjesta Bosne i Hercegovine oko 10.000 radnika[63] »izašlo je ove godine na Prvog maja na ulicu, manifestujući time svoju klasnu svijest, dokazujući svojim protivnicima, da su shvatili vrijednost svoga društvenoga položaja i da su pripravni najenergičnije se založiti u borbi za svoja prava«.[64]

---

[61] »Glas slobode«, br. 34 od 1911. godine.

[62] ARHIV SRBiH, ZMF, br. 614/Pr. B. H. 1911.

[63] Broj učesnika u proslavi Prvog maja 1912. godine bio je sljedeći:

Sarajevo	7.000
Mostar	500
Tuzla	800
Banja Luka	300
Zenica	150
Trebinje	70
Bijeljina	120
Derventa	20
Prijedor	80
Travnik	150
Višegrad	200
Zgošća	100
Breza	60
Bihać	30
Svega:	9.580

(»Glas slobode«, prilog br. 70 od 1912. godine)

[64] »Glas slobode«, br. 53 od 1912. godine.

Na prvomajskoj proslavi u Sarajevu učestvovalo je preko 7.000 manifestanata koji su u povorci nosili crvene zastave i transparente[65] krećući se glavnim gradskim ulicama. U Društvenom domu, koji nije mogao da primi sve učesnike povorke, održan je veliki radnički zbor na kome su radnički vođi zahtijevali od radništva da nastavi borbu protiv eksploatacije od strane poslodavaca i da ustraje u svojim zahtjevima za poboljšanje položaja svih radnih ljudi. Nakon završenog zbora demonstranti su krenuli u Radnički dom i na prolazu kraj zgrade u kojoj se nalazilo sjedište Vlade oštro protestovali protiv okupatorskog režima. Zbog ovih povika i protesta nekoliko radnika bilo je uhapšeno i kažnjeno. Proslava je završena pred Radničkim domom gdje se »još jednom digoše zastave gordo u zrak i zrakom zaori revolucionarna Marseljeza, nasta klicanje da se je zrak lomio i tek tada poče se ta gora pred kojom mora sve da pada — proletarijat — da se razilazi«.[66]

Radnice Tvornice ćilima na prvomajskoj proslavi 1913. godine

U toku 1912. i 1913. godine suprotnosti izazvane balkanskim ratovima zaoštrile su odnose među evropskim silama i postojala je opasnost da se ovi sukobi pretvore u evropski rat. U ovako napetoj atmosferi vlasti pooštravaju mjere naročito prema opozicionim elementima u zemlji. Veliki broj radnika bio je mobilisan u vojsku, a u gradovima

[65] U povorci je nošeno šest velikih transparenata sa natpisima: »Živio Prvi maj«, »Živilo opšte, jednako, tajno, neposredno i proporcionalno pravo glasa«, »Živio 8-satni radni dan«, »Živila sloboda štampe«, »Živila sloboda udruživanja«, dok su žene nosile transparent sa natpisom: »Živila emancipacija žena«.

[66] ARHIV SRBiH, ZVS, br. 2533/pres. 1912; »Glas slobode«, br. 53 od 1912. godine.

bio je koncentrisan veliki broj vojnih jedinica. Odnosi između Austro-Ugarske i Srbije toliko su se zaoštrili da se očekivalo svakog časa izbijanje sukoba. Ovakva situacija imala je presudan uticaj na organizovanje i izvođenje prvomajske proslave 1913. godine, koja je trebalo da dobije karakter borbe protiv rata i militarizma. Zbog toga je Vlada zabranila isticanje antiratnih parola, dok je cenzura brisala sve ono što je davalo naslutiti da je upereno protiv Monarhije. To je, ujedno, bio i razlog da se na prvomajskoj proslavi, u potpunosti, ne ispolji antiratno raspoloženje koje je zahvatilo sve napredne elemente Bosne i Hercegovine.

Pred Prvi maj 1913. godine radnici su poduzeli niz akcija na organizovanju prvomajske manifestacione povorke. Štampani su leci koji su pozivali radništvo na proslavu, dok su radnički listovi svakodnevno donosili članke u kojima je isticana potreba čvršćeg organizovanja radnika i njihovog istupanja na praznik rada za ostvarenje njihovih zahtjeva. Tom prilikom je u »Bosansko-hercegovačkom željezničaru« izišao članak pod naslovom »Spremajte se za Prvi maj«, u kome se navodi:

»Proletarijat Bosne i Hercegovine mora se postarati, da i ovogodišnja prvomajska proslava bude što veličanstvenija demonstracija proletarijata. Mi moramo da se postaramo, da na nju izvedemo, što živi životom proletera, sve ono, što osjeća nepravde današnjeg društva. Upozoriti ih na uzroke sviju zala koji haraju društvom i da oni imaju svoj temelj samo u današnjem društvu. Potkopavanje porodičnog života, prostitucija, tuberkuloza, alkoholizam itd., sve su to djeca današnjeg društva.«[67]

U prvomajskoj povorci u Sarajevu i na skupštini, koja je održana na Koševu, učestvovalo je oko 6.000 radnika. Za sve vrijeme odredi policije, vojske i žandarmerije pratili su radnike. Vlasti su zabranile nošenje crvenih barjaka u povorci i bile su spremne da *silom sprovedu u djelo odredbe* ove zabrane. Na svim važnijim punktovima u gradu postavljene su straže, vojne patrole krstarile su gradom, a svaki pokušaj istupanja od strane radnika bio je spriječen.[68]

Neposredno iza ove proslave, 3. maja 1913. godine, u vrijeme izbijanja skadarske krize, stavljene su van snage neke odredbe Ustava, zabranjen je rad svim strukovnim organizacijama i radničkim društvima, donesene su uredbe o postupanju »protiv« društva, uredba o štampi i okupljanju. Ovim je u Bosni i Hercegovini bilo proglašeno uvođenje opsadnog stanja.[69]

Rastuće suprotnosti između kapitalističkih zemalja naročito su se zaoštrile na početku druge decenije XX stoljeća. Opasnost od rata za novu podjelu svijeta postajala je sve veća. Što se više približavala bura prvog svjetskog rata, radnici su bili sve više izloženi pritisku i represalijama okupatorskog režima, a položaj radnih masa se veoma

[67] »Bosansko-hercegovački željezničar«, br. 8 od 1913. godine.
[68] ARHIV SRBiH, ZVS, br. 2483/pres. 1913.
[69] Glas slobode«, br. 52 od 1913. godine.

pogoršao. Borba protiv rata i militarizma u ovom razdoblju postaje jedan od najvažnijih zadataka međunarodnog radničkog pokreta. Međutim, iako su vođe socijaldemokratije na međunarodnim kongresima proklamovali da neće dopustiti međusobnu borbu proletarijata zaraćenih sila, ipak ih je većina glasala za ratne kredite (osim Socijaldemokratske stranke Srbije i pojedinih socijaldemokratskih poslanika u nekim evropskim zemljama) čime su dali putokaz radništvu svojih zemalja, pozivajući ga da stane na stranu buržoazije.

Svakako da su ova previranja u međunarodnom radničkom pokretu imala velikih reperkusija i na održavanje prvomajske proslave, koja je bila organizovana pred samim izbijanjem sukoba. Pored svih nastojanja vlasti da spriječi radničku klasu u organizovanju demonstracija i štrajkova protiv militarizma i ratnih strahota, talas protesta širio se munjevitom brzinom. Ni hapšenja, ni protjerivanja radnika, kao ni masovno uzimanje radnika u vojsku, nisu mogli spriječiti radništvo da još jednom digne glas protiv svih nepravdi koje mu je u toku čitavog ovog perioda nanio kapitalizam i njegovo društveno ustrojstvo.

Pripreme za majsku proslavu 1914. godine vršene su već od polovine aprila i radništvo je nastojalo još jednom dokazati svoju snagu i svoje jedinstvo u borbi za ostvarenje svojih zahtjeva. Prvoga maja sarajevske radnici obustavili su rad u većini fabrika i preduzeća. Oko 5.000 radnika sakupilo se pred Radničkim domom odakle su, poslije obilaska centra grada, krenuli na Čengić-Vilu gdje je održana skupština. U povorci su nošene zastave Glavnog radničkog saveza i radničkog društva »Proleter«, te transparenti s natpisima: »Živio Prvi maj«, »Živilo osamsatno radno vrijeme«, »Živila emancipacija žena«, »Živilo opšte, jednako i tajno pravo glasa«, »Živila sloboda štampe« i »Živila sloboda udruživanja i sastajanja«. Za vrijeme pohoda povorke svirala je radnička glazba »Sloboda«, dok je prisutno radništvo izvikivalo parole koje su bile istaknute na transparentima. Pored sarajevskih radnika u povorci je uzelo učešća i oko 40 seljaka sa područja sreza i neki strani radnici mađarske, italijanske i njemačke narodnosti. Poslije održane skupštine, koja zbog velikog broja policajaca i žandara, kao i njihovih čestih prekidanja govornika, nije dugo trajala, radništvo se vratilo u centar grada i navečer održalo zabavu u Radničkom domu.[70]

Izbijanjem rata 1914. godine imperijalističke sile započele su međusobno krvavi obračun u koji su uvukle sve zemlje svijeta i pretvorile ga u svjetski sukob. Pod pritiskom međunarodne reakcije, kraha Druge internacionale, kao i oportunističkog stava ove međunarodne organizacije, prvomajske proslave gube svoj raniji značaj i masovnost, ali ni u ovim burnim vremenima ne prestaju biti jedna od komponenti borbe radništva.

Odmah po izbijanju rata većina radnika bila je mobilisana u vojsku i samo manji dio radnika ostao je na poslu. Bosna i Hercegovina postala je operativno područje u kome je zaveden strogi okupatorski režim, dok se sa radnicima postupalo kao s vojnicima. Zavo-

[70] ARHIV SRBiH, ZVS, br. 3414/pres. 1914.

đenjem iznimnih mjera bio je zabranjen rad Socijaldemokratskoj stranci Bosne i Hercegovine i svim sindikalnim savezima. Većina radničkih domova pretvorena je u kasarne. Teror i progoni okupatorskih vlasti sve su učestaliji. Zatvori su puni radnika. Dolazi do masovnih hapšenja, suđenja, izricanja mnogobrojnih smrtnih presuda i odvođenja stanovništva u internaciju. Neprestane vojne rekvizicije osudile su stanovništvo na umiranje od gladi. Česte zapljene i oštra cenzura prisilili su redakciju »Glasa slobode«, 6. oktobra 1914. godine, da prestane sa izdavanjem lista.

Uporedo sa uvođenjem svih ovih mjera dolazi i do pojačane eksploatacije radnih masa. Kako se većina odraslih muškaraca nalazila na bojištima, njihova mjesta u fabrikama, koje su u većini slučajeva bile militarizovane, popunjavaju žene i djeca. Ponovo dolazi do produžavanja radnog vremena i u većini fabrika i preduzeća radno vrijeme traje dvanaest časova.

Uoči Prvog maja 1915. godine Glavni odbor Socijaldemokratske stranke i Uprava Glavnog radničkog saveza namjeravali su izdati proglas, ali je on zbog stava prema militarizmu, ratu i njegovim žrtvama, od strane okupacionih vlasti zabranjen. U proglasu je bilo navedeno sljedeće:

»Prvi maj 1915.

Deseta proslava Prvog Maja kod nas se ne može proslaviti kao do sada. U veliki svjetski rat povučeni su gotovo svi oni, koji su slavili Prvi Maj u Bosni i Hercegovini. Oni su prošlog Prvog Maja isticali svoje zahtjeve za svjetskim mirom, a ovogodišnjeg Prvog Maja mnogih već nema, jer su pali kao žrtve rata, a oni koji su u životu, rasijani su na sve strane po bojištima, danas čežnjom očekuju Mir i duboko vjeruju, da će ipak doći bolje vrijeme, da će ovaj strašni rat stvoriti nove uslove za razvitak Socijalizma i kod nas i u drugim zemljama, u kratko duboko vjeruju u dobru Budućnost.

Zbog toga, što se radničke mase ne nalaze ondje, gdje su radile u normalno vrijeme, a zatim i što u današnjim ratnim prilikama, Prvi Maj ne bi mogao imati ni u kome pogledu ono značenje, koje bi trebalo da ima, ove godine neće se držati Prvomajska skupština i neće se prirediti povorka i ophod po gradu, ni u Sarajevu, ni u drugim mjestima Bosne i Hercegovine.

Također neće biti opšte obustave rada, nego će radnici u pojedinim radionicama raditi ili neraditi — već prema svojoj odluci i postojećim radnim ugovorima.

Ovako će proći Prvi Maj ove godine i kod nas i u mnogim drugim zemljama, a nadamo se, da će Prvi Maj i iduće godine ponovo imati svoje veliko značenje«.[71]

Pored zabrane svake aktivnosti radničkih organizacija, na dan radničkog praznika 1915. godine, jedna manja grupa radnika u Sarajevu organizovala je proslavu. Bojeći se mjera režima radnici se nisu usudili izaći na ulice i ova proslava nije imala neki značajniji karakter.

[71] ARHIV SRBiH, ZVS, br. 4575/pres. 1915.

Ali, već sljedeće 1916. godine austrougarska okupaciona uprava osjetivši da bi moglo doći do nemira i demonstracija bila je prisiljena da odobri održavanje proslave Prvog maja. U tom odobrenju se navodi:

»S obzirom na iznimno stanje u Bosni i Hercegovini za Prvi maj neće biti povorke i skupština, nego samo večernje zabave sa cenzurisanim programima bez političkih govora i bez održavanja plesa, u kom smislu će biti politička uprava obavještena.«[72]

Na prvomajskom skupu, koji je bio mnogo bolje organizovan i posjećen nego prije godinu dana, neki funkcioneri Glavnog radničkog saveza pokušali su obnoviti rad sindikalnih saveza, ali je i ovaj pokušaj ostao bez uspjeha. Tom prilikom bio je izdan proglas Uprave Glavnog radničkog saveza u Sarajevu koji je u ovim ratnim prilikama imao veliki značaj. U proglasu, pored poziva radnicima da obustave rad na dan Prvog maja, se navodi:

»Približuje se radnički praznik Prvi maj, drugi Prvi maj za vrijeme rata. Ni ove kao ni prošle godine, ne može proletarijat Bosne i Hercegovine da proslavi svoj praznik kao u mirno doba, priređujući manifestacije i skupštine. To onemogućuju današnje ratne prilike i taj fakat, da veći dio organizovanih radnika vrši svoje vojne dužnosti.

Zbog toga se javlja radništvu u Sarajevu i drugim mjestima Bosne i Hercegovine da se ni ovogodišnjeg Prvog maja neće održati manifestaciona povorka po gradu, a također ni skupština.

Ali pošto je u svim ugovorima između radnika i poslodavaca predviđeno da radnici na dan Prvog maja ne rade, radnici će to svoje pravo upotrebiti i ove godine, pa, prema tome, na Prvi maj organizovani radnici neće raditi.«[73]

Pod zastavom oktobra 1917. godine i pobjedom Sovjeta nad carizmom i međunarodnom reakcijom prvomajske proslave dobijaju sve masovniji karakter. Žrtve koje je nametnuo imperijalistički rat, posebno radničkoj klasi, bude svijest o međunarodnoj solidarnosti i potrebi aktivne borbe protiv rata i njegovih strahota. Pobjeda proletarijata u Rusiji i revolucionarna situacija u nizu evropskih zemalja natjerala je buržoaziju da spasava kapitalistički poredak, koji je bio ozbiljno poljuljan.

Pod uticajem revolucionarnih događaja 1917. godine u Bosni i Hercegovini počinje oživljavati djelatnost na obnavljanju radničkih organizacija. O tome se u »Glasu slobode« navodi:

»U teškim i nepodnošljivim prilikama, koje su pokazale da je rat u istinu najteži onima, koji su ga najmanje željeli, radnici se nisu mogli ni mači da nešto urade za popravku svog položaja.

Tek je ruska revolucija izmijenila ovo stanje. Ona je uspirila slobodniji vjetar u cijeloj Evropi, pa je on jednim zamahom zahvatio sve radnike u Bosni i Hercegovini, koji jedva dočekaše da se mogu osloboditi najstrašnijeg pritiska koji ih je vodio konačnoj propasti

[72] ARHIV SRBiH, ZMF, br. 469/Pr. B. H. 1916.

[73] Života Kamperelić — Milorad Mandić, Kratka istorija Prvog maja, Beograd 1958, str. 36.

i izumiranju. U tome je času ponovo počeo oživljavati rad radničkih organizacija, a one odmah povedoše akciju da se stanje radnika koliko toliko olakša.«[74]

Aktivnost rukovodstva Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine pred Prvi maj 1917. godine bila je usmjerena, kao i na području čitave Austro-Ugarske, na organizovanju što masovnije proslave međunarodnog praznika rada, pod lozinskom za uspostavljanje mira i prekida ratnih strahota. Radnici su u Sarajevu zatražili dozvolu da mogu, kao i ranijih godina do izbijanja rata, proslaviti Prvi maj, međutim jedino im je bilo odobreno održavanje skupštine u Radničkom domu. Sve manifestacije i povorke bile su zabranjene. Na proslavi u Sarajevu bilo je, prema izvještaju Zemaljske vlade, oko 1.400 osoba.[75] Sa ove proslave poslano je pozdravno pismo ruskom proletarijatu koji je zbacio carizam u Rusiji i tako stvorio mogućnost za pregovore o miru bez aneksija i kontribucija. U pismu, koje su sarajevski radnici poslali u Petrograd, se navodi:

»Socijalistički proletarijat Bosne i Hercegovine diveći se velikim djelima ruskog naroda i ruske socijalne demokratije sa prvomajske skupštine u Sarajevu šalje svoj topli socijalistički pozdrav ruskim drugovima i čestita im na njihovom djelu — velikoj ruskoj revoluciji, koja je ideji slobode na čitavom svijetu dala nove snage.«[76]

Oktobarska revolucija u Rusiji dala je novi podstrek jačanju radničkih organizacija u Bosni i Hercegovini, a naročito u Sarajevu, dok je radnički pokret ispoljavao sve više revolucionarni karakter. Tada se nametnula nužna potreba konsolidacije svih radničkih napora i februara 1918. godine održana je zajednička konferencija Socijaldemokratske stranke i članova Sindikalnog saveza. Ovoj konferenciji prisustvovalo je oko 120 delegata iz Sarajeva, Tuzle, Mostara, Zenice i nekih drugih mjesta Bosne i Hercegovine. Iza toga radnički pokret krenuo je snažno naprijed što se najbolje ogleda u broju učlanjenih radnika u Glavni radnički savez koji je, krajem 1918. godine, imao 15.822 člana.[77]

Svi navedeni faktori imali su znatnog uticaja i na proslavu Prvog maja 1918. godine, koja je bila održana u znaku jačanja radničkog pokreta i istovremeno bila impuls za njegov daljnji razvoj.

Radnici su u Sarajevu napustili svoja radna mjesta i njih preko 2.000 održalo je zbor u bašti Radničkog doma. Vlasti su bile bespomoćne, dok je sav privredni život u gradu bio ukočen. Tim povodom »Glas slobode« donio je članak u kome se navodi:

»Prvi maj imade značaj borbe za mir i socijalizam. U ovom će se znaku slaviti Prvi maj u svim zemljama osim Rusije, koja ima mir i u kojoj je proletarijat osvojio političku vlast. Internacionalni

[74] »Glas slobode«, br. 12 od 1917. godine.
[75] ARHIV SRBiH, ZMF, br. 580/Pr. B. H. 1917.
[76] »Glas slobode«, br. 12 od 1918. godine.
[77] »Glas slobode«, br. 86 od 1919. godine.

proletarijat, na ovogodišnjoj prvomajskoj proslavi boriće se za mir, za demokratski mir na osnovu poznate ruske formule: mir bez aneksija i ratne otštete na osnovi samoopredjeljenja naroda.«[78]

Kako se približavao trenutak sloma Austro-Ugarske Monarhije pritisak okupacionih vlasti na radnički pokret je sve više slabio. Porazom na Balkanu i u Italiji Austro-Ugarska je morala kapitulirati, a završetak prvog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je dočekala brojnim vojnim dezerterima i u rasulu koje je preživljala okupatorska vlast u posljednjim danima svoje vladavine nad ovom zemljom.

REZIME

Proslave radničkog praznika Prvog maja, kao jednog od oblika borbe radničke klase, od velikog su značaja za razvitak i snaženje radničkog pokreta. Već prve manifestacije dale su Prvom maju daleko dublji sadržaj od borbe za osmočasovni radni dan i povećanje nadnica. Tokom pune dvije decenije one su povezivale ekonomske i političke zahtjeve radničke klase ističući u prvi plan: zakonsko utvrđivanje maksimalnog osmočasovnog radnog dana, uvođenje opšteg prava glasa, stvaranje radničkog zakonskog osiguranja, slobodu štampe, slobodu udruživanja i sastajanja, slobodu govora, ukidanje svakog ograničenja slobode i oslobađanje radničke klase od svih oblika eksploatacije.

Nepostojanje klasnih sindikalnih organizacija sve do 1905. godine bio je uzrok spontanih akcija radnika, koje su dolazile do izražaja u slabo organizovanim tarifnim i štrajkaškim pokretima, kao i prvomajskim proslavama koje su imale sasvim ograničeni karakter i okupljale samo uži krug najsvjesnijeg dijela radničke klase. Tek od 1905. godine dolazi do bržeg razvitka sindikalnih organizacija i organizovanijih štrajkova koji su imali za cilj skraćenje radnog vremena, povišenje nadnica, slobodu udruživanja i slobodno proslavljanje radničkog praznika — Prvog maja. Već sljedeće 1906. godine organizovana akcija radnika, izrazena u majskim štrajkovima, pokazala je da radnička klasa nije zadovoljna samo sa djelimičnim rješenjima njenih zahtjeva na ekonomskom planu, nego je zahtijevala i rješenje niza političkih pitanja koja su je sputavala u njenoj borbi za ostvarenje osnovnih radničkih prava. Od ovog vremena prvomajske proslave postaju izraz i pokazatelj jačanja i razvitka radničkog pokreta koje su u toku niza godina, kao plima i oseka, podrivale okupatorski društveni poredak i dale veliki doprinos njegovom potpunom slomu.

Poslije osnivanja Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine 1909. godine prvomajske proslave postaju sve masovnije, dok se radnički zahtjevi sve više usmjeravaju na traženje rješenja aktuelnih političkih pitanja (pravo udruživanja radnika, opšte pravo glasa, uvođenje socijalnog osiguranja i zaštitnog radničkog zakonodavstva, slobodu štampe, ravnopravnost žena, ukidanje ostataka feudalnih odnosa i niz drugih pitanja). Pored toga organizovano radništvo svojim djelovanjem, naročito prilikom prvomajskih manifestacija, neprestano ukazuje na značaj radničkih organizacija i potrebu jačanja klasne svijesti i međusobnog povezivanja proletarijata, kao osnovnih komponenti za jedinstven i organizovan istup u cilju rješavanja svih navedenih pitanja.

Jačanje radničkog pokreta i njegovih organizacija, a istovremeno i organizovanje masovnih radničkih istupa i prvomajskih manifestacija,

[78] »Glas slobode«, br. 33 od 1918. godine.

u toku ovog perioda bilo je prekinuto izbijanjem prvog svjetskog rata. U toku njegovog trajanja prvomajske proslave izgubile su svoj obim i intenzitet, ali su još uvijek, naročito poslije pobjede oktobarske socijalističke revolucije u Rusiji, imale veoma veliki značaj dajući impuls obnavljanju radničkih organizacija i radničkog pokreta u cjelini. U toku prvog svjetskog rata na prvomajskim proslavama centralno mjesto zauzimaju aktuelni ekonomski i politički zahtjevi koji se manifestuju u akcijama radnika protiv gladi, rata, militarizma i masovnog uništavanja. Represalije, progoni i teror okupatorske vlasti koje je ona u toku 40-godišnjeg perioda njene vladavine u Bosni i Hercegovini provodila nad radničkim pokretom nije mogla zaustaviti radničku klasu u borbi za njeno oslobođenje, kao ni da preko prvomajskih manifestacija i demonstracija manifestuje svoju snagu i odlučnost u rješavanju svojih zahtjeva i stremljenja.

RÉSUMÉ

Les célébrations de la fête des ouvriers, le Premier mai, comme une des formes de la lutte de la classe ouvrière, sont d'une grande importance pour le développement et la puissance du mouvement ouvrier. Les premières manifestations déjà ont donné au Premier mai un contenu beaucoup plus profond que la pour la journée de travail de huit heures et l'augmentation des salaires. Au cours des deux décennies, elles unissaient des exigeances économiques et politiques de la classe ouvrière, mettant en premier lieu: la journée de travail de huit heures au maximum, fixée au termes de la loi, l'introduction du sufrage universel, la réalisation de l'assurance légale des ouvriers, la liberté de la presse, la liberté des associations et des réunions, la liberté de parole, l'abolition de toute restriction de la liberté et la libération de la classe ouvrière de toutes les formes de l'exploitation.

L'inexistence d'organisations de syndicats de classe jusqu'en 1905, était la cause d'actions spontanées des ouvriers, qui s'exprimaient dans des mouvements grévistes et tarifaires mal organisés, comme dans des célébrations di Ier mai qui avaient un caractère tout â fait limité et réunissaient seulement un cercle restreint des membres de la classe ouvrière possédant au plus haut degré la conscience de classe. C'est seulement à partir de 1905, qu'on remarque un développement plus rapide des organisations syndicales et des grèves mieux organisées qui avaient pour but le raccourcissement de la journée de travail, l'augmentation des salaires, la liberté de s'associer et la libre célébration de la fête des ouvriers — le Premier mai. En 1906 déjà l'action organisée des ouvriers, manifestée dans les grèves de Mai, a montré que la classe ouvrière n'est pas satisfaite avec des solutions partielles de ses demandes sur le plan économique, mais exigeait également la solution d'une suite de questions politiques qui l'entravaient dans sa lutte pour la réalisation des droits principaux des ouvriers. A partir de ce moment, les célébrations du Premier mai deviennent l'expression et l'indicateur du renforcement et du développement du mouvement ouvrier qui, au cours des années, comme le flux et le reflux, cavaient l'organisation de la société d'occupateurs et donnaient une grande contribution à leur ruine totale.

Après la constitution du parti démocrate-socialiste de Bosnie et Herzégovine en 1909, les célébrations du Premier mai deviennent de plus en plus étendues par la participation des masses, tandis que les exigeances des ouvriers se dirigent de plus en plus sur la recherche des solutions des questions politiques actuelles (le droit de réunions des ouvriers, le sufrage universel, l'introduction de l'assurance légale des ouvriers et de la législation protectrice des ouvriers, la liberté de presse, l'égalité de

droits pour les femmes, l'abolition des restes de rapports féodaux et une série d'autres questions). En outre, les ouvriers organisés, par leur activité, surtout à l'occasion des manifestations du Premier mai, soulignent constamment l'importance des organisations ouvrières et le besoin du renforcement de la conscience de classe et de l'union mutuelle du prolétariat, comme composantes fondamentales pour la sortie unie et organisée, ayant pour but la solution de toutes les questions citées.

Le renforcement du mouvement ouvrier et de ses organisations, et en même temps l'organisation des sorties des ouvriers en masse et des manifestations à l'occasion du Premier mai, au cours de cette période ont été interrompus par l'éclatement de la première guerre mondiale. Pendant que la guerre durait, les célébrations du Premier mai ont perdu de leur ampleur et de leur intensité, mais elles ont encore eu, surtout après la victoire de la Révolution socialiste d'octobre en Russie, une très grande importance, donnant l'impulsion à la restauration des organisations ouvrières et du mouvement ouvrier en entier. Au cours de la première guerre mondiale, à l'occasion des célébrations du Premier mai, la place centrale est occupée par les exigeances économiques et politiques actuelles, qui se manifestent dans des actions ouvrières contre la famine, la guerre, le militarisme et les dévastations de masse. Les représailles, les persécutions et la terreur des autorités ennemies qu'elles pratiquaient sur le mouvement ouvrier pendant la période de 40 ans, de leur domination en Bosnie et Herzégovine, ne pouvaient point arrêter la classe ouvrière dans sa lutte pour la libération, non plus, de manifester, par ses démonstrations et manifestations à l'occasion du Premier mai, sa force et sa détermination dans la solution de ses exigeances et ses aspirations.

Josip Lešić

POZORIŠNO SARAJEVO (1918—1920)

(1) Od trenutka kada je u maloj bosanskoj varoši Tešnju učitelj i nacionalni borac Steva Petranović osnovao *Diletantsko pozorišno društvo* i »započeo davati predstave« (Hebelova, *Judita* — 23. V 1865); a zatim nekoliko godina docnije, urednik *Sarajevskog cvjetnika*, Mehmed Šaćir—Kurtćehajić prvi put spomenuo riječ *teatar* (7. III 1870), — u vezi sa radom agilnog engleskog konzula Holmsa, koji je, »ne žaleći ni truda ni troška«, osnovao u Sarajevu »teatar enternasional, tj. međunarodni teatar«, — pozorište postaje ne samo sastavni dio već i važan činilac u kulturnom i umjetničkom životu Bosne i Hercegovine. Pozorišni život u ovim krajevima, kroz pola stoljeća, sve do osnivanja Narodnog pozorišta u Sarajevu (1920), odvijao se najčešće ad hoc, bez sistema, iskidano, u vrludavim i nepovezanim linijama i bez jasne umjetničke koncepcije. Pa ipak, i u tom šarenolikom repertoaru, sa raznorodnim kreativnim elementima, u kojima su se ukrštali i amalgamirali razni stilovi, zavisno od sastava i ugleda svake pozorišne grupacije ponaosob, primjetno je i lako uočljivo jedno permanentno htijenje, jedna strasna želja, naročito mlade inteligencije, da u vlastitoj sredini stvori i organizuje *svoje, stalno, domaće* pozorište. I sve što se na planu teatra i umjetnosti glume događalo u Bosni i Hercegovini podvrgnuto je tom plemenitom nastojanju i toj gorućoj potrebi, tako da je pitanje osnivanja *narodnog pozorišta* bilo na prekretnici XIX i XX stoljeća latentno prisutno među pozorišnim entuzijastima, i iz dana u dan dobijalo sve više afirmativnih razloga. Intenzivan rad putujućih družina, zahuktali pozorišni amaterizam, pojava izvorne dramske književnosti, preteća ekspanzija austrougarskog zabavljačkog teatra, lančano su pokrenuli ljude oduševljene umjetnošću glume u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, da u svojim sredinama pokušaju da stvore pozorište koje neće zavisiti od volje upravnika putujućih trupa, ni od austrougarske administracije, već će samostalno, organizovano, autohtono širiti i razvijati pozorišnu umjetnost u Bosni i Hercegovini.

Pratećи brojne uspjele i neuspjele pokušaje u formiranju stalnog, bilo amaterskog, bilo profesionalnog teatra, lako ćemo primijetiti dvije osnovne tendencije: jednu su nosili i razvijali domaći ljudi, uz pomoć pojedinaca iz putujućih družina, koje su dolazile iz Srbije i Hrvatske; a drugu, sama vlast, kako turska, tako i austrougarska,

sa jasnom namjerom da osnivanjem *državnog* pozorišta parališe i osujeti osnivanje *nacionalnog* teatra.

Prva ideja da se u ovim pokrajinama osnuje pozorište potekla je od Ibrahim Derviš-paše, guvernera Bosne, koji je predložio Lazaru Popoviću, upravniku jednog putujućeg pozorišta, da u Sarajevu organizuje stalni tetar (28. IV 1874). Tom prilikom vođeni su pregovori o »izgradnji pozorišne zgrade«, o glumačkom sastavu trupe, repertoaru, rečeno je da će pozorište igrati drame, tragedije, šaljive igre i komade sa pjevanjem, i da će sve to biti »komadi iz francuske, engleske, nemačke, italijanske, mađarske i srpske istorije«, i naročito je naglašeno i podvučeno da će izbor djela biti tako komponovan da ona svojom sadržinom »nikako sa ondašnjom vladom u dodir ne dolaze«; na kraju, čak je predloženo i ime budućeg pozorišta: *Otomansko bosansko pozorišno društvo.* Međutim, do realizacije ove ideje nije došlo, Ibrahim Derviš-paša se predomislio i Vilajetska uprava je šturo i zvanično obavijestila Lazara Popovića da »komuna u sadanjim uslovima nije u stanju da bude od koristi« i da ne može da udovolji »njegovim zahtjevima«. Za ovakav razvoj događaja postoji više pretpostavki, ali jedna je sigurna: nemirna i bunom ustalasana Bosna i Hercegovina postaje tih dana opasno žarište narodnog revolta, a samim tim i pozorište, za uvijek sumnjičavu i nepovjerljivu otomansku vlast, prijeteća i nepotrebna mogućnost nacionalnog žarišta i slobodarske propagande, stalna opasnost za postojeći poredak. Turske vlasti su znale: »izgovorena riječ je kao ptica — odleti, ali za sobom ostavlja duboke tragove. Zaleže se u dušama onih koji je čuju i rađa nepoželjnim plodovima«.[1]

U prvima godinama austrougarske uprave u Sarajevo je stigao i Đorđe Peleš sa svojim pozorištem (17. VII 1879), u kome je bilo nekoliko izuzetnih i značajnih glumaca, bivših i budućih članova pozorišta u Novom Sadu, Beogradu i Zagrebu (Đorđe i Sofija Peleš, Mišo i Saveta Dimitrijević, Stjepan i Marica Jurković, Gavro Savić, Vasa Popović, Milivoj Barbarić, Janko Todosić, Zorka Đurišić — docnije udata za Peru Dobrinovića, i dr.). Poslije izvanrednog moralnog i materijalnog uspjeha, Peleš je namjeravao da »odabranim djelima, vještim prikazivanjem i skladnim pjevanjem prokrči sebi put« i tako ostvari svoju želju da se sa *družinom stalno nastani u Sarajevu.* I ko zna kako bi se Peleševi planovi o formiranju stalnog pozorišta razvijali da u predvečerje 8. augusta 1879. nije izbio ogroman požar, razbuktan jakim vjetrom, i u toj strašnoj noći, u kojoj je na hiljade ljudi ostalo bez krova, izgorjelo je i Peleševo pozorište, cjelokupni fundus dekora i kostima, sva imovina. U panici koja je nastala, normalno, nikom više nije bilo do pozorišta, i glumci — pogorjelci, bili su prisiljeni da napuste Sarajevo.

[1] O pokušaju osnivanja stalnog pozorišta u Sarajevu za vrijeme turske uprave, vidi sljedeću literaturu: Vojislav Bogićević, *Neuspio pokušaj osnivanja stalnog pozorišta u Sarajevu u doba turske vladavine,* Život, 1958, Knj. II, sv. 8, str. 652; Hamid Dizdar, *Turske vlasti u Bosni i srpska putujuća pozorišta,* Zbornik Muzeja pozorišne umetnosti, Beograd, 1962, str. 51; Josip Lešić, *Pozorišni život Sarajeva,* Sarajevo, 1973, str. 56—58.

Interesantno je, međutim, da *prvo* profesionalno pozorište u ovim krajevima nije osnovano ni u Sarajevu, gdje je bilo najviše materijalnih uslova, ni u Mostaru, gdje je bio najrazvijeniji pozorišni amaterizam, već u Tuzli. Dvadesetak amatera, predvođeni agilnim i pozorištem opsjednutim Mihajlom Crnogorčevićem, uz pomoć nekolicine profesionalaca (Stjepan i Marica Jurković), osnovali su *Prvo bosansko-hercegovačko pozorište,* koje je započelo svoj rad prikazivanjem *Đide* Veselinovića i Brzaka (30. IV 1898). Poslije dvomjesečnog rada u Tuzli, pošto je spremilo nekoliko predstava i prikazalo ih u gradu, Crnogorčević je poveo pozorište na turneju (Gračanica, Maglaj, Tešanj, Bugojno), i tu zapada u materijalne poteškoće, bračni par Jurković napušta trupu, a ostatak družine vraća se poražen u Tuzlu. Iako kratkog vijeka, ovo pozorište je značajno ne samo što je prvo u nizu pokušaja koji će uslijediti, već i kao eklatantan primjer sve snažnijeg i smišljenijeg razvitka pozorišnog života u ovim krajevima.

Među neostvarene planove o formiranju stalnog pozorišta spada i pokušaj mlade mostarske inteligencije (Ćorović, Šantić, Šola) okupljene oko pjevačkog društva *Gusle,* da u svojoj sredini organizuje profesionalno pozorište. Umjetnički rezultati koji su postignuti u *Guslama,* formiranje stabilnog i ujednačenog glumačkog ansambla koji je sistematskim i predanim radom sazrio u solidno i kvalitetno jezgro, posljednji uspjesi i brojna pozorišna publika kojoj je teatar postao svakodnevna potreba, ponukali su ambiciozne Mostarce da definitivno realizuju svoju pritajenu želju o osnivanju stalnog pozorišta u gradu. Oni su »tada toliko oduševljeni pozorištem koje bi stvorili da su bili u ozbiljnim pregovorima sa Dimitrijem Ginićem da ga zadrže u Mostaru kao stalnog reditelja i direktora stalnog pozorišta«. O ovoj kombinaciji sa Ginićem, koji je kao glumac, reditelj i vješt organizator bio više nego pogodna ličnost za upravnika pozorišta, »bilo je govora i na sjednicama upravnog odbora *Gusala*«, što svjedoči da je stvar više nego ozbiljno razmatrana. Pa ipak, do osnivanja pozorišta nije došlo i pregovori sa Ginićem su prekinuti. Razlozi za prekid su slijedeći: Ginić u Mostar nije došao sam, već je sa sobom poveo desetak glumaca, vjerovatno sa namjerom da oni budu osnovica budućeg pozorišta, osnovica kojoj bi se pridodalo nekoliko najboljih mostarskih amatera. Ideja Mostaraca je bila suprotna Ginićevoj koncepciji, oni su željeli pozorište koje bi bilo formirano isključivo od vlastitih snaga sa Ginićem kao upraviteljem i rediteljem. I tu je nastao nesporazum. Mostarci su htjeli svoje pozorište, domaće, bez profesionalaca. Smatrali su da je glumački ansambl *Gusala* sposoban i spreman da bude kao cjelina uključen u buduće pozorište. Takvo rješenje izgleda nije odgovaralo Ginićevim planovima, a možda ni njegovim obavezama prema glumcima koje je sa sobom doveo u Mostar. I pregovori su prekinuti. Ove udružene snage prikazuju 4. X 1903. *Građansku smrt* Paola Đakometija. Na sačuvanoj listi vidi se da je od amatera jedino Atanasije Šola uključen u podjelu, dok sve ostale uloge tumače profesionalci. Ginić nije uzeo čak ni Zorku Šolinu, najbolju mostarsku glumicu. Očito je da Mostarci nisu bili zadovoljni ovakvim odnosom prema svojim glumicama, koje su oni neobično cijenili i poštovali, pa je tako pokušaj da se u gradu na Neretvi osnuje stalno pozorište već

na prvim koracima naišao na nepremostive prepreke, a one su, u konačnom ishodu, donijele definitivno napuštanje ideje o osnivanju profesionalnog teatra. *Gusle* su nastavile s nesmanjenim oduševljenjem i entuzijazmom da pripremaju i prikazuju predstave po svom ustaljenom amaterskom načinu, koristeći se vlastitim snagama, Atanasijom Šolom, kao rediteljem, Svetozarem Ćorovićem kao dramaturgom, i homogenom i uigranom ekipom glumaca amatera, uvjereni da su i sami, bez profesionalaca, sposobni da vode pozorište.[2]

Paralelno sa nastojanjima Mostaraca, u Sarajevu je, »u ljeto 1903«, Bogoljub Nikolić, iskusni i provjereni glumac — amater, *uspio* da od austrougarskih vlasti dobije dozvolu i organizuje *Prvo bosansko-hercegovačko srpsko pozorišno društvo*, koje je (6. VIII) otpočelo svoj rad u »bašči na Bentbaši« s omiljenim komadom *Đido* Veselinovića i Brzaka. Nikolić je sastavio ansambl novog pozorišta isključivo od putujućih glumaca iz raznih pozorišnih družina koji su u to vrijeme bili slobodni i voljni da prihvate ponuđene uslove. Trupa je brojala oko 20 članova, a za »artističkog upravitelja« angažovan je Dimitrije Ginić, koji je vjerovatno bio glavni inicijator i pokretač cjelokupnog projekta. Naime, Ginić je sa grupom glumaca došao u Sarajevo iz Crne Gore, a kako je bio pod stalnom sumnjom da je u službi »velikosrpske propagande«, bilo je jasno da mu nepovjerljive austrougarske vlasti neće dozvoliti da osnuje pozorište, pa je on, vjerovatno, privolio Bogoljuba Nikolića da *formalno* preuzme organizaciju i zatraži odobrenje, uvjeren da će, zaklanjajući se »iza leđa domaćih ljudi iz Bosne«, jer Nikolić je bio rođeni Sarajlija, najlakše i najjednostavnije uspjeti da formira pozorište. Tako je i bilo. Nikolić je uz pomoć Ginića sastavio ansambl kome je bila potrebna firma, stavio mu se na čelo, odredio mu ime i od Zemaljske vlade zatražio i dobio odobrenje da može da osnuje pozorište. Ali, nemirni i pustolovni Ginić, poslije nepuna dva djeseca rada, sa manjom grupom glumaca, na poziv Ćorovića, Šantića i drugova napušta *Prvo bosansko-hercegovačko srpsko pozorišno društvo* i odlazi za Mostar, prepuštajući rukovodstvo i sudbinu novoosnovanog teatra Bogoljubu Nikoliću. Odlazak Ginića nepovoljno se odrazio na dalji rad pozorišta, jer je Nikolić bio prisiljen da na brzinu popunjava ansambl i slabijim glumcima koji su u tom trenutku bili slobodni, tako da je sastav trupe bio prilično heterogen i neujednačen, što se u konačnom rezultatu nepovoljno odrazilo na umjetnički nivo samih predstava. Poslije tromjesečnog zadržavanja u Sarajevu (6. VIII — 8. XI), pozorište je krenulo na šestomjesečnu turenju po Bosni i Hercegovini, da bi se u proljeće (17. V 1904) ponovno vratilo u Sarajevo, a negdje u ljeto, poslije godinu dana djelovanja raspalo i prestalo sa radom. U repertoaru *Prvog bosansko-hercegovačkog srpskog*

[2] O gostovanju Đorđa Peleša, vidi: Josip Lešić, *Pozorišni život Sarajeva*, op. cit. str. 80—84; o *Prvom bosansko-hercegovačkom pozorištu u Tuzli:* Dušan Komadina, *Pozorišni život Tuzle*, Pozorište, V/1963, 2, 60—64; Hamid Dizdar, *Prvo bosansko-hercegovačko pozorište osnovano je u Tuzli*, Pozorište, I/1954, 4, 1—9; Josip Lešić, *Pozorišni život Sarajeva*, op. cit. str. 196—197. O nastojanju mostarskih amatera da stvore stalno profesionalno pozorište, vidi: Josip Lešić, *Grad opsjednut pozorištem*, Sarajevo, 1969, str. 107—109.

pozorišnog društva, iako nemamo dovoljno podataka, primjećuju se dvije tendencije, jedna koju je forsirao Ginić: srpska nacionalna drama *(Đido, Balkanska carica, Koštana, Knez Ivo od Semberije, Pučina),* uz popularne mađarske komade, u stvari posrbe *(Ciganin i Vojnički bjegunac);* i druga, nastala Ginićevim odlaskom i promjenama u ansamblu, kad pozorište uz djela iz srpske i hrvatske nacionalne drame *(Dobrila i Milenko* Matije Bana, *Pribislav i Božena* Dragutina Ilića, *Šokica* Ilije Okrugića, *Zlatarevo zlato* Šenoe-Dežmana), sve više i sve češće prikazuje lakše strane komade, lakrdije i melodrame (*Londonski prosjaci, Perzijanka, Strašna osveta, Mona Vana, Siroče i ubica* itd.) U glumačkom ansamblu ovog pozorišta bili su, između ostalih, i Marica i Stjepan Jurković, Ilija i Mara Vučićević, Anka i Micika Cicvarić, Ljubomir i Julka Micić, Marija Jovanović i Dimitrije Ginić.

I drugo *stalno* pozorište u Sarajevu osnovao je opet jedan glumac-amater, Dušan Zorić Dragoš, koji je, kao i njegov prethodnik Bogoljub Nikolić, zatražio i dobio odobrenje Zemaljske vlade i stupio u pregovore sa priličnim brojem glumaca. Novo pozorište je osnovano na principima kolektivnog ugovora, uspostavljena je materijalna zainteresovanost svakog člana, jer je njegov lični prihod zavisio u dobroj mjeri od uspjeha ostalih članova, uveden je upravni odbor i javna odgovornost predsjednika-upravnika, a sam naziv teatra, *Pozorišno društvo Dragoš,* ukazuje da je Zorić namjeravao da formira takvo pozorište koje će repertoarom zadovoljiti pripadnike svih konfesija. Istovremeno, on je poslušao savjete štampe da je najvažnije da »okupi dobrih glumačkih sila, ljudi koji imaju smisla za *moderno* pozorište«, pa je privolio Đorđa Protića i gotovo cjelokupni njegov ansambl da pristupe novom pozorištu. Tako su se u *Pozorišnom društvu Dragoš* našli na okupu: Nikola i Katica Hajdušković, Đorđe i Jelena Protić, Miloš i Ljubica Dinić, Radivoj Dinulović, Josip Papić, Lujza Stanojević, Petar Hristilić i dr.) Za umjetničkog rukovodioca i prvog reditelja izabran je Dinić, iskusni i provjereni majstor scene. Rad *Pozorišnog društva Dragoš* može se podijeliti u dvije faze: uspon i pad. Uspon je počeo svečano, 6. IX 1906, u sali Društvenog doma, prikazivanjem istorijske drame *Nemanja* Miloša Cvetića, u režiji Miloša Dinića, sa Đorđem Protićem u naslovnoj ulozi, i trajao je do 14. XI 1907, kada je zbog slabe posjete, prvi put otkazana predstava Bisonove komedije, *Pokojni Tupinel.* Za ovo vrijeme pozorište je prikazalo 34 naslova, gotovo polovina su dramski noviteti (15), između kojih se ističu *Dragana* Brijea, *Na dnu* Gorkog, dramatizacija Tolstoja *Neprijatelj svog naroda, Učitelj Flakson* Ernesta Ota, *Tako je moralo biti* Nušića, komadi koji po svojoj unutrašnjoj strukturi pripadaju ili su recidivi idejne drame i zahtijevaju prevashodno realistički način igre, glumce koji posjeduju smisao za modreno pozorište. Nešto zbog slabe posjete, a nešto zbog stava uprave Društvenog doma, koja je pozorištu otkazala gostoprimstvo forsirajući nastup jednog njemačkog teatra, *Pozorišno društvo Dragoš,* prisiljeno je da napusti Sarajevo i krene za Banjaluku, gdje trupi pristupaju Olga Ilić i Bogoboj Rucović, koji preuzima i umjetničko rukovodstvo. Rucović je »svojom režijom, predlogom repertoara i svojom prirodnom igrom« znatno umjetnički unapredio pozorište. *(Svet* Nušića, *Maksim Crnojević* Kostića, *Hamlet*

Šekspira, *Aveti* Ibsena, *Čast* i *Propast Sodome* Sudermana). Početkom januara 1907. *Pozorišno društvo Dragoš*, osvježeno glumački i repetoarski, sa puno lijepih želja i nada vraća se u Sarajevo. Međutim, publike nema i predstave se otkazuju jedna za drugom, trupa se raspada, odlaze Rucović i Iličićka, a Zorić sa ostatkom družine prisiljen je po drugi put da ostavi Sarajevo. Desetkovana pozorišna bratija, prezrena i ostavljena, odlazi u Travnik, Jajce, Bugojno, Vakuf, Ključ, primana čas dobro, a čas loše, i negdje početkom marta 1907. godine, na putu prema Ključu, društvo je zapalo u maglu i mećavu i bilo prisiljeno da se vrati u Vakuf dok se vrijeme ne proljepša. Međutim, za *Pozorišno društvo Dragoš* vrijeme se nije proljepšalo, kotarski predsjednik u Derventi »odbio je predatu molbu za produženje koncesije«, glumci su se razišli — i tako je drugo stalno sarajevsko pozorište pomalo tužno završilo svoju kratku ali značajnu istoriju.[3]

U drugoj polovini 1911. godine jedna grupa sarajevskih kulturnih i javnih radnika, uglavnom iz redova pjevačkog društva *Sloga*, formirala je privremeni odbor za osnivanje stalnog *Srpskog diletantskog pozorišta*, pristupajući neobično pedantno i strpljivo organizaciji novog teatra ne žureći sa početkom rada prije nego što budu sazreli svi uslovi i savladane sve prepreke. Da bi svoje brojne zamisli što uspješnije realizovali, predstavnici pozorišta obratili su se Milanu Grolu, upravniku beogradskog Narodnog pozorišta, i njegovim posredstvom i zauzimanjem dobili su, izgleda, znatnu novčanu pomoć, potrebnu garderobu i rekvizitiku, ali i dragocjenu umjetničku podršku. Grol je novoosnovanom pozorištu stavio na raspolaganje Aleksandra Milojevića, iskusnog pozorišnog organizatora, koji će postati glumac, reditelj i umjetnički rukovodilac *Srpskog diletantskog pozorišta*, naročito zaslužan za uspješan umjetnički rad mladog teatra. Mada u nazivu pozorišta stoji *diletantsko*, ova oznaka imala je samo početni, prelazni karakter; ona je obilježavala prve korake u pogledu »razvitka njegovanja pozorišne umjetnosti, dok je krajnji cilj bio osnivanje *stalnog* pozorišta sa *profesionalnim* glumačkim snagama«. Ali, već od samog početka ovo pozorište nije bilo čisto diletantsko, jer je pored amatera angažovan jedan broj glumaca iz putujućih družina, zatim nekoliko članova beogradskog i novosadskog pozorišta: Aleksandar Milojević, Ljubomir i Julka Micić, Milica Josić, Leposava Stojanović, Luka Popović, Rista Spiridonović, Ivanka Popović, Anka Stjepanović-Cicvarić, Draga Milojević, Spasoje Đokić; dok su iz Sarajeva kao stalni članovi bili angažovani Obren Đorđević i Justin Janković. Uprava pozorišta bila je u pregovorima čak i sa Perom Dobrinovićem, kome je ponuđeno da dođe za upravnika, reditelja i glumca. On se jedno vrijeme kolebao, ali je na kraju odustao, a cijela stvar se završila jednim uspjelim gostovanjem »majstora realistične glume« u Sarajevu. (Zajedno sa ansamblom *Srpskog diletantskog pozorišta* on je igrao Sterijinog *Kir Janju* i Zmajevog *Šarana*). U svojoj kratkoj istoriji (7. VI 1912 —

[3] O *Prvom bosansko-hercegovačkom srpskom pozorišnom društvu Bogoljuba Nikolića*, vidi: Marko Marković, *Članci i ogledi*, II, Sarajevo, 1961, str. 53—55; i Josip Lešić, *Pozorišni...* op. cit. str. 197—206. O *Pozorišnom društvu Dragoš*, vidi: Josip Lešić, *Pozorišni...* op. cit. str. 217—224.

1. V 1913) ovo pozorište je razvilo neobično živu i plodonosnu aktivnost. Prikazano je oko 40 dramskih premijera, sa izrazitom prevagom srpske nacionalne drame (Sterija, Trifković, Subotić, Nikolić, Nikola I, Šantić, Nušić, Sretenović, itd.), ali, pod uticajem putujućih družina, igrane su i brojne francuske i njemačke lakrdije (*Madam Mongonden, Pariska sirotinja, Diran i Diran, Kartaš,* i slično). Kada se sagleda repertoar Srpskog *diletantskog pozorišta* u cjelini, sa rijetkim izuzecima, da se lako zaključiti da on ne donosi ništa novo ni značajno. Sve su to bili poznati i bezbroj puta igrani tekstovi od strane putujućih družina pa i samih amatera. Pa ipak, uprkos neinventivnosti i repertoarskoj ovještalosti, pozorište je imalo uspjeha, bilo je dobro posjećeno i uspjelo je da se afirmiše među sarajevskom publikom, naročito njenim srpskim dijelom. Na drugoj godišnjoj skupštini (20. IV 1913.) izabrana je nova uprava, sa Petrom Kočićem na čelu, koja je trebala da dalje umjetnički i organizaciono konsoliduje i razvije pozorište. Nova uprava, međutim, nije radila ni deset dana, jer je 1. V 1913. godine društvo raspušteno. Naime, zbog poznate Skadarske krize uvedene su u Bosni i Hercegovini od strane austrougarske vlasti *iznimne mjere* koje su policijskim dekretom raspustile sva socijalistička i gotovo sva srpska društva, a među njima je bilo i *Srpsko diletantsko pozorište.*

U svim dosadašnjim uspjelim i neuspjelim pokušajima da se u Bosni i Hercegovini formira stalno pozorište, izuzimajući planove Ibrahim Derviš-paše, učestvovali su mahom članovi putujućih družina i glumci amateri. Godine 1913. osnovano je, međutim, prvo pozorište na srpskohrvatskom jeziku, stvoreno od strane austrougarske uprave. Ideja za osnivanje državnog pozorišta rezultirala je kao potreba eliminisanja sve jačeg srpskog uticaja na kulturni život pokrajine. Ova ideja nije bila nova, 1911. i 1912, u godinama burnog nacionalnog razvitka, paralelno sa nastojanjima pojedinih grupacija da organizuju domaće pozorište, kao protutežu svim ovim akcijama, austrougarska administracija nastoji da preduhitri osnivanje nacionalnog teatra, koji ne bi mogla kontrolisati, na taj način što sama pristupa realizaciji jednog *zemaljskog pozorišta,* od države osnovanog i finansiranog i, naravno, politici države namijenjenog. Državna uprava animira i angažuje pojedine pozorišne radnike (Radivoj Dinulović i Mihailo Marković), pa i vlastite ljude (Franjo Brodnik) da izrade projekat o osnivanju i radu jednog stalnog *državnog pozorišta* za Bosnu i Hercegovinu. Iz obimne prepiske, povodom osnivanja Zemaljskog pozorišta, na relaciji — Bilinski, ministar zajedničkih finansija i — Potiorek, poglavar Zemaljske vlade, izlazi kristalno jasno da je pozorišna umjetnost »trebala da služi režimu i da se što uže poveže sa političkim shvatanjima njegovih nosilaca, tako zvanoj *velikoj politici*«, kako je bila nazvana kulturna i politička misija Austro-Ugarske na Balkanu, ali i »suzbijanju srpskog prestiža u oblasti kulturnog života Bosne i Hercegovine«. Ministar Bilinski, na primjer, smatrao je da teatar spada u one institucije koje mogu *pozitivno* i, što je najvažnije, *efikasno* da djeluju u korist određene politike. Shvatajući, dakle, značaj i moć pozorišta, poučena neprijatnim iskustvom srpskih putujućih družina i buđenjem nacionalnih pozorišnih aspiracija, Zemaljska vlada je nastojala da osnivanjem *svog* pozorišta, koje će ona materijalno izdr-

žavati, pa prema tome i kontrolisati, direktno zaustavi i parališe razvitak nacionalnog teatra. Na taj način ona je htjela da bezuslovno spriječi da se »politički zapaljiva materija, koja se u javnosti nagomilala, povećava preko pozorišta i da dovede do neprijatne eksplozije«. Poslije razmjene mišljenja (Bilinski — Potiorek), nakon referata Dinulovića i Markovića, povjereno je vladinom komesaru za grad Sarajevo Franji Brodniku da sačini elaborat o funkciji, zadacima i djelovanju budućeg pozorišta. Pošto je u uvodu svoje studije iznio značaj pozorišta za kulturni život pokrajine, Brodnik je istakao da je osnivanje pozorišta u Sarajevu »poželjno i sa *političkog* stanovišta«, jer bi se na taj način suzbio rad srpskih putujućih družina »koje često politički štetno djeluju«, i sa kojima »u zemlju dolaze sumnjive ličnosti čija djelatnost nije samo pozorišna«. Brodnik dalje upozorava da bi se rad i uticaj *Srpskog diletantskog pozorišta* u dogledno vrijeme mogao jače da razvije, a u zemlji kao što je Bosna, »Vlada ne smije prepustiti vaspitni i nacionalni razvitak isključivo pojedinim nacionalistima i mora ga po mogućnostima uzeti u svoje ruke«. U daljem izlaganju Brodnik govori o materijalnim problemima, državnoj pomoći, troškovima, pozorišnoj zgradi, i predlaže za direktora budućeg pozorišta glumaca i reditelja Mihaila Markovića. Nasuprot Brodniku, Marković u svom kratkom elaboratu nije ulazio u političke ocjene, već je dao umjetnički profil *Zemaljskog pozorišta:* »najliterarniji repertoar«, prednost domaćoj drami i domaćim piscima, zatim klasika i izabrana djela moderne svjetske drame. Što se tiče opere i operete, ona će se razvijati »prema ukusu i zahtjevima općinstva no svakako pri izboru djela strogo će se paziti na decentnost i moralnu sadržinu istih«. U pogledu glumačkog ansambla Marković je insistirao da prednost imaju »domaći sinovi«, bar za dramsku umjetnost. Poslije intervencija i zalaganja ministra Bilinskog Marković je formalno podnio molbu Bosanskom saboru (17. I 1914), koji je odobrio formiranje pozorišta i postavio Upravu pozorišta: Mihailo Marković, upravitelj; Milan Begović, umjetnički ravnatelj; Bedrih Holeček, ravnatelj opere; Dušan Budimirović, dramaturg i reditelj. Nova Uprava je odmah pristupila radu, formirala je glumački i pjevački ansambl, izvršila pripreme za adaptaciju Društvenog doma, poduzela mjere za nabavku dekora i garderobe, organizovala potrebnu administraciju i tehničku službu. U glumačkom ansamblu angažovano je 18 članova (Zlata Lianka, Julka Micić, Agneza Gajer, Mica Gavrilović, Katica Hajduškoviić, Anica Benediković, Ljubica Marić, Aleksandar Gavrilović, Boža Nikolić, Stjepan Lianka, Ljubomir Micić, Nikola Hajdušković, Toša Stojković, Antun Šapro, Kosta Barjaktarević, Josip Maričić i Anka Puhovska kao šaptač). Marković, sa svojim saradnicima, vrši užurbane pripreme za otvaranje sezone, ali atentat Gavrila Principa i događaji koji su poslije toga uslijedili prekidaju započetu aktivnost i pozorište se raspada. Osnovano i organizovano, ono nije uspjelo da prikaže zvanično nijednu predstavu, i u istoriji pozorišta Bosne i Hercegovine ostalo je zabilježeno samo kao zanimljiv pokušaj austrougarske uprave

da stvori i organizuje prvo državno pozorište u Sarajevu kao protutežu domaćem,nacionalnom teatru.[4]

(2) Tek što se rat završio, u opštem metežu raspada Austro-Ugarske, odmah nakon formiranja nove države, u vrijeme gladi i oskudice i u trenutku brojnih materijalnih nedaća i nevolja, *Jugoslovenski list*, 24. XII 1918, donosi kratku bilješku *Nešto o narodnom kazalištu*, u kojoj ukazuje na potrebu što skorijeg osnivanja *stalnog narodnog kazališta*. Autor notice i sam je svjestan da je možda odviše preuranjeno potezati ovo pitanje kad država ima »drugih i prečih potreba«, ali isto tako, ne može a da ne istakne da je »kazalište u veliko skopčano s odgojnom misijom, a te u našoj zemlji treba«, pa zato problem organizovanja stalnog pozorišta i daje na »dobrohotno razmišljanje mjerodavnim faktorima«. Ovaj glas, međutim, nije ostao usamljen, jer je jedan broj »kulturnih radnika i omladinskih inteligentnijih kružoka, kao i redakcije dnevnih i književnih listova« u više navrata naglašavao da je osnivanje stalnog teatra *nacionalna potreba*,[5] i da Sarajevo sa 60.000 stanovnika i s »tolikim raznorodnim elementima između kojih veliki deo pokazuje *pasivne tendencije*, ne može živeti bez pozorišta«. Ova mlada inteligencija, u kojoj prednjače Jovan Palavestra i Borivoj Jevtić, okupljena oko kulturno-socijalne revije *Novo delo*, koju uređuje Milan Budimir, uvjerena je da bi jedno solidno pozorište, kome bi država obezbijedila materijalnu pomoć i sigurnost »moglo uticati da se podigne posrnuli moral našega društva i obnovi onaj nacionalni ideal u svojoj suštini, bez koga naš čovek danas stoji kao izgubljen«.[6] U borbenoj euforiji oni ističu da je pozorište javna tribina sa koje se čuje lijepa riječ, oplemenjuje duša i vrši moralno-didaktički uticaj. Oni su isto tako svjesni da država trenutačno stoji pred »mnogim zamašnijim zadacima«, *ali »bez obnove duše«* država nikada neće uspjeti da stvori »plodan teren za sijanje sjemena socijalnih reformi.« Čovjek mora *polepšati* dušu, uzvikuju oni, pa će se u njemu, umjesto sadašnjeg egoizma, razviti altruizam. »Naša društvena sredina ovakva kakva je danas, mora dobiti prilika da se vaspita na jedan solidan i duhu vremena odgovarajući način. Naše društvo je toliko aljkavo i nemarno u osjećanjima raznih du-

---

[4] O *Srpskom diletanskom pozorištu*, vidi: Đorđe Pejanović, *Iz života jednog stalnog pozorišta u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrije*, Brazda, IV/1951, 6, 431; Hamid Dizdar, *Srpsko diletantsko pozorište za Bosnu i Hercegovinu*, Zbornik Priloga istoriji jugoslovenskih pozorišta, Novi Sad, 1961, str. 277—292; Josip Lešić, *Pozorišni...* op. cit. str. 297—305. O pokušaju osnivanja *Zemaljskog narodnog pozorišta*, odnosno *Narodnog kazališta za Bosnu i Hercegovinu*, vidi: Kapidžić Hamdija, *Pokušaj osnivanja stalnog pozorišta u Sarajevu 1913. godine*, Život, X/1958, 8, 655—666; 9—10, 775—776; Marko Marković, *Članci...* op. cit. str. 56—62, *Zemaljsko narodno pozorište u Sarajevu;* Hamid Dizdar, *Projekti za osnivanje državnog pozorišta u Sarajevu*, Pozorište, VII/1965, 6, 616—622; Hamid Dizdar, *Osnivanje Prvog državnog pozorišta u Bosni i Hercegovini*, Pozorište, IX/1967, 1, 33—41; Josip Lešić, *Pozorišno Sarajevo — Godina 1913*, Oslobođenje, 8. XII 1971; Josip Lešić, *Pozorišni...* op. cit. str. 305—308.

[5] Jovan Palavestra, *Naše Narodno pozorište*, Narodno jedinstvo, III/1920, 146, 2.

[6] Borivoj Jevtić, *Pitanje našeg pozorišta*, Glas naroda, I/1919, 61, 2.

žnosti, da je *apsolutno* potreban jedan jak *moralni* preporod, potrebna je obnova duše pojedinca. Rat je osakatio naše društvo; on je upropastio svako ljepše osjećanje u njemu i probudio instinkte ciničnog egoizma, trgovluka, apatije prema radu itd. Negativnih strana naša društvena sredina ima veoma mnogo: vaspitnih sredstava imamo vrlo malo. Za danas mogu u tu svrhu poslužiti samo ova sredstva: biblioteka, predavanja, škole i *pozorište.* Posve je, dakle, jasno da je apsolutna potreba pozorišta kod nas jedna vrlo jasna stvar.« Svjesni da pozorište iziskuje velike troškove i da država »sama danas nije u stanju« da preuzme sav teret, zato je nužno da i *društvo,* i to »srazmjerno prema bogatstvu svojih klasa, rastereti državu«.[7] Shvatajući teatar kao vaspitno sredstvo, ovi mladi ljudi organizuju pozorišno-književno veče posvećeno Petru Kočiću (4. III 1919), na kome je o piscu govorio dr Milan Budimir, a zatim je prikazan *Jazavac pred sudom,* sa Josipom Papićem u ulozi Davida Štrpca, čija je gluma jednodušno ocijenjena kao vrhunski domet prirodnosti, sa obiljem dobro uočenih detalja i karakteristika, što je sve doprinijelo da njegova interpretacija da »našeg pravog bosanskog seljaka, koji zna, da mu se nepravda događa«.[8]

Paralelno sa akcijom mlade sarajevske inteligencije tekla je i akcija putujućih glumaca koji su se zadnje ratne godine zatekli u Bosni i Hercegovini. Tako je u ovim pokrajinama 1918. i 1919. djelovalo *Bosansko-hercegovačko narodno pozorište,* odnosno *Dobrotvorno kazalište,* kako se ono zvalo za vrijeme rata, i koje je u sali Društvenog doma u Sarajevu, 31. VIII 1918, otvorilo svoju prvu sezonu, a prije toga je gostovalo po Bosni i Hercegovini, igrajući predstave čija je čista dobit išla u korist ratne siročadi. Pozorište je došlo iz Banjaluke, a bilo je sastavljeno od članova osječkog, varaždinskog i novosadskog pozorišta (Katica i Nikola Hajdušković, Fran Novaković, Danica Marković, Danica Novaković, Ljubomir i Julka Micić, Jelena Kešeljević, Radivoj i Slava Dinulović). Administrativnu upravu je vodio Radivoj Dinulović, a umjetničku Nikola Hajdušković. *Dobrotvorno kazalište* je, između ostalog, prikazalo: *Mrak* Pecije Petrovića, *Običan čovek* Nušića, *Seoska lola* Tota, *Koštana* Stankovića, *Dupla punica* Bisona. Po završetku rata, u prvoj polovini 1919, ova družina nastavila je da gostuje po Bosni i Hercegovini.

Istovremeno, u Sarajevu, bivši reditelj zagrebačkog i osiječkog kazališta, Emil Nadvornik, počeo je da okuplja glumce u namjeri da osnuje stalno pozorište. Cjelokupna sarajevska štampa pažljivo prati napore i akciju Nadvornika, apeluje na građanstvo da u teškoj stambenoj situaciji pomogne glumcima, koji će uskoro stići u Sarajevo, da riješe problem smještaja;[9] obavještava javnost da pokretači stacioniranog teatra namjeravaju »otvoriti glumačku školu za osiguravanje podmladka, na priliku Miletićeve u Zagrebu«.[10] U realizovanju ideje o stalnom pozorištu Nadvornika materijalno pomaže sarajevski

[7] *O potrebi Pozorišta,* Narodno jedinstvo, II/1919, 165, 3.
[8] Jugoslavenski list, II/1919, 54.
[9] Jugoslavenski list, II/1919, 77.
[10] Jugoslavenski list, II/1919, 69.

knjižar Leon Finci, koji će docnije brinuti i o mnogim tehničkim problemima (smještaj glumaca, prodaja karata, nabavka scenske rekvizite, itd). Finci i Nadvornik se nadaju da će njihovu akciju podržati Ministarstvo prosvete u Beogradu i Zemaljska vlada u Sarajevu, i da će novoj kulturnoj ustanovi, koju je javnost »simpatično pozdravila«, uskoro biti obezbijeđena državna subvencija. Kako se čekanje na ovu odluku nadležnih faktora oteglo, Nadvornik i Finci su odlučili da će, bez obzira na neizvjesnost u pogledu finansiranja, »pozorište otpočeti svoj aktivan rad i time i svojim radom najbolje pospješiti ovu odluku«.[11]

Želeći da rad budućeg pozorišta umjetnički što serioznije pripremi, Nadvornik sastavlja i najavljuje preko štampe obiman i raznovrstan repertoar,[12] koji, naročito u pogledu izbora strane drame, pokazuje tendenciju prema *modernijem* dramskom izrazu, donoseći čitav niz noviteta i djela nepoznatih sarajevskoj publici. Iz nacionalne drame »upraviteljstvo« je najavilo: *Zulumćar* Ćorovića, *Pod maglom* Šantića, *Jazavac pred sudom* Kočića, *Hej, Slaveni* Odavića; *Knez Ivo od Semberije, Danak u krvi, Protekcija, Svet* Nušića; *Kir Janja, Beograd nekad i sad, Pokondirena tikva* Sterije, *Pljusak, Mrak, Duše* Pecije Petrovića, *Koštana* Stankovića, *Đido* Veselinovića i Brzaka, *Truli dom* i *Golgota* Tucića, *Gospođa Walewska* Begovića, *Jakob Ruda* Cankara, *Hasanaginica* Ogrizovića, *Allons enfants* i *Suton* (prvi i drugi dio *Dubrovačke trilogije), Smrt majke Jugovića* i *Gospođa sa suncokretom* Vojnovića. Ovako komponovan izbor djela iz domaće drame pokazuje, prije svega, jasnu namjeru Nadvornika, da se buduće pozorište neće konfesionalno i nacionalno opredjeljivati, i da će njegova repertoarska orijentacija biti maksimalno tolerantna i otvorena kako u odnosu na hrvatsku, tako i na srpsku dramu, a da po mogućnosti neće zanemariti ni slovenačku dramsku književnost. S umjetničke strane, Nadvornik uglavnom obuhvata samo one drame koje su bile i ostale *životne* za scenu, i gotovo potpuno odbacuje istorijsku i romantičarsku dramu, koja je donedavna predstavljala znatan dio repertoara svakog putujućeg pozorišta. U komponovanju djela iz svjetske dramske književnosti, Nadvornik ide i dalje, jer su i mogućnosti veće, i predlaže sljedeće tekstove: *Ljubomora* i *Birinski* Arcibaševa, *Zločin i kazna* Dostojevskog, *Nju* Dimova, *Galeb* i *Višnjik* Čehova, *Revizor* Gogolja, *Na dnu* Gorkoga, *Moć tmine* i *Živi leš* Tolstoja, *Moral gospođe Dulske* Zapoljske, *Ljubav bdi, Zeleni frak, Lijepa pustolovina* i *Buridanov magarac,* Fler-Kajave, *Gola žena* i *Skandal* Bataja, *Strana žena* i *Brodolomnici* Briea, *Kradljivac* Bernstena, *Mona Vana* Meterlinka, *Vlasnik talione* Onea, *Stranac* Džeroma, *Operušani golub* Golsvortia, *Faun* Knoblauha, *Zanat gospođe Uorn* i *Pigmalion* Šoa, *Idealan suprug* Vajlda, *Opasna igra* Didringa, *Divlja patka, Nora* i *Sablasti* Ibsena, *Lomača* Strindberga, *2×2=5* i *Stari paviljon* Widea, *Iza zidina* Hajermansa, *Maske* Braka, *Bezdušna šala* Benelia, *Mirandolina* Goldonija, *Mandarin* Franka, *Kolega Krampton,* i *Engel i Horst* i *Modri miš* Hauptmana, *Mladost* Halbea, *Stari Hajdelberg* Majer-Ferstera, *Knjiga*

[11] Narodno jedinstvo, II/1919, 70.
[12] Narodno jedinstvo, II/1919, 96.

za pritužbe Etlingera, *Anatol* i *Ljubakinje* Šniclera, *Žena vrag* Šenhera, *Zavičaj* Sudermana, *Otmica Sabinjanki* Šentana, *Dobar frak* Dregelia i *Tajfun* Lendjela. Ovakav prijedlog repertoara iz strane dramske produkcije pokazuje, ne samo široku upućenost i poznavanje evropske dramske literature, već i sasvim određenu sklonost prema modernom scenskom izrazu. Ovakvo opredjeljenje umjetničkog »upravitelja« novog pozorišta sasvim je razumljivo i predstavlja na izvjestan način samo dalje razvijanje onih pozorišnih stremljenja koja je on ispoljavao i zastupao i prije svog dolaska u Sarajevo. Emil Nadvornik (Žepče, 1888 — Beograd, 1945), maturirao je u Beču, a zatim je počeo da studira pravo i režiju (kao reditelj volonter proveo je izvjesno vrijeme u *Neue Winer Bühne* — 1911). Uskoro, on odustaje od pravnih nauka i sasvim se posvećuje pozorištu. Odlazi za Berlin i tu uči režiju kod Maksa Rajnharta (1914—1915). Prvi rediteljski angažman dobio je u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu (1915—1917), »gdje je solidno i savjesno, primjenjujući iskustva stečena u inozemstvu« postavio na scenu čitav niz djela, uglavnom iz evropske drame, a među njima i neka, koja se nalaze na repertoaru novog sarajevskog teatra *(Faun, Heda Gabler, Anatol, Lomača).* Bavio se prevođenjem i novinarstvom. Iz Zagreba je otišao za Osijek (1917), ali se nije dugo zadržao, već je došao u Sarajevo s namjerom da osnuje vlastito pozorište[13].

Narodno pozorište, kako je novoosnovani teatar nazvan, počelo je svoj rad premijerom *Zulumćara,* koja je, kakva slučajnost, prikazana 20. IV 1919, tri dana poslije iznenadne smrti Svetozara Ćorovića (17. IV), tako da je prva predstava imala i komemorativni karakter, a istovremeno je odrazila i sav onaj metež i atmosferu nesređenih prilika prve poratne godine, jer su se, »s obzirom na epidemiju pjegavog tifusa«, karte za pozorište prodavale samo za svako drugo mjesto u gledalištu. Pa ipak, zahvaljujući »žilavoj energiji« Emila Nadvornika, preduzimljivosti Leona Fincija, igri glumaca — članova pozorišta

[13] Iz Sarajeva Emil Nadvornik odlazi u Novi Sad (1920 — 1923. i 1927/28); u međuvremenu režirao je u Pragu Ibsenovu dramu *Stupovi društva* i vodio *Nové divadlo.* U Sarajevu je za vrijeme uprave Mirka Korolije (1929/30) djelovao kao reditelj i sekretar pozorišta. Pored smisla za organizaciju, kao reditelj široke kulture i obaviještenosti, insistirao je na adekvatnom stvaranju scenske atmosfere i logično mizanscenu. U njegovom rediteljskom postupku nije bilo originalnih zahvata, osjećao se jak uticaj njemačke škole: solidnost, plastika i prirodni pokret. Zapažene su njegove režije Hebelove *Judite* i Langerove *Periferije.* 1. XI 1930. napušta Sarajevo i odlazi u Beograd (1931—1941), zatim u Zagreb, gdje je i penzionisan (1942). Pored režije bavio se novinarstvom i prevođenjem.

O sukobu Emila Nadvornika sa glumcima Narodnog pozorišta postoji u Arhivu Jugoslavije — Beograd (Ministarstvo prosvete — Umetničko odelenje), obimna dokumentacija, brojni telegrami, protesti, akcija Udruženja glumaca, izvještaji o radu Emila Nadvornika u Osijeku 1918. godine, zatim protesti i bojkot glumaca Srpskog narodnog pozorišta iz Novog Sada (1920) u znak solidarnosti sa Udruženjem glumaca povodom angažovanja Nadvornika za reditelja. Dokumenti se nalaze pod brojevima: 8, 11, 16, 59, 67, 76, 116, 178, 334, 441, 446, 450, 460, 534, 548, 549, 566, 572, 586, 640, 652, 655, 657, 737, 806, 844, 1016, 1176, 1285, 1344, 1354, 1465 — za godinu 1920.

(Beković — Emina, Radenković — Arif-aga, Bošković — Džafer-aga), kao i gostu Vojislavu Turinskom (Selim-beg), prva premijera protekla je u znaku ohrabrenja i lijepih nada da će *Narodno pozorište* uspjeti igrom i repertoarom da se nametne hirovitoj i nestalnoj sarajevskoj publici, i da će svojim radom »oplemenjivati i odgajati srca« i proljepšavati duše.

Dalji rad *Narodnog pozorišta* odvijao se u dvije faze. Prva je protekla u upornom nastojanju Nadvornika da ostvari bar nešto od najavljenog repertoara, što je prouzrokovalo sukob, kako sa publikom, tako i unutar trupe. Nad pozorištem se ubrzo nadvila kriza i umjetnička i materijalna. Za ostvarivanje ozbiljnijih kreativnih zadataka nije bilo vremena, jer se ansambl izdržavao od prihoda i finansijskih ulaganja Leona Fincija, koji, normalno, nije želio da ide na gubitak. Obećana subvencija države je izostala i Nadvornik je, — piše Jovan Palavestra — »ne našavši valjda *najpovoljnije* predusretaje od strane *onih gore*« bio prisiljen »da u taj poduhvat angažuje makar i privatno lice, dobro situirano i vešto da nađe izlaz iz materijalnog škripca«.[14] Tako se pozorište već na prvim koracima našlo bez »najpotrebnijih eventualija«, bez adekvatne garderobe, bez dekorativnih elemenata, čak i bez tehničkog personala, pa je Nadvornik, »uprkos direktorske časti«, bio prisiljen da sam često »radi najgrublje poslove«. Pa ipak, uprkos činjenici »da mu se od strane pozvanih ne ide osobito u susret«, Nadvornik radi »grozničavo« i opsjednuto, on je istovremeno i reditelj i upravnik i tehnički šef i scenograf i scenski radnik, alfa i omega cjelokupnog pozorišta, koje je postizavalo nejednak uspjeh i, »objektivno i strogo uzevši«, nije stvorilo »nešto osobito, niti je sugerisalo sebe u srcima publike«.[15]

U prvoj fazi (20. IV — 10. VII) *Narodno pozorište* je prikazalo sljedeće dramske tekstove: *Zulumćar* Ćorovića (20. IV), *Medvjed* Čehova i *Školski nadzornik* Trifkovića (26. IV), *Faun* Knoblauha (4. V), *Ivkova slava* Sremca (6. V), *Ciganin* Sigligetija (10. V), *Lolota* Alevia i *Buburoš* Kurtlena (13. V), *Hadži Loja* Nušića i *Hej, Slaveni* Odavića (18. V), *Ženidba* Gogolja (24. V), *Posljednji ples biskupa Orleanskog* Begovića i *Knez Ivo od Semberije* Nušića (25. V), *Seoska lola* Tota (28. V), *Devojačka kletva* Petrovića (29. V), *Madam Mongonden* Bluma i Tošea (3. VI), *Zla žena* Sterije (5. VI), *Žena vrag* Šenhera (8. VI), *Otmica Sabinjanki* Šentana (8. VI), *Karlova tetka* Tomasa (21. VI), *Boj na Kosovu* Subotića (28. VI), *Protekcija* Nušića (1. VII), *Đido* Veselinovića i Brzaka (4. VII), *Koštana* Stankovića (5. VII), *Krvna osveta na Korzici* Dikanža (10. VII).

Prve premijere protekle su relativno dobro, međutim početkom juna, Nadvornik je, inače nagao, nervozan i prgav, došao u otvoren sukob i sa ansamblom i sa publikom i sa štampom. On sve manje režira, pozorište je faktično bez upravnika, a posljednja premijera Dikanževe *Krvne osvete na Korzici* ocijenjena je kao »zastarijela romantična igra« i »diletantska predstava«, u kojoj, osim Radenkovića,

[14] Jovan Palavestra, *Pozorišni pregled*, Novo delo, II/1919, 4, 125.
[15] Isto.

»nijedan glumac nije posvetio osobitog truda svojoj ulozi«.[16] Jovan Palavestra, povodom iste predstave, konstatuje, »bez okolišanja i bez zle volje«, da pozorište »od nekog vremena ide osetno natrag«, i da je neuspjeh posljednjih premijera kulminirao pri izvođenju *Krvne osvete na Korzici,* i da se u daljem srozavanju više ne može ići, »osim kod diletantskih družina«. On postavlja čitav niz pitanja i traži odgovore. »Zašto je naime takav slučaj s našim glumcima? Zašto ime g. Nadvornika ređe sretamo? Zašto su lišeni boljih sila? Jesu li počele zakulisne borbe uticati na cilj pozorišta?«[17] Sukobi koji su latentno tinjali unutar pozorišta izbijaju svom žestinom, Nadvornik napušta trupu, ali ne i Sarajevo, a dužnost upravnika preuzima glumac Ilija Vučićević. Nastaje neprijatni spor između ansambla i Nadvornika, umiješala se i štampa, glumci ostaju bez plata, na ulici, »gotovo gladni« i prisiljeni su da repertoarom povlađuju ukusu publike (*Madam Mongonden, Otmica Sabinjanki, Boj na Kosovu, Đido, Koštana, Karlova tetka).* Ovakvom stanju znatno je doprinijela i psihoza nesigurnosti i neizvjesnosti, koja je zahvatila glumce, pa i samog Nadvornika, u vezi sa akcijama Zemaljske vlade oko formiranja *državnog* pozorišta. Zakulisne borbe, razne kombinacije i glasovi o sastavu budućeg ansambla ili uprave, pitanje ličnog prestiža, sve je to u velikoj mjeri uticalo na radnu atmosferu i smanjivalo umjetnički domet predstava. Osim toga, postojala je i stalna borba sa publikom koja je u odnosu na pozorište pokazala »dvije tugaljive stvari: nemar, jedan grozan, materijalistički grozan nemar, i neodnegovan ukus. Badava Kalčina originalnost, badava francuska duhovitost, badava Knoblauhove jetke i bolne aluzije na socijalnu pokvarenost, — naša balkanska lica se zasvetle zadovoljstvom tek u scenama u kojima se vide počeci i u kojima se prokrade po gdekoja pikantna bljutavost.«[18] Ovakav odnos publike izmijenio je i najavljeni repertoar, tako da se od 25 prikazanih naslova samo 9 nalazi u prvobitnom planu, i što je još gore, od tih 25 tekstova sarajevska publika je, u posljednjih desetak godina, imala prilike da vidi 18, u izvođenju raznih putujućih družina ili domaćih amatera i diletanata.

U odnosu na pozorišnu kritiku *(Narodno jedinstvo, Zvono, Glas naroda, Novo delo, Jugoslavenski list, Srpska riječ),* u kojoj se po ozbiljnosti i studioznosti izdvajaju napisi Bore Jevtića *(Glas naroda)* i Jovana Palavestre *(Narodno jedinstvo i Novo delo),* među uspjelije predstave spadaju: *Ivkova slava,* sa prirodnom i spontanom glumom i dobro odigranim karakterima; *Buburoš,* nemilosrdna karikatura »svih ludova i glupana«; *Ženidba,* puna smiješnih gegova i živahnog tempa; *Posljednji ples biskupa Orleanskog,* »jedna delikatna, fina bižuterija za estetičke gurmane«; *Protekcija,* koju su »naši glumci izveli sa uspehom«; i najzad, Knoblauhova komedija *Faun,* koja je i glumački i reditelјski predstavljala najviši umjetnički domet *Narodnog pozorišta.* U ostalom dijelu repertoara Pozorište je »prilično hramalo«, osjećalo se da su »neke stvari učene, zapravo sklepane na brzu ruku«, ali se

[16] Jugoslavenski list, II/1919, 11 juli.
[17] Narodno jedinstvo, II/1919, 160, 4, 11 jula.
[18] Jovan Palavestra, *Pozorišni pregled,* op. cit. str. 126.

to opravdavalo tom okolnošću »što je Nadvornik oskudevao kako u vrednijim glumačkim silama, tako i u najnužnijim sceničkim potrebama«.[19]

Ono što je u ovoj prvoj fazi rada *Narodnog pozorišta* doista novitet, »to je vrlo *vešta* režija g. Nadvornika. Uprkos silnih nedostataka uvek je scenički utisak vrlo jak, često puta tako jak i impresivan da prikrije po gdekoju grešku interpretatora«.[20] U odnosu na konvencionalne rediteljske postavke glumaca-reditelja iz putujućih družina, a režirali su još i Andra Ćurčić i Ilija Vučićević, Nadvornik je po prvi put sarajevskoj publici predstavio nešto od modernijih rediteljskih rješenja, on donosi *stilizaciju* u igri i scenografiji, pokušava da stvori *atmosferu*, koristi se *muzikom*, ali, pri svemu tome, više pažnje posvećuje spoljnoj, »tehničkoj«, a manje unutrašnjoj, »glumačkoj« režiji, ili, kako je to Borivoj Jevtić napisao, Nadvornik ne smije da bude »samo tehnički režiser, nego i režiser glumačkih sposobnosti«.[21]

Glumački ansambl u ovom prvom periodu mijenjao se i popunjavao, i zbog »malog broja«, reditelji i glumci bili su prisiljeni da »trpaju sebe u uloge raznih karaktera u kojima obično nema boje ili su pomešane«. Osnovno glumačko jezgro *Narodnog pozorišta* na prvim predstavama činili su: Dušan Radenković, Andra Ćurčić, Tanasije Zloković, Obren Đorđević, Đura Marinković, Dušan Ilkić, Bošković, Ognjenović, a od žena: Zora Ćurčić, Lila Ervinova, Dokmanova, Đokićka, Kostićka, Katarina Kosović, Bekovićka, a nešto docnije su pristupili Dobrivoje Radenković, Ilija i Mara Vučićević, Žilijeta Kučera, Mihailo Marković, Matošević, a kao gosti su nastupali Vojislav Turinski i Žanka Stokić.

Najraznovrsniji repertoar tumačio je Dušan Radenković, koji je inteligentno provjeravao sve nijanse uloga, pokazujući pri tome ležernost, prirodnost i jedno »vrlo široko i vrlo elastično shvatanje«, a njegova gesta i mimika lijepo su se »podešavali prema raznim karakterima, iako boja njegovog glasa nije uvijek imala potrebnih varijanti i modulacija što ih iziskuju raznobojne uloge«.[22] On je igrao mnogo i previše, pa i uloge koje mu ne odgovaraju, ili koje nije stigao zbog brzine rada da »nastudira«. Tako je Potkoljesina u *Ženidbi* »odigrao bez pogreške«; kao Ivko u *Ivkovoj slavi*, međutim, »menjao je dah, imao plime i oseke u razumevanju uloge«;[23] ali je zato u tumačenju Lorda Stenberija u *Faunu* »svojim tonom, bojom glasa, hladnim manirom i blaziranim gestom istakao karakter engleskog lorda, razjedenog dosadom i umorom od raspojasanosti i bezbojnog, šupljeg života u klubovima i na konjskim trkama. On ima jaku inteligenciju za razumevanje i interpretovanje suptilnijih i životnijih dramskih scena, te ga ne bi trebalo teretiti praznim i bezbojnim ulogama«.[24] Život i snagu, kao i »potresnu efektnost«, Radenković je pokazao kao Ivo u *Knezu Ivu od Semberije;* dok je u patriotskoj prigodničarskoj slici

[19] Isto.
[20] Isto.
[21] Glas naroda, I/1919, 27, 4.
[22] Narodno jedinstvo, II/1919, 125, 4.
[23] Isto, 109, 3—4.
[24] Isto, 115, 3.

Hej, Slaveni interpretirao Nijemca Maha »mnogo jače i izrazitije no što ga je pisac mogao poučiti«;[25] ali se zato kao Hadži Toma u *Koštani* nemoćno »osvrtao desno i levo« tražeći da mu sporedne ličnosti »dadu impuls, da ispune prazninu, da mu budu pozadina, ali to je sve bilo uzaludno. Sam za sebe on je bio dobar, iako dosta kukavan i nimalo dosledan u svom bogatstvu u onakoj garderobi.«[26]

Pored Dušana Radenkovića najveći teret u glumačkom ansamblu ponio je uvijek sigurni i korektni Andra Ćurčić, koji je povremeno i režirao, uglavnom folklorni repertoar *(Ivkova slava)*. Ćurčić je pokazao »elastičnost za raznobojne uloge«, a najviše uspjeha je imao kao Sigligetijev Ciganin i Sremčev Kalča. »Kreirajući Kalču i njegovu tipičnost« on je »briljirao«, »boja glasa, prirodna doslednost karakteru, koloratura gesta, starog jangina i zulumćara u piću, — sve one nijanse je Ćurčić održao u ravnoteži do kraja komada. Naročito moramo istaći onaj poslednji gest, ležeran, mamuran i uvređen, kad Kalča uzima kaput i jednim sjajno izvedenim prebacivanjem preko ramena daje zadnji refleks piščev nad celu ličnost Kalčinu«.[27] Uloge u *Loloti* i *Buburošu* otkrile su još »elastičnije sposobnosti g. Ćurčića: On ima izvestan dar i proučen smisao za francusku komediju. Istina, njegov organ nema uvek onu tanku nijansu salonskog, bilo ozbiljnog bilo karikiranog udvaranja, ali zaljubljene tukice i blentave žrtve grizeta kreira pristojnim marom; bar donekle održava francuski duh i daje mu život i dah«.[28] Zapažene su i njegove uloge u *Ženidbi* (Kočkarjov), naslovna rola u *Hadži Loji*, i Muž u Šenherovoj *Ženi vrag*. Uz Ćurčića se istakla i njegova žena Zora Ćurčić, koja je »vrlo vešto« odigrala Misis Hope u *Faunu* i Adelu u *Buburošu*, »naročito ovu poslednju«, zatim Fjoklu u *Ženidbi*, uloga koja je pokazala »da je ona najbolja ženska sila u glumačkom osoblju«. Bračni par Ćurčić, zbog vojnih obaveza, napustio je početkom juna, poslije predstave *Žena vrag*, u kojoj je Andra »i ovog puta pokazao svoju umetničku vrednost«,[29] *Narodno pozorište*, i to je bio veliki gubitak za inače mali i nekompletni glumački ansambl.

Umjesto bračnog para Ćurčić ansamblu *Narodnog pozorišta* pristupili su Ilija i Mara Vučićević, i to u trenutku krize i razdora unutar trupe. Iskusni i popularni komičar Ilija Vučićević preuzima uskoro ne samo dužnost upravnika, već i režiju, mijenja repertoar i pokušava da popularnim i provjerenim komadima popuni praznu pozorišnu blagajnu. On nije u stanju da pozorištu da neku određenu umjetničku fizionomiju, on jednostavno prenosi iskustva koja je stekao kao dugogodišnji putujući glumac, i za njega je *Narodno pozorište* samo jedan intermedij, improvizacija, usputna stanica, a krajnji cilj je angažman i konačno smirenje u *državnom pozorištu*, čije se osnivanje u potaji priprema, i on, zajedno sa ostalim glumcima, umoran od skitanja i čergarenja, pažljivo prati i osluškuje to sporo oblikovanje i

[25] Isto, 119, 19.
[26] Isto, 157, 5.
[27] Isto, 109, 3—4.
[28] J. Palavestra, *Pozorišni pregled*, op. cit. str. 126.
[29] Srpska zora, II/1919, 105, 11.

formiranje pravog, sigurnog, stalnog, subvencionisanog teatra. Inače, Vučićević je bio i ostao prevashodni komičar, majstor smijeha i zabave, i to ne diskretnog i prefinjenog za »estetičke gurmane«, već onog prostog, silovitog, paprenog, prostodušnog, narodskog smijanja, sa gegovima koji često nisu znali za mjeru, prelazili su u grotesku i karikaturu, i bili u stalnoj koliziji sa intencijama pisaca. U *Karlovoj tetki* kritika ga moli »da više ugađa samom komadu nego publici«;[30] kao Aćim Kukić u *Protekciji*, mada je igrao dobro, ipak je, sudijsko dostojanstvo lika »pokadkada pretjerano i nedopustivo učinio smješnim«.[31] Za razumijevanje Ilije Vučićevića kao glumca-komičara, najkorisnija je analiza Jovana Palavestre učinjena povodom njegovog tumačenja Mitketa u *Koštani*. »Mitke, mislim, nije smeo praviti od sebe komičnu figuru. Znam naša publika to hoće, ali je zato dužnost g. Vučićevića da je odvrati od krivog razumevanja Mitkine ličnosti; njegov karasevdah nije imao emociju. Vučićević je podvukao ono što nije trebalo podvući: banalnu gestikulaciju pijanog čoveka; to je čovek pijan od alkohola; ali i čovek pijan od lude pesme, od strasne vitkosti, od žala za mladost, taj sigurno nije komičan. G. Vučićević je tražio uspeh kod široke gomile, i imao ga je, da se izneveri nevinom piscu«.[32]

Mara Vučićević, takođe iskusna i popularna putujuća glumica, samo je donekle zamijenila Zoru Ćurčić, igrala je sa podjednakim uspjehom raznovrstan repertoar, ali bez velikih uzleta i dometa. Njena poznata uloga Koštana, sa kojom je više od deset godina bezbroj puta nastupala u raznim putujućim družinama, i koja joj je donijela reputaciju jedne od boljih interpretatorki ove složene glumačko-pjevačke uloge, ovoga puta u Sarajevu nije primljena najbolje. »U igri gdje Vučićević, — piše kritičar *Jugoslavije* — nije bilo nikakve topline ni uvjerljivosti. Koštana traži elastičnost, grla i igre, a svega toga nije gđa Vučićević pokazala«.[33] Ocjena Jovana Palavestre, mada negativna, predstavlja uspjelu kritičarsku minijaturu i svjedoči o značajnom napretku pozorišne kritike u Sarajevu, naročito u pogledu analize glumačkih ostvarenja. »Vokalni deo svoje uloge dala je gđa Vučićević vrlo dobro. Njen glas je topao i mekan i otmen; ima boju naše čežnjive i strasne sevdalinke; ima bolne lepote naše pesme u kojoj se ogleda »žal za mladost«; naročito su blaga i emotivna njena piana. Ali igra gdje Vučićević nije išla naporedo sa njenom pesmom. Ni Mitke ni Hadži Toma ni Stojan nisu od njezine igre imali podstreka za svoja bekrijanja i proklinjanja kuće i žene. Ona nije imala ni strasti ni vitkosti ni čežnje u lirici. A Mitku ne zaluđuje samo pesma, no i valovita, zmijska vijugava linija Koštanine sočne i sveže mladosti što opija i zanosi. Tako je pesma gdje Vučićević ostala bez svog *soka*, bez svoje *srčike*«.[34]

Ostali ansambl *Narodnog pozorišta* sačinjavali su uglavnom »mladi glumci i bez imena, ali ljudi koji su pokazali izvesnih sposob-

[30] Glas naroda, I/1919, 48, 5.
[31] Glas naroda, I/1919, 51, 4.
[32] Narodno jedinstvo, II/1919, 157, 5.
[33] Jugoslavija, II/1919, 150, 3.
[34] Narodno jedinstvo, II/1919, 154, 3.

nosti i izvesne volje za rad«. Među muškarcima, na prvom mjestu, stoji Dobrica Radenković, čiji je dolazak značio osvježenje za ansambl, »doduše njegova se mladost i suviše oseća, kršenje jedne prave linije, u kojoj počinje svoju ulogu, previše je očigledno. Ali on ima glumačkog temperamenta, njegova strast ima boje, njegov glas je zvučan i njegov gest odmeren. Bude li se dao na dublje studiranje pozorišne umetnosti i podvrgao korisnoj školi gde bi razvio svoje sposobnosti, mogao bi izvesno postati jedan snažan glumac. Talenta ima«.[35] Tanasije Zlković pokazao je najviše smisla za kreiranje salonskih junaka i mladih ljubavnika; dok je Ognjenović bio pretrpan raznovrsnim repertoarom, »ali će se verovatno izmetnuti u jakog interpretatora jednostavnih karaktera«.[36] Od žena, najviše komplimenta od kritike dobila je Bekovićka, kao Emina u *Zulumćaru*, mada je pokazala najviše talenta u kreiranju naivki u kojima je »njezina igra, zvuk glasa, poenta u djetinjastoj ćudi naišla na opšte odobravanje«.[37] Dokmanova je pokazala izuzetnu intuiciju i spontano shvatanje svake uloge, ali i izuzetno intelektualno prilaženje tekstu i liku, i njen najveći glumački domet predstavlja uloga Kneza Silvania u *Faunu*. »Gđica Dokmanova, — piše Jovan Palavestra, — besprekorno je i sa mnogo inteligencije i ulažući dosta temperamenta i rutine efektivno poentirala sve one raznobojne momente u karakteru Fauna, počam od ironije i sarkazma do emfatičnog patosa. Dobro su pogođena sva osećanja u kojima je pisac harmonizovao: ideološko-emfatični patos, naivno-nesvesnu ironiju, nasmejani sarkazam i bolno saznanje istine da je društvo lažnom kulturom tela, a ne duše, paralizovani primitivni čopor«.[38] Od mlađih glumica zapažena je još i Katarina Kosović (Aleksandra u *Faunu* i Ziba u *Zulumćaru).*

Na poziv Nadvornika angažovana je i Julija Kučera, koja je glumačku karijeru započela na sceni zagrebačkog teatra 1917. godine, a zatim je bila članica Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu, odakle je i došla u Sarajevo. Poslije nekoliko manjih uloga u kojima je pokazala »rutinu i sigurnost«, »temperamenat i lepo pjevanje«, istakla se kao operska pjevačica Olimpija u *Plemenitom ocu Martenu*, i Aneta u komediji *Hoće žena da vidi papu.* »Čitali smo, — piše anonimni kritičar *Srpske zore*, — u svoje vreme o uspjesima gdje Kučere na novosadskoj sceni i o pohvalama koje su joj bile namenjene, ali smo ujedno držali da u tim pohvalama ima malo i preteranosti. No sad smo se osvedočili da gđa Kučera te pohvale u potpunosti zaslužuje. Odigrala je Anetu sa svom glumačkom veštinom i sa potpunim razumevanjem svoje uloge«.[39]

U glumačkom ansamblu *Narodnog pozorišta* posebno mjesto, mada nije bila stalan član, zauzima Žanka Stokić, koja je gostovala u *Seoskom loli* (28. V), *Devojačkoj kletvi* (29. V), *Loloti i Buburošu* (31. V), *Ciganinu* (1. VI), da bi na kraju sa Dušanom Radenkovićem i And-

[35] Glas naroda, I/1919, 68, 3.
[36] Novo delo, II/1919, 4, 126.
[37] Narodno jedinstvo, II/1919, 29 april.
[38] Narodno jedinstvo, II/1919, 115, 3.
[39] Srpska zora, II/1919, 139, 3.

rom Ćurčićem pripremila Šenherovu dramu *Žena vrag* (8. VI). Igra Žanke Stokić ostavila je na publiku »najdublji utisak« i izazvala »frenetično odobravanje«, mada je kritika zamjerila upravi pozorišta što poznata glumica gostuje u tako *banalnim* komadima i igra tako jednostavne i siromašne uloge kao što su Jelka Čizmićeva ili Ruža Perićeva, jer njena »snažna rutina« i prilično visoke glumačke sposobnosti »iziskuju mnogo prostranije, punije, zamršenije moderne uloge«. Pa ipak, i u tim konvencionalnim komadima Žanka Stokić je ispoljila »svoje odlične sposobnosti« i to na štetu »mnoge naše *sile* čiji je patos ili diletantsko deklematorstvo izbledilo pred *savršenom jednostavnošću i prirodnošću*«, jer Stokićka je »na daskama kao i u životu, a nikako kao u zabavištu«.[40]

Nakon posljednje premijere, Dikanževe *Krvne osvete na Korzici* (10. VII), glumci *Narodnog pozorišta* ostali su bez ugovora i angažmana i pozorište je faktički prestalo sa radom. Ansambl se prorijedio, »nekoliko glumaca koji su stekli simpatije publike je otišlo«, i u toj totalnoj krizi i rasulu, grupa glumaca, predvođena Ilijom Vučićevićem, nastavlja rad. Na plakatima Pozorišta ne stoji više ono »uobičajno *Narodno pozorište*«, predstave se reklamiraju pod firmom *Članovi Narodnog pozorišta*, a tako o njima piše i kritika, koja grčevit napor glumaca da se izbore za svoju životnu i umjetničku egzistenciju podržava svestrano, opravdavajući pri tome i propuste u igri i repertoaru. »Članovi bivšeg stalnog pozorišta dali su jedno tuce predstava koje su se mogle gledati i koje su imale moralnog uspeha. Repertoar ove intersezone nije bio suviše biran, ali je bio pametno upravljen na to da zadovolji šire slojeve mase. Ne treba zaboraviti da su glumci formalno gladovali«.[41] Ova ad hoc formirana trupa prikazala je: *Svi kleče, Ženske suze* Dimića i *Ministarska kriza* Brane (9.VIII), *Koštana* (13. VIII), *Đido* Veselinovića i Brzaka (24. VIII), *Hoće žena da vidi papu* (30. VIII), *Plemeniti otac Marten* Kormona i Granžea 31. VIII), *Vojnički begunac* Sigligetija (4. IX), *Moravka* Sretenovića i *Opet kriza* Brane (5. IX), *Na poselu* Aleksandrova (7. IX), *Jevreji* Čirkova (11. IX), *Kondukter spavaćih kola* Bisona (18. IX), *Život za dinar* Milenkovića (21. IX), *Iz izgnanstva u slavu* (23. IX), *Truli dom* Tucića (28. IX). Ovdje se, zbog gostovanja Narodnog pozorišta iz Beograda, prikazivanje prekida. U toku šest dana (2. X — 8. X) članovi beogradskog pozorišta, čitava plejada najvećih srpskih glumaca (Ilija Stanojević, Sava Todorović, Dimitrije Ginić, Vitomir Bogić, Dobrica Milutinović, Dragoljub Gošić, Jovan Antonijević, Toda Arsenović, Persa Pavlović, Jelena Milutinović, Žanka Stokić, Mica Đorđević i drugi), oduševljava sarajevsku publiku prikazujući raznovrsni repertoar (*Kir Janja, Protekcija, Prosidba i Ženidba* Gogolja, *Ekvinocij, Cezarev testament* Beloa i Vijtara, *Koštana, Suton* i odlomci iz *Smrti majke Jugovića* Vojnovića). I mada je štampa upozoravala, pred najavu gostovanja *Narodnog pozorišta*, da u radosti zbog *prvog* dolaska Beograđana, ne bi trebalo zaboraviti na članove sarajevskog pozorišta, »koji tek što životare«, sma-

[40] Jovan Palavestra, *Gostovanje Žanke Stokić*, Narodno jedinstvo, II/1919, 128, 4.

[41] Borivoj Jevtić, *Naše pozorište*, Glas naroda, I/1919, 68, 3.

trajući da su »nas ti ljudi, koji su poslije mnogo požrtvovanja ostali da žive na obroke, dovoljno zadužili, te ne bi smjeli (...) ostati na ulici, bez hljeba i krova«.[42] Ali, »nadležni faktori« nisu se brinuli o članovima *Narodnog pozorišta*, i oni su prisiljeni da se sami snalaze. Odmah nakon odlaska Beograđana, nastavljaju sa predstavama: *Hajduk Stanko* (12. X) i *Zajednički život* Gastina i Fižera (14. X). I tu je kraj. Završena je i ova naknadna *intersezona Narodnog pozorišta*. »Ovo pozorište — komentariše *Narodno jedinstvo* — što smo ga do danas imali nikako nije imalo autoriteta, a to zato što nije imalo subvencije, što nije imalo pomoći od strane društva. Ono nije imalo ni sićušni minimum svojih potreba; pa se radilo s mnogo muke, bez sredstava, bez tehničkih neminovno potrebnih stvari. A ono je ipak imalo neki uticaj: probudilo je bar interesovanje za glumačku umjetnost, i to kod naše sredine koja je u odnosu prema umjetnosti vrlo aljkava, ravnodušna, često puta i ciničkа«.[43] Ove optužbe na račun publike stalni su lajtmotiv pozorišne kritike. Publika je nevaspitana, nekulturna, bez poštovanja, pogrešno reaguje, forsira i traži problematičan repertoar, nema ukusa, a samo Sarajevo je »jedna sredina u kojoj se retko kad umeo ceniti nečiji rad. Ova publika nije nikad bila dobrostiva prema kulturnim pionirima, jer je sama kulturno rđavo disponovana. Ona ima svoje račune i svoje malograđanske zabave, svoj uski egoistični interes koji je postao klasičan. Dovoljno je porazna karakteristika za nju da nije u stanju da izdrži jedan književni časopis, a da se o političkim novinama i ne govori.« I šta su u ovakvoj sredini mogli da učine glumci? Publika ih je ignorisala, nisu uspjeli sebi da obezbijede »bar svoju egzistenciju«. I zato, — piše Borivoj Jevtić — »ako niste uvek dobro igrali, ja vas razumem. Ja znam zašto je vaš glas padao, vaš gest bio sakat, vaš pogled bez izraza. Oskudevao je četvrti zid. A i ja ne bih umeo igrati bez njega. Ali to ne treba da vas smeta. Igrajte sami za sebe! Živite za plamen koji gori u vama! Budite gladni!«[44] I nije pogriješio, bar što se tiče posljednje konstatacije, članovi bivšeg *Narodnog pozorišta*, gotovo da su i bili gladni.

(3) Tri dana nakon posljednje predstave, 17. X 1919, članovi *Narodnog pozorišta* primili su ponudu *Bosansko-hercegovačkog narodnog pozorišta* da se, do »državnog ustrojstva stalnog pozorišta«, ova dva ansambla spoje i da pod nazivom *Bosansko-hercegovačko narodno pozorište* otvore, početkom novembra, »nastupajuću zimsku sezonu«. Administrativni povjerenik novog pozorišta je Radivoj Dinulović, a »pozornicom«, odnosno umjetničkim poslovima, upravljaju reditelji: Nikola Hajdušković, Fran Novaković, Ilija Vučićević, Ljubomir Micić i Radivoj Dinulović. Novo pozorište je imalo ansambl od 24 člana (14 muškaraca i 10 žena), »i to je bio jedan od najjačih koji se uopšte mogao sastaviti, te će potpuno odgovarati u umetničkom smislu«.[45] Evo njihovih imena: Katica Hajdušković, Mara Vučićević, Micika Hrvojić, Julka Micić, Slava Dinulović, Desa Marković, Jelena Kešeljević,

[42] Narodno jedinstvo, II/1919, 185, 3.
[43] *O potrebi pozorišta*, Narodno jedinstvo, II/1919, 165, 3.
[44] Borivoj Jevtić, *O glumcima i glumicama*, Glas naroda, I/1919, 58, 4.
[45] Jugoslavenski list, II/1919, 17. X.

Danica Novaković, Milica Pani, Nikola Hajdušković, Ilija Vučićević, Ljubomir Micić, Fran Novaković, Dušan Radenković, Dobrivoje Radenković, Radivoj Dinulović, Mihailo Marković, Obren Đorđević, Dušan Kremenović, Nikola Lerec, Milan Odžić, Acić, Gvozdenović i Keševljević. Većina članova *Bosansko-hercegovačkog narodnog pozorišta* bila je dobro poznata sarajevskoj publici, jer su kao putujući glumci, u posljednje dvije decenije, često gostovali, a mnogi su se već osjećali kao *sarajevski* glumci (Ilija i Mara Vučićević, Ljubomir i Julka Micić, Nikola i Katica Hajdušković i dr.). Umjetnička vrijednost ovog ansambla bila je, za ono vrijeme, zaista izuzetna, i izvan stalnih pozorišta u Beogradu, Zagrebu i Novom Sadu, ova trupa je predstavljala najhomogeniji glumački ansambl sa više od polovine provjerenih i darovitih umjetnika.

Bosansko-hercegovačko narodno pozorište otvorilo je u Sarajevu, 1. XI 1919, zimsku sezonu koja je trajala sve do 22. II 1920. U toku četiri mjeseca ansambl je prikazao preko 40 premijera, i to ovim redom: *Za suncem* Beševića (1. X), *Hasanaginica* Ogrizovića (2. XI, 16. XI, 20. XI, 26. XII), *Dupla punica* Bisona (4. XI, 5. XI), *Smrt majke Jugovića* Vojnovića (6. XI, 21. XI, 23. XI), *Debora* Mozentala (7. XI), *Pepeljuga* Sretenovića (8. XI, 13. XI, 26. XII), *Vaskrsenje* Tolstoja, u dramatizaciji Radivoja Dinulovića (8. XI), *Pljusak* Pecije Petrovića (11. XI), *Posljednji Zrinski* Dragošića (13. XI), *Jeftajeva kći* Šabetaja Djaena (15. XI, 20. XI), *Pariska sirotinja* Brizbara i Nisa (16. XI), *Svet* Nušića (18. XI), *Mamzel Nituš* Mejaka i Miloa (22. XI, 27. XI), *Carev glasnik* Ota (23. XI), *Diran i Diran* Valabrega (25. XI, 15. I 1920), *Majčin blagoslov* Linkera (29. XI), *Snjegulica i sedam patuljaka* Mijalkovića (30. XI), *Nemanja* Cvetića (1. XII), *Zakopano blago* Rajtlinga (6. XII), *Ivica i Marica* (7. XII), *Dvije sirotice* Oksendorfa (7. XII), *Čikina kuća* Mjasnickog (11. XII), *Moje bebe* Mejoa (13. XII, 17. XII), *Đido* Veselinovića i Brzaka (14. XII), *Robijaševa kći* Vilbranta (20. XII), *Tri bekrije* Nestorja (21. XII), *Nada* Hajermansa (22. XII), *Crvenkapica* (25. XII), *Zvonar bogorodične crkve* Šarlote Birh-Pfajfer (25. XII), *Imate li šta za carinu* Henkina i Vebera (27. XII), *Žorž Danden* Molijera (31. XII), *Brodolomnici* Briea (18. I, 24. I 1920), *Zec* Mjasnickog (20. I — otkazano zbog slabe posjete), *Ciganin* Sigligetija (24. I), *Bogovi se drmaju* Andrejeva (25. I), *Revizor* Gogolja (29. I), *Đavo* Molnara (31. I), *Zimsko sunce* Viktor Car Emina (5. II), *Toska* Sardua *Na dnu* Gorkog (12. II — predstava kojom je Radivoj Dinulović proslavio 25-godišnjicu svog umjetničkog rada).

Dramska djela iz repertoara *Bosansko-hercegovačkog narodnog pozorišta,* sem nekoliko izuzetaka *(Za suncem, Jeftajeva kći, Pljusak, Zakopano blago, Žorž Danden, Brodolomnici* i *Bogovi se drmaju),* prikazivana su u Sarajevu i po nekoliko puta od strane brojnih pozorišnih družina, pa čak i od *istih* glumaca, i predstavljaju nastavak one poznate programske orijentacije koju su forsirala putujuća pozorišta u posljednje dvije decenije austrougarske uprave. I normalno je, što ovakav izbor, konvencionalan i neinventivan, bez dovoljno noviteta, sa tekstovima bezbroj puta igranim, nije mogao, uprkos dobre glume, da zagrije sarajevsku publiku. Već nakon mjesec dana rada osjetila se zasićenost, publika je postepeno počela da izostaje, pred-

stave su igrane pred polupraznom salom, počinju prva otkazivanja zbog slabe posjete, i kako vrijeme odmiče, uprava pozorišta umjesto da promijeni i osvježi repertoar, stalno se vraća na stare i »provjerene kasa-štih komade«, pa i umjetnički utisak blijedi, a primjedbe od strane kritike sve su češće i sve rezolutnije, kako na rad pozorišta tako i na publiku. »Ovako, kako danas stoji sa našim kazalištem, piše *Jugoslovenski list*, — ne ide dalje. Ili imati zavod, koji stoji na visini svoje zadaće ili radije ništa, jer ostane li ovako još dalje, pokvarit će se totalno još ono malo dobra ukusa u našoj publici i otuđiti kazalištu kao takvom. Time bi se moglo štetovati i samom *pravom* kazalištu, jer današnje ne možemo tim smatrati usprkos »kazališnih« ulaznih cijena. Naša vlada treba da se založi, da čim prije dođe do otvaranja zemaljskog kazališta, te da se uprava toga povjeri ljudima stručnjacima i da se glumački ansambl popuni valjanim glumačkim silama«.[46] Povodom prikazivanja *Hasanaginice* broj gledalaca u sali bio je »manji no broj glumaca koji sudjeluju u komadu«. Povodom te »užasne nemarnosti publike« stavljena je primjedba i Dinuloviću, jer je Ogrizović sa svojim Hasan-agom »postao već pomalo dosadan«, a prikazan je u trenutku kada se u gradu »spremaju velike i vrlo česte zabave, maskenbali, redute, plesni vjenčići, elitne i dobrotvorne zabave — a našem svetu je, vere mi, mnogo više stalo da se naigra i nafokstrotira no da vidi kakvu lepu dramsku stvar«.[47] Dovoljan je i jedan letimičan pregled pozorišne kritike da bismo uočili da se ove žalopojke, a često i ironične primjedbe na račun publike, ponavljaju gotovo prilikom prikaza svake nove predstave. Tako, povodom *Pariske sirotinje*, koja je igrana »gotovo pred praznom kućom«, zapisano je da su glumci te večeri bili bez volje, »ali mi ih razumemo, — kuća prazna — napolju zima, a i oni imaju stomake, prave sirotinje (...) a Novaković je čak pokazivao i mrzovoljnost na licu, radi toga što je kuća prazna«.[48] I na predstavi *Moje bebe* »kuća je bila potpuno prazna, pa se treba čuditi odakle onoliko života na sceni. Glumilo se za besplatna mesta«.[49] A u zaključku kritike na dramu *Drmaju se bogovi* (Ignis sanat) Andrejeva, poslije pozitivne ocjene glumačke igre, a naročito Frana Novakovića, kritičar *Zvona* ironično dobacuje publici: »Za ovako jaku dramu bilo je premalo publike, valjda je mislila, da ne iznenadi glumce, moglo bi im naškoditi — kakva obazrivost! Samo izbjegavajte i nadalje od svakog mjesta, gdje biste mogli štogod naučiti. Pa da i završimo kako smo počeli Andrejevljevim riječima: »Nema ljudske bijede, koja je tako velika kao ljudska glupost!«[50]

Zanimljivo, da je pozorišna kritika u Sarajevu, između dva rata, posebnu pažnju posvećivala publici. Ona je, slično teatralijama A. G. Matoša, dobro znala da ne postoji samo dramski tekst sa svojim emotivnim i misaonim svijetom, niti samo glumac sa svojom kreacijom i

[46] Jugoslavenski list, II/1919, 12. XI.
[47] Narodno jedinstvo, II/1919, 261, 3, 27. XII.
[48] Zvono, II/1919, 18. XI.
[49] Zvono, II/1919, 19. XII.
[50] Zvono, III/1920, 27. I.

shvatanjem djela, već i auditorij koji prima ili ne prima tu simbiozu sa scene. Posmatrajući publiku svoga vremena, oni su, kao i Matoš, došli do zaključka da su mnogi profani trenuci teatra rezultat kako nezrelosti publike tako i samog pozorišta i da ne postoje periodi u istoriji pozorišta samo sa slabim upravama ili slabim piscima i nedoraslim glumcima nego često i sa *površnom* i *nedozrelom* publikom. Jer publika *modelira* predstavu, utiče na repertoar, njen ukus često vlada pozorištem. Od njene koncentracije, kulturnog nivoa, od njene mašte u mnogome zavisi predstava, zavisi igra glumaca. Publika svojim stavom i svojom zrelošću može doprinijeti da igra na sceni bude skladnija. Ona je u mogućnosti, prema svom ukusu i svojoj pameti, da predstavu raspjeva, ali isto tako da svojim nerazumijevanjem potkreše njen zamah, uguši je, ili izvitoperi. A takva je, sudeći po kritici, bila sarajevska publika. Glumci su bili bolji od nje. Iznad nje po vrijednosti. Pa ipak, pozorištem je vladao njen loš ukus. Jer, kako je to zapisao Matoš, »umjesto da naše kazalište odgaja publiku, publika odgaja, nameće svoj pokvareni austromađarski ukus (...) našem kazalištu«. Mada se ova primjedba odnosila na Zagreb, važila je i za Sarajevo.

Ovaj iskvareni odnos i ukus sarajevske publike prema pozorištu, njeno ignorisanje i nezainteresovanost za ozbiljniju dramsku literaturu, u stvari je odnos i ukus austrijske provincije, onog specifičnog malograđanskog mentaliteta koji se punih četrdeset godina (1878—1918) taložio stvarajući određenu duhovnu klimu. Eksport bečko-peštanske operete i lakrdije, prenesen preko druge i treće ruke, kroz filter austrijskog provincijskog pozorišta, opasno je inficirao Sarajevo, pa je ono i docnije, još pune dvije decenije, u toku rada novoosnovanog Narodnog pozorišta, pokazivalo evidentne znakove potrebe za lakrdijom i operetom, tim »cvjetajućim besmislom« i prisiljavalo upravnike da pri svakoj krizi publike posegnu za »starom i dobrom« bečkom lakrdijom i operetom kao »spasonosnim anđelima«, koji će svojim frivolnim i pikantnim sadržajem, spoljnim blijeskom i lakim muzičkim motivima najuspješnije rješavati probleme prazne pozorišne blagajne. Osjećajući ovaj problem publike, Jovan Palavestra je, povodom prazne sale, a prilikom *odličnog* prikazivanja duhovite komedije *Čikina kuća* od Mjasnickog, revoltiran zapisao, da sarajevska publika traži razonodu u bioskopima, nju privlači »barnumska i bečko-praterska reklama« u stilu: »divni kostimi«, »samo za odrasle«, »kolosalni snimci« itd. I zato predlaže glumcima — »kad već moraju da žive, — da traže za naše »estete«, recimo snimke iz raznih kupatila i gole žene, prostitutke, dijaloge koji se kreću u granicama kleveta i ogovaranja. Neka udare veliku reklamu — i pitanje njihovih želudaca je rješeno«. I na kraju dodaje: »Igra glumca na sinoćnjoj predstavi bila je vrlo dobra. Oni su bili svesni; dvorana je uzalud prkosno zjala da ih pobuni ili naljuti. Oni su bili hladnokravni prema toj očiglednosti. Ta znadu. Mi smo u centrumu Bosne!«[51]

Početkom 1920. godine, u vrijeme januarskih pokladnih maskenbala i konfesionalnih zabava, pozorište je ostalo bez publike. Premijera

[51] Narodno jedinstvo, II/1919, 252, 4.

komedije *Zec* Mjasnickog otkazana je zbog slabe posjete, i Dinuloviću, u borbi za egzistenciju i opstanak trupe, ne preostaje ništa drugo nego da potraži spas u frivolnim i banalnim orfeumskim skečevima. *Bosansko-hercegovačko narodno pozorište* priređuje dvije oproštajne predstave iz »repertoara *intimnog* teatra u Beču, a iz ciklusa *Das Bett*«, sa specijalnom reklamom: *samo za odrasle!* Scene iz kupatila, pikanterije i golicavosti trebale su da namame i privuku »fokstrotiranu« sarajevsku publiku, kad to nije uspjela ozbiljna dramska literatura (Gorki, Brie, Gogolj, Molnar). Na dnevnom redu su lascivne scene: *Zgnječeni ljubavnik pod krevetom, Na poštenu riječ, Neugodan gost* (19. II); a zatim: *Čekao je* i *Da se razumemo* (22. II). Režiju ovih orfeumskih intimnih scena vodi Dinulović, a aranžman pozornice Nikola Lerec. Tako je, poslije četiri mjeseca rada, *Bosansko-hercegovačko narodno pozorište* neslavno završilo svoj rad u Sarajevu i otputovalo na gostovanje u Mostar. Pitanje da li sarajevskoj publici treba pozorište, i koliko je ona spremna da ga moralno i materijalno podrži, ostalo je otvoreno. Jer, uprkos činjenici, što je repertoar koji je forsirao Dinulović sa rediteljima, bio konvencionalan, neinventivan, zastario i na nivou putujućih pozorišta, ostaje, isto tako, činjenica da je glumački ansambl ovog pozorišta, i kao cjelina i kao pojedinci, svojim kreativnim mogućnostima u znatnoj mjeri prerastao isti taj repertoar, i da je često ostvarivao i dobre predstave i izuzetne glumačke kreacije.

Pored već spomenutih glumaca, članova bivšeg *Narodnog pozorišta,* Mare i Ilije Vučićević,[52] najviše uspjeha i glavni teret repertoara *Bosansko-hercegovačkog narodnog pozorišta* nosili su Fran Novaković, Katica i Nikola Hajdušković, Julka i Ljubomir Micić i Micika Hrvojić, — a kao mladi glumci najviše su obećavali Jelena Kešeljević, Milan Odžić i Desa Marković. Fran Novaković poslije petnaestogodišnje glumačke odiseje, baš u Sarajevu, ulazi u fazu umjetničke zrelosti. On je »čovjek za sve«, njegov dijapazon je nevjerovatno širok i kreće se u rasponu od kukavnog i prevarenog Žorž Dandena do romantičnog i zanesenog Damjana u Vojnovićevoj *Srmti majke Jugovića,* od pustolovnog probisvijeta Hljestakova do svirepog revolucionara Save u Andrejevljevoj drami *Bogovi se drmaju,* i što je najvažnije, svuda je više nego uspješan, neponovljiv, pa je normalno što postaje ljubimac cjelokupne sarajevske pozorišne kritike. Borivoj Jevtić piše oduševljeno o njegovom tumačenju Hljestakova: »Ulogu probisveta Hlestakova svladao je g. Fran Novaković s jednim umećem koje više nije svakidašnje. Dok je u ulozi Save Jegoroviča u Andrejevljevoj drami *Ignis sanat* bio do detalja izrađen tip revolucionara, brutalnog negatora, ateiste, svirepog ideologa, u ulozi Hljestakova imao je sve osobine lakog i površnog avanturiste, čoveka za svaku situaciju, lažca i buntovnika, dostojanstvenika i ljubavnika. Scenu pijanca u trećem činu izveo je s nekoliko detalja, neposredno kopiranih iz prirode, iako je u momentima imao suviše živ gest i pametnu fizionomiju za

[52] Krajem oktobra mjeseca 1919. godine (27. X), članovi bivšeg *Narodnog pozorišta* Dušan i Dobrivoje Radenković, Mihajlo Marković i Milena Marinković »priredili su oproštajno veče« i otišli iz Sarajeva, jer su im »navodno, vrlo slabi izgledi da će se ostvariti *stalno* Narodno pozorište«.

pijana čoveka.«[53] A kritičar *Zvona* analizirajući Novakovićevu igru u *Ingis sanat,* zaključuje: »Gledali smo ga dosada u mnogo uloga, i svaki put je dao do tančina izrađen tip«.[54]

Nikola Hajdušković, pored toga što je bio prvi reditelj pozorišta, sa najviše iskustva i kreativne zrelosti, mada u režiju, sem rutine i korektnosti, nije unosio ništa tragalačko, kao glumac predstavljao je, pored Frana Novakovića, najspremnijeg i najupotrebljivijeg člana ansambla. Karakteran glumac, realističkog opredjeljenja, Hajdušković je na trenutke znao da se uzdigne, osobito u ulogama koje su mu lično odgovarale, do izuzetnih i potresnih kreativnih uzleta. Naročito su mu bile bliske ličnosti skrhane, pritisnute nekim čemerom ili samim životom, kao što je Nušićev Toma u *Svetu,* Pjer u melodrami *Dvije sirotice,* uloga u kojoj je dao »jednu osjetljivu dušu i bezgraničnu sućut spram svim poniženim i nejakim«,[55] ili grof Kocenštajnski u *Posljednjem Zrinskom.* Ali, istovremeno, pokazivao je, istina u manjoj mjeri, i sposobnost za čistu komiku, čak vodvilj *(Pljusak* Pecije Petrovića).

Katica Hajdušković, nasuprot svom mužu, pripadala je na izvjestan način romantičarskoj školi glume u kojoj su patos dikcije i potenciranosti gesta bili dominantna izražajna sredstva. Najuspješnije je tumačila uloge tragičnih majki (Hasanaginica, Majka Jugovića, Majka Nemanjina). Za razumijevanje stila glume koji je ona donosila, najbolje će nam poslužiti kritika Jovana Palevestre, na njenu interpretaciju Vojnovićeve Majke Jugovića. »Prvo što smo primetili kod gđe Hajdušković je to da je sigurno mnogo učila od Strocijeve, s kojom Vojnović nekad beše zadovoljan. Ja sam primetio da je učenik nastojao da dostigne učitelja. Da li sa uspehom? Ne! Gđa Hajdušković je imala dobro i verno pogođenih mesta, ali i onih nimalo pogođenih. Njezin organ je imao čudan zvuk, ali nije imao kontinuiteta u boji. Dok je ona na izvesnim mestima uspešno dala mistični prizvuk svome glasu, dotle je na mnogo mesta taj isti prizvuk iščezavao da prepusti mesto kreščendiranju, koje je bilo neugodno, jer je prelazilo u deklamatorstvo, recitatorsko akcentuisanje. To je činilo utisak kao da gđa Hajdušković nema balasta, onog sigurnog održavanja daha. Njezin gest i mimika su bili mnogo bliži Majci no njezina dikcija, koja je po gdegde bila čisto prigušena, kao pridavljena. I za onaj gest sa pružanjem ruku, sa dlanovima prema zemlji, kao da je bio nevešto učenikovo imitovanje učitelja«.[56]

Posebnu senzaciju i interes publike u glumačkom ansamblu pozorišta izazvali su nastupi dviju petnaestogodišnjih djevojčica, Ljubice Đokić i, naročito, Mile Dinulović (docnije udate za glumca Milorada Veličkovića), koje su svojim nesvakidašnjim talentom omogućile da *Bosansko-hercegovačko narodno pozorište* uvrsti u repertoar, po prvi put u Sarajevu, komade za djecu *(Pepeljuga, Crvenkapica, Snjegulica,*

[53] Borivoj Jevtić, *Gogoljev »Revizor«,* Glas naroda, II/1919, 166, 4.
[54] Zvono, II/1920, 28. I.
[55] Zvono, I/1919, 9. XII.
[56] Jovan Palavestra, *Smrt majke Jugovića,* Narodno jedinstvo, II/1919, 225, 3.

Ivica i Marica), i tako pruži i najmlađima čitav niz poslijepodnevnih predstava. Mila Dinulović je sa uspjehom nastupala i u ostalom repertoaru, ona je »briljirala« kao Feđa u *Trulom domu i ženinoj krivici,* kritika je sa oduševljenjem naziva »nefaut prodige« i »silno talentovano dijete«, a Jovan Palavestra, povodom njenog nastupa u *Smrti majke Jugovića,* piše: »Trijumf večeri, po mom skromnom mnijenju, pripada detalju što ga je dala mala Mila Dinulović. U ulozi unučića ta djevojčica je imala toliko iskrene uživljenosti, one uživljenosti koje samo detinja mašta može da stvori. U onom kratkom dijalogu sa bakom (koja detetu nije parirala) mala Dinulović je dala jedan od najdragocenijih i najidealnijih pesničkih detalja što sam čuo i video. Dete je dalo poentu i tim posvedočilo svoj nesumnjivi talenat«.[57]

Poslije neuspjeha u Sarajevu *Bosansko-hercegovačko narodno pozorište* krenulo je 26. II 1920. za Mostar. Naročiti odbor za doček i smještaj pozorišta organizovao je abonoman i tako se potrudio da ansambl u gradu na Neretvi ostane šest nedjelja. Predstave su davane u zgradi Oficirskog doma (one u pretplati) i u sali hrvatskog pjevačkog društva *Hrvoje* (one izvan pretplate), i bile su »djelimično vrlo dobro posjećene«, ali ne tako da bi uspjeh bio potpun. I ovdje se primjećuje »bahatost i nehaj čaršije i boljih krugova« spram »ovih bijednih prosvjetitelja«. Pozorište u Mostaru prikazuje uglavnom isti repertoar kao i u Sarajevu (spominju se: *Pljusak, Na dnu, Brodolomnici, Vaskrsenje, Truli dom),* a davana je i *Koštana,* sa Dragom Spasić kao gostom u naslovnoj ulozi, koja je i »pored broja svojih godina« (46), dokazala da još uvijek napreduje i da u sebi ima »još jedan dubok rezervoar mladosti za ovakve stvari«.[58] Iz Mostara pozorište odlazi za Stolac, u kome ostaje deset dana i prikazuje šest najboljih predstava iz svog repertoara (najbolje su primljene *Hasanaginica i Vaskrsenje).* I moralni i materijalni uspjeh bio je velik, »pogotovu kad se uzme u obzir da je Stolac mala varošica u Hercegovini, a još uz to siromašna«.[59] Iz Stoca *Bosansko-hercegovačko narodno pozorište* odlazi za Dubrovnik i 20. IV otpočinje gostovanje koje traje do 9. V 1920. Dubrovački list *Rad,* izvještava dopisnik *Narodnog jedinstva,* piše vrlo povoljno o ovom gostovanju; zadržava se na komadima: *Truli dom, Vaskrsenje, Đido, Hasanaginica, Čikina kuća, Zec, Čvor, Ciganin i Grijeh jedne žene.* Prema tome, repertoar je nešto izmijenjen, jer su Pecijin *Čvor i Grijeh jedne žene* Žirardenove nove stvari, koje pozorište nije igralo u Sarajevu. Isti list ističe »kao najbolje snage« Katicu i Nikolu Hajduškovića, Frana Novakovića, Miciku Hrvojić, Jelenu Kešeljević i Milu Dinulović.[60] Poslije Dubrovnika pozorište odlazi za Split, i 14. V prikazuje prvu predstavu, *Mrak* Pecije Petrovića. Iz najavljenog repertoara vidi se da je Dinulović sa rediteljima, usput, na gostovanjima u Mostaru, Stocu u Dubrovniku, uvježbao i neke nove komade, jer se pored *Pljuska, Čvora, Sveta, Vaskrsenja, Čikine kuće, Zeca, Žorž Dandena, Bro-*

[57] Isto.

[58] *Bosansko-hercegovačko pozorište u Mostaru,* Narodno jedinstvo, III/1920, 71, 4.

[59] *Pozorište u Dubrovniku,* Narodno jedinstvo, III/1920, 81, 3.

[60] *Pozorište u Dubrovniku i Splitu,* Narodno jedinstvo, III/1920, 96, 3.

dolomnika i Mojih beba, najavljuju i *Dva lopova* Nušića, *Golgota* Tucića, *Ana Karenjina* Tolstoja, *Ljubomora* Andrejeva i *Moral gospođe Dulske* Zapoljske.[61] Poslije Splita članovi pozorišta gostovali su mjesec dana na relaciji Brod — Sarajevo, čekajući definitivno osnivanje stalnog pozorišta.

(4) U međuvremenu, dok se *Bosansko-hercegovačko narodno pozorište* nalazilo na gostovanju, dvojica pozorišnih kritičara, Jovan Palavestra i Borivoj Jevtić, koji je još u septembru 1919. imenovan za dramaturga budućeg stalnog *Narodnog pozorišta*, nastoje da ožive pozorišni život u Sarajevu i pri tom ispitaju i provjere vlastite umjetničke snage i mogućnosti. Uz pomoć slikara Romana Petrovića i Petra Tiješića, glumaca amatera i jedne grupe glumaca *Bosansko-hercegovačkog narodnog pozorišta*, koja je ostala u Sarajevu (Ilija i Mara Vučićević, Milan Odžić, Dušan Kremenović i Obren Đorđević), oni pristupaju spremanju pozorišnih predstava. Borivoj Jevtić preuzima režiju, a Jovan Palavestra nastupa kao »glavni« glumac. Ova slobodna grupa prikazala je kao svoju prvu premijeru Tucićevu dramu *Golgota* (14. III — repriza 5. IV). Pozorišni kritičari su blagonaklono primili rediteljsko-glumački debi svojih kolega, hvaleći igru Jovana Palavestre kao redovnika Demetrija, mada su oni iz suprotnog tabora bili drugačijeg mišljenja. Pa tako, *Glas naroda*, piše: »Mi smo imali pred sobom jednu duboko shvaćenu i svestrano razgrađenu umetničku kreaciju. G. Palavestra dao nam je retkog junaka u stilu komplikovanih, psihopatoloških dramatskih tipova (...), on je briljirao u sceni kada davi ženu, briljirao je i gestikulacijom i upotrebom glasovnih tonova i naglo promenjenim, ali duševnoj situaciji posve primenjenim izražajima očiju i lica. On je bio celovit i zaobljen od početka do kraja«.[62] Međutim, mišljenje kritičara *Zvona* je sasvim suprotno: »G. J. Palavestra, u glavnoj ulozi redovnika Demetrija, nije osobito uspio, premda se trudio da dade sve što može dati. Nervoznost, neprirodne kretnje i imitiranje odaju početnika, koji izdaje čak i na onim mestima, koja mu daju mnogo prilike da razvije svoju umetnost u igri. Bezbojnosti toj pripomogao je njegov dosta nežni telesni sastav, a na prvom mestu slab organ«.[63] U ocjeni igre Ilije Vučićevića, kritika je jednodušna, iako je tumačio epizodnu ulogu, »on je ipak dominirao«, i uprkos povremenih pretjerivanja i »karikiranja tipskih osobina« njegova kreacija je »bila savršena«.

Povodom premijere *Golgote*, konstatovano je, po ko zna koji put, da je Sarajevo nerazvijena pozorišna sredina, naročito za ozbiljnije umjetničke poduhvate; i dok je u drugim gradovima »osjećaj za pozornicu« glavni elemenat društvene kulture, Sarajevo je gluho i »tupo«, ono ne shvata teatar kao sastavni dio »društvenog organizma«. Navodi se primjer Dimitrija Demetra, koji je, u trenutku kada je »udarao temelj« hrvatskom kazalištu, imao za sobom cijeli Zagreb i Hrvatsku, i ogorčeno se postavlja pitanje: »a gdje je spekulativno Sarajevo?« I zato se entuzijazam »bohema-idealista«, koji su, poslije

[61] Isto.
[62] Glas naroda, II/1920, 200, 3.
[63] Zvono, II/1920, 17. III.

bezbrojnih prepreka i uz nemale žrtve, uspjeli da spreme i prikažu jedan čist »umjetnički poduhvat«, i ne može gledati drugačije, niti vrednovati drugačije, osim pozitivno i blagonaklono.

Jevtić, Palavestra, Petrović, Tiješić i glumci okupljeni oko »skoro organizovanog *Narodnog pozorišta*«, pokazali su već na prvom koraku, u začetku, prije nego što je stalno pozorište faktički i osnovano, da će pokušati da stvore »sarajevski pozorišni milje« u kome će dominirati nova i moderna shvatanja teatra. Oni planiraju da igraju Ibsenove *Sablasti*, spremaju se da prikažu »pozorišno veče« posvećeno književniku i humoristi Jovanu Protiću, ali od svih planova jedino uspijevaju da još jednom istupe pred publiku, i to dramom *Za srećom* poljskog dramatičara Stanislava Pšibiševskog (2. V). Ova moderna drama iz života jednog intelektualca nije »doduše bila *šlager*« za sarajevsku »vašarsku publiku«, ali je dokumentovala nastojanje dramaturga Jevtića, »koji je svoj pozorišni rad zasnovao prema izvjesnom umjetničkom programu«. Pored Jovana Palavestre, koji je tumačio kolebljivog Mlickog, u predstavi su učestvovali Mara i Ilija Vučićević, kao i Milica i Milivoje Stojković. Bračni par Stojković gostovao je u to vrijeme u Sarajevu i na poziv reditelja Jevtića uključio se u rad pozorišta. Za profesionalne glumce je rečeno da »previše vole publiku, odnosno sebe pred publikom«, mada je kompletna igra bila »uglavnom dobra«, kostimi i scenografija kao obično »mizerni, publika brojna i dosta nevaspitana«.[64]

(5) Emil Nadvornik, poslije sukoba sa ansamblom i napuštanja *Narodnog pozorišta*, i dalje je ostao u Sarajevu, tvrdoglavo riješen da osnuje takav teatar u kome će moći da ostvari svoja pozorišna shvatanja, kako u pogledu repertoara, tako i u pogledu same scenske realizacije. Istovremeno, on je računao da će u budućem stalnom *Narodnom pozorištu*, čije se osnivanje nestrpljivo očekivalo, naći pogodno mjesto za dalju razradu svojih umjetničkih planova i ambicija. I »nadležni faktori« računali su, takođe, bar u to vrijeme, na iskustvo i umjetničku praksu Emila Nadvornika, o čemu govori činjenica da je on od strane Izvršnog odbora bio predložen za prvog »ravnatelja scene«, tačnije za glavnog reditelja (12. IX 1919). Na ovu vijest odmah su oštro reagovali članovi *Narodnog pozorišta*, koje se u tom trenutku nalazilo u potpunom rasulu i u sporu sa bivšim upravnikom zbog neostvarenih obećanja i ugovora. Oni su se čak telegramom obratili Udruženju glumaca protestujući protiv eventualnog naimenovanja Nadvornika za »ravnatelja scene« i tražeći podršku u »njihovom nastojanju protiv g. Nadvornika«. Udruženje je esnafski solidarno uvažilo njihov protest i obećalo pomoć i podršku.[65] Normalno, u ovakvoj situaciji — netrpeljivosti i otpora, Nadvornik nije mogao ni smio da sjedi mirno i očekuje kako će se događaji razvijati, nego je i sam stupio u akciju. On je dobro znao da će najviše šansi imati ako uspije da se *pozorišno* dokaže, a kako su mu vrata *Narodnog pozorišta* a zatim i *Bosansko-hercegovačkog narodnog pozorišta* bila zatvorena, jer je protiv sebe imao većinu glumaca, nije mu preostalo ništa drugo nego da stvori

[64] Narodno jedinstvo, III/1920, 89, 3.

[65] Srpska riječ, I/1919, 105, 3.

novu, vlastitu glumačku trupu. Iskustvo koje je stekao u Berlinu posmatrajući rad Maksa Rajnharta, naročito u *Kamernom pozorištu* (Kammerspiele), ponukala su ga da nešto slično realizuje i u Sarajevu. Da bi svom poduhvatu unaprijed obezbijedio što sigurniji umjetnički ishod, pozvao je čuvenu slovenačku glumicu *Mariju Veru* (1881—1954) da se pridruži i uzme učešća u realizovanju *kamernog* teatra u Sarajevu. Marija Vera (Frančiška Eppich), bila je prva slovenačka akademski obrazovana glumica. Od 1907. godine igrala je u Njemačkoj i Švajcarskoj i imala za partnere tadašnje najveće evropske glumce (Mojsija, Besermana, Wegnera), tumačila je raznovrstan repertoar od antičke klasike do moderne psihološke drame, a u nekoliko navrata sa uspjehom je gostovala i kod Rajnharta, gdje ju je, vjerovatno, Nadvornik i upoznao. Marija Vera, po raspadu Austro-Ugarske, vratila se u zemlju, i trenutačno je, slučajno, bila bez angažmana, pa je prihvatila poziv Nadvornika i došla u Sarajevo. Cjelokupna sarajevska štampa najavila je njen dolazak (27. VI), opširno obavještavajući o njenim glumačkim uspjesima u inostranstvu. Istovremeno, Nadvornik je pozvao i poznatog slovenačkog glumca Milana Skrbinšeka (1886—1963), koji je u tom trenutku bio nezadovoljan radom u Ljubljani, jer se ansambl »brez pravega režijskega vodstva in snovanja vrtel v krogu šablonske, bezkrvne rutine«, a on je želio »delati, *ustvarjati*«, pa ga je poziv bivšeg odličnog zagrebačkog reditelja Emila Nadvornika razveselio i obradovao. Nadvornik je u pismu Skrbinšeku izložio koncepciju i repertoar *komornih pozorišnih igara,* opisao mu Mariju Veru »kot igralko velikega formata« i poslao mu tekstove za prvu predstavu s napomenom da ih prostudira i nauči.[66]

Prvo veče *Komornih igara* (8. XII 1919. — repriza 15. XII), predstavljalo je malu antologiju glumačkih uspjeha Marije Vere. Prikazana je scena iz petog čina Vojnovićevog *Imperatrix-a* (Carica — Knez-kancelar), scena iz Šekspirovog *Otela* (Otelo — Dezdemona — Emilija), scena iz Ibzenove *Hede Gabler* (Heda — Levborg — Brak — Tea) i peti čin Hebelove *Judite* (Judita — Holofern). U predstavi su pored Marije Vere i Milana Skrbinšeka učestvovali kao gosti Fran Novaković (Brak) i Katarina Kosović (Emilija i Tea). *Komorne igre* prikazivale su se u sali *Imperijal kina* okruženoj ložama i plitkom pozornicom koja je bila aranžirana stilizovanim zavjesama. Igralo se bez suflera. Pred početak predstave Nadvornik je u kraćem izlaganju iznio odnose koji po njegovom mišljenju »vladaju između dramskog pesnika i njegovog interpretatora glumca«, zatim je govorio o *stilizaciji* i potrebi da se i klasična drama, na primjer, *Otelo,* mora približiti modernijem shvatanju, jer Dezdemona »nije obično nazvano žensko stvorenje, koje je vaspitano u četiri zida, nego komplikovana žena s punom i razvijenom skalom osećanja«. I mada je u svom izlaganju ostao »nedorečen«, Nadvornik je, ipak, naznačio liniju u kojoj će se kretati njegovo moderno shvatanje igre u ovom ili onom komadu

[66] Milan Skrbinšek, *Gledališki mozaik* I, Ljubljana, 1963, str. 146—152.

pozorišnom«, i tako pokazao da je »poklonik njemačke pozorišne umjetnosti« i učenik prof. Rajnharta«.[67] Konačno, ono »što nije učinio teoretski«, Nadvornik je »učinio praktično. Dokaz je njegova režija.«[68]

Prve *Komorne igre* za sarajevski pozorišni život, inače konvencionalan i bez tragalačkih nastojanja, značile su veliku i značajnu teatarsku inovaciju i probudile nesvakidašnji interes i publike i kritike, ali i pokazale »da se i u Sarajevu može njegovati viša pozorišna umjetnost«.[69] Istovremeno, one su mladu sarajevsku pozorišnu kritiku suočile sa modernim konceptom teatra u tumačenju izuzetnih glumaca, koji se nisu povodili za šablonom, već su tražili individualna rješenja za svaki dramski karakter ponaosob, od moderne stilizacije Marije Vere do vizuelne i tonske ekspresivnosti Milana Skrbinšeka. I pokazalo se da su kritičari dorasli glumcima i režiji. U studioznom pristupu predstavi, u pitanju su čitavi eseji, respektujući reputaciju glumaca, ali bez strahopoštovanja, oni su demonstrirali, ne samo *kreativno* poznavanje svjetske dramske literature, već i izuzetnu obaviještenost o glumačkom i rediteljskom umijeću u okvirima savremenih strujanja evropskog teatra. Prostor nam ne dozvoljava da se na ovom mjestu duže i iscrpnije zadržimo na detaljnom tumačenju pozorišne kritike u odnosu na dramski tekst, ali ne možemo a da ne pokažemo u kolikoj mjeri je kritika pokazala izuzetnu spremnost u analizi glumačkih kreacija. Tako, Borivoj Jevtić, u ocjeni prve predstave *Komornih igara* ističe da je to bilo, »i ne bez razloga«, »željno iščekivano veče«, i daje iscrpnu analizu svake pojedine uloge. Mi ćemo prezentirati veći dio njegove kritike da bismo pokazali ne samo na kom stupnju se u tom trenutku nalazila pozorišna kritika, već da bismo jasnije i plastičnije predočili glumačke kreacije Marije Vere i Milana Skrbinšeka.

»Kao Carica« — u *Imperatrix-u* — »imala je stav jednog veličanstva, ali i široku i sveobuhvatnu dušu jednog veličanstva. Ono što je ona trpela, osećalo se u njenom glasu, videlo se u njenom pogledu zastrtom senkom sete. Već prvi njen nastup značio je nastup jedne fine, delikatne umetnice za koju pisac koga interpretira nije nimalo stran. Ona shvata; ona daje ono što shvata; ona ima umetničke intencije. Čak ni njezin jezik, za koji sam se ja plašio, nije bio rđav. Ona ima dikcije, iako je njeno izgovaranje vokala suviše rigorozno, to ne znači, da ona ne bi, kao rođena Slovenka, mogla naći onu mirnu i ravnu vokalnu liniju koju traži duh srpskohrvatskog jezika.

Skrbinšek kao knez-kancelar znao je da nađe otmenu distancu između Carice i sebe. Naročito je dao jak akcenat onom psihičkom momentu kad njegovo životno shvatanje, ukočeno u neprikosnovene birokratske forme, kapituliše pred žestokom navalom jedne žene koja ni kao carica nije izgubila realnog dodira sa životom.

Dok je u *Imperatrix-u* atmosfera bila u znaku misterija, u Šekspirovom *Otelu* osećala se zagušena sila seksualne strasti. U jednu toplu dvoranu, iz koje izbija intimitet sitne porodične sreće, nagomilalo

[67] Hrvatska sloga, I/1919, 62, 3.
[68] Borivoj Jevtić, *Jedno lepo veče*, Glas naroda, I/1919, 133, 2—3.
[69] Narodno jedinstvo, II/1919, 249, 4.

se toliko ljubavi koliko duša jedne žene ne može podneti. Ona je najprije lutka. Žena koja se predaje, jer voli. Posle dolaze slutnje, od kojih žive sve žene i koje žene čine zrelim.

Cela jedna psihološka skala koja raste. Marija Vera unosi u svoju Dezdemonu jedan realizam koji je nesumnjivo interesantniji od konvencionalnog tumačenja Dezdemone kao romantične duše. U momentu kad joj ljubomorni Otelo iznosi njen fiktivni greh, ona ne moli, ona ne plače, naprotiv, ona postaje žena. Ovo moderno shvatanje Dezdemone je utoliko simpatičnije što Marija Vera ima snage da mu da tragične boje i sugestije istine bez koje najlepša reč i najsmelija misao ostaju samo red hladno nanizanih slova. Ako igde, u ovom momentu se ogleda cela širina Verine umetnosti; ona je prešla ono što se zove interpretacija i stvara adekvatno svom osećanju, i oseća adekvatno svom životnom iskustvu i jačini.

Skrbinšek je jedan elementaran Otelo, rasplamtela buktinja strasti, jednako velike kad se pretače u ljubav, jednako sirove kad sumnja u nju. Možda je njegova ljubomora suviše velika da bi se uvek mogla pojmiti u njenoj tamnoj i tragičnoj dubini. Možda joj Skrbinšek daje jednu potenciju više nego što je stvarno verovatno. Ali koliko umetničkog shvatanja i lirike u glasu, u gestu, u pogledu kad svoja tri poslednja poljupca spušta na Dezdemonine usne, u drhtavim pauzama! I koliko treperavog očajanja kad je sve svršeno i kad se svest, posle učinjenog zločina, povraća! Skrbinšekov Otelo je jedna gotova, zatvorena kreacija kojoj se nema šta dodati i kojoj se nema šta oduzeti. To je umetničko shvatanje. I ako bi mu se imalo šta prigovoriti, najmanje bi se to moglo učiniti njegovoj originalnosti.

Emilija Katarine Kosović bila je u početku dobra. Ali scena sa Otelom ostala je promašena, jer joj fali ironičnost koja se podiže do ogorčenog protesta, protest koji se pretvara u užas nad učinjenim Otelovim zločinom. Kosovićeva nije stradala zbog neshvatanja uloge, nego zbog male snage svog glasa.

Iz *Hede Gabler* dala se ona scena u trećem činu kad Levberg, posle probančene noći, sahranjuje svoju ljubav prema Teji i uzima od Hede pištolj da pođe u smrt.

Skrbinšekov Levberg je sav u grču u ovoj velikoj sceni, on govori pogledom očiju i mimikom više nego rečima. Beskonačnost nesreće nad skršenim životom on iscrpljuje do kraja. Stvara istinu, jer je oseća, jer ima dušu da uđe u nesreću jednog čoveka za koga je slava mrtva i smisao života dokončan.

Verina Heda Gabler nije nikakva hiperstetična žena, u jakoj meri patološki disponirana. Protivno. Ona je sasvim fizički vezala konce jednog života s drugim, svog s Levborgovim. I kad on polazi u smrt, a ona trga u komade njegov manuskript; jasno je da neće uskoro počiniti samoubistvo što će Levborgu prsnuti creva kad se ubije; što će, dakle, biti povređeno njeno estetičko osećanje. Nego zato što joj život od tada neće više imati smisla. Ovo je jedna indivi-

dualna nota koju Marija Vera unosi u svoju interpretaciju Hede Gabler, a koju je do sada pozorišna šablona redovno prikazivala kao patološko stvorenje.

Fran Novaković kao savetnik Brak pomalo je sustajao u svom diskretnom razgovoru sa Hedom. Ali, inače, nije bio bez otmenosti.

Tea Katarine Kosović ostala je zaljubljeno ptiče u celom svom razgovoru s Levborgom. I skršeno ptiče kad je čula da je Levborg uništio svoj manuskript.

Peti čin iz Hebelove *Judite* dao je punog zamaha Skrbinšekovoj fantaziji. On je kao Holofernes prepotentan. Pijanac. Ubica. Razvratnik. Bezbožnik. Bludnik. Čudno izgleda kako se toliki prelazi, koji zahtevaju krajnje duševne napore, mogu izvesti s toliko energične sigurnosti. Ali Skrbinšek ih svladava. Čas skida bogove s pijedestala i smeje se Jehovi. Čas se krevelji nad Juditinom pobožnošću gorkim iskazima rasnog ponosa. Čas joj se pijanički i bludnički umiljava i u jedan tren, dok se njegove oči pohotno šire, dok iz njegovih širokih usta, zaraslih u vitičavu bradu, bije vatreni dah posrkanog vina, poleže na njene tople grudi i vidi njenu viziju kako se kao ognjena kugla diže put nebesa. Ali jedno ipak ne zaboravlja: da je bog i gospodar, i da je takvih žena kao što je Judita, slomio na hiljade kao kakvu igračku.

Judita je njegova suprotnost. Ona ga mrzi mržnjom svoje rase. Ali ona ga i voli, jer oseća njegovu gorostasnu fizičku snagu. I kad mu je odsekla glavu da osveti svoju rasu; kad je Emilija stavlja pred okrutno pitanje šta će reći svom sinu, koji je začet s Holofernom, ko mu je otac, u njoj se budi bludna židovska žena koja baca pod noge zakon otaca, željna i nenasita velike strasti i smrtnog greha. U ovom momentu Marija Vera je kao umetnica velika. Glas njene histerije, krik njenog cinizma smeju se bednim židovskim cimbalima koji će je proslavljati kao nacionalnog heroja. To su sitnice. Ona hoće Holoferna. Ona hoće njegovu mušku volju, njegovu bludnu snagu i njegovu neutaženu strast.

Nadvornik nas nije prevario. On je kao režiser učinio što je mogao. On je ovim lepo izvađenim scenama dao i stila i približio ih modernim shvatanjima. Ali šta bi svi njegovi napori i sva njegova volja mogli učiniti da nije imao na raspolaganju dva umetnika od čiste krvi kao što su Marija Vera i Milan Skrbinšek.«[70]

Ne samo Borivoj Jevtić, već i kritičari ostalih listova *(Narodno jedinstvo, Hrvatska sloga, Jugoslovenski list),* pisali su oduševljeno i u superlativima o prvim *Komornim igrama,* što je, nema sumnje, doprinijelo da Nadvornik pristupi realizaciji druge večeri. Ovoga puta on se opredijelio za cjelovito djelo, i ponovno je izabrao još jedan uspjeh Marije Vere — Ibsenovu *Hedu Gabler.* Pored Milana Skrbinšeka (Levborg), u predstavi su učestvovali: Fran Novaković (Brak), Miro Visočki (Tesman), Nada Vorni (Tea), Katica Hajdušković (Julija), Danica Novaković (Berta). Premijera je (28. I 1920. — repriza 3. II) pobudila veliki interes, mada kritika u ocjeni predstave nije

[70] Glas naroda, I/1919, 133, 2—3.

više tako jednodušna, ili bar ne u svim detaljima. Tako se povodom izvedbe *Hede Gabler*, pojavila i prva pozorišna polemika. Naime, na primjedbe Borivoja Jevtića (*Glas naroda*, 6. II 1920), koje su se odnosile na tumačenje Hedinog lika, na koncepciju Levborga, kao i na sam prijevod (»tvrd i uglast« sa »germanskom težinom«), odgovorio je reditelj i prevodilac Emil Nadvornik (*Srpska riječ*, 10. II 1920), pokušavajući da pronađe »izvjesnu kontradiktornost« u postavljenim primjedbama. Ponovno se javio Jevtić sa napisom *Još jednom o Hedi Gabler* (*Glas Naroda*, 14. II 1920) i citatima iz same drame uspio, uglavnom da potvrdi i dokaže svoje stanovište. Kritičar *Narodnog jedinstva* Jovan Palavestra, u svom opširnom eseju, izložio je nekoliko modernih shvatanja *Hede Gabler* (Emil Reich, Otto Brahm, Lou Andreas Salomè) iznoseći i svoje, koje negira Hedu kao patološki slučaj i korijenje njenog bića traži u vaspitanju (generalova kći). Stoga je za Palavestru i kreacija Marije Vere originalna i adekvatna i odigrana sa razumijevanjem. »Njezin organ, satkan od svih tonskih nijansi i od suptilne dikcije, skriva u sebi celo bogatstvo stalne skale iz koje ona izdvaja jednu po jednu boju, jedan po jedan prizvuk, da njime okarakteriše i rasvetli svoje unutrašnje stanje. Njezin osmeh daje sliku njezine sterilne ironije koja joj je svojstvena. Od početka do kraja komada ona je stalno bila u duhu i tempu ohole kćeri generala Gablera, koja se silno dosađuje.« Po razumijevanju uloga, naporedo sa Marijom Verom, najadekvatnije su održali duh komada Milan Skrbinšek i Fran Novaković, naročito ovaj posljednji kao savjetnik Brak.[71] I za Borivoja Jevtića »sudski savetnik Brak Frana Novakovića bio je najuspelije izrađena figura ove večeri. Novaković prelazi s jednom lakoćom celu složenu psihičku skalu od ljubavnika, koji direktno ide svome cilju, do ironičnog inkvizitora koji, u četvrtom činu, sa svakom novom reči dobija sve više vlasti nad Hedom«.[72]

Treća i posljednja predstava *Komornih igara* (10. II 1920) bila je sastavljena od Bojićeve *Kraljeve jeseni*, dramat u jednom činu, u stihovima; i II čina Vojnovićeve *Gospođe sa suncokretom*. I dok su prve dvije večeri primljene sa uspjehom i radoznalošću, ali i sa ponekom »rezervom«, jer su Marija Vera i Milan Skrbinšek donijeli »glumu na koju mi možda nismo navikli«, treća predstava doživjela je neuspjeh, podbacili su upravo oni od kojih se najviše očekivalo. Tako je najvrednija uloga u *Kraljevoj jeseni* bila uloga Uroša II Milutina u tumačenju Frana Novakovića. Milan Skrbinšek u ulozi Danila htio je valjda »da kaže nešto više i jače od Bojića. Ali, ako glumac interpretator ima prava da svoju ulogu podvrgne svom individualnom shvatanju, to ipak on nema prava da je uništi i iznakazi davši joj *drugi*, sasvim protivan ton, osnovno protivan onomu što ga je hteo pesnik. Temperamentan, nagal i vreo, zahuktan organ nije odgovarao Igumanu Danilu, demonu cinizma i ledenog gledanja na sve što se tiče bola srce i duša, bola strasti starosti«. Ni Marija Vera kao Simonida nije uspjela da adekvatno i dosljedno protumači ovaj lik. »Izgleda da je

[71] Jovan Palavestra, *Ibsenova »Heda Gabler«*, Narodno jedinstvo, III/1920, 21, 2—3.

[72] Borivoj Jevtić, *Ibsenova »Heda Gabler«*, Glas naroda, II/1920, 169, 3.

prestara da izađe iz svoje mirne i dostojanstvene figure i da uđe u sočnu, svežu devojačku strast Simonidinu, strast koja je u momentima kulminacije iz usta gdje Vere izlazila samo kao nežan recitativ koji je impresionistički bio dobar, jer je imao lepote u dikciji, ali ne i ritma strasnih linija koje treba da prate reči«. Što se tiče *Gospođe sa suncokretom* primijećeno je da se Marija Vera trudila da ne bude ni Zlata Markovac ni Mara Taborska, dok je Milan Skribnešek »htio da bude« Ivo Raić (u Malpieru), ali mu nije dao uticaj Borštnika »koji je svagda realan do grubosti. Kretanje i glas nisu bili podjednako nestašne, tako kako bi dale neiskusnog, mladog, Londonom i *Njom* očaranog mladića«.[73]

Poslije predstave *Kraljeve jeseni i Gospođe sa suncokretom,* umjetnički trio *Komornih igara:* Nadvornik — Marija Vera — Milan Skrbinšek, kao i mlada glumica Nada Vorni, (rođ. Matić), napuštaju Sarajevo. Skrbinšek odlazi za Maribor (kao glumac, reditelj, umjetnički rukovodilac i dramaturg), a Marija Vera, Emil Nadvornik i Nada Vorni za Novi Sad, gdje će na sceni *Srpskog narodnog pozorišta* još jednom ponoviti *Hedu Gabler* i *Gospođu sa suncokretom.* Njihovim odlaskom, kao i odlaskom *Bosansko-hercegovačkog narodnog pozorišta* na turneju (Mostar, Stolac, Dubrovnik, Split), vidjeli smo, Sarajevo, izuzev dva pokušaja Borivoja Jevtića *(Golgota* i *Za srećom),* ostaje bez pozorišnih predstava.

I dok se pripreme za osnivanje *Narodnog pozorišta* privode kraju, u ljeto 1920. godine gostuje grupa ruskih glumaca-izbjeglica, pod rukovodstvom Aleksandra Sibirjakova, i donosi, prvi put, »rusku školu glume« oplemenjenu sistemom Stanislavskog, koja će, u buduće, odigrati značajnu ulogu u formiranju sarajevskog »glumišta«. *Ruska drama,* kako se ova trupa naziva, prikazuje (31. VII — 8. VIII) nekoliko modernih komada *(Ljubomora* Arcibaševa, *Anfisa* Andrejeva, *Pigmalion* Šoa, *Zlatna jesen* Kajave), a glumci ove trupe (Muratov, Putjata, Mansvjetova, Sibirjakov, Marševa, Brojakovski, Nikolajev) demonstriraju prirodan i spontan glumački izraz. »To je toliko prirodno da gledaoc momentano zaboravlja da je uopšte na sceni. On *oseća* da je to život, život u kretanju, u reči, u smehu, u suzi u jadu, u kriku i grču kojim jedna velika duša ubija svoju najveću radost. (...) Ruski glumci, onako kako rade, kako govore, kako se kreću, kako se smeju ili plaču — oni *žive,* postoje, tu su, *ljudi su,* oni isti koje je pisac gledao i ocrtavao«.[74]

Od trenutka kada su u proljeće 1919. mladi pozorišni entuzijasti prikazali Kočićevog *Jazavca pred sudom,* do gostovanja *Ruske drame* u ljeto 1920, pozorišni život Sarajeva, uprkos nemara publike, doživio je jednu izuzetno plodnu i aktivnu pozorišnu sezonu u kojoj je, od strane *Narodnog pozorista, Bosansko-hercegovačkog narodnog pozorišta,* zajedno sa gostovanjem beogradskog *Narodnog pozorišta* i predstavama *Komornih igara,* prikazano oko *stotinu* dramskih premijera. Pozorište se uporno i tvrdoglavo nametalo indolentnoj sarajevskoj publici. Preko neudobne scene *Društvenog doma* i *Imperijal kina* prošla

[73] Jovan Palavestra, *Pozorišno-komorno veče,* Narodno jedinstvo, III/1920, 30, 3.

[74] Narodno jedinstvo, III/1920, 155, 4.

je čitava plejada velikih glumaca, od onih iz putujućih pozorišta (Fran Novaković, Katica i Nikola Hajdušković, Mara i Ilija Vučićević, Zora i Andra Ćurčić), preko beogradske glumačke elite (Ilija Stanojević, Sava Todorović, Dobrica Milutinović, Toda Arsenović), do istaknutih slovenačkih umjetnika (Marija Vera i Milan Skrbinšek). Ovome još dodajmo i pojedinačna gostovanja (Žanka Stokić, Josip Papić) i članove *Ruske drame* (Putjata, Muratov, Mansvjetova), i postaće nam jasno da je *pozorište* u osvajanju sarajevske publike angažovalo najbolje snage i najefikasnije oružje. Time je, na najbolji mogući način, izvršena priprema za stvaranje »sarajevskog pozorišnog miljea«, i položen više nego solidan temelj za otvaranje *stalnog Narodnog pozorišta.* I ne samo to, glumci i reditelji iz ovog pionirskog perioda, punog odricanja, nerazumijevanja i otpora, odigraće značajnu ulogu i u budućem pozorišnom životu, jer će mnogi od njih svoju umjetničku sudbinu neraskidivo vezati za rad sarajevskog *Narodnog pozorišta.*

REZIME

(1) Od druge polovine XIX stoljeća, sa pojavom prvih putujućih pozorišta, primjetna je želja da se na teritoriji Bosne i Hercegovine organizuje stalno, domaće, nacionalno pozorište (Ibrahim Derviš — paša (1874), Đorđe Peleš (1879), Mihailo Crnogorčević (1898), mostarske »Gusle« (1903), Bogoljub Nikolić (1903), Dušan Zorić Dragoš (1906), Srpsko diletantsko pozorište (1912), Zemaljsko pozorište (1913).

(2) Odmah nakon prvog svjetskog rata ponovno se javlja potreba što skorijeg otvaranja stalnog narodnog pozorišta. Reditelj Emil Nadvornik sa grupom glumaca osniva u Sarajevu Narodno pozorište (20. IV 1919), koje se poslije nekoliko mjeseci intenzivnog rada raspada.

(3) U jesen 1919. dolazi do formiranja Bosansko-hercegovačkog narodnog pozorišta, koje vodi rediteljska petorka (Hajdušković, Novaković, Micić, Dinulović, Vučićević). Djelatnost ovog teatra proširena je pored Sarajeva i na druge gradove (Mostar, Stolac, Dubrovnik, Split), a njegov solidan glumački ansambl predstavlja jezgro umjetničko budućeg Narodnog pozorišta u Sarajevu.

(4) I mlada sarajevska inteligencija (Borivoj Jevtić, Jovan Palavestra, Roman Petrović) takođe se amaterski bavi pozorištem i uz pomoć profesionalnih glumaca prikazuje predstave *(Golgota* Tucića i *Za srećom* Pšibiševskog).

(5) Emil Nadvornik, sa poznatim slovenačkim glumcima Marijom Verom i Milanom Skribinšekom organizuje Pozorišne komore igre, i pod uticajem Maksa Rajnharta prikazuje Ibsenovu *Hedu Gabler* i još neke drame. U toku ovog perioda (1918—1920) za pozorišni život Sarajeva značajno je gostovanje ansambla Narodnog pozorišta iz Beograda i grupe ruskih umjetnika, tzv. Ruske drame.

RÉSUMÉ

(1) A partir de la seconde moitié du XIXe siècle, avec l'apparition des premiers théâtres ambulants, il se manifeste le désir d'organiser sur le territoire de Bosnie et Herzégovine un théâtre du pays, permanent et national (Ibrahim Derviš — pacha (1874), Đorđe Peleš (1879), Mihajlo Crnogorčević (1898), »Gusle« de Mostar (1903), Bogoljub Nikolić (1903), Dušan Zorić Dragoš (1906), Le théâtre serbe d'amateurs (1912), Théâtre national (1913).

(2) Immédiatement après la première guerre mondiale, le besoin se manifeste de nouveau pour l'ouverture la plus imminente d'un permanent théâtre national. Le metteur en scène Emil Nadvornik, avec un groupe d'acteurs, fonde à Sarajevo le Thèâtre populaire (20. IV 1919.), qu'on liquide après quelques mois d'activité intensive.

(3) En automne 1919, on forme le Théâtre national de Bosnie et Herzégovine, dirigé par un groupe de cinq metteurs scène (Hajdušković, Novaković, Micić, Dinulović, Vučićević). L'activité de ce théâtre est propagée après Sarajevo dans d'autres villes (Mostar, Stolac, Dubrovnik, Split), et son ensemble de comédiens bien sérieux, présente le noyau artistique du futur Théâtre national à Sarajevo.

(4) Les jeunes intellectuels de Sarajevo (Borivoj Jevtić, Jovan Palavestra, Roman Petrović) s'occupent de théâtre en amateurs, et avec l'assistance des acteurs professionnels préparent des pièces (»Golgotha« de Tucić et »En cherchant le bonheur« de Pšibiševski).

(5) Emil Nadvornik organise avec de célèbres acteurs de Slovénie Mario Vera et Milan Skrbinšek des Jeux de théâtre de chambre, et sous l'influence de Maks Rajnhart fait jouer »Hedda Gabler« d'Ibsen et certains autres drames. Au cours de cette période (1918—1920), il est important de mentionner, a propos de la vie de théâtre de Sarajevo, les représentations en tournée de la troupe du Théâtre national de Belgrade et du groupe d'artistes russes, du soi-disant Drame russe.

Mira Miljanović

OKO POKRETANJA »MALIH NOVINA ZA JUGOSLAVENSKU DECU«

Problem dječje literature uvijek je aktualan. Kakvu knjigu i kakav list i časopis sugerirati djeci i danas je tema o kojoj se raspravlja, iako postoji dobra literatura za djecu i niz raznovrsnih dječjih časopisa i listova.

U Sarajevu je između dva rata problem dječje literature bio izuzetno aktualan. Od početka stoljeća do 1936. godine, kad je učitelj Ilija Grbić[1] pokrenuo »*Male novine*, list za jugoslovensku decu«, u Sarajevu su se pojavljivali i još brže nestajali listovi namijenjeni djeci koji su ili bili tajni, vezani za određenu nacionalnu grupu pri školama, ili su specijalno namjenjivani djeci određene nacionalnosti. U periodu od 1903. do 1936. javilo se pet đačkih listova[2], dva lista za djecu[3] i

[1] *Ilija Grbić* (1906—1943) rodio se u Banjoj Luci gdje je učio osnovnu školu. Poslije I svjetskog rata pohađa gimnaziju u Mostaru (1919—1923). Već u Mostarskoj gimnaziji piše pjesme. Učiteljsku školu uči u Derventi (1923—1926). Zbor političkog djelovanja izbačen je iz Derventske učiteljske škole u februaru 1926. Tek 1928. g. uspijeva se upisati u Učiteljsku školu u Sarajevu gdje je i maturirao u junu 1929. godine. Od 1930 do 1941. godine učiteljuje u selima Bosne, Sandžaka i Like. U partizanima je od 1941; komesar je Romanijskog partizanskog odreda. U januaru 1943. g. uhvatili su ga kalinovački četnici na Romaniji, a početkom marta iste godine strijeljali u Kalinoviku zajedno sa učiteljem Spasom Markovićem.

[2] »*Zolja*«, đački list; vlasnik: grupa Srba učenika gimnazije u Sarajevu, 1903/04 školska godina. Urednik Ljubo Dučić. (Podaci iz Spomenice 50-godišnjice Sarajevske gimnazije 1879—1929); »*Zora*« đački list, izlazio ilegalno. Uređivali ga i izdavali đaci Sarajevske gimnazije Jovo Davidović, St. Tepavčević, St. Tešanović, Miloš Vidaković i Dragutin Rajković. 1908, br. 1 (1. II), br. 2 (1. III) br. 3 (1. IV); »*Proljeće*«, đački list za zabavu i pouku. Odgovorni urednik Velimir Popović. Izdavač i vlasnik đaci oko »Proljeća«. Štampan je u prvoj srpskoj štampariji Rista J. Savića u Sarajevu 1919, br. 1 (15.IV) — 3 (X—XI); »*Oplenac*« — Literarno-zabavni list srednjoškolske omladine »Oplenac«. Izdanje literarnog đačkog lista »Oplenac«, odgovorni urednik Milenko Šotra. Štampano u štampariji »Bos. pošte«, Sarajevo 1934. (1—2), 1935. (1—10), 1936. (1—10) i 1937. br. 1 (novembar).

»*Ilustrovani mali list*«, vlasnik Savo Savić, urednik Špiro Bocarić. Izlazio jedanput mjesečno, štampan u štampariji Tira i Foglera u Sarajevu 1903. br. 1 (31. I — 3. III); »*Vrtić*« — Mjesečnik za dobru djecu. Izdavač Akademija »Regina Apostolorum«. Urednik Franjo Kralik, Sarajevo 1936/37. — 1940/41. u toku školske godine.

dva dječja priloga dnevnih listova.[4] Pravi literarni list za djecu osnovnih škola, koji bi svojim tekstovima upotpunio dječje znanje, formirao njihove pojmove, djelovao na dječje emocije, te »učinio da se dete navikne na knjigu, i da posle svršene škole čita i dopunjava svoje obrazovanje, da posle tih dečijih časopisa pređe na knjigu i lektiru za odrasle, kroz to formira svoju političku svest, stvara svoje poglede na život, logički rasuđuje i misli, jednom reči postane obrazovan, prosvećen građanin«[5], nije postojao. Pokrenuti list sa takvom koncepcijom u vremenu između dva rata u Sarajevu bilo je, koliko nepopularno, toliko i smjelo i opasno.

U vrijeme svoga učiteljovanja u osnovnoj školi u Podvitezu[6] pod Romanijom, Ilija Grbić se, pored književnog rada[7], intenzivno bavio problemom obrazovanja. U svojoj knjizi »Udžbenici — deca — život«, objavljenoj u Sarajevu 1935. godine, Grbić je iznio veoma zanimljive i savremene stavove o obrazovanju školske djece insistirajući na apsurdnosti tadašnjih školskih udžbenika, a posebno školske lektire. U toj, po obimu maloj knjizi, Grbić se rigorozno obračunava sa tekstovima koji se serviraju školskoj djeci kao obavezna lektira, i zaključuje: »Ako hoćemo školu života, ako hoćemo da škola bude mesto u kojem se dolazi do saznanja životnih istina, moramo se postarati da tu i takvu lektiru iz naših škola što pre izbacimo, da mesto tih priča iz neke davne prošlosti unesemo priče iz života, život sam sa svim njegovim lepotama i gadostima, i kroz tu i takvu lektiru osposobljavamo buduće ljude, buduće građane jednog boljeg života, jedne lepše budućnosti«.

---

[4] *»Dječji Novi behar«*. Dječji prilog »Novom beharu«. Vlasnik »Novi behar«, urednik Alija Nametak. Štampano u Islamskoj dioničarskoj štampariji u Sarajevu 1932/33 — 1941, 1941/42 — 1943/44. *»Jutro za islamsku mladež«*. Dječji prilog muslimanskom listu »Jutro«. Štampano u štampariji Omera Šehića u Sarajevu 1934, br. 1 (III). Izašao samo taj broj.

[5] Ilija Grbić: *»Udžbenici — deca — život«*, Nova tiskara Vrček i dr., Sarajevo 1935.

[6] Grbić je veoma često premještan. U osnovnoj školi u Podvitezu najduže se zadržao. Tu boravi od 1934. do 1938. godine. Zbog komunističke aktivnosti dva puta je otpuštan iz službe, prvi put 1936, a drugi put 1938. kad je konačno napustio Podvitez.

[7] Grbić je pisao pjesme i pripovijetke, kritičke članke iz oblasti književnosti, članke iz oblasti prosvjete i reportaže. Sarađivao je u »Jugoslovenskoj njivi« (1924, 1925), u časopisu »Misao« (1925), »Naša domovina« (1926), »Naš čovjek« (1927, 1929), »Vijenac« (1927), »Život i rad« (1928, 1929, 1931, 1932), »Pregled« (1928, 1929, 1930, 1933, 1935, 1936, 1938, 1939, 1941), »Književni sever« (1928), »Zapisi« (1929, 1931), »Mlada Bosna« (1929, 1930), »Književna Krajina« (1931), »Učiteljska straža« (1936, 1937), »Vreme« (1938), »Politika« (1940, 1941). Saradnik je u posebnim publikacijama: »Pjesme budućih«, I, II, Sarajevo 1927, »Almanah »Pregleda«, Sarajevo 1928, »Knjiga drugova«, Kikinda 1929, i »Oblaci nad kolibama«, Sarajevo 1937. godine. Objavio je zbirku pjesama »Poslednje iluzije«, Sarajevo 1927, knjigu »Udžbenici — deca — život«, Sarajevo 1935, pokrenuo »Male novine« 1936. i dječju biblioteku »Mala štampa« od koje je izišla samo jedna sveska pod naslovom »širom sveta«. U Sarajevu 1956. u izdanju »Svjetlosti« štampana mu je zbirka pripovjedaka *»Zaboravljene sudbine«*.

Želeći da pokaže kako treba da izgleda jedan pravi list za djecu, list čiji tekstovi neće u dječjim mozgovima »stvarati zbrku«, list koji će djecu obavještavati o svemu što se dešava u svijetu, Grbić pokreće u Sarajevu 1936. godine »Male novine list za jugoslavensku decu«. Prvi broj »*Malih novina*« pojavio se u februaru 1936. godine sa napomenom da će list izlaziti jedanput mjesečno. List je pod pokroviteljstvom Sreskog učiteljskog društva u Sarajevu, čiji je predsjednik Živojin Kostić, a uređuje ga Ilija Grbić.

U »Uvodnoj reči deci« Grbić iznosi program lista, a svi prilozi (S. J. Grgurović: Kako su ljudi naučili govoriti; Družina pet petlića; I. Grbić: Vuneni džemper; Gi de Mopasan: Zekan, prijevod I. Grbića; Mustafa Šišić: Josip Juraj Štrosmajer; rubrike: Događaji, Iz prirode, Naši mali saradnici) pokazuju da je Grbić dosljedno sproveo ono o čemu je govorio u svojoj knjizi »Udžbenici — deca — život«. Namijenio je djeci priče i članke iz stvarnog života pa im dao i mogućnost da sami sarađuju. U rubrici »Naši najmlađi saradnici« Grbić poziva učenike na saradnju tražeći od njih da pišu o svom kraju, o zanimljivim događajima iz škole, sa polja i ulice. Malim crtačima predlaže da nacrtaju školu, kuću, seljaka za plugom, njive i planine, sve što vide oko sebe.

Međutim, već poslije prvog broja, nastala je žučna polemika u dnevnoj štampi. U »Jugoslovenskoj pošti« od 8. februara 1936. na strani 7. uvrijeđeni »Roditelj« piše povodom »*Malih novina*«:[8] »Duh toga lista je grubo materijalističko shvatanje života a sadržaj čitavog prvog broja je usmjeren da stvori kod djece klice socijalne mržnje bez obzira što je kao oblanda dat i jedan članak o Štrosmajeru«. »Roditelj« će se, u cilju odbrane »nezavisnosti duha naše djece«, javiti i u »Jugoslovenskoj pošti«[9] od 12. februara 1936. na strani 2. sa još oštrijim napadima na Iliju Grbića i »*Male novine*«. Autor ovog članka, ispred roditelja, izjavljuje kako smatra »za nedopušten postupak da se te dječje novine sa pečatom takvog duha »preporučuju« našoj djeci preko autoriteta nastavnika i učitelja... I stoga još jednom protestujemo protiv ovog nedopuštenog postupka nekih učitelja koji ne samo preporučuju djeci ove novine, nego im na časovima nastave čitaju i zadaju da pišu za »Male novine«.

Ilija Grbić u »Jugoslavenskom listu« od 15. februara 1936. godine na strani 6—7, pod naslovom »Šta treba naša djeca da čitaju (Odgovor g. »Roditelju« u »Jug. Pošti«)« piše: »Naša je težnja i namjera da preko »Malih novina« zadovoljimo duševne potrebe savremenog djeteta, jer ni ono više u čudotvornu riječ ne vjeruje. Ako vam se sviđa da to shvatanje nazovete »materijalističkim«, prepuštamo vam to zadovoljstvo. Samo u tom ne vidimo ništa zlo ni rđavo. Naprotiv! ... Za današnje dijete nisu više vaše priče o čudotvornim vodicama i čarobnim princezama, nego zaista priče o životu i životnim istinama. Ako baš hoćete da mu pričate priče o vilama i medvjedu, koji dijeli siromahu božićne darove, izvolite samo«. Na kraju zaključuje: »U ostalom urednik »Malih novina« je svoje mišljenje u nekoliko mahova javno izložio.

[8] »Roditelj«: »Jedan nedopušten postupak«.
[9] »Roditelj«: »Jedan nedopušten postupak«.

A u koliko se g. Roditelj osjeća pozvan da stupi u jednu ozbiljnu i dokumentovaniju diskusiju, dopušteno mu je, samo ako mu nije stalo jedino do toga da iz nekih ličnih razloga podmeće i kleveta i da se iza busije bori protiv svakog zdravog i naprednog pokušaja u našoj sredini«.[10]

Najrigorozniji je u osudi »*Malih novina*« list »Katolički tjednik«. U broju 7 od 16. februara 1936. na strani 5.[11] novinar ovog lista piše: »Došao nam je u ruke 1. broj »Malih novina za jugoslavensku decu«. Znajući tko ih uređuje (Ilija M. Grbić), slutili smo unaprijed, koji će im biti duh i sadržaj ... Da na tim Grbićevim »Novinama« ne piše, da izlaze u Sarajevu, čovjek bi mislio da čita kakav moskovski list za djecu«, i skreće pažnju Prosvjetnom odjeljenju Banske uprave »na ovu čudesnu pojavu«.

Istog dana kad je objavljen članak protiv »*Malih novina*« *u* »Katoličkom tjedniku«, Prosvjetno odjeljenje Kraljevske banske uprave u Sarajevu u svom dopisu br. 552/36[12] moli Ministarstvo prosvete u Beogradu, s obzirom da »odgovorni urednik Živojin Kostić i urednik Ilija M. Grbić, kao narodni učitelji i državni službenici, nisu u smislu propisa & 81 Zakona o narodnim školama prethodno dobili odobrenje Ministarstva prosvete za pokretanje »Malih novina«, da po ovom predmetu izvoli doneti svoje rešenje«. Uz dopis su priloženi primjerci dnevnih listova koji su polemizirali oko »Malih novina«, kao i prvi broj ovog dječjeg lista »jer je dosad izašao samo jedan broj«.

Pod istim brojem i istim datumom načelnik Prosvjetnog odjeljenja Kraljevske banske uprave Drinske banovine »po nalogu bana« saopštava svima sreskim načelstvima u Drinskoj banovini i školskim nadzornicima za I i II školski srez u gradu Sarajevu da Kraljevska banska uprava »ne može dozvoliti da učitelji i učiteljice preporučuju i rasturaju ovaj list među školskom decom narodnih škola, dok se za to prethodno ne izdejstvuje odobrenje Ministarstva prosvete«.

Ali, Ilija Grbić je uspio da izda i drugi broj »Malih novina« u martu iste godine. I pored napada u štampi, u fizionomiji lista ništa se nije promijenilo. S. J. Grgurović i u ovom broju piše članak »Zašto su ljudi morali da nauče pisati i čitati«. U rubrici »Naša priča« objavljen je odlomak iz Igoovog romana »Jadnici« »Dečak hrani labudove«; nepotpisana priča sa temom iz Bosne »Prijatelji«; pjesma »Dečja nadanja« i »Ptičji prijatelj«; nastavak iz prvog broja »Družina pet petlića« i rubrike: »Šarena strana«, »Ljudi i događaji«, »Iz prirode«, »Šta nam pišu čitaoci« i »Naša pošta«. U ovom broju štampano je šest đačkih priloga, kao i odgovori mnogim malim autorima čiji članci, crteži, rebusi ili ukrštene riječi nisu mogli biti objavljeni. Objavljeni

[10] Ovakve polemike, koje su se u najviše slučajeva završavale na sudu, bile su česta pojava u sarajevskoj dnevnoj štampi u vremenu između 1930. do 1941.

[11] Rubrika »Iz naše države«. Sarajevo: »Male Novine« i njihov odgoj«.

[12] Svi dopisi koji se pominju u ovom članku nalaze se u Arhivu BiH u Sarajevu u arhivi KBUDB IV (Kraljevska banska uprava Drinske banovine Prosvjetno odjeljenje).

đački prilozi, kao i želje malih čitalaca, objavljene na posljednjoj strani, da list izlazi svake nedjelje, pokazuju da su *»Male novine«* čitane i da su ih školska djeca najiskrenije prihvatila.

Međutim, 5. marta 1936. godine »Jugoslovenska pošta« pod naslovom »Kako je protekao posljednji zbor učitelja« donosi izvještaj sa zbora Sreskog učiteljskog društva na kome se, između ostalog, raspravljalo o Pravilniku o izdavanju *»Malih novina«*. »Pravilnik je doživio nekoliko promjena«, piše izvjestilac sa tog skupa, »i nije bio usvojen onako, kako ga je Odbor predložio«. Zaključeno je da će list ubuduće uređivati redakcioni odbor sa glavnim urednikom koga će izabrati iduća Skupština, a vlasnik i odgovorni urednik biće predsjednik organizacije. Izvjestilac »Jugoslovenske pošte« konstatuje i to da su se na skupštini čuli »protesti protiv dosadašnjeg načina uređivanja«. Na kraju Skupštine, kaže se dalje u članku, Ilija Grbić je kritikovao »Jugoslovensku poštu« i »Katolički tjednik«. Za vrijeme njegove diskusije protestirali su neki učitelji, te njegov prijedlog, da se ova dva lista osude, nije usvojen, jer ga predsjednik nije stavio na glasanje.

U dopisu broj 804 od 10. marta 1936. daje se na znanje kako Kraljevska banska uprava nije mogla, zasad, »staviti van snage svoje rješenje pod brojem pov. br. 562 od 15. februara 1936«, te se predmet vraća s molbom da Ministarstvo prosvete »izvoli doneti svoju odluku u pogledu rasprodavanja lista po školama«. S obzirom da je od prvog do drugog dopisa Kraljevske banske uprave Drinske banovine prošlo skoro mjesec dana, Ministarstvo prosvete se očigledno nije žurilo da donese rješenje o zabrani *»Malih novina«*, što može navesti na misao da problem ovog lista, u političkom smislu, nije se činio tako ozbiljnim u Beogradu kao nekima u Sarajevu.

U Arhivu BiH nalaze se dva povjerljiva akta iz 1937. godine u vezi sa Grbićevom komunističkom aktivnošću, u kojima se, pored ostalog, pominje i njegov uređivački rad oko »Malih novina«. Naime, Kraljevska banska uprava Drinske banovine upućuje 5. avgusta dopis Ministarstvu prosvete u Beograd pozivajući se na dopise Uprave policije u Sarajevu pov. br. 3031/36 i Sreskog načelstva u Sarajevu pov. br. 1121/36. U dopisu br. 3031 od 2. avgusta 1936. godine Uprava policije u Sarajevu izvještava Prosvjetno odjeljenje Drinske banovine o Iliji Grbiću: »Poznato je da je ovaj učitelj bio urednik »Malih novina« koje su imale čisto komunističku sadržinu i da je od njih izišlo nekoliko brojeva«. Međutim, Kraljevska banska uprava Drinske banovine u svom dopisu Ministarstvu prosvete ne prihvata zaključke Uprave policije iz Sarajeva i kaže: »Ukoliko Uprava policije tvrdi da je dečji list »Male novine« koje je izdavalo Sresko učiteljsko udruženje u Sarajevu, a pod uredništvom učitelja Grbića, uređivan u komunističkom pravcu, Kraljevska banska uprava ne može se složiti s ovom tvrdnjom Uprave policije u Sarajevu, jer je bio pod strogom kontrolom Učiteljskog udruženja u Sarajevu, a za izdavanje ovog lista i Ministarstvo prosvete dalo je svoje odobrenje. Međutim, izašla su samo 2 broja »Malih novina«, a posle drugog broja Male novine prestale su izlaziti usled slabe rasprodaje«.

Pravi razlog prestanka izlaženja *»Malih novina«* objasnio je sam Ilija Grbić u svom članku »Jedan nedovršen spor« objavljenom u

dvobroju kragujevačke »Učiteljske straže« 7—8, septembar—oktobar 1936. na strani 20—27: »Mnogobrojna pisma i usmena priznanja koja sam dobio od drugova i drugarica, koji su među decom rasturali »Male novine« najbolja su nam satisfakcija za naš rad i najbolji dokaz da su svi napadi protiv »Malih novina« bili samo jadna i podla denuncijacija od ljudi koji protiv svih onih koji ne misle kao oni jedini fakat imaju denuncijaciju i kletve«. Dalje dodaje: »I pored napada koji su se protiv nas pojavili, očekivali smo punu moralnu podršku od drugova, naročito od onih koji su tu podršku morali da nam pruže. Ali mesto toga dešava se ovo. Čim se protiv nas prvi napad u katoličkoj štampi pojavio, neki naši »drugovi« članovi sekcijske uprave u Sarajevu tražili su na sekcijskoj sednici da se uprava sekcije javno preko dnevne štampe ogradi od rada Sreskog učiteljskog društva u Sarajevu, jer to društvo izdaje dečji list koji napada »Katolički tjednik«, a pošto ga taj tjednik napada, onda takav list ne treba da izlazi, jer što »Katolički tjednik« piše to je neprikosnoveno, to je svetinja, to je biblija, i mi moramo izdavati takav list s kojim će svi katolički tjednici na svetu biti zadovoljni. Neki članovi sekcijske uprave koji su pomagali list do pojave napada u »Katoličkom tjedniku« i prodali list deci, odmah su sutra dan vratili deci novac i uzeli list natrag, jer nisu hteli da deca čitaju onaj list koji je u »Katoličkom tjedniku« napadnut«.

Grbić je odlično osjetio da su konzervativni krugovi oko »Katoličkog tjednika« i »Jugoslovenske pošte« pa i u Udruženju učitelja stvorili atmosferu koja je onemogućila dalje izdavanje lista. Kraljevska banska uprava Drinske banovine donijela je odluku o zabrani rasturanja »*Malih novina*« zbog polemike u dnevnim listovima »o nepodesnosti ovog lista sa socijalno-vaspitnog gledišta« i »ne ulazeći u prosuđivanje o celishodnosti ovog dečjeg lista po njegovom smeru i sadržini za školsku mladež«.[13]

[13] Dopis broj 562 od 15. februara 1936. godine.

REZIME

Oko pokretanja »Malih novina« za Jugoslavensku decu«

Želeći da pokaže kako treba da izgleda jedan pravi list za djecu, list čiji tekstovi neće u dječjim mozgovima »stvarati zbrku«, list koji će djecu obavještavati o svemu što se dešava u svijetu, Ilija Grbić, učitelj i književnik, pokreće u Sarajevu 1936. godine u februaru mjesecu »Male novine za jugoslavensku decu«. Poslije izlaska prvog broja »*Malih novina*« nastale su žučne polemike u dnevnoj, a posebno u katoličkoj štampi. List je okarakterisan kao komunistički, te je odmah zabranjen. Međutim, Ilija Grbić je u martu iste godine izdao i drugi broj »*Malih novina*« sa nepromijenjenom koncepcijom, ali je poslije toga list definitivno prestao izlaziti.

RÉSUMÉ

Sur la fondation de »Male novine pour les enfants Yougoslaves«

Désirant montrer quelle doit être la physionomie d'un véritable journal pour les enfants, le journal dont les textes n'allaient pas, dans l'imagination des enfants »créer un chaos«, le journal qui allait informer les enfants sur tout ce qui se passait dans le monde, Ilija Grbić, instituteur et écrivain, fonda à Sarajevo en 1936, au mois de février, »*Male novine* za jugoslavensku djecu« (»Petit journal pour les enfants yougoslaves«).

Après l'apparition du premier numéro de »*Male novine*«, des polémiques aigries se sont soulevées dans la presse quotidienne, et surtout dans la presse catholique. Le journal a été accusé de propager le communisme, et il a été défendu immédiatement. Cependant, Ilija Grbić a publié le second numéro de »*Male novine*« au mois de mars de la même année, de même conception, mais après cela, le journal a définitivement fini de paraître.

Smail Tihić

KATALOŠKI PREGLED

spomen-obilježja istorijskih događaja i ličnosti podignutih na području grada Sarajeva od 1945. godine do danas

Bosna i Hercegovina su u poslijeratno doba dale vrijedan doprinos u oblasti izgradnje objekata kojim se evociraju sjećanja i uspomene na značajnije događaje i ličnosti naše istorijske prošlosti i sadašnjosti, a osobito one koji su vezani za period narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Prema podacima evidencije koja je u periodu od 1966. do 1973. godine provedena na terenu svih stotinu šest bosansko-hercegovačkih komuna, uz pomoć društvenih sredstava, od oslobođenja do danas je izgrađeno 2.050 takvih objekata. U ovu cifru nisu uračunati i spomenici, koji su u međuvremenu, dok je akcija evidencije trajala, podignuti u nekim komunama, a kojih, također, ima nekoliko desetina. Registracijom su obuhvaćene sljedeće vrste obilježja: ploče, biste, česme, bunari i čatrnje, jednostavni obelisci, kao i razna skulpturalno-arhitektonska i druga umjetnička rješenja i kompozicije, zatim grobnice i kosturnice, te groblja palih boraca narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i žrtava fašističkog terora.

Jedan dio te aktivnosti odvijao se i na području glavnog grada SRBiH — Sarajeva, gdje je podignuto više desetina objekata ovog karaktera. Naš pregled obuhvata širi teritorij grada, odnosno područje koje pokrivaju njegove četiri opštine: Sarajevo-Centar, Novo Sarajevo, Ilidža i Vogošća. Podaci koje dajemo u ovoj prilici, osim posve malog broja slučajeva koje zbog nekih tehničkih teškoća nismo mogli unijeti u ovaj popis, daju pravu sliku brojnog stanja fonda objekata ove vrste koji sada egzistiraju na označenom prostoru.

I u pogledu na njihovu zastupljenost po vrstama, te formalno-oblikovane karakteristike, upotrijebljeni materijal, zanatsku izvedbu i obradu, lokaciju i dispoziciju, te uopće na njihovu likovno-umjetničku vrijednost i društvenu funkciju, oni čine odgovarajući prosjek i standard stanja koje pokazuje ukupan fond spomenika ove vrste, koji su, od oslobođenja do danas, podignuti na tlu SR Bosne i Hercegovine.

1. U krugu bivše Tvornice duhana, sada preduzeća »Veletrgovina na Marindvoru, Brankova ulica 2

Četvrtastu ploču od bračkog kamena, koja je učvršćena na lijevoj bočnoj fasadi upravne zgrade Preduzeća i okrenuta unutar tvorničkog kruga, postavio je 25. aprila 1959. godine radni kolektiv sarajevske Fabrike duhana u znak sjećanja i kao uspomenu na zaslužnog revolucionara i organizacionog sekretara Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, Đuru Đakovića (1886—1929). Objekat je postavljen u okviru programa proslave četrdesetogodišnjice KPJ i 39-godišnjice štrajka radnika ove fabrike, koji je, pod rukovodstvom Đure Đakovića, bio uspješno organizovan i proveden.

2. Na fasadi upravne zgrade Elektrodistributivnog preduzeća »Vladimir Perić Valter«, Gundulićeva ulica 62

Ploča je metalni odljev, a posvećena je uspomeni na narodnog heroja Vladimira Perića i njegove drugove — aktiviste NOP-a, pale 6. aprila 1945. godine u borbama koje su vođene s fašističkim neprijateljem za oslobođenje grada. Podiglo ju je zahvalno Sarajevo u povodu prve godišnjice oslobođenja ovog mjesta, dakle u 1946. godini.

Obilježje karakterišu manji format i srebrnasta patina. Postavljeno je na glavnoj fasadi zgrade, okrenuto put jedne od veoma frekventnih gradskih saobraćajnica.

3. Na fasadi upravne zgrade EDP »Vladimir Perić Valter«, Gundulićeva ulica 62

Manja ploča od jablaničkog granita evocira uspomenu na 20. novembar 1950. godine — dan kada je Elektrana ovog preduzeća prešla na sistem samoupravljanja. Ne baš najsrećnije složen njen tekst patiniran je žutom bronzom (musiv).

P. s.

Objekti opisani pod brojem 2 i 3 ovog registra, mada građeni od dva posve različita materijala, prezentirani su na istom zidu, u neposrednoj blizini jedan poviše drugog. Na taj način stvoreno je izvjesno šarenilo i međusobna, sasvim nepotrebna njihova »konkurencija«.

4. U trijemu Željezničke stanice Sarajevo Novo

Velika (v 170, d. 90 cm) ploča od poliranog jablaničkog granita, pričvršćena na desnom zidu ulaznog dijela zgrade, evocira uspomenu na gradnju željezničke pruge Šamac—Sarajevo, koji je objekat, u plemenitom natjecanju, izvela omladina Jugoslavije, u rekordnom vremenu od 1. aprila do 15. novembra 1947. godine.

Tehnički, veličinom i oblikom obilježje predstavlja solidno rješenje i pored činjenice da je tekst opterećen nekim suvišnim podacima.

Spomen-ploča na desnom zidu ulaznog dijela u zgradu Željezničke stanice Sarajevo Novo

5. Na fasadi zgrade u Maksima Gorkog ulici broj 6

Objekat je postavljen u znak sjećanja na vrijeme (1922. godina) kada su se u ovoj zgradi nalazili sjedište Organizacije nezavisnih sindikata BiH i redakcija sindikalnog lista »Radničko jedinstvo«. Obilježje je 27. augusta 1955. godine postavio SSRN Bosne i Hercegovine.

Ploča (v. 60, d. 90 cm), građena od bijelog mramora s ugraviranim, žutom bronzom »ojačanim« pismenima teksta, postavljena je na glavnu fasadu zgrade okrenutu direktno na ulicu. Udovoljava u pogledu na tekst, boju, formu i položaj gdje se nalazi.

6. Na zgradi u Pavla Goranina ulici broj 17

Objekat je posvećen uspomeni na narodnog heroja Slavišu Vajnera Čiču i njegov život i revolucionarni rad u ovoj kući u vremenu od 8. februara 1936. do 30. aprila 1941. godine. Postavila ga je Sindikalna podružnica Higijenskog zavoda u Sarajevu.

7. U holu, na zidu unutrašnjeg stubišta zgrade Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove, Slaviše Vajnera Čiče ulica broj 7

Ploča je posvećena uspomeni na članove ovog kolektiva pale poslije oslobođenja zemlje u odbrani tekovina revolucije.

Na način friza, na mramornom zidu oklesana su imena palih radnika i službenika Sekretarijata. Iznad je duga ploča od bijelog mramora (v. 100, d. 350, š. 7 cm) podijeljena u tri kvadratična polja. Na dva, desno je plitki reljef s prikazom dvanaest ljudskih figura — majke, djeca, djevojke i dječaci, u igri i bezbrižnom radu. Ispred krajnjeg polja lijevo je bronzana glava narodnog heroja Mije Keroševića, rađena na realistički način, naglašenom stilizacijom. Nasuprot tom snažnom realizmu portreta, reljef je idealizirana, ponešto klasici-

stička forma. Crtež je jako istaknut. Objekat je dobro sačuvan i u osnovi udovoljava svojoj društvenoj namjeni. Izveo ga je skulptor Marijan Kocković, 1960. godine.

8. Na fasadi kuće Ismeta Šabića, Ulica porodice Foht 47

Na zgradi u kojoj se od 1943. godine do oslobođenja grada nalazila štamparija Mjesnog komiteta KPJ, Savez boraca NOR-a Sarajevo postavio je (nije naznačeno kada) na glavnu, uzdužnu fasadu prizemnice ploču (v. 65, d. 39, š. 3 cm) od bijelog bračkog kamena koja je okrenuta na cestu ove zabačene ulice.

9. Na kući Vezire Kehić, Ulica Mandžina-gornja broj 8.

Obilježje je, 27. jula 1951, postavio Gradski odbor Saveza boraca NOR-a Sarajevo kao uspomenu na vrijeme od jula 1941. do aprila 1942. godine, kada je u ovoj kući, pod rukovodstvom Mjesnog komiteta KPJ, djelovala partizanska tehnika, i štampani leci, proglasi i bilteni narodnooslobodilačkog pokreta.

Manja ploča od bračkog kamena, sa ugraviranim, danas već posve izblijedjelim tekstom, postavljena je na prednju fasadu zgrade okrenutu direktno na ovu, inače zabačenu ulicu i toliko visoko da je čini nepodesnom za čišćenje.

10. Na fasadi zgrade Apoteke »Prenj«, Nemanjina ulica 34

Objekat je podignut u znak sjećanja na aktivistu NOP-a Muhameda Džudžu, magistra farmacije, koji je sa ovog mjesta snabdijevao lijekovima borce NOVJ-e i zbog toga 1945. godine ubijen u Lepoglavi. Obilježje je 21. aprila 1956. postavilo Farmaceutsko društvo Bosne i Hercegovine u povodu desetogodišnjice svog osnutka.

Ploča je pričvršćena na prednju fasadu zgrade, okrenuta spram ulice, ali se i pored tog ne nameće pred oči prolaznika. Ovo zbog činjenice da je rađena u metalu, sa slovima koja su patinirala i ne kontrastiraju pozadini, uz to je i sam smještaj objekta (između zastakljenih vrškova vrata i prozora, te poviše reklamnog panoa apoteke) pridonio da se i ona tek jedva primjećuje.

11. Na kući Bege Ajanovića, Ulica Nikole Tesle broj 12.

Ploča je podignuta na fasadi zgrade u kojoj su 1941. godine boravili istaknuti rukovodioci narodnooslobodilačkog pokreta i revolucionari: Hasan Brkić, Mahmut Bušatlija, Slobodan Princip Seljo i Svetozar Vukmanović Tempo. Postavio ju je Odbor Saveza boraca NOR-a, II rejona Sarajevo.

Četvrtasta bijela ploča, sitnog formata i malih dimenzija, iako postavljena na fasadi zgrade koja je okrenuta na ulicu, jedva se primjećuje zbog svog, sada gotovo »neutralnog« djelovanja i smještaja na derutnoj fasadi. Tekst je neprecizno i dosta uopšteno sročen.

12. Na fasadi zgrade u Kočićevoj ulici broj 12

Četvrtastu ploču od bijelog bračkog kamena, 29. novembra 1948. godine, postavio je Gradski narodni odbor u znak sjećanja na pjesnika Silvija Strahimira Kranjčevića, koji je boravio i umro u ovoj kući.

Iako okrenuto put glavne i vrlo prometne gradske saobraćajnice, obilježje se tek jedva primjećuje. Ovo zbog rđavog mu smještaja (na prvom spratu, sasvim lijevo u strani) i bljedoće natpisa. I vrijeme koje je pjesnik proveo u ovoj kući nije precizno naznačeno.

13. Na zgradi bivše Gradske vijećnice, sada zgrada Narodne biblioteke BiH, Vojvode Stepe obala 41

Ploča je postavljena na bočnoj strani lijevog krila zgrade, na uskom slobodnom prostoru koji, po visini, odvaja dva prozora. Građena je od jablaničkog granita i u obliku jako izdužene, uske pačetvorine, s ugraviranim, crvenom bojom naglašenim pismenima teksta. Podignuta je u znak sjećanja na 3. maj 1906. godine — dan kada se na ovom prostoru odigrao krvavi sukob između sarajevskih radnika i austrijske policije.

Obilježje je, u znak zahvalnosti palim žrtvama i ostalim učesnicima ove borbe, postavilo Mjesno sindikalno vijeće, 3. maja 1953. godine.

Na mjestu gdje se sada nalazi, objekat se tek jedva primjećuje. Ovo prvenstveno zbog nezahvalnog formata i stiješnjenosti na veoma uzak prostor, u dijelu zgrade na koji prolaznici u hodu obraćaju malo pažnje. Tekst je opširan, izveden sitnim slogom, uz to ojačan bojom koja ne kontrastira pozadini (crveno na crnom) što, objektivno, umanjuje stepen njegove čitljivosti. Tomu određen doprinos daje i činjenica da je ploča postavljena na dosta visokom položaju od zemlje.

14. Na fasadi zgrade Stambene zajednice, Danila Ilića ulica br. 3

Ploča je postavljena na kući u kojoj je živio i radio učitelj i novinar Danilo Ilić, vođa sarajevskog kružoka recolucionarne omladine »Mlada Bosna« i organizator sarajevskog atentata.

Podigao ju je Odbor za obilježavanje pedesetogodišnjice sarajevskog atentata, 28. juna 1964. godine.

Četvrtasta ploča (v. 68, d. 82 cm) od bijelog mekog kamena, sa ugraviranim pismenima teksta, djeluje dosta svježe i odgovara svojoj osnovnoj namjeni. Pričvršćena je na zid prednje strane zgrade. Lako je uočljiva, brzo dostupna, a tekst veoma čitak.

15. Na fasadi zgrade Tkaonice ćilima Sarajevo, Ulica 6. novembra broj 9

Ploča je podignuta u znak sjećanja na četvoricu radnika ovog preduzeća, koji su, boreći se u redovima narodnooslobodilačke vojske, pali u periodu NOR-a, 1941—1945. godine. Postavio ju je radni kolektiv Tkaonice, u okviru proslave 40-godišnjice KPJ i 80-godišnjice rada ovog preduzeća, 26. decembra 1959. godine.

Objekat je građen od jablaničkog granita i ima ugravirana slova teksta. Postavljen je na glavnu fasadu zgrade i okrenut na pravac ulice, te je lako dostupan i brzo se uočava.

16. Na zidu zgrade Vatrogasnog društva »Mustafa Dovadžija«, Ulica Vratnik-mejdan broj 58

Ploču su, 21. septembra 1964. godine, postavili članovi Društva u znak sjećanja na svog druga i rukovodioca, narodnog heroja Mustafu Dovadžiju. Ovo obilježje, napravljeno od jablaničkog granita (v. 50, d. 80 cm), u gornjem središnjem dijelu sadrži skicozno oklesan portret heroja obučenog u uniformu vatrogasca, lijevo je petokraka zvijezda, desno simbol vatrogastva.

Spomen-ploča na zidu tzv. Višegradske kapije

17. Na zidu tzv. Višegradske kapije, Ulica Višegradska kapija b.b.

Obilježje je postavio Savez boraca NOR-a Sarajevo u znak sjećanja na ulazak prvih jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugosla-

vije (XVI muslimanska brigada) u grad, dan uoči njegovog oslobođenja, to jest 5. aprila 1945. godine.

Manja ploča visokog formata, napravljena od bijelog bračkog kamena, sa ugraviranim, crveno obojenim pismenima teksta, pričvršćena je s lijeve strane ulaznog dijela kapije, idući iz grada.

18. Na zgradi u Ulici Skenderija broj 20

Objekat je bio posvećen uspomeni na dvadeset i tri građanina Sarajeva, koje su ustaški zlikovci, poslije svirepih mučenja i bestijalnih iživljavanja, ubili u ovoj kući neposredno pred oslobođenje grada, aprila 1945. godine. Podigao ju je Savez boraca NOR-a Sarajevo, ali nije naznačeno kada.

Međutim, arhitektonskom izgradnjom, koja se unazad nekoliko godina odvijala u ovom dijelu grada, srušena je kuća na kojoj se nalazila opisana ploča. Nestankom zgrade, nestalo je i ovo spomen-obilježje, čiji tekst, i inače, nije odgovarao stanju na terenu, uz to je djelovao nespretno i estetski ne baš lijepo. Time, međutim, nije prestala društvena potreba da se na istom prostoru, gdje se zbio taj monstruozni događaj, podigne neko obilježje kojim bi bila evocirana uspomena na pale žrtve ovog teškog fašističkog zločina (Vidi: *Objekti u izgradnji — programi i projekti).*

19. Na fasadi zgrade u Omladinskoj ulici broj 3

Objekat je podignut na kući u kojoj je, 13. jula 1941. godine, Pokrajinski komitet KPJ za BiH donio odluku o podizanju ustanka naroda Bosne i Hercegovine i početku oružane borbe protiv fašističkih okupatora i njihovih domaćih saradnika. Obilježje je postavio Gradski komitet Komunističke partije BiH za Sarajevo, no nije naznačeno kada.

Ploča je relativno skromnih dimenzija. Napravljena je od bijelog bračkog kamena i ima ugravirana, crveno obojena pismena teksta. Ali, s obzirom na značaj događaja koji se zbio u ovoj kući, te činjenicu da postojeći objekat ne predstavlja do kraja zadovoljavajuće rješenje, sačinjen je program za izradu novog spomenika te vrste. Predviđa se da novo obilježje, koje će imati mnogo reprezentativniji izgled, bude postavljeno na slobodnu površinu zida, koja se pruža iznad glavnih ulaznih vrata i lođe prvog sprata zgrade. Takav njegov položaj diktira sama fasada kuće i ploča bi došla u njen centar, u središnji dio kompozicije, što je i sa estetskog i funkcionalnog stanovišta najprihvatljivije rješenje. Građena od bijelog bračkog kamena i postavljena na kraćem odstojanju od zemlje, ona će se brzo uočavati a njen tekst će se sa lakoćom moći da čita. Predviđeno je, nadalje, da nova ploča bude postavljena na bihacitnu kamenu podlogu koja bi bila ugrađena u masi zida, čime će se postići puna stabilnost obilježja, ujedno i efekat plastičnog, a što će sa vizuelne tačke gledišta i sa stanovišta zaštite objekta od vlage biti od izuzetnog značaja.

20. U auli Gimnazije »Ognjen Prica«, Ulica Sutjeska broj 1

U znak sjećanja na oko stotinu učenika i nastavnika ove obrazovne institucije koji su, boreći se u redovima NOVJ-e, pali na raznim ratištima Jugoslavije u periodu NOR-a, 1941—1945. godine, obilježje su, u okviru programa proslave pedestogodišnjice osnivanja ove škole, postavili učenici i nastavnici Gimnazije, 26. novembra 1965. godine.

Ploča od poliranog jablaničkog granita (v. 73.5, d. 123.5 cm), sa ugraviranim, »posrebrenim« slovima teksta, djeluje svježe i čitko, lijepa je u pogledu na format i rukopis, i u osnovi udovoljava postavljenom društvenom zadatku.

21. U zgradi preduzeća »Bosna-auto«, Radićeva ulica 6

Ploču od bijelog mramora (v. 55, d. 82 cm), lociranu u holu zgrade, prizemno desno, postavio je kolektiv »Bosna-auta« u povodu desetogodišnjice uvođenja radničkog samoupravljanja u ovom preduzeću. Sa svojim, tehnikom graviranja izvedenim, crveno obojenim pismenima teksta, djeluje svježe i jasno se nameće pred oči posjetilaca.

22—23. U holu zgrade I gimnazije, Zmaj Jovina ulica broj 3

U okviru programa proslave sedamdesetpetogodišnjice postojanja ove škole, u »proljeće 1955« učenici i nastavnici Gimnazije podigli su dvije ploče. Jedna je namijenjena uspomeni na đake i nastavnike koji su se borili za ideale slobode i društvenog progresa u periodu austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878—1918) i u međuratno doba (1918—1941), ili su, boreći se u redovima NOVJ-e, pali u narodnooslobodilačkom ratu, 1941—1945. godine. Drugom je odata pošta osmorici narodnih heroja — bivših đaka ove škole, palih u narodnooslobodilačkoj borbi. Obje ploče građene su od bjeličastosivog mramora, imaju jednake dimenzije (v. 124, d. 87.5 cm) i obrađene su po istom tehničkom postupku.

U cjelini obilježja ostavljaju prijatan dojam, ozbiljna su i reprezentativna, te u osnovi udovoljavaju postavljenom društvenom zadatku.

24. Na zidu unutrašnjeg stubišta zgrade Narodne banke, M. Tita ulica broj 25

Ploču od sivog mramora s ugraviranim, »pozlaćenim« pismenima natpisa postavio je, 6. aprila 1953. godine, kolektiv ove banke u znak sjećanja na svog bivšeg člana, narodnog heroja Vladimira Perića Valtera.

Dopadljivo po formatu i svježe u ukupnom djelovanju, obilježje u potpunosti udovoljava svojoj osnovnoj društvenoj funkciji. Jedina, eventualna, primjedba mogla bi se odnositi na kompoziciju teksta, jer je sav složen u gornjoj polovni ploče pa je donja ostala prazna.

25. U holu zgrade novinskog preduzeća »Oslobođenje«. M. Tita ulica broj 13.

Na gipsanoj podlozi pričvršćena je mesingana ploča (v. 31, d. 45 cm) posvećena uspomeni na juni 1950. godine kada je kolektiv ove no-

vinske kuće prešao na sistem samoupravljanja. Obilježje je postavljeno 8. jula 1960, u povodu desetogodišnjice pomenutog događaja.

Natpis, s ugraviranim crnim slovima teksta na žutoj podlozi, lako se uočava i bez teškoća čita.

26. Na uzdužnoj fasadi zgrade Gradskog saobraćajnog preduzeća, Vojvode Putnika ulica broj 3

Ploča (v. 80, d. 45 cm) od bijelog bračkog kamena podignuta je u znak sjećanja na pedeset i pet rodoljubivih građana i simpatizera NOP-a, koje su 28. marta 1945. godine povješali ustaški zločinci o stabla dugog drvoreda koji se protezao na pravcu od stare Tvornice duhana prema zgradama Zemaljskog muzeja. Obilježje je postavio Savez boraca NOR-a Sarajevo, ali nije naznačeno kada.

Format ploče nije najsrećnije iznađen, jednako tako i materijal koji pokazuje vidne znake trošenja.

Spomen-ploča na vanjskom zidu zgrade Radničkog doma, ulica Đure Đakovića 19

27. Na vanjskom zidu zgrade Radničkog doma, Ulica Đure Đakovića broj 19

Obilježje je podignuto u znak sjećanja na doba gradnje (1911. godina) ovog objekta za koji su vezane svijetle stranice istorije radničkog pokreta u Sarajevu. Objekat je, 27. augusta 1955, postavio Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine.

Ploča (v. 70, d. 110 cm), građena od sivkastobjeličastog mramora, ima ugraviran, bronzom patiniran tekst. Težištem oslonjena na dvije konzole od bračkog kamena, ona, formalno i u pogledu na tekstualnu interpetaciju, udovoljava osnovnom zadatku, ali je, s druge strane, primjetna duža naprslina u njenoj donjoj polovini, koja, danas-sutra, može dovesti u pitanje fizičku egzistenciju spomenika.

28. Na stubištu zgrade Direkcije željezničko-transportnog preduzeća Sarajevo, Omladinska ulica broj 2

Ploča (v. 99, d. 197 cm) od bijelog mramora, koju su, 29. novembra 1964. godine, postavili radnici Zajednice željezničkih preduzeća Sarajevo, sadrži imena dvadeset članova ovog radnog kolektiva koji su, boreći se u redovima narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, pali u drugom svjetskom ratu. Lijepo, na ploči je izvedena lisnata grančica koja ima dekorativno svojstvo.

29. U holu zgrade bivšeg Grafičkog doma, Ulica Augusta Cesarca broj 12

U povodu desetogodišnjice revolucije naroda Jugoslavije, 30. decembra 1951. godine, grafičari grada Sarajeva postavili su na ulazu, desno, ploču (v. 104, d. 62 cm) od bijelog mramora na kojoj je ugraviran, bronzom patiniran prigodni tekst i imena šesnaest članova ovog kolektiva, palih boraca narodnooslobodilačke vojske. Poviše natpisa je gravura petokrake zvijezde.

30. Na uglu Žerajićevog mosta, na desnoj obali Miljacke, Vojvode Stepe obala

U znak sjećanja na Bogdana Žerajića, člana revolucionarne organizacije »Blada Bosna«, koji je, 15. juna 1910. godine, izgubio svoj mladi život u trenutku kada je pokušao da izvrši atentat na poglavara BiH, austrougarskog generala Varešanina, Odbor za obilježavanje pedesetogodišnjice sarajevskog atentata ugradio je, 20. juna 1946, u stablo ivičnog stuba mosta, ploču (v. 93, d. 45 cm) od bijelog granita, sa ugraviranim crnim slovima teksta.

31. Na fasadi zgrade Narodne banke Jugoslavije, Ulica M. Tita broj 25

Obilježje je postavljeno u znak sjećanja na 27. august 1905. godine — dan kada je, pod rukovodstvom Miće Sokolovića, na ovom mjestu održan prvi javni radnički zbor na kome su radnici Sarajeva i predstavnici radnika iz unutrašnjosti zemlje donijeli odluku o osnivanju Glavnog radničkog saveza za BiH. Objekat je, u povodu pedesetogodišnjice pomenutog događaja, 27. augusta 1955, postavio Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine.

Na četvrtastoj, do svjetlosivoj oklesanoj granitnoj ploči tamnijim pismenima izveden je dosta vidljiv i pregledan tekst. Kasnije je, pri dnu obilježja, pričvršćen kvadratičan dodatak od istog, jablaničkog granita, čiji natpis objašnjava tko je i kada podigao ovu ploču.

32. Na glavnoj fasadi zgrade škole u krugu Aerodroma u Rajlovcu

Objekat su, 22. decembra 1956. godine, postavili pripadnici garnizona Rajlovac u znak sjećanja na herojski podvig koji su, u noći od 10. na 11. august 1943. godine, izveli borci Prve krajiške brigade na ovom Aerodromu. Ploča je četvrtastog oblika, građena od bijelog mramora i ima ugravirana slova teksta.

Spomen-ploča na uglu Žerajićevog mosta, na desnoj obali Miljacke

33. Na fasadi Doma kulture »Marinko Obradović« u selu Briješće, općina Novo Sarajevo

Za gradnju obilježja (v. 48, d. 100 cm) upotrijebljen je jablanički granit. Podigao ga je Opštinski odbor Saveza boraca Dolac u znak sjećanja na šesnaest svojih sugrađana — palih boraca NOVJ-e i žrtava fašističkog terora.

34. Na stambenoj zgradi u Alipašinom Mostu, Timočka ulica broj 9

Objekat je podignut na mjestu gdje su ustaški zločinci, 7. septembra 1941. sakupili i raznim mučenjima podvrgli nekoliko stotina rodoljubivih građana, a zatim ih odveli u Reljevo i tamo spalili. Kva-

dratična ploča od bijelog mramora, ugrađena u nišu zida, napravljenu specijalno za ovu svrhu, ima ugravirana, crvenom bojom ojačana pismena teksta. Postavio ju je Opštinski odbor Saveza boraca NOR-a Dolac — Alipašin Most, 27. jula 1953. godine.

35. Na zidu Doma SSRN u Pofalićima

Obilježje je, 29. novembra 1956. godine, podigao mjesni sportski klub u znak sjećanja na članove svog kolektiva pale u redovima narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, 1941—1945. Tekst, koji je izveden na manjoj posrebrenoj metalnoj ploči prikovanoj na drugu, veću, također od metala građenu, zeleno obojenu ploču, koja služi kao njena pozadina, naglašen je bronzanom »pozlatom«.

36. Na zidu Doma SSRN u Pofalićima

Neposredno uz prethodno opisani objekat, 27. jula 1957. godine, organizacija Saveza boraca NOR-a Pofalići podigla je ploču (v. 90, d. 100 cm) od jablaničkog granita kao uspomenu i u znak sjećanja na pale borce NOVJ-e i žrtve fašističkog terora ovog kraja.

Zgrada Doma uvučena je u dvorište i ne privlači pažnju prolaznika. Zbog navedenog, nameće se potreba izmještanja oba ova obilježja i njihov prenos na povoljniju lokaciju, ali na način da više ne stoje jedno uz drugo, jer za to nema nekakvih posebnih razloga, čak je na određen način i štetno.

37. Na kući Bećira Redžića, Travnička ulica broj 19

Obilježje je postavio Gradski komitet KP BiH za Sarajevo u znak sjećanja na ilegalnu partijsku štampariju koja je, pod krovom ove kuće, radila do 27. juna 1941. godine. Na četvrtastoj ploči od bijelog mramora ugraviran je kraći tekst ojačan crvenom bojom.

Objekat je lako uočljiv a natpis čitak i pregledan, pa obilježje formalno odgovara ovom zadatku. Nedostatak mu je taj što nije naznačeno i vrijeme kada je počela s radom štamparija o kojoj je riječ.

38. Na fasadi zgrade u Beogradskoj ulici broj 22

Objekat je postavljen u znak sjećanja na Pokrajinsko partijsko savjetovanje za Bosnu i Hercegovinu održano u ovoj zgradi februara 1941. godine. Konferencijom je rukovodio Đuro Pucar Stari u prisustvu 45 delegata. U istoj kući, od oktobra 1940. do aprila 1941. češće su održavani sastanci Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo. Ploču je, 27. jula 1951. postavio Gradski odbor Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata.

Velika četvrtasta ploča od bračkog kamena stajala je izložena u središnjem dijelu glavne fasade zgrade koja je okrenuta direktno na ulicu i to je razlog za njenu laku vidljivost. Vremenom, međutim, ploča se, usljed djelovanja atmosferilija, po sredini jako izvila i toliko je bila oštećena da je postojala latentna opasnost njenog rušenja.

Usljed navedenog ona je uklonjena i treba uskoro očekivati da će njeno mjesto zauzeti nov, formalno i funkcionalno uspjeliji i reprezentativniji objekat te vrste.

39. Na fasadi zgrade u Ulici Vladimira Gaćinovića broj 8, sada prodavnica trgovačkog preduzeća UPI — Sarajevo, broj 177

Obilježje je, 27. jula 1951. godine, postavio Gradski odbor Saveza boraca NOR-a u znak sjećanja na vrijeme od jula 1941. do aprila 1942. godine kada je u ovoj radnji djelovala »Ekspeditura« partijske tehnike.

Na ovećoj ploči od sivog granita ugraviran je tekst ojačan crvenom bojom. Natpis je predug, narativan, izveden dosta nesigurnim i ne baš lijepim rukopisom.

40. U auli Glavne pošte, Obala 8

Obilježje je postavljeno u znak sjećanja na članove radnog kolektiva Pošte, pale u narodnooslobodilačkoj borbi. Podigao ga je Sindikat PTT Sarajevo, u okviru programa proslave desetogodišnjice početka narodnog ustanka, 27. jula 1951. godine.

Kvadratična ploča od bijelog mramora, sa ugraviranim crnim pismenima teksta, sadrži popis imena sedamnaest palih junaka. Poviše teksta je, u plitkom reljefu izvedena, cinober crveno obojena petokraka zvijezda.

41. Na fasadi zgrade u Masarikovoj ulici broj 2

Ploča je postavljena u znak sjećanja na činjenicu da je u ovoj kući, 1905. godine, osnovano prvo radničko kulturno-umjetničko društvo »Proleter« u Sarajevu. Podiglo ju je Sresko sindikalno vijeće u okviru programa proslave pedesetogodišnjice Društva.

Kvadratična ploča (v. 67, d. 89 cm) od bijelog bračkog kamena sa ugraviranim, »pozlaćenim« tekstom, ugrađena je u zid glavne fasade zgrade, licem okrenuta na ulicu.

42. Na desnom zidu ulaznog trijema Gimnazije »Pero Kosorić«, Obala 3

Masivna ploča (v. 84, d. 100,5, š. 2,8 cm) od jablaničkog granita, jakim ekserima pričvršćena uza zid, ima po sredini plitko oklesano kvadratično polje (v. 66, d. 83 cm). U lijevom gornjem uglu tog kvadrata izvedena je petokraka zvijezda, dok ostali prostor pokriva tekst kojim se obavještava javnost da je u ovoj zgradi, 1946. i 1947. godine, djelovala Partizanska gimnazija koju je pohađalo hiljadu četiri stotine i šezdeset đaka — aktivnih učesnika i saradnika NOP-a.

Obilježje su, uz 25-godišnju jubilarnu proslavu, 3. juna 1972, postavili učenici i nastavnici Partizanske gimnazije.

43. Na lijevom zidu ulaznog trijema Gimnazije »Pero Kosorić«, Obala broj 3

Masivna ploča (v. 99, d. 84, š. 2 cm) od jablaničkog granita, pričvršćena uza zid, koju su, 31. avgusta 1972. godine, postavili učenici i nastavnici 85. generacije, informiše javnost da je sarajevska Učiteljska škola, tokom osamdeset pet godina svog postojanja, najduže radila u ovoj zgradi.

Na prednjoj strani ploče crtežom su sugerisane strane otvorene »knjige«. Na lijevoj njenoj polovini izvedeni su kratak informativni tekst i datum podizanja obilježja, na desnoj plamena baklja i naziv onog tko podiže ploču.

44. U holu Srednje tehničke škole, Vojvode Putnika ulica broj 8

Četvrtastu ploču (v. 80, d. 50 cm) od bijelog bračkog kamena, 29. novembra 1949, postavili su omladina i nastavnici STŠ »Mahmut Bušatlija« u znak sjećanja na svoje drugove — učesnike u štrajku koji su, 1936. godine, vodili za prava srednjoškolske omladine i pale borce narodnooslobodilačkog rata.

45. Ispred uprave zgrade Ložione, Blagoja Parovića 21

Obilježje su, ne navodi se kada, podigli kolektivi Sekcije za vuču vozova i Sekcije za opravku kola i lokomotiva Sarajevo u znak sjećanja na svojih sedamdeset palih drugova od kojih su desetorica bili borci narodnooslobodilačke vojske, a ostali žrtve fašističkog terora. Na velikoj ploči (v. 150, d. 120, š. 4 cm) od jablaničkog granita upisana su imena svih 70 palih radnika u kompoziciji koja estetski zadovoljava.

46. U hali Montaže lokomotiva preduzeća »Vaso Miskin Crni« Živka Jošila ulica broj 2

Poviše mjesta na kojemu je od 1938. do 1941. godine radio narodni heroj Vaso Miskin Crni postavljena je bronzana ploča (v. 79,5, d. 116 cm). Izljevena slova njenog teksta pređena su masnom bijelom bojom i jasno kontrastiraju pozadini.

47. Na fasadi Livnice u Fabrici transportnih sredstava i mašina »Vaso Miskin Crni«, Živka Jošila ulica broj 2

U okviru programa proslave četrdesetogodišnjice osnivanja Komunističke partije Jugoslavije obilježje je postavio kolektiv preduzeća »Vaso Miskin Crni« u znak sjećanja na istaknutog revolucionara Marijana Baruna, člana Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, koji je ovdje bio zaposlen kao livac u vremenu od 1927. do 1929. godine. Ubijen je 31. jula 1929.

Aluminijska ploča sa odlivenim pismenima teksta djeluje masivno i veoma plastično.

48. Na kući Alekse Jankovića, u selu Osijek, broj 21

Ploča (v. 60, d. 80 cm) od poliranog jablaničkog granita, sa ugraviranim slovima teksta, stoji na glavnoj fasadi zgrade, lijevo od ulaza u kuću. Postavljena je u znak sjećanja na narodnog heroja Glišu Jankovića, komandanta Visočko-fojničkog odreda, koji je, 27. januara

1944. godine, poginuo u Bukovici, opština Kreševo. Objekat je, 4. jula 1959, podigao Savez boraca NOR-a sela Osijek, u okviru proslave četrdesetogodišnjice osnivanja Komunističke partije Jugoslavije i SKOJ-a.

Skladno djeluju i lijepo harmoniziraju tamnosiva granitna ploča i bijeli zid zgrade, a i tekst je čitak i pregledan. U natpisu, istina, nije naznačeno da se u istoj kući rodio poginuli junak, uz to nije ubilježen i dan njegove pogibije, mada je on poznat.

49. Na kući Stojana Jankovića, u selu Osijek, broj 59

Obilježje je eksponirano na zgradi u kojoj se rodila i živjela narodni heroj Ravijojla — Rava Janković. Postavio ga je, 27. jula 1953. godine, Savez boraca NOR-a, ali nije naznačeno kojeg mjesta ili teritorijalne jedinice, mada je najvjerovatnije to bila opštinska organizacija sa Ilidže.

Kvadratična ploča (v. 65, d. 70 cm) od jablaničkog granita postavljena je na prednjoj fasadi zgrade okrenutoj na pravac ulice.

50. Na kući Đorđa Pindže, u selu Bare, broj 11

Obilježje je podignuto u znak sjećanja na 12. juli 1941. godine kada su istaknuti revolucionari Hasan Brkić i Rato Dugonjić održali savjetovanje sa simpatizerima Komunističke partije i ostalim naprednim ljudima ovog područja — Savom i Mirkom Tošićem, Milanom Stanišićem, Danilom Štakom, i drugima, u kojoj je prilici donesena odluka o podizanju oružanog ustanka u ovom kraju. Podigao ga je Savez boraca NOR-a Sarajevo, no nije naznačeno kada.

Ploča od bračkog kamena (v. 100, d. 55 cm) postavljena je na sporednu fasadu kuće. Sadrži dug, ugraviran tekst, ali i pored tog postoje primjedbe (Đorđe Pindžo) da imena svih učesnika sastanka nisu ovdje navedena.

51. Na fasadi zgrade Društva za tjelesno vaspitanje »Partizan«, u Kasindolu

Obilježje je podignuto u znak sjećanja na 24. juli 1941. godine, jer je tog dana, u ovom mjestu, u prisustvu Hasana Brkića i Slobodana Principa Selje, održan sastanak partijske ćelije Kasindola, u kojoj su prilici izvršene pripreme za podizanje oružanog ustanka na ovom području. U okviru proslave dvadesetogodišnjice početka oružane borbe protiv fašističke okupacije zemlje, objekat je, 24. jula 1961, postavio Savez boraca Kasindola.

Četvrtasta ploča od jablaničkog granita, sa ugraviranim, žutom bronzom patiniranim tekstom, udovoljava u osnovi postavljenom društvenom zadatku i to, kako u pogledu na format i slog slova, tako i cjelokupnim svojim izgledom.

52. Na vanjskom zidu jedne od upravnih zgrada Kombinata UNIS u Vogošći

Manja (v. 48, d. 56 cm) ploča, rađena u bakru, postavljena 29. marta 1952. godine, evocira uspomenu na trenutak kada je radni kolektiv ovog preduzeća preuzeo fabriku na upravljanje.

1. Ispred zgrade direkcije Elektrodistributivnog preduzeća »Vladimir Perić Valter«, Gundulićeva ulica broj 62

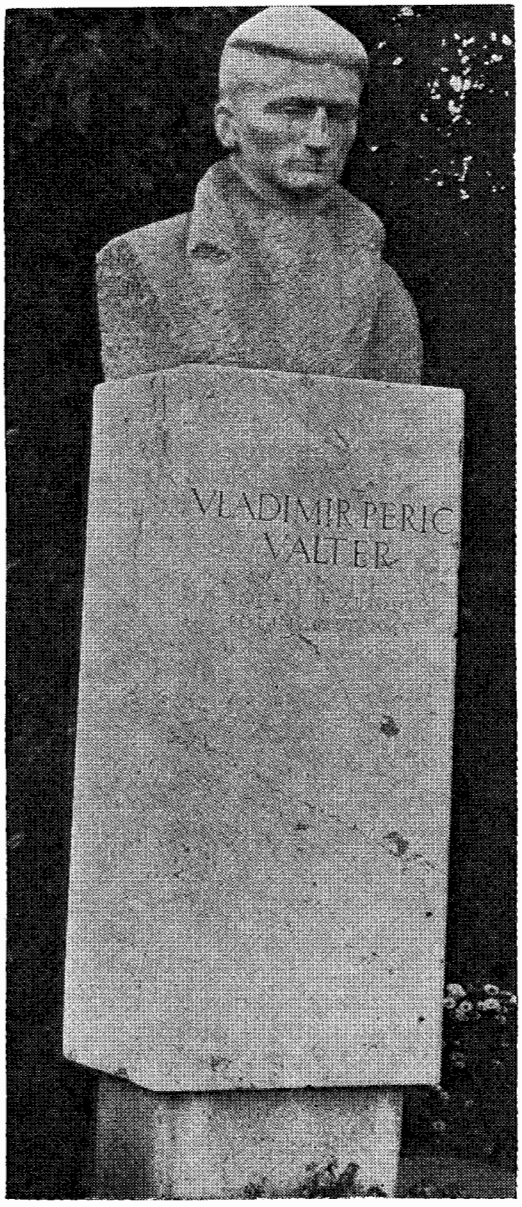

Bista narodnog heroja Vladimira Perića ispred zgrade Direkcije EDP »Vladimir Perić-Valter«, Sarajevo, Gundulićeva 62

Ispred lijevog krila zgrade, na masivnom betonskom, bijelo patiniranom postamentu (v. 130, d. 49. š. 37 cm) postavljeno je poprsje narodnog heroja Vladimira Perića Valtera (Prijepolje, 1919 — Sarajevo, 1945), rad sarajevskog kipara Predraga Furtule. Bista je rađena u domaćem granitu, interpretirana na realistički način.

Objekat je dobro situiran, u lijepo uređenom parkovskom prostoru i sa mogućnošću lakog prilaza.

2. U auli Osnovne škole »Džavid Haverić« na Vratniku, Ulica Alekse Šantića broj 4

Bista narodnog heroja Džavida Haverića izrađena je u gipsu patiniranom bronzom i crvenom bojom. Autor je Hajrudin Lojo, nastavnik likovnog vaspitanja u istoj instituciji.

3. U holu prvog sprata Željezničko-transportnog preduzeća Sarajevo, Omladinska ulica broj 2

U realističkom maniru, u bronzi je izvedena glava istaknutog revolucionara i političkog radnika Ivana Krndelja (1881—1941), djelo nepoznatog autora. Skulptura je postavljena na konzoli od jablaničkog granita.

Objekat djeluje skromno i nenametljivo, a takav je i njegov aranžman.

4. U holu prvog sprata zgrade Izvršnog vijeća SR Bosne i Hercegovine, Omladinska ulica broj 3

Na konzoli od jablaničkog granita postavljeno je bronzano poprsje istaknutog političkog radnika i revolucionara Hasana Brkića (Livno, 1913 — Sarajevo, 1965), djelo skulptora Petra Krstića. Signature nema. Portret sadrži realistički koncept.

5. Na fasadi Studentskog doma »Mladen Stojanović«, Radićeva ulica broj 4 a

Na podlozi od bijelog mramora (v. 50, d. 40 cm), u bronzi je izlivena glava narodnog heroja dra Mladena Stojanovića. Plaketu je postavio sarajevski Univerzitet u okviru proslave četrdesetogodišnjice Komunističke partije Jugoslavije i SKOJ-a.

6. U holu Studentskog doma »Mladen Stojanović«, Radićeva ulica broj 4 a

Skulptorski je interpretirano i u bronzi izvedeno poprsje (v. 60, d. 52 cm) zaslužnog revolucionara i opjevanog junaka s Kozare, narodnog heroja dra Mladena Stojanovića. Portret je uspjela likovna realizacija mlađeg muškarca obučenog u partizanski koporan, bez kape na glavi. Bistu je najvjerovatnije radio brat portretisanog heroja — istaknuti jugoslavenski kipar Sreten Stojanović.

7. Na unutrašnjem stubištu zgrade Narodne banke Jugoslavije, M. Tita ulica broj 25

Na realistički način, u bronzi je izvedena glava narodnog heroja Vladimira Perića Valtera. Skulptura je postavljena ispod spomen-ploče koja je posvećena istoj ličnosti, a počiva na postamentu od bijelog mramora (v. 120, odnosno 125 cm) oblikovanom u formi stuba.

Objekat djeluje skromno i nenametljivo, i u osnovi ispunjava svoj društveni zadatak.

Bista književnika Petra Kočića u Velikom parku, Sarajevo

8—13. U parkovskom prostoru na potezu od Ulice Save Kovačevića i Higijenskog zavoda do zgrade novinskog preduzeća »Oslobođenje« u M. Tita ulici broj 13

U centru naselja, u zelenilu tri gradska parka ukomponovano je šest bronzanih poprsja javnih, kulturnih i političkih radnika i revolucionara zaslužnih za ovo republičko područje i grad na obalama Miljacke. To su biste: Hasana Kikića, Petra Kočića, Silvija Strahimira Kranjčevića, dra Jo-

Bista revolucionara i slikara Danijela Ozme u Gradskom parku, Sarajevo

vana Kršića, Danijela Ozme i Save Skarića Zembilja. Svi portreti su rađeni u realističkom maniru, ali su njihovi umjetnički rezultati međusobno različiti. Postavljeni su na masivne postamente građene od grubo tesanog jablaničkog granita, oblikovane na način jednostavnih stubova četvrtaste osnove. Izuzetak čini postamenat za bistu Save Skarića Zembilja koji ima formu obrnute prikraćene piramide.

14. U dvorišnom prostoru ispred zgrade Doma zdravlja »Omer Maslić«, Bihaćka ulica bb.

U realističkom maniru dato je en face poprsje narodnog heroja Omera Maslića (1913—1942), postavljeno na granitni postamenat (v. 120, d. 30, š. 30 cm) oblikovan u formi stuba. Bronzani odliv nije pun već ima samo prednju stranu, te je očigledno da je bio sračunat na postavljanje ispred zida ili nekog drugog zatvorenog pozađa. Autor i vrijeme nastanka skulpture nisu poznati, ali se na bazi formalnih karakteristika djela ono može pripisati Petru Krstiću, vajaru iz Sarajeva.

15. U dvorišnom prostoru Osnovne škole »Ivan Goran Kovačić«, Hrasno, Oštreljska 22

Na kaldrmi od bijelih kamenih oblutaka, u vrtu škole situirano je bronzano poprsje narodnog heroja Ivana Gorana Kovačića, rad vajara Bepa Kostovića, nastao 1965. godine. U en face položaju interpretiran je portret mladića kudrave kose, obučenog u kratki sako i košulju s kravatom. Bista je položena na postament od bračkog kamena, oblikovan u formi jednostavnog stuba (v. 140, d. 40, š. 30 cm).

16. U krugu Željezničko-transportnog preduzeća Sarajevo, ispred zgrade Sekcije za pružna postrojenja, Braće Vujičića 11

Na postamentu od jablaničkog granita, oblikovanom u formi obrnute piramide (v. 125 cm), postavljeno je poprsje narodnog heroja Avde Hodžića. Nije poznato ko je i kada radio ovaj portret mladića obučenog u kratki sako sa široko otvorenom kragnom, koji prožima neka epska heroika i dorska tvrdoća, izraz pun odlučnosti i čelične volje. Lociran je ispred zgrade, s licem okrenutim na ulicu.

17—21. U krugu Fabrike transportnih sredstava i mašina »Vaso Miskin Crni«, Živka Jošila ulica broj 2

Bronzane biste narodnih heroja Mustafe Dovadžije, Jusufa Đonlića, Omera Maslića, Branka Milutinovića Obrena i Vase Miskina Crnog,

djelo skulptora Petra Krstića iz Sarajeva, nastale u 1959. godini, postavljene su na postamentima od bijelog bračkog kamena koji imaju oblik jednostavnog stuba (v. 120, d. 30, š. 30 cm). Tretman realistički ali bez dublje psihološke karakterizacije i sa tendencom dobivanja što veće vanjske sličnosti portretisanih. Skulpture su odljevene samo prednjom stranom.

22. U dvorišnom prostoru Osnovne škole »Boriša Kovačević«, Lenjinova ulica broj 14

Na manjoj kvadratičnoj ploči (v. 5, d. 70,5, š. 49,5 cm) od bračkog kamena stoji kraći stub građen od istog materijala (v. 102, d. 50, š. 30 cm) na kome je postavljena bronzana bista narodnog heroja Boriše Kovačevića (1908—1943).

Prikazano je poprsje mlađeg muškarca obučenog u kratki sako i košulju s kravatom. Ima koštunjavo lice s niskom kosom i istaknutim zaliscima. Glava mu je ulijevo pokrenuta.

Autor djela je amater-vajar Savo Bjelošević iz Sarajeva (sign. na desnoj bočnoj strani »Bjelošević Savo«).

23. Ispred zgrade Doma društvenih organizacija »Vraca«, Zagrebačka ulica broj 80

Na četvrtastoj ploči (v. 15, d. 69, š. 50 cm) od bijelog kristaličnog mramora stoji postamenat-stub (v. 101, d. 50, š. 30 cm) građen od istog materijala, na kome je postavljena bronzana bista narodnog heroja Alekse R. Bojovića Brke (Kasindo, 1906 — od Vlašića prema Prozoru, 1943).

U koporanu stare jugoslovenske vojske, s krutom, uz vrat čvrsto zatvorenom kragnom i titovkom na glavi, skulptorski je izvedeno poprsje sredovječnog muškarca, prikazanog u en face položaju, s karakteristično naglašenim brkovima, te jako u stranu izbačenim ušima. Autor je amater-vajar Savo Bjelošević iz Sarajeva (signatura »B. Savo«, na lijevoj bočnoj strani).

Tretman naturalistički. Rad nastao po fotografiji i izveden u nastojanju za dobivanjem što potpunije sličnosti u fizionomiji, čak do stepena fotografske uvjerljivosti.

24. Na trgu ispred zgrade Skupštine grada Sarajeva

Na osnovu javnog jugoslovenskog konkursa koji je raspisao Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine, na jednom od najljepših slobodnih prostora u centru grada realizovan je prvonagrađeni rad čiji su autori mladi novosadski umjetnici, skulptor Denković i arhitekt Kiridžić. Prema njihovom rješenju izveden je skulpturalno-arhitektonski ansambl kojim se evocira uspomena na jednu od najistaknutijih ličnosti istorije radničkog pokreta jugoslovenskih naroda, zaslužnog revolucionara i organizacionog sekretara CK KPJ — Đuru Đakovića (Brodska Varoš, 1886 — Sveti Duh, Slovenija, 1929).

Na sjecištu nekoliko širih, kamenim klesancima pokrivenih staza, koje se stiču sa više strana, iz raznih pravaca, formirano je, negdje u drugoj polovini ovog kvadratičnog prostora prostrano polje usred kojega je okrugla ploča oko koje se koncentrično nižu pojasevi kamenog pločnika. Linije staza su neravne i povijajući se sugerišu živost kompozicije koja je obogaćena sa nekoliko zasebno organizovanih kružnih »odmorišta«. Ivice osnovnih staza omeđava niži zid (vis. 40 cm) pravljen od klesanaca domaćeg vapnenca, da bi na toj visini onda bio nasut zemljani sloj za uzgoj cvjetnih i zelenih nasada. Nešto naprijed situirana je centralna vrijednost ansambla — oko 4 m visok monolitni kameni stub (bijeli prilepski ? mramor), koji daje samo opštu naznaku figure čovjeka. Glava portretisanog data je u kosom položaju i kao da je »polegla« na visoko uzdignute okovratnike »kaputa«. U dijelu oko ovog centralnog monumenta, od stijena bijelog mramora organizovano je nekoliko zdenaca neobičnih formalnih karakteristika, isječenih nepravilno vođenim brazdama i usjeklinama, s kaldrmama ispred njih. Otok vode regulisan je podzemnim kanalima, a na dijelu Koševskog potoka izgrađen je i širi betonski most ravne linije.

Svečano otkrivanje spomenika izvršeno je 27. aprila 1973. godine.

25. U dvorišnom prostoru Osnovne škole »Petar Dokić«, Ulica Palmira Toljatija broj 33

Na kamenom pločniku, tačno u osi prema ulazu u zgradu, postavljen je monolitni postamenat-stub (v. 105, d. 35,5, š. 25,5 cm) od bijelog vapnenca s bronzanom bistom (v. 56 cm) narodnog heroja Petra I. Dokića (Velja Međa kod Trebinja, 1917 — Turija kod Tuzle, 1942).

Skulptorski je interpretirano poprsje mladića dopadljivih crta lica, obučenog u jednostavnu košulju široko otvorenu na prsima. Glava i lice, koje karakterišu kovrdžava kosa i ravan nos, su u en face položaju. Izraz smiren i ozbiljan. Autor djela je sarajevski skulptor Predrag Furtula (sign. na desnoj strani, naprijed »F. P.«). Obilježje je otkriveno 1973. godine.

26. U holu Doma zdravlja »Rava Janković«, Ilidža, M. Mehmedbašića ulica broj 7

U bronzi je izvedeno poprsje narodnog heroja Ravijojle — Rave Janković koja je prikazana kao mlada žena naglašenih, dosta oštrih crta lica. Autor skulpture je vajar M. Lazarević (signatura »M. Lazarević«, ćir.), dok je odliv u bronzi sačinjen u majstorskoj radionici Josipa Kirna, u Sarajevu (gravura na desnoj bočnoj strani).

27. U dvorišnom prostoru Osnovne škole »Moša Pijade«, Vogošća, Moše Pijade ulica broj 35

Bronzani portret istaknutog revolucionara, narodnog heroja Moše Pijade izveden je u obliku niskog poprsja i postavljen na šestougaoni cementni postamenat-stub, koji počiva na plitkoj pačetvorinastoj kamenoj bazi. Prostor u kome se nalazi spomenik lijepo je organizovana cvjetna parkovska površina.

1. Ispred zgrade Narodne banke, na raskršću ulica M. Tita i Vase Miskina Crnog.

Prve godine po oslobođenju grada na ovom mjestu organizovan je reprezentativniji spomen-obelisk s tekstom koji evocira uspomenu na dan oslobođenja Sarajeva od fašističkog ropstva — 6. april 1945. godine. Objekat je većih dimenzija i sastoji se od građevnog monumenta s galerijom gore i nišom naprijed. Na zidu niše ugraviran je tekst prigodne posvete. Ispred, na tlu je lovorov vijenac. U vrijeme državnih praznika i drugih značajnijih društveno-političkih manifestacija, te na dan 7. aprila, na ovom mjestu se pali spomen-vatra i polažu vijenci i cvijeće.

2. U selu Reljevo, uz desnu obalu rijeke Bosne, 12 km od centra grada

U najneposrednijoj blizini novoizgrađenog betonskog mosta, koji objekat ima također spomeničko značenje i građen je s takvom namjenom, organizovan je manji plato — humak nepravilnog oblika, omeđen zidom i podzidan stijenama krečnjaka. U središtu platoa, na trostranom užem stubu (v. 60, d. strane 20 cm) od sivog granita, izgrađen je trobridi obelisk (v. 100, d. strane 50 cm), od bračkog kamena, na čije su dvije strane, tehnikom pliće gravure, izvedena dva posve identična teksta, kojim se evocira uspomena na herojski podvig boraca Prve proleterske brigade NOVJ-e, kada su, u noći od 27. na 28. januara 1942. godine, po dubokom snijegu i po temperaturi od —32° C, uspjeli da, tako reći, ispred očiju do zuba naoružanih, brojno neuporedivo jačih snaga neprijatelja, pređu preko trošnog drvenog mosta u znamenitoj operaciji poznatoj pod imenom »Igmanski marš«.

Obilježje je, u okviru programa proslave tridesetogodišnjice početka narodnooslobodilačkog rata, podigao Savez boraca NOR-a Općine Novo Sarajevo, 25. oktobra 1971. godine.

3. Ispred Aerodroma u Rajlovcu

Objekat je situiran na ravnom terenu, oko 50 m od ulaza u vojni krug, desno od željezničke pruge Sarajevo—Zenica.

Na trostepenom osnovu od ružičastog betona (v. 48 cm), od istog materijala izgrađen je obelisk koji se sastoji od kvadra — ploče (v. 110, d. 165, š. 14,5 cm), na koji se, lijevo, nadovezuje stub (v. cca 400 cm, d. 20, š. 30 cm) u završnom dijelu oblikovan u formi vaze za cvijeće. Na prednjoj strani kvadra pričvršćena je ploča (v. 79, d. 60 cm) od jablaničkog granita s ugraviranim tekstom prigodne naravi kojim se evocira sjećanje na »borbe partizanskih četa i odreda ovoga kraja«, kao i uspješan napad boraca Prve krajiške brigade NOVJ-e na Aerodrom, izveden noću 10. augusta 1943. godine, u kojoj su prilici uništena 34 neprijateljska aviona. U okviru proslave četrdesetogodišnjice osnivanja KPJ, obilježje je, 4. jula 1959, podigao narod ovog kraja.

Spomenik i njegova neposredna blizina uokvireni su nižom, plavosivo obojenom šipkastom željeznom ogradom. Obilježje je inače lako pristupno, brzo uočljivo i vidljivo, ali pristupna staza do njeg još nije organizovana.

4. U krugu Aerodroma u Rajlovcu

U osi staze koja od ulazne kapije vodi u krug kasarne postavljeno je originalno krilo jednog od aviona koji su sudjelovali u akcijama vođenim sa ovog Aerodroma, a koje je, u vremenu od 10. do 15. maja 1945. godine, izvodila grupa jurišnog puka dejstvujući protiv domaćih kvislinga — ustaša i četnika. Krilo je usađeno u četvrtasti kameni osnov (v. 47, d. 210, š. 105 cm) i evocira sjećanje na te događaje.

5. U krugu Fabrike transportnih sredstava i mašina »Vaso Miskin Crni«, Ulica Živka Jošila broj 2

Objekat je, 15. aprila 1961. godine, podigao kolektiv Željezničke radione »Vaso Miskin Crni« u znak sjećanja i zahvalnosti na svoje drugove — pale borce narodnooslobodilačke vojske i žrtve fašističkog terora, 1941—1945. godine. Monument, građen od jedne vrste mekog kamena, sličnog bijelom mramoru, počiva na kvadru (v. 25, d. 200, š. 100 cm) od istog materijala. Koncipiran je u formi oko 8 m visokog trostranog stuba koji se od dna prema gore postupno proširuje da bi u konačnom svom obliku poprimio formu obrnute, jako izdužene piramide. Na vrhu je ogromna, u bronzi izlivena plamena baklja; na stranama spomenika ugravirana imena palih radnika — na prednjoj strani boraca NOVJ-e, na ostale dvije žrtava fašističkog terora. Imena su nizana u vertikalnom slijedu, jedno ispod drugog.

Formalno, objekat zadovoljava. Visok je i skladno proporcionisan, lijepo uklopljen u parkovsku površinu. Problem je, međutim, tehničke naravi. Naime, materijal u kojemu je sačinjeno obilježje nije podesan za gravuru slova pa se ona brzo troše i već su, u dobrom dijelu, slabo ili jedva čitljiva. Osobito prednja strana koja je, usljed slivanja kišnice s bronzane buktinje, već jako rastočena i isplakana.

6. U Stanjevcu, oko 2 km udaljenom zaseoku od Rakovice

Obilježje je izgrađeno na prostoru gdje je, 10. augusta 1943. godine, Prva krajiška brigada proslavila uspješan napad na neprijateljski aerodrom u Rajlovcu u kojoj su prilici spaljena 34 aviona. Spomenik je, u okviru programa proslave četrdesetogodišnjice osnivanja KPJ i SKOJ-a, 17. maja 1959, podigao narod ovog kraja.

Radi se o jednostavnom kamenom kvadru (v, 163, d. 111, š. 50 cm), podignutom na četvrtastoj betonskoj ploči (v. 12, d. 170, š. 135 cm), na čijoj je prednjoj strani ugrađena granitna tabla (v. 77, d. 44 cm) s ugraviranim natpisom. Na vrhu je manja petokraka, crveno obojena zvijezda, uokolo pletena metalna ograda.

Objekat je lociran na manjem brežuljčiću unutar sela, na mjestu zvanom Raskršće, i stoji nezaklonjen na otvorenom prostoru. Sve je jednostavno i skromno na njemu, bez bilo kakvih suvišnosti i slučajnosti.

7. Na Gubavcu, oko 4 km udaljenom lokalitetu od Ilidže, desetak metara lijevo od asfaltne ceste Sarajevo—Kiseljak

Radi se o jednostavnom granitnom bloku (v. 122, d. 60, š. 25 cm) isklesanom u formi stuba i poliranom s prednje strane. Postavljen je na tek nešto širu granitnu bazu, u podnožju visokog brijega. Obelisk je situiran na putu kojim je, 27. januara 1942. godine, prošla Prva proleterska brigada u svom istorijskom »Igmanskom maršu«. Podigao ga je Savez boraca NOR-a Ilidža, ali nije naznačeno kada.

8. Na Vrelu Bosne, desno od asfaltne ceste prema Blažuju

Objekat je posvećen uspomeni na 27. januar 1942. godine — dan kada je na ovom pravcu Prva proleterska NOU brigada organizovala znameniti, dvadesettročasovni marš linijom Jošanica — Sarajevsko polje — Ilidža — Igman — Presjenica. Obilježje je, 22. decembra 1951, postavio Savez boraca NOR-a Ilidža.

Radi se o jednostavnoj, rustično klesanoj granitnoj stijeni nepravilnog oblika (v. 150—200, d. 180, š. 60 cm), postavljenoj na nižu granitnu bazu (v. 30, d. 285, š. 80 cm). Po sredini stijene-obeliska naprijed je oklesano ravno polje na kome je ugraviran duži natpis, a poviše njega ucrtane konture puške i petokrake zvijezde. U zatvorenoj, povijenoj liniji, prostor ispred spomenika je ograđen jednoredom kamenih stijena, zasađen cvjetnim nasadom i grmolikim zimzelenim drvećem.

Obilježje je posve jednostavno i djeluje skromno i prijatno. Dobro je locirano, lako dostupno i uočljivo i pored toga što je ponešto zaklonjeno zelenilom i uvučeno prema šumici, izvan ravni ceste. Tekst, mada nešto duži, čitak je i dobro koncipiran.

9. U selu Nemanjići

Mjesne organizacije Saveza udruženja boraca NOR-a i Socijalističkog saveza radnog naroda Hreše i Vratnika organizovale su, 1967. godine, akciju da u selu Nemanjići, pored javne, nešto ranije izgrađene česme, podignu jedan kameni kvadar-obelisk s ugrađenom granitnom pločom na kojoj bi, uz osnovnu informaciju i evokaciju događaja, bila upisana imena 41 žitelja ovog naselja koji su, 20. novembra 1941. godine, bili žrtve svirepog fašističkog zločina. Zamišljeno je da taj objekat bude skromnih dimenzija.

Bez autopsije. Podaci prema službenoj prepisci Skupštine opštine Centar Sarajevo — Odjeljenje za zdravlje i socijalno osiguranje.

Grobnice i kosturnice

1. Na tjemenu zelene padine, u velikom Gradskom parku, centar naselja

Ansambl u svom donjem dijelu ima širi kameni plato s grobnicom, koja je, u stvari, obična zemljana humka (d. 400, š. 230 cm) s kamenim santračem (v. 15 cm). Odatle se, preko kraćeg stubišta,

prilazi na drugu, manju zaravan, sa dvije strane ograđenu nižim zidom (v. 45, š. 50 cm). Na pročelju tog gornjeg platoa, u zidu naprijed, ugrađene su četvrtaste ploče (v. 64, d. 40, š. 7 cm) s upisanim imenima narodnih heroja: Boriše Kovačevića, Slobodana Principa Selje, Pavla Goranina Ilije, Mahmuta Bušatlije, Vladimira Perića Valtera, Miljenka Cvitkovića, Radojke Lakić i Ahmeta Fetahagića, poginulih u narodno-oslobodilačkom ratu, 1941—1945. godine. Iznad gore, na četvrtastoj bazi (v. 14, d. 175, š. 184 cm) od jablaničkog granita je ploča-obelisk (v. 94, d. 122, š. 29), napravljen od istog materijala, na čijoj je prednjoj strani, posrebrenim pismenima, izvedena opšta evokacija. Nije naznačeno ko je i kada podigao ovaj ansambl, koji često služi za odmor građana, posebno omladine, kao njihovo omiljeno sastajalište.

2. U selu Vrana, iznad Hreše

Na jednoj uzvišici, odmah poviše sela izgrađena je skupna grobnica u kojoj su sahranjene kosti izvjesnog broja palih boraca VI istočno-bosanske proleterske brigade. Nad grobnicom je obelisk visok 6 m, uokolo ograda od plinskih cijevi.

Bez autopsije. Podaci prema informacijama Opštinskog odbora Saveza boraca NOR-a Centar — Sarajevo.

3. Na njivi Veljka Vasića, u predjelu Gradac, područje Dvor, Reljevo

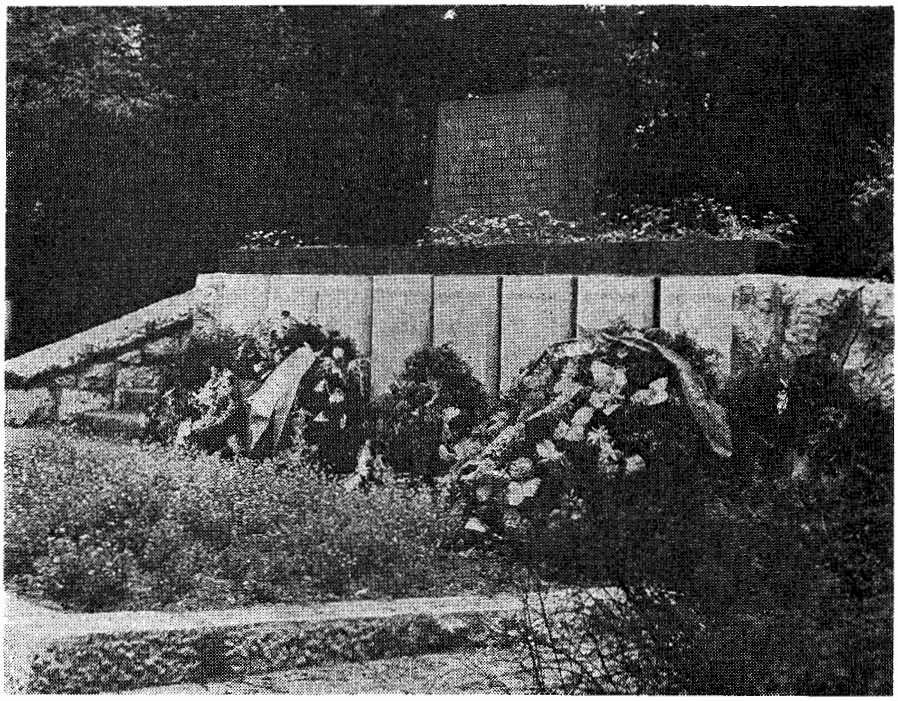

Spomen-kosturnica osam narodnih heroja u Velikom gradskom parku, Sarajevo

U grobnici su sahranjene kosti oko tri stotine ljudi, odraslih i djece, žitelja okolnih sela Sarajevskog polja, koje su, 7. septembra 1491. godine, pobili fašistički zločinci. Podigao ju je Savez boraca NOR-a opštine Rajlovac, 5. septembra 1954. godine.

U središtu čtvrtaste zemljišne parcele, koja je s donje, duže strane, omeđena 38 cm visokim betonskim podzidom, iskopana je grobna raka uokvirena niskim travnatim busenjem i po sredini zasađena rijetkim cvijećem. Pozadi je betonski obelisk u formi zida (v. 145, d. 195, š. 33 cm) na lijevoj strani transformiran u stub na kojemu je plastično izbočena metalna, crveno obojena petokraka zvijezda. Desno je ugrađena ploča (v. 61, d. 80 cm) od jablaničkog granita s ugraviranim tekstom. Uokolo grobnice je mrežasta metalna ograda s vratnicama na istočnoj strani. U tri ugla zasađeno je po jedno zimzeleno stablo.

4. U blizini Osnovne škole u selu Dobroševići, desno od puta Reljevo—Bioča

To je dosta uprošćeno građevno zdanje s rakom u kojoj su pokopane kosti devetnaest palih boraca NOR-a ovog kraja. Grobnica je opervažena jednostavnim betonskim okvirom i odozgo, po sredini, nasuta zemljom na kojoj je cvjetni nasad. U dnu je piramidalni obelisk (v. 182, bez postamenta 152, š. 28, d. 64 cm) s metalnom petokrakom zvijezdom na vrhu. Na prednjoj njegovoj strani pričvršćena je ploča (v. 80, d. 40 cm) od jablaničkog granita sa ugraviranim natpisom, uokolo je 80 cm visoka cjevasta metalna ograda. Objekat je dobro lociran i zato brzo uočljiv i lako pristupan.

Spomenik je, 4. jula 1959. godine, podigla osnovna organizacija Saveza boraca NOR-t sela Dobroševići.

5. U Šamin-Gaju, oko 10 km udaljenom lokalitetu od Ilidže, lijevo od asfaltnog druma Sarajevo—Kiseljak

Objekat, četvrtasto kameno zdanje (v. 40, d. 300, š. 200 cm) u kojemu su sahranjene kosti trinaest palih boraca IX krajiške brigade, situiran je u ravnom, dolinskom pejzažu. U dnu središnjeg njegovog dijela je kvadratičan obelisk (v. 190, d. 150, š. 50 cm) s crvenom, od betona građenom petokrakom zvijezdom na vrhu, te velikom (v. 110, d. 65) granitnom pločom s ugraviranim pismenima teksta, na prednjoj strani. Uokolo je niska, zelenkastomodrikasta drvena ograda. Obilježje je, 27. jula 1953, podigao Opštinski odbor Saveza boraca NOR-a Ilidža.

Grobnica predstavlja rustičnu zidarsku tvorevinu jednostavnog građevnog koncepta (forma širokog zida) i dobro je locirana, zato lako dostupna i veoma uočljiva sa susjedne, inače vrlo frekventirane saobraćajnice.

6. U naselju Kasindo

Na ovećem brežuljku, lijevo od ceste koja iz sela vodi u lječilište, izgrađena je kosturnica u kojoj su pokopani posmrtni ostaci trideset i pet boraca ovog kraja palih u narodnooslobodilačkom ratu,

među ostalim i kosti narodnih heroja Alekse Bojovića Brke i Dušana Pajića — Dašića. Podigao ju je narod Kasindola i okoline, 27. jula 1955. godine.

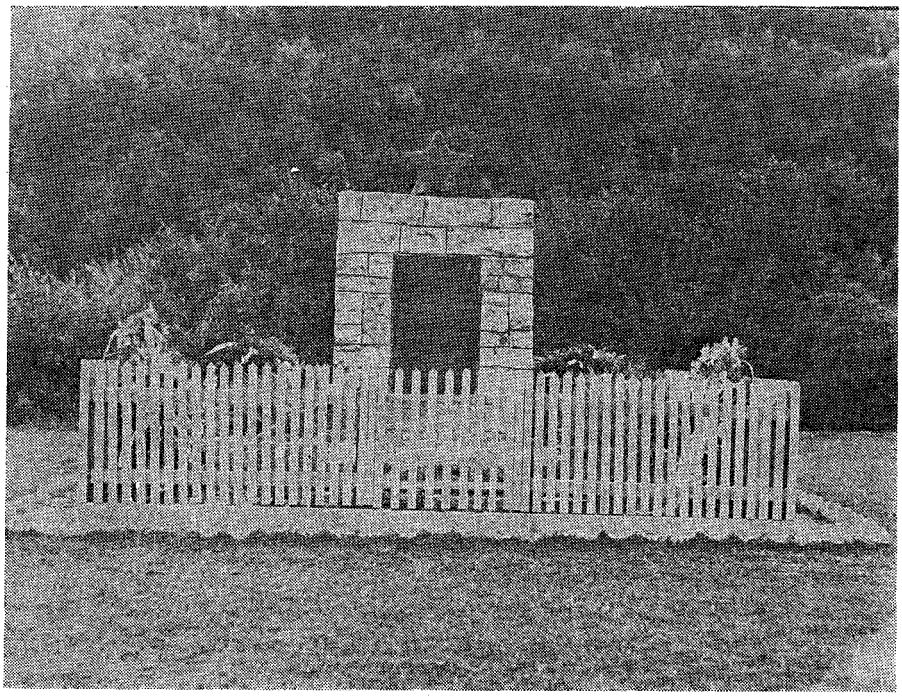

Spomen-grobnica palih boraca NOBJ u Šamin-Gaju, opština Ilidža

Gornja površina brijega posuta je kamenim šljunkom, da bi se u središnjem dijelu, po dužini, odvojila četvrtasta zabetonirana ploha (d. 11, š. 8,5 m) u čijem je desnom kraju izgrađena kostrunica sa skulpturalnim monumentom. Radi se, u stvari, o tri metra viskoj statui borca u pokretu, koji je jednu ruku podigao put neba, a u drugoj drži mašinku. Na kvadru lijevo ugrađena je granitna ploča (v. 75, d. 160 cm) sa ugraviranom, bronzom patiniranom prigodnom posvetom i imenima svih trideset i pet ovdje sahranjenih boraca. U južnom dijelu zida je betonska česma koja služi za svakodnevne potrebe mještana. Prostor uokolo je dobrim dijelom ukrašen cvjetnom vegetacijom, a tu su i klupe za odmor posjetilaca.

Živo pokrenuta figura borca, koja je očigledno simbol poziva na ustanak, iako nešto tvrdo modelirana, skulptorski je, manje — više, dobro riješena, korektna u pogledu na anatomski tretman, iako s nešto više patosa u izrazu lica i ponešto, gledajući s daljeg odstojanja, njihajućim stavom. I tekst je dosta dobro sročen, a pristup organizovan sa dvije strane — s juga sistemom stubišta, sa zapada dugom stazom.

7. U parkovskom prostoru Ilidže, s lijeve strane asfaltnog druma Ilidža — Vrelo Bosne

Ovaj reprezentativniji monument, djelo sarajevskog vajara Petra Krstića, uključio je u svom rješenju savremeniji umjetnički koncept. Osnovu spomenika čini veliki plato izvana optočen pločama bijelog mramora, koji počiva na nešto užem postolju od jablaničkog granita. U lijevom gornjem uglu platoa, naprijed, položen je kvadar kosturnice u kojoj su sahranjeni posmrtni ostaci neutvrđenog broja palih boraca NOVJ-e. U dnu, desno je visoki kvadar od poliranog jablaničkog granita na čijoj je prednjoj strani prigrađen reljefni pano od bijelog mramora koji ilustruje scene narodnooslobodilačkog rata u jako stilizovanim i pokrenutim oblicima dobivenim perforacijom debele mramorne ploče. Na ovaj način stvorena je dekorativna površina vrlo slikovitog dojma (igra svjetla i sjene ili bijelo na crnom), pa se, u cjelini uzev, objekat može smatrati dosta uspjelim likovnim i prostornim rješenjem.

Spomenik je, 27. jula 1961. godine, podigao Savez boraca NOR-a Ilidža.

Pristup obilježju organizovan je širokom kamenom stazom koja polazi s ceste a završava mramornim stepenicama na samom objektu. Okolne pejzažne površine, naprijed i uz ivice staza, urešene su cvjetnim zelenilom.

8. U kompleksu Bešlijino brdo, lokalitet Glavice, Vogošća

Na tjemenu zelenog brežuljka spomenički je organizovan prostran zemljišni kompleks. Nad rakom, u kojoj su sahranjeni posmrtni ostaci 62 pala borca narodnooslobodilačke vojske, posve slobodno, u formi dviju manjih izbrežina, napravljena je zemljana humka, preko koje su položene tri bijele betonske grede na kojima su upisana imena sahranjenih boraca. Nekoliko metara odatle, na vrhu brijega, od istog materijala (bijeli beton) izgrađen je monumentalan skulpturalni obelisk, oblikovan kao osmerostrano tijelo uzdužnog smjera, blago zaobljenih uglova. Ta ogromna masa počiva na tri snažna trobrida stuba od kojih se, niz padinu brijega, u tri kraka grana po jedno dugo »rebro« u funkciji kontrafora. Na prednjoj i zadnjoj strani obeliska, u dubini tijela, u tehnici kovanog bakra, izvedeni su krupniji simboli jako stilizovanih petokrakih zvijezda, dok su na dvije uže, bočne strane, utisnute, također u tehnici kovanog bakra rađene, po jedna velika ploča — »tepsija«, na čijim su površinama, tehnikom iskucavanja, u široj kružnoj kompoziciji izvedeni frizovi figura, a u središtima geometrijski ornamenti. Na zidovima obje glavne strane spomenika slobodno su raspoređene, u plitkom reljefu rađene, razne simbolične oznake i grupe simbola (rozete, lunarno-solarni znaci...), a tu su i plastično izvedene skupine krugova, te sedam figuralnih kompozicija inspirisanih događajima NOR-a (zločini fašista, nošenje ranjenika, kolo, i slično).

Imena palih junaka, grupisana prema godinama njihovog stupanja u narodnooslobodilačku vojsku (piše: »Borci iz 1941. godine«; »Borci iz 1943. godine«; »Borci iz 1944. godine« i »Borci iz 1945 godine«) ugravirana su na gornjim stranicama betonskih greda. Podaci sadrže: ime, očevo ime, prezime, godine rođenja i smrti, te naziv jedinice NOVJ-e kojoj su pripadali.

Okolni prostor je parkovski organizovan i uredno se održava. Izgrađene su lijepe pristupne staze i stubišta, zatim ophodne, šljunkom nasute komunikacije, te klupe za odmor i razgledanje spomenika.

Na prednjoj strani obeliska, na glavnoj plohi lijevo gore, upisana je jedna Njegoševa misao, a ispod nje navod »Narod ovog kraja«. Ansambl je dovršen i za javnost otvoren 27. jula 1969. godine. Autori su vajar Petar Krstić i dipl. ing. arh. Zlatko Ugljen, oba iz Sarajeva.

Groblja i grobni ansambli

1. U području Koševo, na prostoru između ulica Stjepana Tomića i Hasana Brkića

Na već znatno proširenoj zemljišnoj parceli, u kojoj su se ranije nalazila konfesionalna grobišta čiji su ostaci i danas prisutni, od oslobođenja grada do otvaranja savremeno uređenog grobnog kompleksa u Barama, ovdje su vršena ukapanja istaknutijih i zaslužnih društveno-političkih radnika, revolucionara i svih aktivista NOP-a — poginulih boraca narodnooslobodilačkog rata i žrtava fašističkog terora, odnosno građana umrlih u poslijeratno doba. Zato je teško odrediti status ove nekropole i dati joj odgovarajući naziv .

Kroz čitavu deceniju-dvije, poslije oslobođenja zemlje, na ovom prostoru vršena su ukapanja, istina ne baš velika u opsegu, da bi se vremenom stvorila osnovna skupina grobnica lociranih na dijelu ispod spomenika sa skulpturalnom predstavom figure lava. U pretežnom broju grobnice su organizovane tako da mnoge sadrže formalne odlike konfesionalnih memorijalnih spomenika, s tim što je najveći broj između njih izveden brižno i pedantno, čiste su i urešene cvjetnim i zelenim nasadima. Širok pojas travnatog zelenila koji se prostire uokolo redovito se plijevi i njeguje. Pristup nekropoli, koja je omeđena metalnom šipkastom ogradom, vodi direktno sa asfaltne ceste iz Hasana Brkića ulice.

Zanimljivo je istaći da sve grobnice u ovom kompleksu nisu jednako orijentisane. U pretežnom broju okrenute su na zapad, a tek manjim brojem prema istoku. Također su vidljivi, tu i tamo široko razvaljeni, stari putevi čije trase narušavaju estetsku privlačnost ambijenta.

U posljednje vrijeme grobnice palih boraca NOR-a i žrtava fašističkog terora organizuju se na posve istovjetan način. Preko betonskog osnova postavljaju se bijeli kameni okviri (v. 20, š. 15 cm), a nad uzglavnim dijelom svake grobnice masivna ploča od bijelog hrešanskog vapnenca (d. cca 70, š. cca 60 cm) sa ugraviranim podacima o palim junacima. Poviše teksta je gravura crvene petokrake zvijezde.

2. Na Vracima, neposredno uz cestu Sarajevo — Trebević, s lijeve strane puta

U sastavu ove nekrepole egzistira pet objekata: grobnica Džavida Haverića, sekretara partijske ćelije kožarskih radnika, grob Josipa Sigmunda, spomen-obilježje podignuto na mjestu gdje je strijeljana narodni heroj Radojka Lakić, grobnica braće Reufa i Hidajeta Galijaševića i skupna grobnica dvadeset građana Sarajeva strijeljanih na ovom prostoru 1. augusta 1941. godine.

Svaki od navedenih objekata ima osobeni koncept izrade koji formalno ne prelazi konvencionalna rješenja spomenika ove vrste u nošj sredini, niti pokazuje bilo kakvu promjenu u odnosu na postojeću praksu u podizanju memorijalnih spomen-obilježja Zbog tog su nepotrebne njihove posebne analize i opisi.

Lokacija groblja je dobro izabrana jer ono leži na dominantnijem brežuljku, u lijepom i slikovitom pejzažu, koji je pošteđen od gradske vreve, a da, s druge strane, nije ostao i bez vizuelne komunikacije s gradom. Mjesto je lako pristupačno i dobro pripremljeno za razgledanje, iako bez klupa za odmor. Zeleni pejzaž i lisnata vegetacija, te raznoliki svjetni nasadi, čine ovaj prostor zdravim i prijatnim. Režim održavanja grobnica u dijelu oko spomenika je primjeran, na ostalom prostoru groblje je ponešto zapušteno.

Objekti u izgradnji — planovi, programi i projekti

1. Spomen-obelsik na mjestu ustaškog masakra, u tzv. Berkovića vili, u Ulici Skenderija

Objekat će biti izgrađen na otvorenom prostoru, u najneposrednijoj blizini mjesta gdje je doskora egzistirala tzv. Berkovića vila, u kojoj su ustaški zločinci, predvođeni zloglasnim krvnikom Maksom Luburićem, poslije svirepih mučenja, ubili 23 žitelja grada Sarajeva. Obzirom na broj žrtava i vrstu zločina, koji ima karakter šire ljudske tragedije, a po sadizmu i svireposti prelazi i najbestijalnije zločine počinjene u fašističkim koncentracionim logorima. Ovaj objekat ima isključivo memorijalni karakter i posvećen je oživljavanju uspomene na pale rodoljube, izgrađen u svrhe odavanja pošte njihovim sjenama, kao, dakle, izraz našeg suučešća za njihovu tragičnu sudbinu i zlu kob koja ih je zadesila, te anatemu svakog zločina, koji se više ne smije ponoviti.

Trenutno prostorna situacija mjesta zahtijeva da se programirani objekat gradi na slobodnom zemljištu koje je ostalo ispred zgrade Dječijeg obdaništa i velikog solitera, desno, u neposrednoj blizini ceste. Okolni prostor bi se organizovao na parkovski način uz mogućnost nesmetanog pristupa spomeniku.

U osnovnom konceptu obelisk, formalno, ima simbolično značenje. Zamišljen je kao arhitektonska prostorna kompozicija čiji središnji akcenat čini monolitni kamen koji asocira na stilizovani cvijet sa četiri povijene latice u vrhu, a koje simbolično treba da iskažu pre-

kinut životni put i ugasle živote mučenika. Na prednjoj slobodnoj plohi obeliska stajao bi integralni tekst koji bi informisao javnost o tome šta se dogodilo na ovom mjestu, a na 23 stubića, raspoređena u kružnom prstenu, gdje svaki pojedinačno simbolizuje po jedno palo lice, bili bi ugravirani njihovi biografski podaci (ime, početno slovo očevog imena, prezime, mjesto i godina rođenja, zanimanje), dovoljni za identifikaciju ličnosti. Ovo, naravno, pod pretpostavkom da će takvi podaci moći biti prikupljeni.

Obilježje bi imalo skromne razmjere (3 x 3 m), ali je tako proporcionisano da mora stajati u punom skladu i harmoniji sa svojom okolinom. Za materijal je predložen bijeli krečnjak, koji se u našim klimatskim uslovima najbolje ponaša i dugog je vijeka, uz to prijatno djeluje, posebno u slučaju kada je okružen zelenilom s kojim stvara vedre kontraste.

Integralni tekst je uključio informaciju o događaju i kratku posvetu i treba da bude izveden u tehnici punog reljefa, dok će se podaci o palim žrtvama izvesti tehnikom duboke gravure.

2. Spomen-obelisk na mjestu pogibije narodnog heroja Vladimira Perića Valtera

Objekat će se graditi u najneposrednijoj blizini mjesta gdje je, braneći Sarajevo, na sam dan njegova oslobođenja, 6. aprila 1945, poginuo narodni heroj Vladimir Perić Valter, član Mjesnog komiteta KPJ. Na tom prostoru sada egzistira manji parkovski ansambl, koji se proteže na površini između Brankove i dra Safeta Mujića ulice, te magacinske zgrade bivše Fabrike duhana, pozadi, i samoposluge preduzeća UPI, na Marindvoru, desno. Prema tome, izabrana lokacija opravdana je koliko sa stanovišta isäorije, jer se događaj zbio upravo na tom mjestu, toliko i sa stanovišta funkcionalnosti, jer će se objekat graditi na ravnom tlu, na slobodnoj, ničim nezaklonjenoj površini, okrenut na pravac jedne od najprometnijih saobraćajnica u gradu, pa će zato biti brže uočljiv i lako pristupan.

Obelisk je skromno zdanje, kako u odnosu na dimenzije, tako i prema upotrijebljenom materijalu. Ovo zbog činjenice što se njime želi samo obavijestiti javnost o mjestu pogibije jednog hrabrog čovjeka. I ništa više. Pa ipak, to je mjesto, upravo zbog toga što je tu zla kob stigla ovog revolucionara, ujedno i mjesto žalosti za takvom njegovom sudbinom, tako da će obilježje imati i ponešto memorijalni karakter, te će se na njemu evocirati uspomene na palog junaka i polagati vijenci i svijeće u njegovu slavu. Otuda takav izgled spomenika i njegovo formalno rješenje.

Predviđeno je da obelisk ima čistu arhitektonsku formu (kocka, kubus) racionalnu i ekonomičnu, bez bilo kakvih slučajnosti i suvišnosti, strogo funkcionalnu i organično uklopljenu u okolinu, te da bude izgrađen od bijelog domaćeg vapnenca.

Tekst je informativnog karaktera, kratak, sažet, no ipak tako sročen da sadrži sve što treba javnost da zna o događaju koji se zbio

na ovom mjestu, i kada. On bi bio izveden u tehnici punih slova, na pozadini pitko štokovane površine, u ozbiljnoj kompoziciji, čime će poprimiti karakter trajnosti i klasičnog dostojanstva.

3. Spomen-česma u selu Mrkovići, poviše Sarajeva

Na sredokraći puteva prema selima Barice i Mrkovići, te prema Sarajevu, programirana je izgradnja spomen-česme s obeliskom. Za lokaciju objekta izabrana je blaga, ničim nezakloljena izbrežina na domak sela Mrkovići, jer taj položaj dopušta mogućnost lakog i neposrednog pristupa. Teren sadrži čvrstu kamenu podlogu i ne erodira. Obrastao je niskom, a rijetkom planinskom vegetacijom, čime se otvara mogućnost nesmetanog sagledavanja obilježja sa raznih strana i iz veće udaljenosti, ili obratno — sa mjesta predviđenog za izgradnju spomenika pruža se širok panoramni pogled na udaljene bregove i doline ovog pitoresknog kraja.

Monolitni obelisk, koji ima formu trobridog stuba, gradio bi se od bijelog krečnjaka iz kamenoloma u Hreši, dok će za česmu i zidove »odmorišta« biti korišten domaći lomljenac kamen, za korito hrastovina. Na zidu česme, za koju je zamišljeno da ima odvojeno korito za napoj stoke od česme za piće prolaznika, dok je pranje rublja posve isključeno, a otok vode regulisan podzemnim kanalom, na prednjoj njenoj strani predviđa se upisivanje sažetog integralnog teksta i posvete. Na jednoj strani obeliska biće upisana imena palih boraca NOVJ-e ovog kraja, na drugoj žrtava fašističkog terora.

Objekat podižu Skupština opštine Centar — Sarajevo i narod sela Mrkovići i Barice u znak sjećanja na pale borce NOVJ-e i žrtve fašističkog terora oba naselja.

4. Spomen-bista ispred nove zgrade Osnovne škole »Bane Šurbat«, Zagrebačka ulica

Na osnovu internog konkursa koji je organizovala Skupština opštine Novo Sarajevo, akademski vajar Ibrahim Bjelajac iz Sarajeva kreirao je bistu narodnog heroja Branka — Bane Šurbata (Sarajevo, 1922 — Trovrh kod Foče, 1943), koja će 6. aprila 1974. godine, na dan oslobođenja ovog grada, biti svečano otkrivena.

Na realistički način, skulptorski je interpretirano poprsje mladića ozbiljnog izraza koji prožima snažna unutrašnja napetost. Obučen je u jednostavnu bluzu, bez ikakvih vanjskih oznaka i dodataka. Rađen zanatski korektno i vajarski čisto, portret, koji je djelo očito vrlo nadarenog umjetnika, spada među najuspjelije likovne realizacije ove vrste u Bosni i Hercegovini.

Bista (v. 70, d. 50 cm), izlivena u bronzi, biće postavljena na jednostavan stub — postamenat (v. 130, d. 50 cm) napravljen od bijelog vapnenca iz kamenoloma u Hreši kod Sarajeva.

5. Spomen-bista ispred zgrade Doma društvenih organizacija na Vracama, Zagrebačka ulica broj 80

Umjesto postojeće biste narodnog heroja Alekse — Brke R. Bojovića (vidi registar *Spomen-biste i druga skulpturalna rješenja* br. 23!),

koja je, objektivno, posvemašnji likovni promašaj, te kao takva ne može da vrši onu društvenu funkciju koja joj je namijenjena, Skupština opštine Novo Sarajevo povjerila je akademskom kiparu Petru Jelisiću iz Tuzle da izradi novo poprsje ove istorijske ličnosti. Taj posao je doveden do kraja i u toku 1974. godine, novo rješenje, čiji je autor skulptor Jelisić (signatura na desnoj bočnoj strani »P. Jelisić 74«), biće postavljeno ispred lijeve bočne fasade Doma.

Na realističan način interpretirano je poprsje sredovječnog muškarca, obučenog u vojničku bluzu sa tvrdom, uz vrat podignutom kragnom. Gologlav je i ima karakteristično naglašene, duge brkove. Izraz portretisanog je smiren, suzdržan, i prožima ga snažna unutrašnja napetost. Jednostavno, to je uspjela likovna realizacija rađena po svim pravilima skulptorskog umijeća. Bista je izlivena u bronzi i biće postavljena na odgovarajući stub-postamenat rađen od bijelog domaćeg vapnenca.

6. Spomen-obelisk žrtava fašističkog terora u selu Krivoglavci, Vogošća

Opštinski odbor Saveza udruženja boraca NOR-a inicirao je izgradnju spomenika kojim bi bila evocirana uspomena na pale žrtve fašističkog terora u ovom području. Uz materijalnu pomoć Skupštine opštine Vogošća, preduzeti su radovi na izradi programa i projekta spomen-obilježja čije se otkrivanje javnosti predviđa za Dan državnosti Bosne i Hercegovine — 25. novembra 1974. godine.

7. Spomenik revolucije naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Na svečanoj zajedničkoj sjednici Skupštine SRBiH, koja je održana 26. novembra 1963. godine, u okviru programa proslave dvadesetogodišnjice Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, donesena je odluka o podizanju spomenika, kojim će se, na trajan i likovno uspješan način, obilježiti sva heroika, žrtve i doprinos koji su narodi Bosne i Hercegovine dali u periodu NOR-a i socijalističkoj revoluciji. Taj reprezentativan monument ili spomen-ansambl, predviđeno je, gradiće se u Sarajevu, glavnom gradu Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, u kojem je mjestu, 13. jula 1941. godine, donesena istorijska odluka o podizanju narodnog ustanka u BiH.

Prema do sada iskristalisanim mišljenjima i stavovima preovladalo je uvjerenje da taj reprezentativni spomenik ne može biti utilitarnog karaktera, već nadahnuto skulptorsko-arhitektonsko rješenje koje će cjelokupnim svojim izgledom i sredstvima izražavanja moći da simbolizuje i evocira sva pozitivna nastojanja i uspjehe koje su narodi Bosne i Hercegovine ostvarili u tim sudbonosnim istorijskim događajima. Kao najprikladnija za ovu svrhu, predložena je lokacija na Marindvoru. Zbog niza tehničkih problema i drugih nepredviđenih teškoća koje su se u međuvremenu javile, do realizacije ovog zamašnog programa nije još došlo. Sada je taj značajni društveni zadatak ponovno aktueliziran i treba očekivati da će ova korisna inicijativa uskoro dobiti i svoje životne konture i obrise.

DERVIŠ MUNIBA KORKUT

(5. V 1888. — 27. VIII 1969.)

27. avgusta 1969. godine, poslije kratke i teške bolesti, u 82. godini života, umro je Derviš Korkut, viši kustos Muzeja grada Sarajeva.

Njegovom smrću radnici Muzeja grada Sarajeva, sa kojima je živio u slozi, ljubavi i razumijevanju, izgubili su iskrenog prijatelja, savjesnog i vrsnog radnika i čovjeka koga su krasile najljepše i najpozitivnije ljudske vrline.

Derviš Korkut

Derviš Korkut rodio se 5. V 1888. godine u uglednoj i obrazovanoj travničkoj porodici Muniba Korkuta, čiju je tradiciju i sam, kao ugledan građanin, obrazovan i častan čovjek nastavio.

Još od svoje rane mladosti Derviš Korkut, pored izuzetnog obrazovanja, pokazivao je veliku sklonost i izrazit talenat za učenje stranih jezika. Tako je uspio, pored završenih studija Teološkog fakulteta u Istambulu 1914. godine, da potpuno ovlada, pored turskog, francuskim, engleskim i njemačkim jezikom, a koristio se i arapskim i latinskim jezikom.

Radni odnos zasnovao je još u toku I svjetskog rata 1916. godine u Muškoj preparandiji kao namjesni srednjoškolski nastavnik, a od septembra 1920. godine pa nadalje nalazio se na raznim odgovornim dužnostima koje je savjesno obavljao. Bio je prefekt Okružne medrese u Sarajevu, načelnik Ministarstva vjera u Beogradu, kustos Državnog muzeja u Cetinju, kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a od 8. VII 1953. godine pa sve do svoje smrti kustos, viši kustos i pedagog glavne izložbe Muzeja grada Sarajeva.

Za Derviša Korkuta sa pravom se može tvrditi da je posjedovao enciklopedijsko znanje iz oblasti humanitarnih nauka, a posebno mu je bila bliska i dobro poznata oblast društveno-ekonomske, političke i kulturne prošlosti Sarajeva i njegove bliže okoline.

Zbog svog velikog znanja i upućenosti u istorijsku prošlost Sarajeva i Bosne i Hercegovine stručna i naučna lica raznih profesija iz zemlje i inostranstva putem prepiske ili u ličnom kontaktu sa pokojnim Dervišom Korkutom dobijali su od njega dragocjene podatke za svoje priloge struci i nauci. Često i bez ikakvih podsjetnika ili bibliografija većinu od njih upućivao je na kompletnu izvornu i literarnu građu iz oblasti za koju su se interesovali i koju su obrađivali. Odlikujući se neposrednošću, toplinom u ophođenju s ljudima i željom da svakom pomogne, otvarao je slobodan put svima onima sa kojima je kontaktirao da mu se mogu uvijek i u svako doba obratiti.

Značajno mjesto u njegovom sadržajnom radu predstavljaju do sada objavljeni naučni i prevodilački radovi:

— L'Islam et l'alcool u Travaux du XVIIIème Congrès International contre l'alcoolisme, Tartu, 1926.

  Ovaj rad je preveden na srpskohrvatski i na 16 stranih jezika (među ostalim i na japanski).

  Resumé objavljen u časopisu »L'Abstinence« u Lausanne-i 1926.

— *U Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu:*

  a) Nešto o turskim dokumentima Arhiva dubrovačkog;

  b) Obnova natpisa na Sokolovića mostu u Višegradu;

  c) Makbûl-i ârif (Potur-Šahidija) Uskûfi Bosnavije.

— *U Narodnoj starini:*

  Spor vladike Danila I oko Daljana na rijeci Šujici.

— *U izdanjima Naučnog društva Bosne i Hercegovine:*

  Neobjavljeni dokumenti o hercegovačkom ustanku 1875.—1878. god. (1961.)

— *U Prilozima... Orijentalnog instituta u Sarajevu:*

  Turske pjesme u Martelinijevu zborniku iz 1657. god.

— *U Prilozima za proučavanje istorije Sarajeva:*

  a) Orijentalni natpisi na predmetima etnografske zbirke Muzeja grada Sarajeva (1963);

  b) Mestivična ćefilema (Popis uzajamnog jamčenja stanovništva Sarajeva iz 1841. god.) 1964;

  Mestvičina ćefilema (Popis uzajamnog jamčenja stanovništva iz 1841. god.) Posebno izdanje Muzeja grada Sarajeva, 1970.

— *U Novom Beharu* (Sarajevo):

  a) Odredbe Berlinskog ugovora o jugoslovenskim zemljama;

  b) Borbe bosansko-hercegovačkih pravoslavnih Srba za crkveno-školsku autonomiju i crnogorska diplomatija.

— *U »Gajretu«*, kalendar za 1939. god.:
a) Jedan zvanični umir krvi među Arnautima 1879. god.

— *U »Gajretu«*, časopis:
»Ognjena košulja« od turske književnice Halide Edib (u nekoliko nastavaka);

— *»Jevrejski glas«* (Sarajevo) 1928/29:
Sarajevski Jevreji u godini 1841. (izvod iz Mestvičine Kefileme);
U knjizi »Naši Jevreji« članak objavljen u odbranu građanskih prava jugoslovenskih Jevreja, kad je počela diskriminacija prema njima u duhu »Nürnberških zakona«.

— *U »Jugoslovenskoj pošti«* (Sarajevo) u feljtonu:
15-ak satira i humoresaka iz zbirke Refik Hallid-Kirpi (Jež) pod naslovom »Ježeve besjede« (Kirpi'nin dedikleri).

— *U izdanjima Zavičajnog muzeja — Travnik*
a) Derviš Korkut i Hamdija Kreševljaković: »Travnik od 1465. do 1878. god.«;
b) Turcizmi u toponimiji Travnika i okoline.

— *U »Zapisima«* (Cetinje)
Nekoliko zapisa i dosta sitnijih priloga (diplomatski dokumenti prevedeni s francuskog i turskog).

— Preveo sa srpskohrvatskog na francuski i njemački jezik Vodič kroz Muzej grada Sarajeva i njegove depandanse.

Pripremljena-prevedena za štampanje u izdanju Muzeja grada Sarajeva

— FIRAKINA »MEDŽMUA« (Zbornik).

Iza njegove smrti ostali su pripremljeni, a još neobjavljeni prevodilački i naučni radovi:

1) Prevod putopisa Chaumette des Fossés: »Voyage en Bosnie«;
2) Prevod: Prince Eugene de Savoie, Jurnal de la Marche en Bosnie;
3) Prevod turskih dokumenata o franjevačkim manastirima, crkvama itd. u Bosni;
4) Srpskohrvatsko-turski rječnik;
5) O bosanskim bogumilima;
6) Plav-Gusinje i Bar-Ulcinj 1878.—1880;
7) Narodno ljekarstvo i veterinarstvo u crnogorskom primorju i na Kosovu.

I kao pedagog glavne izložbe Muzeja grada Sarajeva Derviš Korkut je uživao veliki ugled među radnicima Muzeja, a posebno među mladim pedagozima, kojima je kao vrstan pedagog i poznavalac istorije Sarajeva služio za primjer.

Kao pedagoga posebno ga je karakterisalo to što je znao uvijek i u svako vrijeme da prilagodi svoj rječnik posjetiocima Muzeja različitih

profesija i nivoa. Za njega su svi oni koji su dolazili u Muzej bili podjednako važni, kako vrhunske delegacije tako i đaci, vojnici, radnici, pojedinci i drugi posjetioci.

Derviš Korkut odlikovao se i izuzetnim govorničkim darom. Znao je svoje veliko znanje lijepim i biranim riječima da prenese posjetiocima Muzeja, da ih impresionira i obogati za jedan nov kulturni događaj koji se teško može zaboraviti.

Od pojestilaca Muzeja u većini slučajeva je pohvaljivan usmeno, preko knjige utisaka ili je dobijao pismene zahvalnice iz kojih se može zaključiti da je on tumačeći izložbu Muzeja i prenoseći svoje bogato znanje mnoge od njih uspio da zainteresuje da što više saznaju o interesantnoj i bogatoj istoriji našega grada u prošlosti i u novije vrijeme.

Vasiljka Stojković

Juraj Neidhardt

ARHITEKT DUŠAN GRABRIJAN I NJEGOV ODNOS PREMA GRADU SARAJEVU

U kulturnom životu Sarajeva između dva rata, posebno na planu arhitekture i urbanizma, sasvim izuzetno mjesto pripada arhitektu Dušanu Grabrijanu. Rodom Slovenac, odgojen u Plečnikovoj školi, zadahnut najsvježijim strujanjima oko Le Korbizje-a u Parizu, u provincijskoj atmosferi Sarajeva pred drugi svjetski rat, djeluje vizionarski i donkihotski. Kao nastavnik sarajevske Srednje tehničke škole od 1930. pa do 1945. godine, radeći na obrazovanju kadrova koji su, naročito u prvim godinama poslije rata, preuzeli veliki dio tereta obnove zemlje, povezao je teoriju i praksu, i na taj način ostao dugo prisutan među nama ne samo nakon odlaska iz Sarajeva, već i nakon smrti.

Grabrijan je prvenstveno značajan po svom teoretskom doprinosu našoj arhitekturi, po brojnim knjigama koje su se uglavnom pojavile nakon autorove smrti. Taj teoretski rad, međutim, inspirisan je i započet upravo u ovom gradu, na problemima urbanizma i arhitekture Sarajeva, na njegovim kontrastima, na konstataciji da »pored kaotičnog grada još živi tu negdje smisao za ljepotu i osjećaj za mjerilo«.

U interesu je Sarajeva da se pionirski rad Grabrijana ne zaboravi, da se njegove ideje ožive. Zato je sa simpatijama dočekana knjiga arh. Džemala Čelića »*Grabrijan i Sarajevo*«, u izdanju Muzeja grada Sarajeva, objavljena kao III sveska Priloga a za proučavanje istorije Sarajeva. Knjiga je sačinjena na bazi izbora tekstova iz članaka koje je Grabrijan objavio u raznim listovima i časopisima, prvenstveno sarajevskim, a u periodu od 1936, do 1942. godine. Opširnim uvodom u kome je prikazan Grabrijanov doprinos Sarajevu, te esejistički, ali vrlo dokumentovano napisanim komentarima uz pojedine cjeline izabranih tekstova, kao i neophodnom naučnom aparaturom, arh. Čelić je uspio da od pojedinačnih tekstova napravi cjelinu, koja uvjerljivo rekonstruiše vrijeme i ličnost sa puno razumijevanja i topline za jedno i drugo.

U samom predgovoru djela Čelić konstatuje razloge za pripremu knjige, a ti su po njegovim riječima:

— da se odužimo arh. Grabrijanu za njegov pionirski rad na istraživanju pozitivnih vrijednosti našeg arhitektonskog nasljeđa i na dosljednoj borbi za savremen pristup urbanizaciji grada i arhitekturi Bosne u cjelini;

— da prikupimo na jednom mjestu značajan materijal za noviju kulturnu istoriju Sarajeva, njegovu arhitektonsku i urbanističku klimu pred drugi svjetski rat;

— da novim generacijama, koje rade na našoj arhitektonsko-urbanističkoj problematici, učinimo ponovo dostupnim materijale o stručnim pitanjima naše jučerašnjice, od kojih mnoga ni do danas nisu riješena.

Od oko pedeset članaka koje je Grabrijan u naznačenom intervalu objavio, i koji se spominju u priloženom hronološkom pregledu objavljenih radova, Čelić u ovoj knjizi koristi djelomično ili u cjelini svega tridesetak. Pri tome odabire aktuelno, ispušta dijelove koji se ponavljaju, i unosi vlastitu sistematizaciju, sređujući izabrane tekstove oko tri makroteme.

Prva od ove tri cjeline prikazuje teoretske radove Grabrijana o bosansko-orijentalnom arhitektonskom nasljeđu, o njegovim prostorno-plastičnim kvalitetima i srodnosti s težnjama savremene arhitektonske misli. Naslovi, kao što su: »Le Korbizje i Sarajevo«, ili »Kultura tefериča« ili »Arhitektura nadohvat čovječje ruke« sami po sebi govore o kreativnom pristupu Grabrijana istorijskoj materiji, u traženju »neke iskušane ljepote, koju bi htio primijeniti i na našu modernu«. Grabrijana interesuje neiskvaren odnos čovjeka prema prirodi koji je »ovdje duboko fundiran u etičkoj strukturi društvenog života«. Velika je to količina originalnih misli i ideja, koje se i danas, nakon blizu četiri decenije, doimaju neposrednošću i svježinom.

Drugi dio obuhvata materiju o aktuelnoj izgradnji i urbanističkoj problematici Sarajeva. »Tvrdim da se Sarajevo izgrađuje sasvim bez glave« ... pisao je Grabrijan iznoseći svoje kritičko-polemičke misli o problemima starog i novog Sarajeva. On je veliki pobornik sređivanja Baščaršije, no on upozorava: »Begova džamija ostaće tako dugo velika i lijepa, dok ne diramo u njezinu prvobitnu okolinu«. Zalaže se za zelenilo u gradu, za pravilan pristup uređenju Trga oslobođenja i drugih sarajevskih trgova, za regulaciju Titove ulice, za planski pristup i regulacioni plan. Bori se protiv nebodera u zgusnutoj strukturi grada uz opomenu: »Sarajevo je na najboljem putu da postane grad samih kula, što se apsolutno protivi značaju tog grada, koji se do sada razvijao u širinu«.

Treći dio, pod skupnim naslovom »Primjena principa« sadrži izbor iz članaka teoretsko-pedagoškog karaktera, te dobrim dijelom prikazuje rad u sarajevskoj Tehničkoj školi pod vodstvom prof. Grabrijana, kao i polemičko-propagandne ideje s kojima su u to vrijeme nastupali protagonisti savremene arhitekture iz Beča i Pariza. Aktuelni problemi radničke kuće, primjena skeletne konstrukcije, savremeni principi obloge, horizontalnog prozora, elastičnog tlocrta itd., tretirani u ovim člancima postajali su pristupačni svakom našem đaku u

vrijeme kada se još prebiralo po pseudostilskim elementima. Grabijan je mlade generacije učio da gledaju i misle, a šta se više i bolje može očekivati od djela jednog pedagoga?

Treba pročitati knjigu Dž. Čelića »Grabrijan i Sarajevo«, ma da je bilo u štampi dosta njenih prikaza, što je potvrda više o interesovanju koje je ona izazvala.

Nemoguće je u kratkom osvrtu ukazati na ono bogatstvo misli i dojmova koji iskrsavaju od stranice do stranice, od jedne teme do druge, »stapajući prošlost, sadašnjost i budućnost u nerazdvojivu cjelinu čovječije sudbine«.

Aleksandar Ljiljak

JEDNO ZNAČAJNO OSTVARENJE

(Muhsin Rizvić: Behar. Književnoistorijska monografija. Svjetlost, Sarajevo, 1971; Biblioteka Kulturno nasljeđe).

Rizvićeva opsežna monografija o pokretanju i djelovanju jednog od prvih književnih listova bosanskohercegovačkih Muslimana »Beharu« (Sarajevo, 1900—1910)[1] predstavlja nesvakidašnje i značajno ostvarenje ne samo po tome što je monografija jedna od prvih knjiga koja razmatra probleme modernog razvoja književnosti Muslimana u Bosni i Hercegovini, nerazlučivo vezane za opšte kulturne i književne prilike u Bosni i Hercegovini prvih decenija XX vijeka, nego i po tome što knjiga može poslužiti kao obrazac i uzor proučavanju bilo koje književne građe u naučnom pogledu. Rizvić se na taj način, a naročito i po svojim kasnijim ostvarenjima[2], pridružuje mladim književnim istoričarima, zainteresovanim za, do njihove pojave, malo istraživanim sferama ove književnosti i bez čijeg je rada teško zamisliti sinteze budućih izučavanja tako široke oblasti kakva je izvorna književnost bosanskohercegovačkih Muslimana.[3] Ova studiozno koncipirana monografija još više dobija u kvalitetu piščevim postupkom koji ostvarenja muslimanskih pisaca u »Beharu« posmatra isključivo sa estetskih stajališta, dakle, ne samo po njihovoj etničkoj pripadnosti, vjerskoj i narodnoj samosvojnosti, što istovremeno označava piščevo duboko vjerovanje u autentičnost književnog stvaralaštva Muslimana

[1] Sve do 1907. godine »Behar« će biti jedini muslimanski književni list u našoj sredini.

[2] Muhsin Rizvić: Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine, knj. I—II, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo 1973.

Kasnije su također objavljene dvije veoma značajne knjige sa ovom tematikom: dr Hazim Šabanović: Književnost Muslimana na orijentalnim jezicima, Svjetlost, Sarajevo, 1972. i Biserje — Izbor iz muslimanske književnosti. Odabrao i priredio Alija Isaković, izd. Stvarnost, Zagreb 1972.

[3] Pišući o izboru iz muslimanske književnosti (»Biserje« Alije Isakovića) dr Mustafa Imamović iznosi veoma laskavu, svakako objektivnu, ocjenu o Rizvićevoj monografiji: »... Prva od njih monografija o »Beharu« Muhsina Rizvića, može se već danas smatrati klasičnim djelom o nastanku, tokovima i dometima ranih decenija moderne muslimanske književnosti.« (Život, Sarajevo, 22/1973, 43, 9, 282).

Bosne i Hercegovine, koje i nadalje iziskuje sistematsko naučno vrednovanje i sagledavanje njegovog viševjekovnog trajanja. Ta Rizvićeva osobina naročito će doći do izraza prilikom kritičkog vrednovanja književnih radova ponaosob, objavljenih u listu, tako da se čitalac u monografiji susreće sa malim studijama o, na primjer, poeziji Safvet-bega Bašagića, Muse Ćazima Ćatića, Hamida Šahovića, Šemsudina Sarajlića, Omera Hifzija Bostandžića i drugih, a takav manir pisac provlači kroz analize svih književnih vrsta i radova, koji se mijenjaju uporedo sa krizama i oscilacijama kroz koje je sarajevski »Behar« prolazio. Primjenjujući u svojim istraživanjima načelo dijalektičkog suodnosa književnih i kulturnih pojava sa društvenom, ekonomskom i političkom stvarnošću toga vremena sa jedne, a sa književnostima drugih naroda sa druge strane, Rizvić monografiju koncipira mnogo šire, pri čemu proučava i konsultuje obimnu dokumentarno-arhivsku građu, vezanu za pojave oko »Behara«. Piščevi originalni zaključci čine ovu monografiju neophodnom literaturom za bolje razumijevanje kulturnih i književnih pojava u Sarajevu i Bosni i Hercegovini uopšte. U monografiji je potpuno ocrtana atmosfera kontinuiniranog razvoja muslimanske književnosti, »čija se hronika djelovanja pokazuje kao prilično cjelovit i koherentan odsjek istorije književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini« (str. 447).

Pokrenut u složenim postokupacijskim uslovima života i atmosferi literarne heterogenosti u sučeljavanju sa uticajima raznih literatura — zapadnih, sjeverenih i orijentalnih, »Behar« se, u suštini, slobodnije rečeno, otvara prema Evropi i njenoj kulturi, očuvavši, dakako, vlastiti identitet, čime su, kako kaže autor, položeni »čvrsti osnovi za književni i kulturni razvoj u znaku simbioze zapada s istokom i dalje u pravcu pune evropeizacije.« Uporedo, list će odigrati značajnu ulogu u opštem razvoju bosanskohercegovačke književne i pisane riječi uopšte. Otuda estetska interesovanja urednika i saradnika lista treba poistovjetiti sa počecima moderne muslimanske književne misli, koja se ogleda u okupljanju i formiranju novih književnih talenata, ali i u stvaranju šireg kruga čitalačke publike. Iako ideje o potrebi usvajanja evropskih kulturnih tekovina susrećemo ranije u »Bošnjaku« (1891) — Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, iz kojeg će proizići kasniji osnivači »Behara« Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić i Osman Nuri Hadžić, te ideje se u »Beharu« najkonsekventnije provode, uz neminovne padove i idejna nijansiranja u pojedinim godištima.

Rizvić je imao sluha da uoči važnost »Behara« u smislu unutrašnjeg sazrijevanja duhovnih potreba Muslimana u BiH, uvodeći nas u zbivanja, društvena i kulturna, muslimanske sredine, koja će se reflektovati i vjerno i intenzivno na koncepcije i orijentaciona mijenjanja fizionomije lista.

Razdvojivši etapne faze razvoja »Behara« od njegove političke indiferentnosti do poprimanja hrvatske nacionalne boje i prestanka izlaženja, a u suodnosu sa ostalim muslimanskim pokretima i listovima, težište svojih proučavanja Rizvić ponire na uticaju lista u prosvjetno-kulturnom razvoju sredine kojoj je namijenjen, književnom riječi u prvom redu. List posmatra kao mogućnost podsticaja kontinuiranijeg stvaranja bosanskohercegovačkih Muslimana, od tada upu-

ćenih na pojedinačna i uzgredna javljanja u ostalim listovima. Rizvić detaljno razrađuje i najmanji momenat iz života »Behara«, a njegov naučni metod bazira se na tome što pojavama u razvoju lista daje naučnoistorijska tumačenja, slikajući, stilom plastičnim i pristupačnim, cjelokupnu atmosferu, materijalnu i duhovnu, djelovanja Muslimana Bosne i Hercegovine, tih godina još uvijek pod očiglednim uticajem sveštenstva i jednog dijela inteligencije u borbi za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Autor monografije je umio da osjeti sve one skrivene dileme pokretača i urednika lista, izazvane protivurječnostima u samom društvu i zakonitostima razvoja Bosne i Hercegovine. Fizionomija lista, koncipirana kao književno-poučna i vjersko-prosvjetna, po Rizvićevom mišljenju značila je, uz određene objektivne okolnosti, više rješavanje muslimanskog pitanja sa psihološko-etničkog stanovišta »a manje objektivno, politički, društveno-istorijski«. »Beharov« program Rizvić posmatra kao evidentan primjer odvažnosti, naročito kada je riječ o upotrebi narodnog jezika u razvoju književnosti i sticanju uvjerenja da se za Muslimane može pisati u islamskom duhu a narodnim jezikom, kao dokazom slovenskog kontinuiteta »njihove narodne tradicije i duha«.

Budući da se književnost posmatra »kao pisana društvena aktivnost«, nemìnovno se već od prvog broja kao glavna nit provlači ideja o potrebi savremenog svjetovnog obrazovanja, pri čemu se književnosti u praktičnom podučavanju daje prvorazredni značaj, bez obzira što su književne ideje lista bile zakašnjeli odrazi zbivanja u srpskoj ili hrvatskoj književnosti — od folklorizma i romantizma do realizma i naturalizma. Sljedstveno tome u čisto književnom smislu suočeni smo sa dvojakim programom (rezultatima) lista: stvoriti popularnu, zabavnu knjigu za narod i stvoriti individualna, estetska, autentična djela, a iz tog stvaralačkog spoja bujao je književni rad bosanskohercegovačkih Muslimana.

Upravo Rizvićeva monografija umnogom je doprinijela objektivnom, naučno-istorijskom osvjetljavanju jednog perioda napora i nastojanja muslimanske književnosti, tako reći u samim njenim izvorištima. Pri tome, neophodno je podvući da Rizvić ima i smisla i snage za ovu vrstu analize: lucidna, čista kritička riječ, objektivno pojačana činjenicom da u ovom poslu nije imao prethodnika, koja se ne zaustavlja isključivo na izučavanju književnih problema lista, nego prije svega u konačnim ocjenama širih duhovnih pojava bosanskohercegovačke stvarnosti toga vremena.

Bogatu građu o »Beharu« Rizvić je razvrstao, vođen specifičnim tretmanom obrade, po periodima koje formira po izmjenama urednika lista:

— Prvi period: Prvo godište »Behara« pod uredništvom S. Bašagića (od str. 49—109);
— Drugi period: »Behar« od drugog do šestog godišta pod uredništvom E. Mulabdića (od str. 119—281);
— Treći period: Sedmo godište »Behara« pod uredništvom M. Dž. Čauševića (od str. 285—317);

— Četvrti period: Osmo godište »Behara« pod nominalnim uredništvom Š. Salihbegovića, a u stvarnoj redakciji M. Ć. Ćatića (od str. 321—365).

— Peti period: Deveto i deseto godište »Behara« pod uredništvom Lj. Dvornikovića uz odgovornog urednika Š. Salihbegovića (od str. 369—420);

— Šesti period: Pokušaj obnavljanja »Behara« pod uredništvom H. Šahinovića (od str. 423—442).

Svako ovo poglavlje sa obiljem fusnota, koje dopunjuju prikaz književno-kulturne klime u Sarajevu i BiH pod austrougarskom vladavinom, podijeljeno je na dva oveća dijela: 1. Uređivanje i književno-idejna orijentacija lista tokom njegovog izlaženja pri čemu autor monografije iznosi zanimljive profile urednika lista, rezultate brojnih anketa »Behara«, mišljenja drugih o listu, podrške i nesporazume, dakle, sve ono što prethodi analizi književnih ostvarenja u listu i 2. Književna sadržina, sastavljena isključivo iz analiza pojedinih djela, i to po književnim rodovima: kritika, poezija, proza, drama i narodne umotvorine.

Kada je metodološki riješio problem rasporeda bogate građe »Behara«, Rizvić upravo po periodima daje sažete analize pojava vezanih za list i društveni život Muslimana u BiH, tako da se ova monografija može slobodno shvatiti kao literatura društveno-političkog života Muslimana u BiH. Autor naročito detaljno proučava programske članke urednika lista, dovodeći ih kasnije, analogno, u vezu sa praktičnim sprovođenjem određene programske politike, koju primjenjuju u književnim djelatnostima lista. Autor monografije razlučuje pripremanje lista za štampu sa skrivenim željama i subjektivnim poimanjima urednika od finalnog proizvoda, pri čemu konsultuje naučne izvore do kojih je mogao doći, što sve skupa monografiji daje osobine zaokružene cjelovitosti. Tome svakako treba pridodati Rizvićev stalni postupak iznošenja reakcije drugih nacionalnih grupacija i listova o pregnućima i ostvarenjima »Behara«, iz kojih saznajemo nacionalne težnje pojedinih listova[4] u odnosu na sam list, naročito u periodu kada mu se zamjerala njegova politička neutralnost. Rizvić gotovo redovno poredi pojedine periode u razvoju lista međusobno, koji se nerijetko razlikuju izmijenjenim društveno-političkim prilikama, a još više koncepcijama i književnim obrazovanjem pojedinih urednika, što se reflektuje na neravnomjerno smjenjivanje književne sa publicističkom građom i obrnuto. Autor monografije pronalazi uzroke, slobodnije rečeno, psihološke uzroke, povremene književne stagnacije, naročito u prvih šest godišta kada su književna ostvarenja uglavnom didaktička i patetično mirna. Tako, na primjer, u II periodu djelovanja lista kao primarne ideje Rizvić iscrpno razrađuje Bašagićeva poimanja o ulozi poezije, čiji humanistički smisao Bašagić »povezuje sa praktičnim

[4] Na jednom mjestu u monografiji Rizvić dokumentovano sažima ovu misao, koja, čini se, pogađa srž problema: »... Hrvatski i srpski listovi i časopisi odnose se, međutim, prema ovom listu sa posebnih nacionalnih pozicija koje imaju za cilj da književno-kulturni pokret Muslimana u Bosni i Hercegovini uključe u okvire svojih nacionalnih kultura.«

aspektom njenog umjetničkog izraza kao formulacije etičkih sadržinskih vrednota.« Bašagićev striktno sprovođeni antiklerikalni stav bio je istovremeno i podstrek saradnicima lista na obuhvatnije razmatranje savremenih društvenih problema. Već u trećem periodu list postaje više političke naravi, te sljedstveno tome publicistička građa prevazilazi književnu, a ističu se napisi sa društveno-ekonomskom tematikom kao, na primjer, o agrarnom pitanju, koje se tumači sa pozicija kapitalističko-građanskog gledanja na zemljišni posjed i drugo. Ovaj period je književno najsiromašniji u desetogodišnjem izlaženju lista; ispuštena je stalna rubrika Narodne umotvorine, koja je davala određenu aromu i svježinu listu. Rizvić analizira rubriku po rubriku, navodeći nove, žaleći stare.

Da je Rizvićeva teza o posrednom uticaju urednika na program lista tačna i naučno ispravna, pokazuje već sljedeći period, kada se pod stvarnom redakcijom M. Ć. Ćatića, afirmisanog pjesnika, samosvojnog senzibiliteta, »Behar« vraća na književne pozicije iz prvih godišta postojanja. Godine 1907. i 1908. na taj način postaju najplodnije godine književne aktivnosti lista, kako u originalnoj literaturi, tako i u prevodnoj. Omjer književnih u odnosu na publicističke tekstove sada je 7:1 u korist prvih.

Kvalitetno novi skok »Behara« u V periodu izlaženja u list hrvatski orijentisan, kada se na njegovim stranicama javljaju saradnici nemuslimani,[5] Rizvić objašnjava političkim trenutkom u životu bosanskohercegovačkih Muslimana i previranjima oko Muslimanske narodne organizacije i većeg dijela hrvatski orijentirane inteligencije u predvečerje aneksije. Potpuno se gubi orijentalna aroma lista, koji, uprkos povećanja broja saradnika, ostaje književno prosječan, iako u pripovjedačku prozu prodiru motivi savremenog muslimanskog narodnog života. Pokušaj obnavljanja lista u šestom periodu sa programom »za prosvjetu muslimana u Bosni i Hercegovini« nije, ponajviše iz finansijskih razloga, urodio plodom, budući da su izišla samo tri broja, a u književnom pogledu list je najavio vraćanje Bašagićevom patriotizmu, crpenju motiva iz prošlosti, ali sa naglašenom težnjom pouke i kriticizma, dok se sadašnjost posmatra kao rezultat »poteza iz prošlosti«.

Ipak, najbolje osobine Rizvićevog prosedea visprenog povezivanja opštih prilika sa individualnim htijenjima pojedinaca dolaze naročito do izraza prilikom prezentiranja »Beharovih« književnih napora i akcija. Autor monografije, kritički i naučno, sa ne baš malim zahtjevima i kriterijima, pristupa detaljnoj razradi problema kojim se bavi, ocjenjujući ne samo konkretna ostvarenja, nego i najskrivenije niti koje su prethodile tim ostvarenjima, bilo da se radi o poeziji, prozi, kritici ili drami. Autor ništa ne prepušta slučaju, niti donosi

[5] Da je ovaj nagli prelaz bio nedovoljno pripremljen, Rizvić vidi i u činjenici što su mnogi saradnici »Behara« prešli u »Gajret«, organ istoimenog društva, koji je »Behar« prilikom njegova osnivanja svesrdno podržavao i »koji je u to vrijeme intenzivnije izvršavao i njegovao muslimanski duh kao etničko-narodnu posebnost i supstrat spone istoka i zapada.«

brzoplete zaključke; pojave prvo posmatra pojedinačno, a zatim ih locira u kontekste ostalih događaja. Ovdje je svakako neophodno naglasiti da su zahtjevi Rizvića kao književnog istoričara kritički nepopustljivi i estetski visoki, ma kako da se radi o počecima muslimanske moderne književnosti. Tako, na primjer, Rizvić iscrpno analizira niz pjesama, ističe nedostatke dramske tehnike u dramama nekih pisaca i oscilacije u prozi i slično, tako da monografija predstavlja u malome istoriju književnosti bosanskohercegovačkih Muslimana toga vremena, samim time što analizirana djela komparira sa ostalim savremenim ostvarenjima, uočavajući njihove sličnosti i razlike. Ni u jednom momentu Rizvić ne zaboravlja da istakne razlike između trajnih književnih vrijednosti od onih koje samo svjedoče o književnom djelovanju u smislu vaspitanja pisanom riječi.

Neobično je zanimljivo vidjeti, a to je po našem mišljenju jedna od najvećih vrijednosti monografije, isključivo sa književno-kritičke tačke gledišta, kako su se pojedini oblici književnog rada razvijali i mijenjali kroz pojedine faze razvoja lista, kao trajna svjedočanstva uzlaznog sazrijevanja i usavršavanja lista, ali i sazrijevanje saradnika sa jedne i čitalaca sa druge strane.

Književnu kritiku autor monografije posmatra dvojako: dok u programskim napisima provjerava određeni stav Redakcije, koja je, istovremeno njime određivala književnu orijentaciju lista, dotle u individualnim kritičkim napisima afirmiše autentična ostvarenja, koja, na neki način označavaju praktičnu razradu osnovnih ideja lista. Otuda se u početku, po pravilu, u kritičkim napisima literarno djelo ocjenjuje po prosvjetiteljskoj ulozi u društveno-ekonomskom napretku društva, potom sa zabavnog aspekta, a tek zatim se vrši njegova estetska ocjena, kada se djelo posmatra i sa »filološkog stanovišta«. U I periodu veoma je bitno odsustvo nacionalno-političkog kriterija u ocjenjivanju književnih djela, bez obzira o kojim se djelima radilo, vrednuje se isključivo sa književnih stajališta, pri čemu se od pojedinih literarnih vrsta traže specifične uloge i rezultati. U ovoj fazi razvoja »Behara« nisu rijetke ni polemike koje uokviruju sliku ove kritike kao polemičko-faktografsku. Docnije, kritika pred pisce postavlja, pored zahtjeva za jezičkom čistoćom, probleme realnijeg zahvata u savremeni život sa poznavanjem lokalnih tradicija i običaja. Još uvijek se više cijeni književnost praktičnog angažovanja od književnosti »modernističkih« osobina o kojima se jedino piše povodom prikazivanja djela iz drugih literatura, a još uvijek se prave razlike između djela umjetničke književnosti i ostvarenja iz publicistike i humanističkih nauka. Književnost se tretira kao knjiga, kao pisana riječ »u koju spada sve što je objavljeno na domaćim i stranim jezicima«. U kasnijim periodima, bez obzira što će se, gledano u cjelini, i dalje zadržati poučno-etička linija književne kritike »Behara«, počinju da se pažljivije prate i donose sudovi o modernim, te književnim shvatanjima u ostalim južnoslovenskim književnostima, a pojavom Muse Ć. Ćatića kritika poprima posebne oblike poetičnog kriticizma i »stilske supstancije«. Već u V periodu književna kritika kao posebna literarna vrsta postaje oskudna i rijetka, a svojom kritičkom ozbiljnošću izdvaja se jedino broj posvećen pjesniku S. S. Kranjčeviću.

Kada je riječ o poetskim prilozima »Behara«, u prvom periodu iznenađujuće je malo takvih ostvarenja u odnosu na poeziju u drugim književnim časopisima i listovima toga vremena, što je, imajući u vidu idejni presjek lista, bila sasvim prirodna posljedica — na poeziju je gledano kao na isključivo individualno stavaralaštvo. Dijapazon te poezije također nije širok i kreće se između motiva religiozne mistike, rodoljublja i ljubavi, a primjećuje se nastojanje pjesnika (Bašagić, R. Kapetanović, O. Đikić) da se približe duhu, senzibilitetu i obliku poezije turskih, arapskih i drugih orijentalnih pjesnika. Poslije Bašagićevog odlaska iz lista u drugom godištu nije objavljena niti jedna originalna ili prevedena pjesma, a ovaj nedostatak nadoknađuju prozna i dramska djela, što Rizvić tumači dolaskom za urednika prozaiste Mulabdića, koji nije imao »ličnog afiniteta za pravu i izvornu poetsku riječ.« U narednim godištima, pak, poezija će sve više bujati, ali će umnogom poprimiti osobine opšte orijentacije lista u rješavanju brojnih akcija kulturno-prosvjetnog života Muslimana, tako da se u šestom godištu u listu susrećemo sa nekim poznatim pjesničkim imenima, a pojavljuju se i nova.[6] U svojim analizama Rizvić donosi vješte komparacije o pojedinim ostvarenjima, kao, na primjer, ovu: »Dok je, na primjer, Bašagićev doživljaj domovine oštar, borben, konkretan, muški, Ćatićev doživljaj je više nježan, nostalgičan, više apstraktan, ženski«. Četvrtom periodu poetskog djelovanja lista trajan pečat ostavlja pojava Ćatićeve ljubavne lirike, lirike intimnih osjećanja, većeg estetsko-artističkog htijenja. Autor monografije je osjetio i osvijetlio Ćatićeve dileme na raskršćima između istočnog i zapadnog modernističkog poetskog bitka, ali posmatrano u cjelini ostaje trajan utisak otvaranja horizonata »Behara« drugim savremenim poezijama. U ovom razdoblju ističu se vanredni Ćatićevi prevodi mladih turskih pjesnika, odgajanih u francuskom parnasu i simbolizmu, a od zapadnih pjesnika prevode se Hajne, Rozeger, Rikert i Platen. Kvalitet poezije u V periodu biće povećan i samom činjenicom otvaranja stranica lista i hrvatskim pjesnicima, a od poznatih saradnika javljaju se jedino Ćatić, Kurtagić i Bašagić, čije tri pjesme predstavljaju malu panoramu njegovog poetskog raspona »od erotike, preko poetike do politike«. O poeziji toga perioda u »Beharu« Rizvić ima sasvim određeno mišljenje: »Ostala, hrvatska, poezija u ovom periodu uglavnom je poezija prosjeka koja sadrži i sentimentalnu površnu liriku malograđanske romantike i psihološke kontraverze modernog senzibiliteta, i akcente konvencionalnog patriotizma kao i vizije društvenog propadanja i degeneracije ideala«. No, značajno je napomenuti da se prevode stihovi Hajnea, Mickijeviča, Šilera, Danuncija, Kardučija, te odlomak Šekspirovog »Julija Ce-

[6] Jedna od karakteristika Rizvićevog istraživačkog prosedea jeste cifarsko navođenje podataka, kao, na primjer, broja objavljenih pjesama, brojčanog odnosa između originalnih pjesama i narodnih pjesama, računskih odnosa među pojedinim književnim vrstama; cifarske tablice i grafikoni su mu stalni instrumenti komparativnih analiza, čime autor pojačava faktografiju događaja, koja, međutim, ne ostaje gola činjenica, nego mu služi kao polazište u donošenju vjerodostojnih i provjerenih sudova.

zara«. U posljednja tri broja lista ističu se pjesme Š. Sarajlića, kao i prevodi M. Ć. Ćatića iz kojih se vidi njegovo definitivno usvajanje principa simboličke škole.

Nešto drugačiji put od poezije imala je dramska književnost na stranicama lista, i ona će naročito biti zastupljena u II periodu, kako pojavom originalnih, domaćih dramskih tekstova i pisaca, Hamida Šahinovića Ekrema, na primjer, tako i brojem prevedenih drama, a taj procvat Rizvić tumači opštim napretkom književnog djelovanja bosanskohercegovačkih Muslimana, ali i naraslim potrebama za originalnim, domaćim dramama za prikazivanje na sijelima i diletantskim grupama, a naročito poslije osnivanja društva »Gajret«. Inače, najviše se prevode njemački dramski tekstovi, a u prevodu Ibzenovog »Neprijatelja naroda« vidimo dostignut zavidan nivo književne razine lista.

Isto tako i razvoj prozne književnosti u listu imao je svoje zakonitosti i uzlaznu putanju, počev od prvog perioda, kada se pripovjedačka proza — uglavnom novele i crtice, svojim oblikom približava formi pjesme u prozi, a osim Mulabdića i nekolicine afirmisanih pisaca, njome se bave uglavnom početnici čije je radove morao da dorađuje sam Mulabdić. U Mulabdićevoj prozi, realističkoj po metodu, prevladava isječak iz života s namjerom da se njime iznese poneka pouka iz života običnog čovjeka. Što se tiče prevodne književnosti, najviše se objavljuje turska proza, pored dva prevoda sa francuskog, što je i razumljivo budući da se u turskoj prozi, pored sličnosti sa muslimanskom narodnom pripovijetkom, pronalaze i ostvarenja savremenih autora, sa željom da se čitaoci upoznaju sa modernim strujanjima u toj literaturi, koja može poslužiti kao uzor i obrazac. U II periodu djelovanja lista u prozama, koje kritički razmatra, Rizvić otkriva nastojanje pisaca da iznesu živu sliku svoga vremena »izraženu u različitim duhovnim nastojanjima, od sentimentalno patrijarhalnog raspoloženja, preko humanističko-bezazlenog vedrog posmatranja, do kritičko-upućivačkog pronicanja u vidove savremenog života.« U tom pogledu zanimljiv je Šahinovićev zahvat u socijalno-ekonomske probleme sela, kmetskih odnosa i prelaženja zemljišnih posjeda iz ruku muslimanskih posjednika, bez obzira na zaključke koje nam njegova proza nudi. Sada je odnos između originalne i prevedene proze 41:26 u korist originalne, koja se na kraju krajeva stapa u opšti prosvjetno-književnu klimu lista. U trećem periodu od većih pripovijetki objavljena je samo »Razija« Šemsudina Sarajlića, da bi u četvrtom, pod vođstvom M. Ć. Ćatića, izrasla plejada novih pripovjedačkih imena, koji, istina, neće za sobom ostaviti nekih većih umjetničkih ostvarenja, ali čija pojava svjedoči o mladalačkim nastojanjima i naporima. U petom periodu Rizvić, kao najeminentniji događaj, ističe pojavu Osman-Aziza, čija se proza izdiže iznad dotadašnjeg prosjeka, naročito u razmatranju života na selu, sa jasnim pogledom na socijalne razlike u njemu, bez obzira što ni on nije oštrije postavio pitanje odnosa između muslimanskih aga i kmetova. Što se tiče proze hrvatskih pisaca u »Beharu«, ona se uglavnom kreće između djela koja svoje motive crpu iz savremenog muslimanskog narodnog života u trenutku približavanja zapadnoj civilizaciji i ostvarenja sličnih onima u hrvatskoj

literaturi sa svim idejnim i formalističkim previranjima toga doba. Posljednji brojevi lista prolaze u pojavama mlađe generacije pisaca, koji u književnost unose nešto iz atmosfere psiholoških poniranja u tematike svojih razmatranja.

Sasvim drugu sudbinu doživjele su narodne umotvorine u listu, kojih je u prvim godištima bilo veoma mnogo, čime se, sa jedne strane, popunjavala praznina ovakve vrste književne djelatnosti Muslimana Bosne i Hercegovine,[7] a sa druge praktično potvrđivala teza urednika o slovenskoj pripadnosti Muslimana, i to naročito u stalnoj rubrici »Behara« »Male priče i dosjetke«. U trećem periodu rubrika Narodnih umotvorina potpuno je ukinuta, da bi u V periodu bila jedina koju će priređivati saradnici Muslimani, sačuvavši, međutim, kroz cijelo vrijeme svoga postojanja pravilo da se objavljuju isključivo muslimanske narodne umotvorine.

Rizvićeva monografija o »Beharu« na taj način, simbolističkim promatranjima političkih, kulturnih i književnih prilika života bosanskohercegovačkih Muslimana u jednom periodu svoga razvoja, poprima najbolje osobine sintetičke studije esejističkog pristupa i naučne obrade materije kojom autor suvereno vlada i koju zna da uokviri u međe svoga interesovanja, tako da se neke primjedbe o tome da je monografija mogla više da obradi pojavu lista u istorijskom kontinuitetu bosanskohercegovačke štamparske djelatnosti, ne mogu prihvatiti. Čitav jedan život, gotovo jednu cijelu književnost pruža nam ova monografija, koja označava klasičnu literaturu o počecima moderne književnosti bosanskohercegovačkih Muslima i podstiče na nova razmatranja i spoznaje.

Na kraju, osjećamo potrebu da, preko čega se u našoj kritičkoj literaturi olako prelazi, podvučemo vrijednost posljednjih dijelova monografije, bio-bibliografskih elemenata pomoću kojih nam je omogućen naučni pristup za buduća istraživanja razvoja muslimanske književnosti, bez obzira što se odnose na jedan period i samo na jedan list. Riječ je o Rizvićevoj Bibliografiji književnih priloga u listu, sistematski raspoređenih i prezentiranih po književnim vrstama i originalne i prevedene književnosti, hronološki, tako da smo na jednom mjestu suočeni sa neobičnim bogatstvom književne sadržine samog lista, ali još više sa budućim materijalom za istraživanje bosanskohercegovačke književnosti iz doba austrougarske vladavine. Sa naše strane treba odati priznanje autoru koji je bibliografiju pojednostavio u dostupnosti čitaocima, sa svim potrebnim podacima i obavještenjima, a naučnom karakteru monografije treba pridodati i Registar imena, onih živih svjedoka burnog razvoja lista tokom njegovog desetogodišnjeg izlaženja i djelovanja.

[7] Do pojave sistematskog objavljivanja narodnih umotvorina u »Beharu«, kao cjeline izašle su samo 4 knjige muslimanskog narodnog stvaralaštva — dvije je objavio Kosta Herman, a dvije Matica hrvatska u Zagrebu.

REZIME

Opsežna monografija književnog istoričara Muhsina Rizvića o pokretanju i djelovanju sarajevskog »Behara« (1900—1910), lista za pouku i zabavu bosanskohercegovačkih Muslimana, predstavlja jednu od prvih knjiga koja razmatra probleme modernog razvoja književnosti Muslimana Bosne i Hercegovine, nerazlučivo vezane za opšte kulturne i književne prilike u Bosni i Hercegovini prvih decenija XX vijeka.

Fizionomija lista, programski koncipirana kao književno-poučna i vjerski-prosvjetna, predstavlja, po mišljenju autora, primjer odvažnosti pokretača i urednika lista, naročito kada je riječ o upotrebi narodnog jezika u razvoju muslimanske književnosti i sticanju uvjerenja da se za Muslimane može pisati u islamskom duhu a narodnim jezikom, kao dokazom slovenskog kontinuiteta »njihove narodne tradicije i duha«.

Rizvićeva monografija u velikoj mjeri doprinosi objektivnom, naučno-istorijskom osvjetljavanju jednog perioda napora i nastojanja muslimanske književnosti, tako reći u samim njenim izvorištima.

Neobično bogatu građu u desetogodišnjem razvoju »Behara« autor monografije je podijelio na šest perioda, koji sadrže po pravilu analitičko razmatranje dviju glavnih tema: uređivanje lista i književno-idejna orijentacija lista, te književna sadržina (kritika, poezija, proza, drama, narodne umotvorine) lista. Autor monografije, kritički i naučno, sa ne baš malim kritičkim zahtjevima i kriterijumima, pristupa detaljnoj razradi problema kojim se bavi, ocjenjujući ne samo konkretna ostvarenja, nego književne pojave u širini, vezane za naše tlo (Sarajevo i BiH) tako da monografija pruža cjelovitu sliku o počecima moderne književnosti bosanskohercegovačkih Muslimana i podstiče na nova razmatranja i spoznaje.

RÉSUMÉ

La monographie étendue de l'historien littéraire Muhsin Rizvić sur la fondation et l'activité du »Behar« de Sarajevo (1900—1910), journal pour l'instruction et le divertissement des Musulmans de Bosnie et Herzégovine, présente un des premiers livres qui étudie les problèmes du développement moderne de la littérature des Musulmans de Bosnie et Herzégovine, étroitement liés avec les circonstances culturelles générales et littéraires en Bosnie et Herzégovine, les premières dècennies du XXe siècle.

La physionomie du journal, conçue d'une manière programmatique, comme littérairement didactique et religieusement instructive présente, d'après l'opinion de l'auteur, l'exemple de l'audace des initiateurs et des rédacteurs de journal, surtout en ce qui concerne l'usage du langage populaire dans le developpement de la littérature musulmane et l'acquisition de la conviction qu'on peut écrire pour les Musulmans dans l'esprit islamique, en se servant du langage populaire, comme preuve d'une continuitè slave de »l'esprit et de leur tradition populaire«.

La monographie de Rizvić contribue pleinement à l'éclaircissement objectif et scientifiquement historique d'une période de l'effort et du zèle de la littérature musulmane, pour ainsi dire, dans ses sources mêmes.

La matiète signulièrement riche, dans le développement décennal de »Behar« a été divisée par l'auteur en six périodes, qui contiennent ordinairement l' examen analytique des deux sujets principaux: la rédaction du journal et l'orientation littéraire et idéologique du journal, ainsi que le contenu littéraire (critique, poésie, prose, drame, poésies et contes populares) du journal. L'auteur de la monographie, du point de vue critique et scientifique, avec des exigeances et des critériums critiques, qui ne sont pas petits, aborde l'élaboration en détail du problème dont il s'occupe, en estimant non seulement des réalisations concrètes, mais des phènomènes littéraires en largeur, liés à norte sol (Sarajevo et Bosnie-Herzégovine), de la sorte que la monographie offre un tableau complet sur les commencements de la littérature moderne des Musulmans en Bosnie et Herzégovine et stimule des examens et connaissances nouveaux.

Mira Miljanović

JOSIP LEŠIĆ: POZORIŠNI ŽIVOT SARAJEVA (1878—1918) »SVJETLOST«, SARAJEVO 1973.

Pozorišna umjetnost u Bosni i Hercegovini pojavom Josipa Lešića dobila je svog, do sada, najozbiljnijeg istoričara. Studijom *grad opsjednut pozorištem*, štampanom u ediciji »Kulturno naslijeđe« izdavačke kuće »Svjetlost« 1969, Lešić se objavio kao izuzetno seriozan poznavalac razvoja pozorišne umjetnosti u Mostaru u vrijeme austrougarske uprave. Četiri godine kasnije, ista izdavačka kuća u istoj ediciji štampa drugu Lešićevu studiju iz istorije pozorišne umjetnosti *pozorišni život Sarajeva* (1878—1918).

Svjestan teškoća oko proučavanja pozorišnog života Sarajeva iz vremena kada u njemu stalno pozorište nije postojalo, Lešić konsultuje obimnu literaturu, arhivsku građu, brojne listove, časopise, kalendare i almanahe koji su izlazili u tom periodu s namjerom da toj cjelokupnoj materiji odredi granice, izvrši periodizaciju, te iznađe zajedničke stilske imenitelje »u okvirima jugoslovenske pozorišne istorije, pa i šire, na planu evropskog teatra tog vremena«. Rezultat tog obimnog i mukotrpnog posla jeste *jasna slika* kulturnog života u Sarajevu u kome se pozorišni život odvijao »najčešće ad hoc, od slučaja, bez sistema, iskidano, u vrludavim i nepovezanim linijama, bez jake umjetničke koncepcije, u šarolikom repertoaru, sa raznorodnim kreativnim elementima«, ali i *saznanje* da je »za nepunih četrdeset godina pozorišni život Sarajeva, od skromnih amaterskih pokušaja, preko nacionalne romantike putujućih družina do pojave građanskog pozorišta, prešao put koji je u drugim sredinama trajao decenijama, pa i vekovima.

Polazeći od stanovišta da je »nužno sačiniti jedan osvrt na istoriju pozorišta Bosne i Hercegovine do 1878. godine kako bi se u daljem izučavanju postavila sigurnija i određenija polazna tačka onog što je prošlo i onog što nastaje«, u uvodnom dijelu »Osvrt na istoriju pozorišta Bosne i Hercegovine do 1878. g.« Lešić se vraća u XIV i XV stoljeće, u vrijeme procvata bosanske državnosti konstatujući da je, zahvaljujući vezama sa Dubrovnikom, pozorišni život tog doba donekle *identičan* evropskom teatru, a da dolaskom Turaka umjetnost glume postepeno zamire; pozorišni život vraća se u okvire narodnog glumovanja i uličnog pozorišta, a da se »prvi oblici modernog teatra javljaju tek polovinom XIX stoljeća« pojavom školskog teatra, pokušaja ama-

tera i diletanata da organiziraju predstave, do pojave prvih putujućih družina. Lešić se posebno zadržava na tumačenju turskog pozorišta »Karađoz« koje vuče korijene iz kineskog pozorišta sjenki, japanskog kabuki pozorišta i burnaku pozorišta sa lutkama, a koje će u Bosni doživjeti znatna prilagođavanja. Lešić piše i o prvom Diletantskom pozorištu Steve Petranovića iz 1864, pozorištu u kući braće Despić, te o neuspjelom pokušaju Laze Popovića da osnuje Otomansko pozorišno društvo. Zaključak autorov je da »sa onim što je učinjeno u posljednje tri decenije, od dubrovačkog učitelja Banovića i njegovog školskog pozorišta do prvih gostovanja srpskih putujućih družina, bez obzira na veličinu i značaj, počinje u stvari u ovim krajevima pravi pozorišni život, ispisuju se prve stranice i prvi događaji pozorišne istorije, otvara se novo poglavlje pozorišnog života u Bosni i Hercegovini«.

A to »novo poglavlje«, koje Lešić i obrađuje u svojoj studiji, jesu naredne četiri decenije koje karakterizira »istinska ekspanzija pozorišta«, a Sarajevo postaje grad »u kome se reflektuju impulsi pozorišnih kretanja iz Vojvodine i Srbije (Novi Sad i Beograd), Hrvatske (Zagreb i docnije Osijek), ali i snažni uticaji njemačkog, odnosno austrougarskog teatra (Beč, Budimpešta, Grac)«, i to neposredno preko brojnih putujućih družina.

Međutim, naglašava Lešić, to pozorište u prvom redu ima karakteristike *političkog teatra,* podređeno je politici odnarođavanja s jedne strane i buntu za čuvanje nacionalnog identiteta s druge strane, čak i onda kad je nosilo sve elemente čisto zabavljačkog i profanog teatra.

I pored »latentne i dominantne karakteristike političkog teatra« u razvitku pozorišne umjetnosti u Sarajevu tokom četrdesetogodišnje austrougarske vladavine, Lešić razlikuje *tri stilski odvojena perioda* kako u komponovanju i izboru dramskih tekstova, tako i u načinu njihovog scenskog prezentiranja: *I Prelazni period od romantizma ka realizmu, II Preovladavanje romantizma i dodir sa idejnom dramom i III Realistički teatar i skretanje ka vodvilju i opereti.*

Ovakva razvojna linija pozorišne umjetnosti u Sarajevu, smatra autor studije, u zavisnosti je od »pozorišnih kretanja na jugoslovenskom planu, u trouglu Novi Sad — Beograd — Zagreb, zatim podliježe uticaju koji donosi Beč i Budimpešta preko svojih isturenih filijala (njemačke i mađarske putujuće družine), značajnu ulogu vrši i opšta kulturna i društvena klima grada i pokrajine«, jer se grad Sarajevo nevjerovatno brzo odvajao od orijenta i približavao Evropi »od koje je bio udaljen nekoliko stotina kilometara i nekoliko stotina godina«.

U »Prelaznom periodu od romantizma ka realizmu« »pozorište je propovjedaonica patriotizma, a rodoljubiva riječ izgovorena sa scene, bez obzira na retoričnost i preforsiranost emocija, postaje nasušna potreba primitivne i zaostale sredine«. Pozorište ima ulogu prosvjetnog zavoda, a glumačka interpretacija njeguje »patos dikcije«. To je vrijeme djelovanja srpskih putujućih družina, amaterskih pokušaja, snažnog prodora njemačkog teatra i pojave prve pozorišne kritike.

Prvih godina svoje uprave, naglašava autor studije, austrougarska vlast policijskim mjerama pokušava spriječiti gostovanja pozorišnih trupa iz Srbije, ali docnije, u vrijeme Kalajeva režima, postupa liberalnije i mudrije. Dozvoljava gostovanje pozorišnih družina iz Srbije, ali primjenjuje strogu cenzuru i suprotstavlja im *svoje* pozorište koje repertoarom (opereta, vodvilj, melodrama, lakrdija), bogatom garderobom, scenskim prostorom i raznim beneficijama uspijeva, ne samo da umanji utjecaj srpskih putujućih družina, već da im nametne i »svoj repertoar i svoj ukus i svoju pozorišnu kulturu«.

Lešić pominje sve putujuće družine iz Srbije i Austro-Ugarske koje su gostovale u Sarajevu, analizira repertoar, daje karakteristike upravitelja i glumaca. Posebnu pažnju poklanja pozorišnom amaterizmu koji će postati inicijator »svih stremljenja i svih poduhvata na planu kulturno-prosvjetne politike i odigraće značajnu nacionalnu misiju«. Lešić zaključuje da je zasluga ovih amaterskih družina što su svojom raznolikom amaterskom djelatnošću učinili da se, u vrijeme pooštrenih mjera austrougarske uprave prema srpskim putujućim grupama, pozorišni život u Sarajevu potpuno ne ugasi.

»Preovladavanje romantizma i dodir sa idejnom dramom« predstavlja drugo stilsko razdoblje pozorišnog života Sarajeva pod austrougarskom upravom i Lešić ga locira u vremenski interval 1895—1908. g. Počinje pokretanjem književnih časopisa »Nada«, »Zora« i »Behar«, a završava preuzimanjem »Bosanske vile« od strane nove inteligencije »Mlade Bosne«. Ovo razdoblje karakterizira napuštanje romantičnog teatra i prihvatanje koncepcija građanskog pozorišta. Njemački i francuski dramski repertoar postepeno potiskuje nacionalnu dramu. Bitna karakteristika ovog razdoblja, ističe Lešić, jeste niz pokušaja organiziranja domaćeg pozorišta, nagli razvitak domaće dramske književnosti kao i prve prave pozorišne kritike po ugledu na Šenou, istina, još uvijek anonimne.

Autor studije pominje brojna gostovanja domaćih i inostranih pozorišnih družina, kao i gostovanje Srpskog narodnog pozorišta iz Novog Sada, Hrvatskog narodnog kazališta iz Osijeka i Hrvatskog zemaljskog pozorišta iz Zagreba (»sa nekoliko izuzetnih umjetnika scene, najboljih u istoriji jugoslovenskog glumišta, sa njihovim vrhunskim umjetničkim ostvarenjima«). Ova gostujuća pozorišta svojim repertoarom i kvalitetom predstave predstavljaju »značajnu umjetničku konkurenciju njemačkom pozorištu«.

Rascjep publike po nacionalnom sastavu, koji je nastao u posljednjoj deceniji XIX stoljeća, a koji itekako konvenira austrougarskoj politici, utiče na odnos te publike prema pozorišnoj umjetnosti. Predstave putujućih družina iz zemlje redovno su slabo posjećene. Lešić navodi reakcije anonimnih kritičara iz dnevne štampe i časopisa koji uzalud osuđuju publiku što ne posjećuje predstave domaćih pozorišnih družina, a obavezno posjećuje predstave njemačkih pozorišta. U vezi s tim autor studije zaključuje da je bečko-peštanski repertoar svojim muzičko-zabavnim žanrom u Sarajevu »već stekao određenu i dosta brojnu publiku, i da je postepeno počeo da utiče na programsku orijentaciju domaćih putujućih pozorišta, bilo direktno preko gostujućih njemačkih družina, ili indirektno, preko istovetnog

repertoara u Zagrebu, Beogradu i Novom Sadu, jer su i putujuće trupe iz Srbije i Hrvatske ...počele da prikazuju lakrdije i šaljive igre... napuštajući tako nacionalnu romantiku i prihvatajući ukus i potrebe nove građanske klase«. Publika je, razumljivo, radije gledala dobro opremljene i uvježbane predstave njemačkog pozorišta no domaće pozorišne družine koje su igrale isti repertoar u lošijem izvođenju.

Treće razdoblje — »Realistički teatar i skretanje ka opereti i vodvilju« — jeste vrijeme od aneksije do početka I svjetskog rata, vrijeme »nove inteligencije i pozorišta na sporednom kolosijeku«, »orfeumskih zabava i sumraka putujućih pozorišta« i vrijeme »radničkog pozorišta«. Dok su pisci oko »Mlade Bosne«, ističe Lešić, izvršili svoj literarni podvig i jednu zaostalu književnost izjednačili sa najznačajnijim kretanjima u modernoj književnosti, u pozorišnom repertoaru vidljiva je devijacija realističkog teatra prema opereti i vodvilju, jer »pozorišni repertoar putujućih družina podređen je isključivo zakonima blagajne i tržišta«. »Kulturna politika koju je austrougarska administarcija započela u prvim danima okupacije, poslije smišljene i uporne akcije, ističe Lešić, napokon je u posljednjoj deceniji, bar što se tiče pozorišta doživjela svoj potpuni trijumf. Pozorišni život Sarajeva u tom trenutku *identičan je po repertoaru, načinu igre, potrebama publike, sa bilo kojim provincijskim mjestom Austro-Ugarske Monarhije*«.

U ovom periodu publika je još indolentnija prema gostovanjima pozorišnih trupa. U vezi s tim Lešić konstatuje da su »ove družine, koje su više od tri decenije bile misionari, *'svijetla prethodnica'*, u prvom razdoblju romantičnog nacionalizma čak *daleko ispred publike*, u drugom, prelaznom periodu u *koraku sa njom*, našle su se sada, odjednom, ne samo *iza* savremenih literarnih i umjetničkih stremljenja nove inteligencije, nego u direktnoj koliziji sa njom«. Ali, imajući u vidu pozorišni život Sarajeva prije 1878. i njegov razvoj u toku četiri decenije austrougarske uprave, Lešić zaključuje: »Počeo gotovo ni od čega, u praznom prostoru orijentalne učmalosti, pozorišni život Sarajeva u posljednjim godinama austrougarske uprave uspio je da se izjednači sa pozorišnim kretanjima u razvijenijim jugoslovenskim sredinama i približi bar donekle evropskim nastojanjima toga vremena«.

Studija Josipa Lešića o pozorišnoj umjetnosti u Sarajevu pod austrougarskom upravom predstavlja izuzetno ozbiljan i zanimljiv doprinos izučavanju kulturne istorije Sarajeva, ozbiljan, jer je to obimna i veoma dokumentirana studija o svim pojavama vezanim za razvoj pozorišta u Sarajevu i šire, u Bosni i Hercegovini, i zanimljiv, jer slika atmosferu u kojoj se razvijala ta pozorišna umjetnost koja »ni u jednom trenutku nije bila lišena politike«.

Treba dodati da posebnu vrijednost ove studije predstavlja pregled repertoara u periodu koji obuhvata gostovanja putujućih družina iz Srbije i Hrvatske, profesionalnih pozorišta iz Novog Sada, Zagreba i Osijeka, kao i predstave sarajevskih amaterskih društava, grupa i klubova, u koji, istina, nisu ušle predstave njemačkih putujućih pozorišta, jer autor smatra da je »za njihovo potpunije registrovanje nužno izvršiti temeljnija i svestranija istraživanja«.

REZIME

Josip Lešić: Pozorišni život Sarajeva (1878—1918)
»Svjetlost«, Sarajevo 1973.

Poslije studije *Grad opsjednut pozorištem*, »Svjetlost«, Sarajevo 1969. o pozorišnom životu Mostara u vrijeme austrougarske uprave, Josip Lešić nastavlja svoja istraživanja u oblasti pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, te objavljuje studiju *Pozorišni život Sarajeva (1878—1918)*.

U uvodnom dijelu studije, Lešić daje osvrt na istorijski razvoj pozorišne umjetnosti u Bosni i Hercegovini počevši od XIV stoljeća pa preko vladavine Turaka do 1878. g. i konstatuje da se prvi oblici *modernog teatra* javljaju tek polovinom XIX stoljeća, a da je »počeo gotovo ni od čega, u praznom prostoru orijentalne učmalosti, pozorišni život Sarajeva u posljednjim godinama austrougarske uprave uspio da se izjednači sa pozorišnim kretanjima u razvijenijim jugoslovenskim sredinama i približi bar donekle evropskim nastojanjima toga vremena«.

RÉSUMÉ

Josip Lešić: La vie de théâtre de Sarajevo (1878—1918)
»Svjetlost«, Sarajevo 1973.

Après l'étude »La ville obsédée par le théâtre«, »Svjetlost«, Sarajevo 1969, sur la vie de thèâtre à Mostar pendant l'administration austro--hongroise, Josip Lešić continue ses recherches dans le domaine de l'art théâtral de Bosnie et Herzégovine, et publie son étude »La vie de théâtre à Sarajevo« (1878—1918).

Dans l'introduction de l'étude, Lešić donne le compte rendu sur le développement historique de l'art théâtral en Bosnie et Herzégovine, à partir du XIV siècle, puis pendant le règne des Turcs jusqu'en 1878, et constate que les premières formes du *théâtre moderne* apparaissent seulement vers la moitié du XIX siècle et qu'elle a »débuté presque de rien, dans le vide de la torpeur orientale, la vie de théâtre à Sarajevo, dans les dernières années de l'administration austrohongroise a réussi à se rendre égale aux situations dans les théâtres dans les milieux yougoslaves mieux développés, et à s'approcher jusqu'à un certain point aux efforts européens de cette époque«.

Tehnički urednik:
Milojka Savić

Štampa: Štamparija »DES« — Sarajevo
Za štampariju: Ljubo M. Slijepčević